

ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΒΛΑΤΑΔΩΝ
20

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Τ. ΓΙΟΥΛΤΣΗ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1974 ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΥ
ΚΟΤΥΛΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΟΥ ΑΤΑΣ

ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΕΓΑΝ ΦΩΤΙΟΝ

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΑΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1974

ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΒΛΑΤΑΔΩΝ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΑ ΥΠΟ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ

ANALECTA VLATADON

EDITED BY
PANAYOTIS C. CHRISTOU

20

VASILIOS T. JIOULTSIS, Theology and Interpersonal Relations
according to Photius.

Copyright: Patriarchal Institute for Patristic Studies

Thessaloniki 1974

Εἰς τὴν μνήμην
τῶν γονέων μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίς
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

1. Τὸ μιστήριον τῆς ἐν Τριάδι ἑνότητος	23
2. Ἡ κοινωνία τῶν θείων προσώπων	35
3. Ἡ ἑννοία τῆς θεανθρωπίνης κοινωνίας	46

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΤΩΣΕΩΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΑΝΑΠΛΑΣΕΩΣ

1. Ἡ διὰ τῆς ἀμαρτίας διάσπασις τῆς θεανθρωπίνης κοινωνίας	56
2. Τὸ μιστήριον τῆς ἀναπλάσεως	69
3. Ἡ κοινωνία πίστεως καὶ ἀληθοῦς ἀγάπης	76

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΙΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑ ΤΟΥ ΠΛΗΣΙΟΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

1. Πληγοῖς καὶ διαπροσωπικὴ ἑνότης	88
2. Ἡ ἀμαρτία ὡς διασάλευσις τῶν μετὰ τοῦ πληγούν σχέσεων	101
3. Αἱ κοινωνικαὶ διαστάσεις τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης	112
4. Τὸ θεολογικὸν νόγιον τῆς χριστιανικῆς φιλανθρωπίας	122

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΕΝΔΟΠΟΛΙΤΕΙΑΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ

1. Ὁ ἀνότατος ἄρχων ἐν σχέσει πρὸς τὴν προέλευσιν καὶ τὴν δικαιικὴν ὅργανον τῆς ἔξουσίας	133
--	-----

	Σελίς
2. Ο Χριστιανὸς ἀνώτατος ἄρχον	141
3. Αἱ ἀρεταὶ τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος	150
4. Θέματα πολιτικῆς ἡθικῆς	157
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	167
RÉSUMÉ	171
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	175
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ	181

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όλγοι ἐκ τῶν Πατέρων τῆς Ὁρθοδόξου Ἑκκλησίας προσείλκυσαν τόσον τὸ φιλολογικὸν καὶ ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, δσον δὲ Μέγας Φώτιος. Παρὰ ταῦτα ἡ θεολογικὴ διδασκαλία αὐτοῦ ἔμεινε κατὰ τὸ πλεῖστον ἀγνωστος, ἐλάχιστα δὲ σημεῖα της ἀπετέλεσαν ἀντικείμενον σοβαρᾶς σπουδῆς καὶ ἴδιαιτέρων μελετῶν. Εξ ἀλλού ἡ προκατάληψις, τὴν ὅποιαν ἐδημονόγησαν διὰ τῆς πολεμικῆς των ἔναντι τοῦ ἀνδρὸς δυτικοὶ ἱστορικοί, συνέβαλεν εἰς τὴν ἐπὶ αἰῶνας παραγνώσιν τοῦ μεγάλου πατριάρχον. Σίμεον, εἰς ἐποχὴν διομολογιακῆς ὑφέσεως καὶ διεκκλησιαστικῶν διαλόγων, ἡ διδασκαλία τοῦ Μεγάλου Φωτίου ἀποκτᾷ δι' ἡμᾶς τοὺς δρθοδόξους οὐσιώδη ἐπικαιρότητα, διότι παρέχει τὰς πλέον ἀσφαλεῖς προϋποθέσεις πρὸς δημιονογίαν κοινωνίας σχέσεων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ δρθοδόξου δόγματος. Τοῦτο δέ, διότι κατὰ τὸν ἰερὸν πατέρα ἡ ἔνότης μεταξὺ δόγματος καὶ ἥθους διαφαίνεται εἰς ὅλας τὰς κοινωνικὰς ἐκδηλώσεις καὶ διαμορφώνει τὰς διαποσωπικὰς σχέσεις ἐπὶ μικροκοινωνικοῦ καὶ μακροκοινωνικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πεδίον.

Τὴν ἀνάλυσιν καὶ συστηματοποίησιν τῶν θέσεων τούτων ἐπιχειρεῖ ἡ παροῦσα διατριβή, ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς διακρίσισιν τῶν θεμελιωδῶν στοιχείων, διὰ τῶν ὅποιων ἔξασφαλίζονται αἱ ὑγεῖς διαπροσωπικαὶ σχέσεις ἐντὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς δικαίωσιν τοῦ Μεγάλου Φωτίου, δστις ὑπῆρξεν ἔργῳ καὶ λόγῳ ὑπέρμαχος τοῦ δρθοδόξου δόγματος καὶ τῆς ἔνότητος τῆς Ἑκκλησίας.

Θερμὰς εὐχαριστίας ὁφείλω εἰς πάντας τοὺς καθηγητὰς τῆς αεβαστῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου διὰ τὴν ἔγκρισιν τῆς διατριβῆς ταύτης καὶ τὰς ὑποδείξεις των. Πλὴν δὲ τῶν εὐχαριστιῶν ἐκφράζω καὶ τὴν βαθεῖαν εὐγνωμοσύνην μον πρὸς τὸν καθηγητὴν κ. Γεώργιον Ματζαρίδην διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν καθοδήγησιν καὶ τὰς πολυτίμους συμβουλάς του κατὰ τὴν περίοδον συνθέσεως τῆς διατριβῆς, ὡς καὶ διὰ τὴν εὐμενῆ εἰς τὴν Σχολὴν εἰσήγησιν αὐτοῦ.

Πρὸς τὸ Πατριαρχικὸν "Ιδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, τὸ ὅποιον περιέλαβε τὴν μετὰ χείρας διατριβὴν εἰς τὴν σειρὰν «Ἀνάλειτα Βλατάδων», ἐκφράζω ἐπίσης τὰς θερμὰς μον εὐχαριστίας.

Θεσσαλονίκη, Ἀπρίλιος 1974

Βασίλειος Τ. Γιούλτσης

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑ

1. Έργον Φωτίου

- 'Αμφιλόχια   'Αμφιλόχια, ἡ Λόγων λεζάνται καὶ ζητημάτων λεφολογίαι, ἐν PG 101, 45Α – 1296Β.
Κατὰ Μαριζαίων Αινῆσις περὶ τῆς Μαριζαίων ἀναβίλαστήσεως, ἐν PG 102, 16Α-264Α. ('Αμφιβαλλόμενον).
Μυσταγωγία   Λόγος περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος μυσταγωγίας, ἐν PG 102, 280Α-392Α.
'Επαναγωγὴ   'Επαναγωγὴ τοῦ Νόμου, ἐν τῷ ἔκδοσει C.E.Z. von LINGENTHAL, *Jus Graecoromanum*, (ἐπιμελεῖται Ιω. καὶ Π. Ζέπου), 'Αθῆναι 1931.
'Επιστολαὶ A'*   ΒΑΛΕΤΤΑ, Ιω., *Φωτίου Επιστολαὶ*, αἱς δύο τοῦ αὐτοῦ παρήστηται πονημάτια, Λογδίνον 1864.
'Επιστολαὶ B'*   PAPADOPOULO-KERAMEVS, A., *Patriarcha Fotija XLV neizdannych pisem*, S. Peterburg 1896.
'Ομιλίαι*   ΛΑΟΥΡΔΑ, Β., *Φωτίου Ομιλίαι*, Θεσσαλονίκη 1959.

2. Γενικά

- BZ   *Byzantinische Zeitschrift*, Leipzig - München 1892 κ.ε.
DENZINGER   DENZINGER, H. - SCHÖNMETZER, A., *Enchiridion Symbolorum*, Barcelona 1963.
DTC   *Dictionnaire de Théologie Catholique*, Paris 1909-1950.
ΕΕΘΣΠΑ   'Επιστημονικὴ 'Επετηρίς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Αθηναϊκοῦ Πανεπιστημίου, 'Εν 'Αθήναις 1926 κ.ε.
EKL   *Evangelisches Kirchenlexikon*, Göttingen 1961.
MANSI   MANSI, J., *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Paris-Leipzig 1931-1933.
NCE   *New Catholic Encyclopedia*, Washington 1967.
PG   *Patrologia Graeca*, ἔκδ. J.P. MIGNE, Paris 1857 κ.ε.
PL   *Patrologia Latina*, ἔκδ. J.P. MIGNE, Paris 1844 κ.ε.
ΘΗΕ   Θοησκεντικὴ καὶ 'Ηθικὴ 'Εγκυλοπαιδεία, 'Αθῆναι 1962-1968.

*'Εκ τῶν ἀκολουθούντων τὰς παραπομπὰς ἀριθμῶν, ὁ μὲν πρῶτος ἀναχέρεται καὶ διὰ τὰς ἐπιστολὰς καὶ διὰ τὰς ὅμιλίας εἰς τὴν ἀριθμητικὴν αὐτῶν σειράν, ὁ δὲ δεύτερος εἰς τὴν σελίδα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η μελέτη τῆς προσωπικότητος καὶ ἡ κατανόησις τῆς διδασκαλίας τοῦ πατριάρχου Φωτίου ἡσαν μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰώνος ἄκρως προβληματικά, ἔνεκα τῆς κατ' αὐτοῦ ἀσκηθείσης πολεμικῆς ὑπὸ τῶν ἴστορικῶν καὶ θεολόγων τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Ως γνωστόν, ὁ Φωτιός ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τῶν δυτικῶν ὡς πατὴρ τοῦ σχίσματος, σφετεριστής τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου, ματαιόδοξος καὶ δόλιος ἀντιοικουμενικὸς ἐπίσκοπος, ἀφωρισμένος ὑπὸ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Ἀντιθέτως δμως διὰ τοὺς δρθιδόξους ὁ Φωτιός ὑπῆρξε μέγας ὑπερσπιστής τοῦ δόγματος, ἅγιος τῆς Ἐκκλησίας, ἔξεχων ἱεράρχης καὶ ποιμήν, δργανωτής τοῦ εὐαγγελισμοῦ τῶν Σλάβων καὶ πρωτεγάτης τῆς κατὰ τὸν θ' αἰῶνα σημειωθείσης ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων εἰς τὸ Βυζάντιον.

Βεβαίως μετὰ τοῦ σχίσματος συνδέονται αἱ πρωτοβουλίαι τοῦ Φωτίου διὰ τὸν ἔλεγχον, ἀφ' ἐνὸς μὲν τῶν διοικητικῶν ὑπερβάσεων τοῦ πάπα Νικολάου τοῦ Α', ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν ὑπὸ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας εἰσαγομένων λειτουργικῶν καὶ δογματικῶν καινοτομιῶν. Ἐνταῦθα δμως δὲν πρέπει νὰ ἀγνοηθοῦν τὰ βαθύτερα αἴτια, τὰ δόποια πηγάζουν ἐκ τῆς διαρκῶς εύρυνομένης διαστάσεως μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου. Ἐνῷ δὲ οὐδεὶς τῶν δρθιδόξων ἐσκέψθη νὰ συνδέσῃ τὸ σχίσμα τοῦ θ' αἰῶνος μετὰ τοῦ δνόματος τοῦ ἐκπροσωπήσαντος κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τὸ πνεῦμα καὶ τὰς ἀξιώσεις τῆς Ρώμης, συνεπῶς δὲ καὶ οὐσιωδῶς εύθυνομένου Νικολάου τοῦ Α', οἱ δυτικοὶ συνέδεσαν αὐτὸ μετὰ τοῦ δνόματος τοῦ ἡμετέρου πατριάρχου, δστις καὶ ἐγένετο θῦμα τῆς σοβαρωτέρας ἴστορικῆς παρεξηγήσεως¹.

Ἡ ἀδικος μεταχειρίσις τοῦ Φωτίου ὀφείλεται, ὡς ἀπέδειξεν ἡ ἔρευνα τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ ἴστορικοῦ F. Dvornik², εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν χρησιμοποίησιν τῶν πρακτικῶν καὶ τῶν ἀποφάσεων τῆς Συνόδου τοῦ 869, ἡ ὅποια κατε-

1. Πλειονα βλ. Ια. Ρωμανίδης, «Οἱ ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος», Ἐλληνες ἀντιπρόσωποι Λατίνων εἰς Σλαύους ἔναντι Φράγκων», ἐν Γρηγόριος Παλαμᾶς 54 (1971) 276-281. Πρβλ. F. DVORNIK, *The Patriarch Photius - Father of the Schism or Patron of Reunion, Report of the Proceedings at the Church Unity Week*, Oxford 1942.

2. Βλ. *The Photian Schism, History and Legend*, Cambridge 1948, ἔνθα καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία.

δίκασε τὸν Φώτιον κατ' ἀπάλτησιν τοῦ πάπα Ἀδριανοῦ τοῦ Β', ὡς καὶ εἰς ψευδῆ τινα βιογραφίαν, ἣτις ἔχαλκεύθη ὑπὸ ὀπαδοῦ τοῦ πατριάρχου Ἰγνατίου¹. Ἐλλ' ἡ Σύνοδος τοῦ 879, ἡ ὅποια συνήλθε συναινοῦντος τοῦ πάπα Ἰωάννου τοῦ Η', ἤκυρωσε τὰς ἀποφάσεις τῆς προηγουμένης καὶ ἀποκατέστησε πανηγυρικῶς τὸν Φώτιον. "Ἐκτοτε οὐδέποτε ἀφωρίσθη οὗτος, μάλιστα δέ, δταν διὰ πολιτικούς λόγους καθηρέθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος τοῦ ΣΤ', ὁ πάπας Στέφανος ὁ ΣΤ' ἡρνήθη νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸν διάδοχον αὐτοῦ καὶ ἀδειλφὸν τοῦ αὐτοκράτορος Στέφανον, πρὶν λάβῃ ἀντίγραφον πρᾶξεως, διὰ τῆς ὅποιας παρητεῖτο ὁ Φώτιος ἔκουσίως τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου. Πρὸ τοῦ θανάτου του λοιπὸν ὁ Ἱερὸς πατὴρ εἶχε πλήρως ἀποκατασταθῆ καὶ εὑρίσκετο ἐν κοινωνίᾳ οὐ μόνον μετὰ τοῦ τότε πατριάρχου, ἀλλὰ καὶ μετ' αὐτῆς τῆς Ρώμης².

‘Η Σύνοδος τοῦ 869, ἡ ὁποία, ὡς εἴπομεν, ἤκυρώθη ὑπὸ τῆς μετὰ δεκαετίαν συνελθούσης, οὐδέποτε ἀνεγνωρίσθη ἔκτοτε ὑπὸ τῆς Ὁρθοδόξου Ἑκκλησίας. Οὐδεμία ἐπίσης ἐπίσημος ἀπάφασις ἔξεδόθη ποτὲ καὶ ὑπὸ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἑκκλησίας διὰ σχετικὴν ἀναγνώρισιν. ‘Ἐν τούτοις ἀπὸ τοῦ ιαϊτιῶνος καὶ ἐντεῦθεν φέρεται αὕτη ὡς «ἀγδόνη οἰκουμενικῆ σύνοδος» εἰς ὅλας τὰς κανονικὰς συλλογάς, καὶ τοῦτο χάρις εἰς περιέργον «λάθιος» τῶν λατίνων κανονολόγων Anselme de Luca καὶ Bonizo de Sutri³. Οὗτοι, ἐρευνῶντες τὰ ἀρχεῖα τοῦ Λατερανοῦ, εὗρον τὰς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου, μία τῶν ὅποιων ἀπηγόρευε ρητῶς τὴν ἀνάμειξιν τῶν λατίνων εἰς ἐπισκοπικὰς ἐκλογάς. ‘Επειδὴ δὲ ἡ

1. Χαρακτηριστικός ἐν προκειμένῳ είναι ὁ *Bίος Ἰησαίου* ὑπὸ ΝΙΚΗΤΑ ΔΑΥΙΔ ΤΟΥ ΠΑΦΑΛΑΓΟΝΟΣ, ἐν PG 105, 488-573, τὴν πλαστότητα τοῦ ὄποιον ἀπέδειξεν ὁ Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεὺς διὰ τοῦ ἔργου του, *'Η φωνικυμία καὶ ἡ ροθέλα τοῦ φερομένου ἐπὸνδματι Νικήτα Παφαλαγόνος βίον τοῦ πατούάρχου Ἰησαίου*, Τεργύεστη 1899.

2. Известия ю. В. ГРУНКЕ «Y eut-il un second schisme de Photius?», в Revue des sciences philosophiques et théologiques 12 (1933) 432-457· πρβλ. καὶ F. DVORNIK «Le second schisme de Photius, une mystification historique», в Byzantium 7 (1933) 425-474.

3. F. DVORNIK, *The Photian Schism*, σ. 319 κ.ά. 'Εσχάτως ὑπεστηρίχθη παρ' ἡμῖν δτὶ οἰσθεν τῆς ἐν προκειμένῳ παρεξηγήσεως ὀφείλομεν νὰ ἴδωμεν τὴν γενικωτέραν «φραγκικήν» ἢ «φιλοφραγκικήν» πολιτική τῆς 'Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης ἀπὸ τοῦ ια' αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν. 'Επ' αὐτοῦ βλ. Ιω. ΡΑΜΑΝΙΑΔΟΥ, «ΟΙ Ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος», "Ἐλληνες ἀντιπρόσωποι Λατίνων εἰς Σλαβίους ἔναντι Φράγκων", ἐν *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 54 (1971) 277: «Οταν οι Φράγκοι κατέλαβον δριστικῶς πλέον τὸν θρόνον τοῦ Πάπα Ρώμης τὸν ια' αἰῶνα καὶ ἐπέβαλον διὰ τῆς βίκης φιλοφράγκους καὶ φράγκους ἐπισκόπους, ἐπέβαλον τότε καὶ τὸ Filioque καὶ τὸ νέον φραγκικὸν περὶ πάπα δόγμα διὰ τὴν καθυπόταξιν τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ μόνον τότε ἐπαυσαν οἱ ἐν Ἰταλίᾳ φραγκεύσαντες Λατίνοι νὰ ἀναγνωρίζουν τὴν ἐπὶ Φωτίου Οἰκ. Σύνοδον τοῦ 879 καὶ ἀντ' αὐτῆς παρεδέχθησαν σὺν τῷ χρόνῳ καὶ παραδέχονται ἐπισῆμας μέχρι σήμερον ὡς Η' Οἰκουμενικήν Σύνοδον τοῦ 869, τὴν καθαιρέσσαν τὸν Μέγαν Φώτιον. Μάλιστα ἐνεφανίσθη εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἡ ἐσφαλμένη ἀντίληψις δτὶ ἐν αὐτῇ ὁ Μέγας Φώτιος κατεδικάσθη καὶ ὡς αἰστεικός».

Ρώμη ἐταράσσετο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἑκείνην ἐκ τῶν πολιτικῶν ὑπερβάσεων τῶν λαϊκῶν ἡγεμόνων, τοιαύτη ἀπόφασις ἀπέτελει ἀνέλπιστον εὐκαιρίαν κατοχυρώσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἔξουσίας. Οὕτως οἱ ἐν λόγῳ κανονολόγοι, λησμονήσαντες τὴν ἀκύρωσιν τῆς Συνόδου, ἀνεβίβασαν αὐτὴν εἰς τὴν τάξιν τῶν οἰκουμενικῶν καὶ περιέλαβον τὰς ἀποφάσεις τῆς εἰς τὰς συλλογὰς τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Ἡ θέσις λοιπὸν τῆς Συνόδου τοῦ 869 ἔναντι τοῦ Φωτίου κατέστη ἔκτοτε ἐπίσημος θέσις τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ὑποστηριχθεῖσα βεβαίως καὶ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐπισήμου ἱστορικοῦ αὐτῆς, τοῦ καρδιναλίου C. Baronius¹. Ἡ θέσις αὕτη ἀνενεώθη μετέπειτα καὶ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ J. Jager², διὰ νὰ λάβῃ τὴν πλέον ἐπίσημον διατύπωσίν της ὑπὸ τοῦ ἄλλου καρδιναλίου, τοῦ J. Hergenröther³. Ἀνάλογος ὑπῆρξε καὶ ἡ θεολογικὴ κριτικὴ τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Φωτίου ὑπὸ τῶν J. Slipyi⁴ καὶ M. Jugie⁵, οἵτινες ἐμελέτησαν τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς ἥδη διαμορφωθείσης δυτικῆς παραδόσεως.

2. 'Αλλ' ή πραγματικότης ύπηρεν όλως διάφορος τῆς κατασκευασθείσης ύπο προκατεύλημμένων ἔρευνητῶν, οἱ όποῖοι ἐστηρίχθησαν ἐπὶ ἐσφαλμένων ἴστορικῶν δεδομένων. Ἐκ τῶν γνησίων ἴστορικῶν πηγῶν καὶ τοῦ πλουσιωτάτου συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Φωτίου διαφαίνεται ή ἐξέχουσα προσωπικότης αὐτοῦ. Εἰδικώτερον διαπιστοῦται δτὶ ὁ Ἱερὸς οὗτος πατήρ συνεδύαζε τὴν θεολογικὴν γνῶσιν, τὴν φιλοσοφικὴν δέξυνοιαν, τὴν ποιμαντικὴν εὐθύνην, τὴν ἀνθρωπιστικὴν εὐαίσθησίαν καὶ τὴν πολιτικὴν ἐμπειρίαν. Οὕτως ἡγωνίσθη διὰ τὸ δρθόδοξον βυζαντινὸν ἰδεῶδες, ἐπιβληθεὶς εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ δρθιδόξου ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος ὡς μέγας καὶ ὡς ἄγιος. Τὴν σύνθετον ταύτην προσωπικότητα δὲν δυνάμεθα νὰ διασπάσωμεν, ἀπομονοῦντες τὸν θεολόγον Φωτίον ἀπὸ τοῦ ποιμένος, τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ φιλοσόφου ἢ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτικοῦ. Ποικίλα γεγονότα συνέβαλον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ, ὥστε εἰς πᾶσαν ἐνέργειαν, εἰς πάντα λόγον, εἰς πᾶσαν ἐπιστολὴν, εἰς τὰς ἐπιτιμήσεις ἢ τὰς νομθεσίας, εἰς τὰς ὁμολογίας ἢ τὰς διακηρύξεις νὰ ἐκφαίνηται ὁ

¹ *Annales Ecclesiastici, cum critica historico-chronologica P. Antonii Pagii, 38 τόμ., Lucae 1738-1759.*

2. *Histoire de Photius*, Paris 1844.

3. Photius, Patriarch von Konstantinopel, 3 τόμ., Regensburg 1867-1869: τοῦ ω̄τοῦ «Theologia polemica Photii contra Latinos», *in Tübinger theolog. Quartalschrift* 4 (1858) 607 κ.s.t.

4. »Die Trinitätslehre des byzantinischen Patriarchen Photius«, in Zeitschrift für kath. Theologie XLIV (1920) 538 v.ü., XLV (1921) 66 v.ü. und 371 v.ü.

5. *Theologia dogmatica christianorum orientalium*, 5 τόμ., Paris 1926 κ.τ., ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ «Schisme Byzantin», ἐν DTC 14¹, 1312-1401.

αὐτὸς μέγας βυζαντινὸς πατριάρχης. Συνεπῶς ἡ μελέτη τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ ὁφείλει νὰ πραγματοποιηθῇ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς πάντας τοὺς συνεργήσαντας εἰς τὴν διαμόρφωσιν αὐτῶν παράγοντας.

Ο Φώτιος ἐδοκίμασε τὰς πρώτας ὁδυνηρὰς ἐμπειρίας κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν αὐτοῦ, ὅτε εἰς τὴν Βασιλεύουσαν ἔξελισσετο ἡ τελευταῖα καὶ πλέον ὁξεῖα φάσις τῆς εἰκονομαχίας, συνεπείχ τῆς ὄποιας ἀνεθεματίσθη ὑπὸ τίνος εἰκονομαχικῆς συνόδου¹. Ἀναλόγους ταλαιπωρίας ὑπέστησαν καὶ ἀλλα μέλη τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ, εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι καὶ οἱ γονεῖς του ἐδιώχθησαν ὡς εἰκονολάτραι². Ἐξ αἰτίας τῶν θυιβερῶν γεγονότων τῆς περιόδου ἐκείνης ἦτο φυσικὸν ὁ νεαρὸς τότε Φώτιος νὰ ἀντιληφθῇ τὴν ἔκτασιν τῶν συνεπειῶν ἐκ τῶν πολιτικῶν ὑπερβάσεων εἰς βάρος τῆς Ἔκκλησίας. "Ισως μάλιστα ἡ οἰκογενειακὴ τραγῳδία νὰ ἐπηρέασεν αὐτὸν ἴσχυρῶς, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἐπιζητῇ τὴν φυγὴν ἐκ τοῦ κόσμου καὶ τὴν μοναχικὴν ἡσυχίαν³". Ἀλλ' ἡ ἐπελθοῦσα ἐσωτερικὴ εἰρήνευσις τῆς αὐτοκρατορίας διὰ τῆς ἀναστηλώσεως τῶν εἰκόνων κατὰ τὸ ἔτος 843 συνέτεινε εἰς τὴν ἀναστολὴν τῶν νεανικῶν ἀποφάσεων τοῦ Φωτίου καὶ τὴν παραμονὴν του εἰς τὴν Βασιλεύουσαν.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἴσχυρότερος ἀνὴρ τῆς αὐλῆς εἶναι ὁ καίσαρ Βάρδας, θεῖος τοῦ νεαροῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Γ'. Οὗτος ἀναλαμβάνει τὸ ἔργον τῆς ἀναδιοργάνωσεως τοῦ κράτους καὶ ζητεῖ τὴν συνεργασίαν τοῦ Φωτίου⁴. Ἡ ἐκ μέρους τοῦ Βάρδα προτίμησις διὰ τὴν χρησιμοποίησιν τούτου εἰς τὴν ἥδη ἀρξαμένην ἐκπαιδευτικὴν ἀναγέννησιν ἐντὸς τοῦ πανεπιστημίου τῆς Μαγναύρας δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς προελθοῦσα ἐκ πλειόνων τῆς μᾶς αἰτιῶν. Βεβαίως εἰς τοῦτο συνέτεινε πρωτίστως ἡ φήμη περὶ τῆς εὐρύτητος τῶν γνώσεων τοῦ ἀνδρός, ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποκλείσωμεν καὶ τὴν γενικωτέραν φιλικὴν στάσιν τῆς οἰκογενείας του ἔναντι τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς, εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὄποιαν ζωηρὰ ἐξεδηλοῦτο ἀντίδρασις κατὰ τῶν προοδευτικῶν προγραμμάτων τοῦ Βάρδα ἐκ μέρους συντηρητικῶν κύκλων συνδεομένων μετὰ τῆς μονῆς τοῦ Στουδίου. Τὸ γεγονός ὅτι τρεῖς ἐκ τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν τοῦ Φωτίου κατεῖχον ἀνώτατα πολιτικὰ ἀξιώματα, ὡς τὸ τοῦ «πατρικίου» καὶ τὸ τοῦ «πρωτο-

σπαθαρίου»¹, ἀποδεικνύει τὴν κοινωνικὴν θέσιν τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν γενικωτέραν τοποθέτησιν τῶν μελῶν αὐτῆς ἔναντι τῆς συντελουμένης μεταβολῆς.

Τὸ ἔτος 851 ὁ Φώτιος ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ «πρωτασηκρήτου», συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ φιλοσόφου, ἐστάλη ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὴν Βαγδάτην πρὸς συζήτησιν σοβαρωτάτων διπλωματικῶν προβλημάτων μετὰ τοῦ χαλίφου τῶν Ἀράβων. Κατὰ τὴν ἐπιστροφήν του δύμας εύρεθη ἐνώπιον τεραστίου σάλου ἐξ ἀφορμῆς τῆς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἰγνατίου προκληθείσης ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ἐπιχειρουμένης ἀναγεννήσεως². Ἡ ἀντιδρασις αὕτη ἐξεδηλώθη σαφῶς ὡς διασάλευσις τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Παλατίου. Δυστυχῶς, ἐνῷ ἡ ἀντίθεσις τοῦ Ἰγνατίου κατὰ τῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν ἡθικῶν παρεκτροπῶν τοῦ Βάρδα ἐφαίνετο προσωπική, κατὰ βάθος ἡ τοῦ ἐσωτερικῆς κρίσις τῆς αὐτοκρατορίας, ὁφειλούμενή εἰς τὴν δρᾶσιν καὶ τὴν ἰδεολογικὴν ἀντίθεσιν τῶν δύο θρησκευτικῶν μερίδων τοῦ Βυζαντίου, τῶν «Ζηλωτῶν» καὶ τῶν «Μετριοπαθῶν»³. Τοῦτο διεπιστώθη εὐθὺς ὡς ἀπεμακρύνθη ὁ Ἰγνατίος τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου, καὶ ἀντὶ τῆς ἀναμενομένης γαλήνης ἐπηκολούθησε μεγαλύτερα ταραχή, ἀπειλοῦσα τὴν ἐνότητα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος καὶ τὴν ἐσωτερικὴν γαλήνην τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ ἀνοδος τοῦ Φωτίου εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρξε διὰ τὸ Παλάτιον καὶ τὴν ἀκέφαλον Ἔκκλησίαν ἡ μοναδικὴ λύσις. Ὁ νέος πατριάρχης ἔχαιρε γενικῆς ἐκτιμήσεως, διότι οὐδεὶς ἡμφεσθήτει τὰς γνώσεις, τὴν προσωπικὴν αἰγλήν καὶ τὰς ἱκανότητάς του.

Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Φωτίου, ἀποβλέπουσα εἰς τὴν σύναψιν τῶν διεστώτων καὶ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἐνότητος τῆς Ἔκκλησίας, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς σωτήριος πολιτικῆς ὑπέρβασις, ἀλλὰ δὲν πωλεὶ νὰ συνιστῇ, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ τοῦ Φωτίου, πρᾶξιν βίας⁴. Αὕτη ὑπῆρξε μία τῶν δραματικωτέρων προσωπικῶν ἐμπειριῶν, ἡ ὄποια ἐπηρέασε βαθύτατα τὴν περαιτέρω διαμόρφωσιν τῆς πολιτικῆς θεωρίας καὶ τῶν ἐκκλησιολογικῶν ἀπόψεων αὐτοῦ. Οὕτως ὁ μέγας πατριάρχης οὐ μόνον ἐκ τῶν θεολογικῶν προύποθέσεων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν προσωπικῶν του ἐμπειριῶν ἥχθη εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὑπεράνω πάσης ἐπιδιώξεως ὁφείλει νὰ τεθῇ ἡ διατήρησις τῆς ἐνότητος τοῦ πληρώματος τῆς Ἔκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας ὑπὸ τὴν δλῶς ἰδιόμορφον βυζαντινὴν συγαλ-

1. Βλ. Φωτίου, 'Ἐπιστολαὶ Α' 164, 501.

2. Αὐτόθι 2, 145· 142, 459. Πρβλ. MANSI XVII, 460 «τούτου καὶ πατὴρ καὶ μῆτρα ὑπὸ εὐσεβείας ἀθλοῦντες ἐναπέθανον». Ἐπίσης βλ. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, ἔκδ. ὑπὸ H. DELEHAYE, Bruxellis 1902, στ. 682, ἐνθα ὑποστηρίζονται τὰ περὶ διώξεως καὶ θανάτου τοῦ Σεργίου ἐπὶ αὐτοκράτορος Θεοφίλου. Περὶ τοῦ πιθανοῦ χρόνου τοῦ θανάτου τοῦ Σεργίου βλ. HÉLÈNE AHRWEILER, «Sur la carrière de Photius avant son patriarchat», ἐν BZ 58 (1965) 350.

3. Βλ. Φωτίου, 'Ἐπιστολαὶ Α' 2, 145.

4. 'Ἐνθ' ἀνωτ.

1. Βλ. Φωτίου, 'Ἐπιστολαὶ Α' 7, 249· 12, 258· 15, 266.

2. MANSI, XVII, 5.

3. Πλειόνων περὶ τούτων βλ. F. DVORNIK, The Photian Schism, σ. 8 κ.ε. καὶ K. G. ΜΠΟΝΗ, «Κρίσεις ἐπὶ τινῶν σημείων τῆς πολιτικῆς τοῦ Φωτίου», 'Ανάτυπον ἐκ τῆς ΕΕΘΣΠΑ 1957-58, τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Εὐάγγελον 'Αντωνιάδην, σ. 10-11.

4. Φωτίου, 'Ἐπιστολαὶ Α' 2, 145.

ληλίαν. Χαρακτηριστικὴν ἀπόδειξιν τούτων ἀποτελεῖ ἡ ἐπιδίωξίς του πρὸς ἀποκατάστασιν ἀγαθῶν μετὰ τοῦ Ἰγνατίου σχέσεων¹, τὰς ὁποίας ἔθεώρει ἀπαραιτήτους διὰ τὴν διασφάλισιν τῆς προαναφερθείσης ἑνότητος. Άι προσωπικαὶ σχέσεις τίθενται ὑπὸ τοῦ Φωτίου ὡς βάσις καὶ προϋπόθεσις διὰ τὴν λειτουργίαν τῆς συλλογικῆς πραγματικότητος, ἡ ὁποία γενικῶς κατὰ τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν ἔξαρταται καὶ ρυθμίζεται ὑπ’ αὐτῶν.

3. Βασικῶς ἡ ἐκκλησιολογία τοῦ Φωτίου ἀποτελεῖ προσπάθειαν ἐρμηνείας τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἑνότητος καὶ τῶν ἐν αὐτῇ διαπροσωπικῶν σχέσεων κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ τριαδικοῦ δόγματος καὶ τὴν θεμελιώδη ὀρθόδοξον διάκρισιν τῶν θείων τῆς Τριάδος ἐν κοινωνίᾳ προσώπων. Ἡ τονιζομένη ἐνταῦθα ἑνότης ἀποτελεῖ οὐσιώδη θέσιν τῆς ἀνατολικῆς θεολογίας, ἡ ὁποία προβάλλει αὐτὴν ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς τριαδικῆς κοινωνίας. Οὕτως ἡ τριαδικὴ κοινωνία καθίσταται πρότυπον τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κοινωνίᾳ τῶν πιστῶν, ἥτις ὡς ἑνότης σώματος Χριστοῦ ἀνάγεται διὰ τῆς ἀγάπης εἰς τὸ διὰ τῆς τριαδικῆς ἑνότητος ὑποδηλούμενον πρότυπον. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐν Χριστῷ κοινωνίᾳ ἀποτελεῖ εἰκόνα καὶ τύπον τῆς τριαδικῆς κοινωνίας, πρὸς τὴν ὁποίαν καὶ φέρεται αὐτὴ ἐσχατολογικῶς. Ἐν τῇ τριαδικῇ κοινωνίᾳ τὰ πρόσωπα δὲν ἀφανίζονται χάριν τῆς ἑνότητος, ἀλλ’ ἐν κοινωνίᾳ ἀγάπης καὶ ταυτότητι θελήσεως, ἐνεργείας, δυνάμεως, ἔξουσίας καὶ κυριότητος ἀποκαλύπτονται ὡς μία Θεότης καὶ ταυτοχρόνως ὡς κοινωνία τριῶν διακεκριμένων ὑποστάσεων. Κατὰ τὴν ἔκφρασιν ταύτην δύναται νὰ ἐρμηνεύθῃ καὶ ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἑνότης τῶν πιστῶν, οἱ ὁποῖοι, ἐνῷ συνιστοῦν μέλη τοῦ ἑνὸς σώματος τοῦ Χριστοῦ, διατηροῦν συγγρόνως τὴν αὐτοτέλειαν καὶ τὴν οἰκείαν προσωπικότητα.

Διὰ τῆς ἀνωτέρω ἐρμηνείας ὁ Ἱερὸς Φώτιος καθορίζει μὲν τὴν θέσιν τῆς ὀρθόδοξου παραδόσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν δυτικήν, ἀλλ’ ἐπιθυμῶν νὰ τονίσῃ τὴν ἑνότητα τοῦ δόγματος μετὰ τοῦ ἥθους καὶ τῆς ἐν γένει ζωῆς τῶν πιστῶν, προβάλλει ὡς τύπον ἑνότητος τῆς κοινωνίας τῶν πιστῶν τὴν τριαδικήν ἑνότητα, εἰς τὴν ὁποίαν τελικῶς ἀναφέρεται ἡ διὰ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ ἐδραιουμένη κοινωνία τῶν ἀνθρώπων². Τὸ δόγμα λοιπὸν συνδέεται ἀμέσως μετὰ τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν καὶ θεμελιοῦ διαπροσωπικὰς σχέσεις κατὰ τὸν τύπον τῶν ἐν τῇ Ἀγίᾳ Τριάδι θείων σχέσεων, τῶν ὁποίων πρυτανεύουσαν δύναμιν ἀποτελεῖ ἡ «ὑπερά-

γαθος ἀγαθότης» ἐν τῇ τελείᾳ καὶ ἀνιδιοτελεῖ αὐτῆς μορφῇ³. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἀποκαλύπτεται ἡ ἑνότης δόγματος καὶ ἥθους, ἡ ἀυτῆς δὲ καὶ ἡ οὐσιαστικὴ ἀναγκαιότης ὑπάρχεως κοινωνίας πίστεως καὶ ἀγάπης, τὴν ὁποίαν θέτει ὁ Φώτιος ὡς προϋπόθεσιν διὰ τὴν σύστασιν τῆς «ἀρίστης κοινωνίας»⁴.

Ἡ ἐμμονὴ τοῦ Ἱεροῦ πατρὸς εἰς τὴν ἀνωτέρω προϋπόθεσιν συνδέεται ἀμέσως μετὰ τῆς ἐν γένει πατερικῆς παραδόσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ μὲν ἀσυνέπεια τοῦ ἥθους πρὸς τὸ ὀρθόδοξον δόγμα συνιστᾶ ἡθικὴν πτῶσιν, ἥτοι ἀμαρτίαν, ἡ δὲ ἐκτροπὴ ἐκ τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος συνιστᾶ δογματικὴν πλάνην, ἥτοι αἰρεσιν. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν συμβαίνει ἐνίστε νὰ μὴ εἶναι ἀρχικῶς ἐμφανεῖς οἱ ἡθικαὶ ἐπιπτώσεις ἐπὶ τῆς ζωῆς τῶν ἐκτραπέντων ἐκ τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος. Τοῦτο ὅμως μόνον πρὸς καιρόν, μέχρις ὅτου κλονισθοῦν καὶ αἱ τελευταῖαι συγκρατούμεναι διὰ τῆς πίστεως προϋποθέσεις ἡθικότητος. Ἐκ τούτων διαπιστοῦται πρῶτον μέν, ὅτι καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἀπομάκρυνσις ἐκ τοῦ Θεοῦ, δεύτερον δέ, ὅτι ἡ ἡθικὴ ἐκπτωσις δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἀνεξαρτήτως τῆς γενικωτέρας ἀρνητικῆς στάσεως τοῦ ἀπομακρυνομένου ἔναντι τῆς περὶ Θεοῦ ἀληθείας. Τὸ ἥθος λοιπὸν συνδέεται μετὰ τοῦ δόγματος, τὸ ὁποῖον καὶ τρέφει αὐτό. Κατὰ ταῦτα δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ «ἀρίστη κοινωνία» ἀνευ συνυπάρξεως ὀρθοῦ δόγματος καὶ ὀρθοῦ ἥθους. Ἡ ἀφετηρία αὐτῇ διαφωτίζει καὶ τὴν εἰδικωτέραν στάσιν τοῦ Φωτίου ἔναντι τῆς λατινικῆς προσθήκης τοῦ Filioque. Ἐνταῦθα ὁ Φώτιος δὲν βλέπει ἀλλοιώσιν μόνον τοῦ τριαδικοῦ δόγματος, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τάξεως, ἡ ὁποία θεμελιοῦ καὶ ρυθμίζει τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν πιστῶν⁵. Ὡς χαρακτηριστικὸν ἐν προκειμένῳ θεωρεῖ ὁ Φώτιος τὸν ἡθικὸν ἐκτραχήλισμὸν τῶν Παυλικιανῶν μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν διαστρέβλωσιν τῶν ὀρθοδόξων δογμάτων⁶.

Κατὰ τὴν διδασκαλίαν ἐξ ἄλλου τοῦ μεγάλου πατριάρχου αἱ διαπροσωπικαὶ σχέσεις δὲν συνιστοῦν ἀπλῶς ἔκφρασιν κοινωνικῆς συναφείας τῶν μελῶν δεδομένου συνόλου, ἀλλὰ κοινωνίαν πίστεως καὶ ἀγάπης τῶν ἐν Χριστῷ ἀναγεννηθέντων προσώπων ἐντὸς τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος συνεχομένης Ἐκκλησίας. Πλήρωμα καὶ καρπὸν τῆς ἑνότητος ταύτης ἀποτελεῖ ἡ ἔξιδος πρὸς εὐαγγελισμὸν τῶν ἐν πλάνῃ καὶ ἀγνοίᾳ ἀδελφῶν. Οὕτως ὁ εὐαγγελισμὸς διὰ τὸν Φώτιον συνιστᾶ πλὴν τῆς πίστεως καὶ ἐκδήλωσιν ἀγάπης πρὸς τοὺς μακρὰν εὐρισκομένους ἀδελφούς. Ἡ συνάντησις μετὰ τῶν ἐν λόγῳ ἀδελφῶν ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας ἀποκαλύπτει τὴν οἰκουμενικὴν διάστασιν τῶν χριστιανικῶν διαπροσω-

1. Βλ. Γ. Γεργλε, 'Ο Φώτιος ἐν τῷ σχίσματι', Αθῆναι 1900, σ. 53 καὶ Γ. Κρέμογ, 'Ιστορία τοῦ σχίσματος τῶν διοί 'Ἐκκλησιῶν', 'Ελληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς, τόμ. 2, 'Αθῆναι 1907, σσ. 162-167, ἐνθα ἀναπτύσσονται τὰ περὶ ἀφωγῆς, τῶν διωκομένων ὑπὸ τοῦ Βάρδα διαδῶν τοῦ Ἰγνατίου, ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Φωτίου.

2. Φωτιού, 'Αμφιλόχια 182, PG 101, 900C-901A' ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, Περὶ θείων ὄντων 4, PG 3, 589D.

1. Φωτιού, 'Ἐπιστολαὶ A' 1, 139.

2. Αὐτόθι 1, 138.

3. Βλ. αὐτόθι 4, 168-176.

4. Φωτιού, Κατὰ Μανιχαῖον 1, PG 102, 32AB. Πρβλ. Ιω. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Οι Παυλικιανοί, 'Αθῆναι 1959, σ. 210 κ.ε.

πικῶν σχέσεων. Εἰδικώτερον αἱ διαπροσωπικαὶ σχέσεις συνδεόμεναι μετὰ τοῦ δόγματος, σκοπὸν ἔχουν τὴν ἄρσιν τῶν ἐκ τῆς ἀμαρτίας κοινωνικῶν ἀντιφάσεων διὰ τὴν βίωσιν τῆς μετὰ τοῦ πλησίον ἀγάπης, τὴν ἀσκησιν εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ διὰ τῆς μιμήσεως τοῦ οὐρανίου Πατρὸς τὴν τελείωσιν τῶν μελῶν τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας. "Οθεν πᾶσα ἄρνησις ἡ ἀπομάκρυνσις ἐκ τοῦ ὁρθοδόξου δόγματος συνιστᾷ ἄρνησιν τοῦ ἐξ αὐτοῦ ἀπορρέοντος ὁρθοδόξου τρόπου διαπροσωπικῶν σχέσεων, ὡς ἐκ τούτου δὲ πρόθεσιν διασπαλεύσεως τῆς ἐν τῇ χριστιανικῇ κοινωνίᾳ ἐνότητος. "Η ἀποψίς αὕτη δικαιολογεῖ πλήρως τὴν στάσιν τοῦ Φωτίου ἔναντι τῶν κυριαρχικῶν ἀξιώσεων τῆς Ρώμης διὰ τῆς ἀνανεώσεως τῶν περὶ πρωτείου ἀντιλήψεων, καὶ ἔναντι τῆς ἐν γένει δυτικῆς θεολογίας, ἥτις διὰ τῶν διαδοχικῶν καινοτομιῶν, καὶ κυρίως διὰ τοῦ *Filioque*, ἡπείλει νὰ ἀνατρέψῃ τὴν δογματικὴν ὑποδομὴν τῆς ὁρθοδόξου θεολογίας.

"Η περίοδος τῆς πατριαρχείας τοῦ Φωτίου, ὡς περίοδος ἐσωτερικῆς ἀνασυγκροτήσεως Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας μετὰ τὴν κρίσιν τῆς εἰκονομαχίας, διακρίνεται διὰ τὴν αὔξουσαν δραστηριοποίησιν δλων τῶν πνευματικῶν, διοικητικῶν καὶ πολιτιστικῶν στοιχείων. "Αμεσον ἀποτέλεσμα τῆς δραστηριοποίησεως ταύτης ἡτο, πλὴν τῆς εἰρημένης ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν, ἡ ἀναδιοργάνωσις καὶ ἔξυγίανσις τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ἡ μόρφωσις τοῦ κλήρου, ἡ ἐπάνδρωσις, ἀνασυγκρότησις καὶ προβολὴ μεγάλων μοναστικῶν κέντρων καὶ ἡ ἔξασφάλισις τῶν προϋποθέσεων διὰ τὴν ἔναρξιν τῶν ἱεραποστολῶν εἰς τοὺς Σλάβους. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα συνιστοῦν ἔκφρασιν ἰσχύος, αὐταρκείας, κατανοήσεως καὶ δυναμισμοῦ τῶν δύο ἐν συνεργασίᾳ ἔχουσιῶν, αἵτινες κατὰ τὸ σύστημα τῆς βυζαντινῆς συναλληλίας συνειργάσθησαν διὰ τὴν ἔξασφάλισιν τῶν ἀναγκαίων προϋποθέσεων πρὸς τελείωσιν καὶ σωτηρίαν τῶν ὑπηκόων-πιστῶν. Βλέπομεν λοιπὸν εἰς τὸ Βυζάντιον τὴν διαμόρφωσιν ἰδιαιτέρας πολιτικῆς θεωρίας, κατὰ τὴν ὥποιαν ἡ ἀνωτάτη πολιτικὴ ἔξουσία ἐκπροσωποῦσα ἐπὶ γῆς τὴν *ατριαδικὴν δεσποτείαν*¹ ὑποχρεοῦται νὰ ἔξασφαλίσῃ εἰρήνην, ἀσφάλειαν καὶ εὐνομίαν διὰ τὴν ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῶν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας παρεχομένων μέσων τελείωσιν τῶν ὑπηκόων-πιστῶν.

"Ἐνταῦθα διαπιστοῦται, ἀφ' ἐνὸς μὲν σχέσις καὶ κοινωνία μεταξὺ τῶν δύο ἔχουσιῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἔξαρσις τῆς πνευματικῆς εὐθύνης τοῦ φορέως τῆς πολιτικῆς ἔξουσίας ἔναντι τῶν ὑπηκόων. "Η εὐθύνη αὕτη, πηγάζουσα ἐκ τῆς περὶ προειλύσεως τῆς πολιτικῆς ἔξουσίας ἀντιλήψεως, ἀποκαλύπτει τὸ μέγεθος τῆς ἀποδιδομένης ὑπὸ τοῦ Φωτίου σπουδαιότητος εἰς τὸ ἔργον τοῦ αὐτοκράτορος. "Ομιλοῦντες λοιπὸν περὶ διαπροσωπικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν ὑπευθύνων μελῶν τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας εἰς περίοδον ἐντόνου συνεργασίας καὶ ἀμοιβαίας

περιχωρήσεως τῶν δύο ἔχουσιῶν, δὲν δυνάμεθα νὰ ἀγνοήσωμεν τὴν γνῶσιν τῶν ἰδιαιτέρων στοιχείων τῆς ἔχουσίας τῆς Πολιτείας, διὰ τῶν ὅποιων αὕτη εἰργάσθη παραλλήλως πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν χάριν τοῦ ἐνιαίου πληρώματος. Τοῦτο δέ, διότι τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα συνθέτουν κατὰ τὸ Φωτίον τὸ ἰδεῶδες τοῦ χριστικοῦ ἀνωτάτου ἀρχοντος. "Αλλὰ τὸ ἰδεῶδες τοῦτο ἀποτελεῖ βασικῶς σύνθεσιν τῶν ἐπὶ μέρους χριστιανικῶν ἀρετῶν, αἱ ὅποιαι, ὡς γνωστόν, νοοῦνται ἀδιασπάστως συνδεδεμέναι μετὰ τῆς ζώσης πίστεως. Οὗτως ἡ πίστις καθίσταται ρυθμιστικὸς παράγων καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ἐνδοπολιτειακῶν σχέσεων μεταξὺ τοῦ ἀρχοντος καὶ τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ.

"Τὸ τὸ πιεῦμα τῶν ἀνωτέρω δύναται νὰ ἔρμηνευθῇ πλήρως ἡ παρέμβασις τοῦ Φωτίου πρὸς καθορισμὸν τῶν εὐθυνῶν καὶ δικαιοδοσίων τοῦ ἀνωτάτου πολιτικοῦ ἀρχοντος. "Εκ τῆς παρεμβάσεως δὲ ταύτης διαφαίνεται ἡ ἐμβάθυνσις τῆς πολιτικῆς θεωρίας τοῦ ἀνδρὸς εἰς λεπτομερείας σχετικάς πρὸς τὴν συμβολὴν τοῦ ἀρχοντος εἰς τὴν ρύθμισιν τῶν δημοσίων διαπροσωπικῶν σχέσεων καὶ τὴν ἔξασφάλισιν τῆς πολιτειακῆς ἐνότητος. "Ωσαύτως διαπιστοῦται ἡ συνειδητοποίησις εἰς τὴν σκέψιν τοῦ μεγάλου πατριάρχου τῆς συναφείας καὶ ἐνότητος μεταξὺ ἑθνικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ ἰδεώδους.

"Η εἰδικωτέρα διερεύνησις τοῦ θέματος τῆς παρούσης διατριβῆς πραγματοποιεῖται εἰς τέσσαρα κεφάλαια. Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον μελετῶνται αἱ σχέσεις τῶν θείων προσώπων ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἐν Τριάδι ἐνότητα, ὡς καὶ ἡ διὰ τῆς ἀποκαλύψεως τῆς Θεότητος κίνησις πρὸς θεανθρωπίνην κοινωνίαν. Εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον γίνεται λόγος περὶ τῶν ἀντικοινωνικῶν συνεπειῶν τῆς πτώσεως, ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὴν κοινωνικὴν ἀνάπλασιν τοῦ πεπτωκότος, διὰ τῆς ὅποιας ἐτέθησαν αἱ βάσεις τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον ἀναλύεται ἡ πολυμορφία τῶν σχέσεων τούτων ἰδιαιτέρως κατὰ τὴν προσέγγισιν τοῦ πλησίον. Τέλος εἰς τὸ τέταρτον κεφάλαιον ἔξετάζονται, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ ἴδιόμορφος κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἀντιληψίην πνευματικὴ εὐθύνη τοῦ χριστικοῦ ἀνωτάτου ἀρχοντος ἔναντι τῶν ὑπηκόων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἐκ τῆς εὐθύνης ταύτης ἀπορρέουσα ἀναγκαιότης πρὸς διαμόρφωσιν διαπροσωπικῶν σχέσεων ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἐνδοπολιτειακῆς ἐνότητος καὶ χάριν τῆς πνευματικῆς τελειώσεως τῶν ὑπηκόων-πιστῶν.

1. Φωτιογ., *Ἐπαναγωγή*, σ. 237.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

Τὸ τριαδικὸν δόγμα, ὡς κέντρον τῆς ὁρθοδόξου θεολογίας καὶ ζωῆς, ἐνέχει πρωταρχικὴν σπουδαιότητα διὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς ὁρθοδόξου θεολογίας περὶ τῆς κοινωνίας τῶν προσώπων. 'Ο δρος κοινωνία παρὰ τὰς σημασιολογικὰς μεταπτώσεις του, ἐνεκ φιλοσοφικῶν καὶ κοινωνιστικῶν παρεκκλίσεων, ἐκφράζει κυρίως τὰς διαπρωσωπικὰς σχέσεις, ὡς αὗται προκύπτουν κατὰ τὴν μετοχὴν τῶν συγκεκριμένων προσώπων εἰς τὴν συγκεκριμένην κοινωνικὴν ἐνότητα. 'Υπὸ τὴν ἐποψὺν ταύτην ἡ κοινωνία τῶν θείων προσώπων ἐν τῇ 'Αγίᾳ Τριάδι ἀποτελεῖ τὸν τύπον τῆς τελείας καὶ ἰδεώδους κοινωνίας, ἥτις διὰ τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Τριάδι ἐνότητος ἐκφράζει ἐν ταύτῃ τὴν πληρότητα καὶ τὴν συμφωνίαν τῶν διεκεκριμένων προσώπων τῆς τρισυποστάτου Θεότητος.

'Η διὰ τοῦ δόγματος τῆς Νικαίας διακήρυξις τοῦ ὅμοουσίου τῶν προσώπων τῆς 'Αγίας Τριάδος ἐκφράζει, ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν ταυτότητα τῆς οὐσίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν διάκρισιν τῶν τριῶν ὑποστάσεων, καὶ διηγεῖ οὕτως εἰς τὴν κατανόησιν τῶν «σχέσεων ἀρχῆς» μεταξὺ τῶν τριῶν προσώπων. Τὸ γεννητὸν τοῦ Γενοῦ καὶ τὸ ἐκπορευτὸν τοῦ 'Αγίου Πνεύματος ὑποδεικνύουν μὲν τὴν 'απηγαίαν θεότητα, τὸν Πατέρα, ἀλλ' ἀποκαλύπτουν καὶ τὸν ἰδιάζοντα ὑποστατικὸν χαρακτῆρα τῶν δύο τούτων ἐν κοινωνίᾳ προσώπων τῆς Θεότητος, καθὼς συνδέονται καὶ ἔξαρτῶνται ἐκ τῆς μοναρχίας τοῦ Πατρός. Δεχθεῖσα ἡ ἀνατολικὴ παράδοσις τὴν μοναρχίαν ταύτην ὡς μοναδικὴν πηγὴν καὶ αἰτίαν τῶν προσώπων, ἀντέκρουσε τὴν δυτικὴν περὶ Filioque διδασκαλίαν, ὡς εἰσάγουσαν δυαρχίαν ἐν τῇ Τριάδι. 'Η δυτικὴ ἀποψὶς ὑποστηρίζουσα διὰ τὸ 'Αγιον Πνεῦμα ἐκπόρευσιν ἐκ τοῦ Πατρός καὶ ἐκ τοῦ Γενοῦ, ὑποβιβάζει αὐτὸν ἐναντὶ τῶν ὡς ἄνω θείων προσώπων καὶ διασπᾶ οὕτω τὴν τριαδικὴν ἐνότητα τῶν ἴσαξίων καὶ ἴσοσθενῶν ὑποστάσεων.

'Η περὶ Τριάδος λοιπὸν διδασκαλία τοῦ Μεγάλου Φωτίου ἐνέχει ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα διὰ τὴν θεολογίαν τῆς κοινωνίας, διότι, τονίζουσα διὰ τοῦ δόγματος τῆς μοναρχίας τὴν μίαν ἀρχὴν καὶ αἰτίαν τῆς Θεότητος, στηρίζει ἐπ' αὐτῆς τὴν ἐνότητα τῆς τριαδικῆς κοινωνίας. Παραλλήλως ἡ διδασκαλία αὕτη διὰ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ ἀσυγχύτου τῶν ὑποστάσεων ἐκφράζει τὴν πίστιν εἰς προσωπικὴν

Τριάδα. Οὕτως ἡ ἐν τῷ κόσμῳ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ πιστεύεται ὡς ἔργον τῆς ὅλης προαιωνίου Τριάδος, καὶ ἡ περὶ ἀνθρώπου δημιουργικὴ ἀγάπη, πρόνοια καὶ φιλανθρωπία αὐτῆς ὡς προέκτασις τῆς κοινωνίας τῶν θείων προσώπων εἰς θεανθρωπίνην κοινωνίαν.

1. *Tὸ μυστήριον τῆς ἐν Τριάδι ἐνότητος*

'Ο δὲ αἱώνιον ἀποτελεῖ σταθμὸν εἰς τὴν πορείαν τῆς θεολογίας, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην διαστέλλεται ὁριστικῶς ὑπὸ τοῦ Μ. Φωτίου ἡ ἀνατολικὴ ἐκφρασις τοῦ τριαδικοῦ δόγματος ἀπὸ τῆς δυτικῆς. Τοῦτο ἐκρίθη ἀναγκαῖον ἐνεκ τῆς ἐπιμονῆς τῆς Ρώμης νὰ εἰσαγάγῃ ἐπισήμως εἰς τὴν Βουλγαρικὴν 'Εκκλησίαν τὸ Filioque ὡς «ἐκκλησιαστικὸν δόγμα». Τὸ δόγμα τοῦτο βεβαίως εἶχεν εἰσέλθει ἡδη ὡς προσθήκη εἰς τὸ δυτικὸν σύμβολον τῆς πίστεως ὑπὸ δύο συνόδων τοῦ Τολέδου (547 καὶ 589), ἀλλ' εἰς τὴν 'Ανατολὴν οὐδέποτε ἐγένετο ἀποδεκτόν, χαρακτηρισθὲν μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης «θεολογούμενον ζήτημα»¹. Προηγουμένως ἐγένετο ἀποδεκτὸν τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας ὡφ' ὀλοκλήρου τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, ἀλλ' ἡδη θεμελιώδεις μεταξὺ 'Ανατολῆς καὶ Δύσεως διαφοραὶ διεμόρφωσαν ὅλως ἀνεξαρτήτους διδασκαλίας καὶ τρόπους ζωῆς, ὡστε νὰ διευρυνθῇ τὸ μεταξύ κενὸν καὶ νὰ ἐπισυμβῇ τὸ σχίσμα. Εἰς τὸ σχίσμα λοιπόν, ἐνῷ ἐπιφανειακῶς διὰ τῶν ἐκπροσώπων των πρωταγωνιστοῦν αἱ 'Εκκλησίαι Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ρώμης, κατὰ βάθος συνεργεῖ καὶ ἐκτονοῦται ἡ διαφορὰ δύο ἀντιθέτων κόσμων, τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ². 'Η διαφορὰ

1. Βλ. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, 'Εκκλησιαστικὴ ἱστορία', Αθῆναι 1948, σσ. 317, 326. Πρβλ. ΜΑΣΙΜΟΥ ΤΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, 'Ἐπιστολὴ πρὸς Μαρίνον μονάχον', PG 91, 601C καὶ C. J. HEFELE, Conciliengeschichte, Freiburg 1877, τόμ. 3, σ. 432 (γαλλικὴ μετάφρ. τοῦ H. LECLERCQ, Histoire des Conciles, Paris 1910, τόμ. 3, σ. 726).

2. 'Η ἑλληνικὴ 'Ανατολὴ τῶν πολλαπλῶν κρατιδίων - πόλεων ἐκαλλιέργησε καὶ πρὸ τῆς κλασικῆς περιόδου πολυκεντρικὸν σύστημα τόσον εἰς τὴν μητροπολιτικὴν 'Ελλάδα, δισον καὶ εἰς τὰς ἀποικίας. Τὸ φαινόμενον τῶν μακρῶν πολέμων μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνότητα πρὸς ἀντικείμενον τοῦ κοινοῦ κυδόνου μαρτυροῦν, ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν ἰδιάζουσαν περὶ ἐλευθερίας καὶ αὐτονομίας ἀντιθέψιν τοῦ Ἑλληνος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν παρὰ τὰς διαφορὰς τάσιν πρὸς ἐνότητα ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς φυλετικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἐπιταγῆς. Διὰ τοῦ ἀνώτερω πολυκεντρισμοῦ ἡνοίσθη ἡ δημοκρατία, κατὰ τὴν ὅποιαν ἡ ἐνότητα νοεῖται ὡς ἀποτέλεσμα ἐλευθέρας καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου συνεργασίας τῶν ὑπευθύνων πολιτῶν. Οὕτως ἡ ἑλληνικὴ 'Ανατολὴ ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ ἐντόνου συνθετικοῦ πνεύματος, τὸ ὅποιον δῆλωσε προσδιάζει πρὸς τὸ φιλελεύθερον καὶ ἀνυπότακτον τῆς ἑλληνικῆς φύσεως. 'Αντιθέτως ἡ ρωμαϊκὴ Δύσις ἐπέβαλε τὸν συγκεντρωτισμὸν διὰ τῆς βιαίας καταλύσεως τῶν ποικίλων Ιταλικῶν φυλετικῶν ὅμαδων καὶ διὰ τῆς θεοποιήσεως τῆς βασιλικῆς ἔξουσίας (Pontifex maximus) ἀνήγαγε τὴν ἀπολυταρχίαν εἰς πολιτικὸν δόγμα. Τοιουτοτρόπως ὑποσθένει τῆς ρωμαϊκῆς ἐνότητος εὐρίσκετο ἡ σιδηρὰ πειθαρχία τῆς ἀπροσώ-

αύτη, κυρίως τρόπου ζωῆς και σκέψεως, ήτο φυσικὸν νὰ ὁδηγήσῃ εἰς ἀνεξαρτήτους διδασκαλίας, ἐφ' ὅσον διάφορος ήτο ἡ σύλληψις και κατανόησις τῶν κοινῶν θεολογικῶν προβλημάτων. Και ἐνῷ ἡ Ἀνατολὴ διὰ τῆς δοξολογικῆς θεωρήσεως τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ ἡρήθη τὴν διὰ τοῦ λόγου προσέγγισιν τοῦ μυστηρίου τῆς Θεότητος (ἀποφατικὴ θεολογία), συνεπῶς δὲ παρέμεινε μακρὰν πάσης φιλοσοφικῆς διερευνήσεως αὐτοῦ, ἡ Δύσις διὰ τῆς σχολαστικῆς ἀναζητήσεως προσεπάθησεν ἀναλυτικῶς νὰ ἔρμηνεσθη και νὰ ὑπαγάγῃ αὐτὸ διανοητικὰ σχήματα (καταφατικὴ θεολογία)¹.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἡ ἀναγνώρισις τῆς δομοτιμίας τῶν θείων προσώπων ἐθεωρήθη ὡς βασικὴ προϋπόθεσις τῆς τριαδικῆς κοινωνίας, ἡ ὅποια διὰ τῶν ὑποστατικῶν σχέσεων ἀποκαλύπτει τὴν διακεκριμένην προσωπικὴν ὑπαρξῖν τοῦ Γίοῦ και τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἐν ἀναφορᾷ και αἰτιότητι ἀρχῆς ἐκ τοῦ Πατρός².

που μάζης. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐπικράτησις τῆς ἀπολύτου αὐτοκρατορικῆς ἔξουσίας εἰς τὴν ρωματικὴν διοίκησιν, και ἀντιστοίχως ἡ τάσις διασπάσεως πρὸς αὐτονομισμὸν εἰς τὸν ἐλληνικὸν και ἔλληνιστικὸν κόσμον ὑπῆρξαν τὸ ιδεολογικὸν βάθρον ἐπὶ τοῦ ὅποιου φιλοδομίθη ἔξελικτικῶς κατὰ τὴν μεταβασιν ἐν τοῦ ἔθνουσμον εἰς τὸν Χριστιανισμὸν διὰ μὲν τὴν Δύσιν ἡ ἔξουσία τοῦ πάπα Ρώμης, διὰ δὲ τὴν Ἀνατολὴν ἡ τετραρχία τῶν ἀποστολικῶν ὑπερμητροπολιτικῶν θρόνων. Πλείονα βλ. Γ. ΚΡΕΜΟΥ, *'Ιστορία τοῦ σχίσματος τῶν δύο Ἑκκλησιῶν, Ἑλληνικῆς και Ρωμαϊκῆς*, τόμ. 1, σσ. 5-34· ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ (ΑΓΙΟΥ) ΠΕΝΤΑΠΟΛΕΩΣ Μελέτη ἴστορική, περὶ τῶν αἰτίων τοῦ σχίσματος, Ἀθῆναι 1911, τόμ. 1, σσ. 81-207 κ.ε. Κ. ΛΑΜΠΤΟΥ, *'Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*, Ἀθῆναι³ 1953, τόμ. 1, σ. 23. Εἰδικώτερον περὶ τῶν ἀνθρωπολογικῶν και θεολογικῶν διαφορῶν βλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, «Ἡ μαρτυρία τῆς Ὁρθοδοξίας εἰς τὸν σύγχρονον κόσμον», *'Ανάτοπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ Γρηγόριος Παλαμᾶς* 56 (1973) 11· H. DESROCHES, *'Église d'Occident et Église d'Orient'*, ἐν *'Religions' Encyclopédie Thématique Weber*, Paris 1973, σ. 122.

1. Βλ. OLIVIER CLÉMENT, *'Τρίας ἡ ἐν Μονάδιν'*, ἐν *Tρία δοκίμια περὶ Ὁρθοδοξίας*, Ἀθῆναι 1962, σ. 63-64· Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ, *'Η σημασία τῶν θεολογικῶν διαφορῶν διὰ τὴν ζωὴν τῆς Ἑκκλησίας'*, ἐν *Περὶ Ἀγίου Πνεύματος, Εἰσηγήσεις*, Ἀθῆναι 1971, σσ. 48-49.

2. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ἀναφερόμενος εἰς τὴν διακεκριμένην ὑπαρξῖν ἐκάστου θείου προσώπου, λέγει: «οὕτε οὐσίας ὄνομα ὁ Πατήρ, οὕτε ἐνεργείας· σχέσεως δὲ και τοῦ πῶς ἔχει πρὸς τὸν Γίον διαφόρος διὰ τὴν Πατέρα», Λόγος 29, 16 PG 36, 96A. «Ἡ ὑπαρξίας αὐτῆς νοεῖται διάφορος διὰ τὴν θείων προσώπων «ἐν σχέσει» πρὸς ἐν ἐκαστον τῶν ἔτερων. Οὕτω διασφαλίζεται ἡ διάκρισις ἐκάστου θείου προσώπου και διαφυλάσσεται τὸ ἀσύγχυτον τῶν τριῶν ὑποστάσεων. Αἱ ὑποστάσεις ἐξ ἄλλου διὰ τῶν αἰμοναδικῶν τῶν ιδιωμάτων τῆς πατρότητος, τῆς υἱότητος και τῆς ἐκπορεύσεως συνθέτουν τὴν τριαδικὴν ἐνότητα ὡς αὐτίον ἐν ἀλλήλοις ὁμούσια πρόσωπα, ἀλλ' εἰς τὴν μοναρχίαν ἀναφερόμενα» αὐτόθι 40, 41 PG 36, 417B· βλ. ἐπίσης αὐτόθι 41, 9 PG 36, 441C· 25, 16 PG 35, 1221AB· 39, 12 PG 36, 348B· 29, 2 PG 36, 76B· 31, 9 PG 36, 141C-144A. Πρβλ. J. PLAGNIEUX, *Saint Grégoire de Nazianze Théologien*, Paris 1951, σ. 443 και H. PINAULT, *Le Platonisme de Saint Grégoire de Nazianze, Essais sur les relations du Christianisme et de l'Hellenisme*, Paris 1925, σ. 211.

Τὸ τὴν προϋπόθεσιν ταύτην πυρῆνα τοῦ τριαδικοῦ δόγματος ἀποτελεῖ ἡ κοινωνία τῶν ὁμοτίμων θείων προσώπων, ἐκφραζομένη «διὰ τῆς ταυτότητος τῶν ἐνεργημάτων», ὡς ἐν βούλημα προελθόν ἐκ τῆς *«ικοινωνίας τοῦ θελήματος»* και ὑποδεικνύον τὴν ἐνότητα τῆς θείας φύσεως¹. Η ἐνότης αὐτῇ συνιστᾶ και τὸ περιεχόμενον τοῦ περὶ μοναρχίας δόγματος, διὰ τοῦ ὅποιου τονίζεται ἐτὶ πλέον ἡ συμφωνία τῶν θείων προσώπων². Οὕτως ἐντὸς τῶν πλαισίων τοῦ δόγματος τούτου ἡ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀρχὴ νοεῖται ὡς γέννησις διὰ τὸν Γίον και ὡς ἐκπόρευσις διὰ τὸ *Αγίον Πνεῦμα*. Αἱ θεῖαι δὲ σχέσεις συνέχονται και ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς μοναρχίας τοῦ Πατρός, νοούμενης οὐχὶ ὡς δυναστικῆς ἡ τυραννικῆς τινος ἐπικυριαρχίας, ἀλλ' ὡς πρωταρχικῆς αἰτίας κατὰ τὴν προαιώνιον ὑπαρξίαν τῶν θείων προσώπων³. Διὰ τοῦ περὶ μοναρχίας λοιπὸν δόγματος διασφαλίζεται ἡ τριαδικὴ ἐνότης εἰς ἐπίπεδον προσώπων, ἡτοι συγκεκριμένων ὑποστάσεων και ἀποκλείεται πᾶσα ἐνδεχομένη διαιρέσις τῆς μιᾶς ἀρχῆς τῆς Θεότητος, συνεπῶς δὲ και ἡ ἐξάρτησις τοῦ *Αγίου Πνεύματος* ἐκ δύο ἀρχῶν και ἡ ἐντεῦθεν ἐξάρσις τῆς ἔξουσίας ἐνδὲ προσώπου ἐν τῇ *Ἐκκλησίᾳ*⁴.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἀνατολικὰς ἀπόψεις, ἡ δυτικὴ τριαδολογία, ἐκκινοῦσα ἐκ τῆς ἐνιαίας θείας οὐσίας, ἀνεζήτησεν ἐν αὐτῇ τὰ πρόσωπα και ἡρμήνευσεν αὐτὰ ὡς ὑποστασιακάς της ἐκφάνσεις, ἡτοι ὡς τρεῖς διαφορετικοὺς τρόπους ἀποκαλύψεως τῆς μιᾶς Θεότητος. Κατὰ τὴν ἔρμηνεαν ταύτην ἡ θεία οὐσία καλεῖται Πατήρ, δταν διακρίνεται ἀπὸ τοῦ Γίοῦ, Γίός, δταν διακρίνεται ἀπὸ τοῦ Πατρὸς και Πνεῦμα, δταν διακρίνεται ἀπὸ τοῦ Πατρὸς και τοῦ Γίοῦ. Εἰδικώτερον τὸ *Αγίον Πνεῦμα* ἐν σχέσει πρὸς τὸν Πατέρα και τὸν

1. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Πρὸς Εὐτόμιον ἀντιφροτικὸς λόγος* 2, PG 45, 564C.

2. Κατὰ τὸν δρισμὸν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τὸ δόγμα τῆς μοναρχίας ἀναφέρεται ιδιαιτέρως εἰς τὴν «συμφωνίαν τῶν ὄμοιων ἐν τῇ θεότητι, τὴν πηγάδουσαν ἐκ τῆς ἐνιαίας ἀρχῆς αὐτῆς». Οὕτως ὡς μοναρχία χαρακτηρίζεται «τὸ ποιητὴν εἶναι τῶν πάντων τὸν Κύριον» τὸ βασιλεύειν τῶν δυνών, οὐ κατὰ ἀποκλήρωσιν, η κατὰ τυραννικήν τινα δυναστείαν τῶν ὄμοφύλων προτεταχμένον, ἀλλὰ τῇ τῆς φύσεως ὑπεροχῇ, τὸ κατὰ πάντων ἔχοντα κράτος. Καὶ ἐτὶ πρὸς τούτοις, τὸ μὴ εἰς διαφόρους ἀρχὰς τῇ ἐπερότητι τῆς φύσεως διηγημένας, ἀλλὰ μίαν θεότητα, μίαν ἀρχήν, μιαν τῶν πάντων ἔξουσίαν εἶναι πιστεύειν ἐν τῇ τῶν ὄμοιων συμφωνίᾳ τῆς θεότητος θεωρουμένης, και διὰ τοῦ ὄμοιου πρὸς τὸ δόμοιον τὴν διάνοιαν ἀγούσης, ὡς τῆς πάντων ἀρχῆς...ητις ἐστιν ὁ ἐπὶ πάντων θεός...ἐκ Πατρὸς διὰ τοῦ Γίοῦ πρὸς τὸ Πνεῦμα», *Πρὸς Εὐτόμιον ἀντιφροτικὸς λόγος* 1, PG 45, 413D-416C.

3. «Πιστεύω τοι γαροῦν εἰς ἐνα Θεόν, τέλειον, τελειοποιὸν Πατέρα, Γίον, και Πνεῦμα σπιρτοῦ, οὐ κατατέμνω τῇ τῶν ὑποστάσεων ἐτερότητι και τὴν φύσιν, ἀλλὰ τῇ ταυτότητι τῆς φύσεως τὴν τῶν ὑποστάσεων διαφορὰν δοξάζων· Τριάδα παναγίαν, παντούργον, παντοδύναμον, συνάναρχον μὲν αὐτὴν ἔχοντα, ὡς χρονικῆς ἀπάσης ἀρχῆς ὑπεράναρχον, ἀρχῆς δὲ και αἰτίου λόγον ἐν αὐτῇ τοῦ Πατρὸς ἀναπληροῦντος» οὕτως γάρ και τῆς χρονικῆς ἐννοιας ὄμοιμως ἡ Τρίας ὑπεριδρυθήσεται», Φωτιού, *'Ἐπιστολαὶ Α'* 1, 138-139.

4. Πρβλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ, μνημ. ἔργον, σ. 41.

Τίὸν συνιστᾷ δεσμὸν τῆς ἐνδοτριαδικῆς κοινωνίας¹.

Ἐνώπιον τῶν κινδύνων ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀποκλίσεως εἶναι εὐλογος ἡ ἐμμονὴ τῶν ἀνατολικῶν εἰς τὸ περὶ μοναρχίας δόγμα. Τὸ δόγμα τοῦτο, ὡς γνωστόν, ἔχει διὰ τοὺς ὁρθοδόξους διπλῆν σημασίαν. Πρῶτον διὰ Πατήρ, Γέδε καὶ Πνεῦμα κατὰ τὴν ἐνέργειαν εἶναι μία ἀρχὴ ποιητικὴ καὶ συντηρητικὴ τοῦ κόσμου, καὶ δεύτερον διὰ διὰ τὴν αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ Γίοῦ καὶ τοῦ Ἅγιου Πνεύματος. Ἡ δευτέρᾳ σημασίᾳ, θεμελιώδῃ διὰ τὴν θεώρησιν τῶν ἐν τῇ Τριάδι σχέσεων τῶν θείων προσώπων, ἔλαβε τὴν πληρεστέραν διατύπωσιν καὶ ἐρμηνείαν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Μεγάλου Φωτίου. Οἱ λεόδες οὗτος πατήρ ἐν τῇ προθέσει θεμελιώσεως τῶν περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἅγιου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς (ex Patre solo) ὁρθοδόξων ἀπόψεων, ἀντέκρους τὴν διὰ τοῦ Filioque εἰσαγομένην δυαρχίαν ἐν τῇ Τριάδι, καὶ ἐσυστηματοποίησεν ὅλας τὰς προηγουμένας περὶ μοναρχίας τῆς Θεότητος ἀπόψεις τῆς ἀνατολικῆς παραδόσεως². Οὕτω κατὰ τὸν Φωτίου εἰς τὸ τῆς μοναρχίας δόγμα συνεκφαίνεται ἡ τριαδικὴ ἐνότητος, ὡς προερχομένη ἐκ τοῦ ἀσυγχύτου τῶν ἰδιωμάτων τῶν ὑποστάσεων καὶ ἐκ τῆς σαφοῦς σχέσεως τῆς ἀρχῆς ἐκάστου προσώπου (Γίον καὶ Πνεύματος) πρὸς τὴν μόνην αἰτίαν τῆς ὅλης Τριάδος, τὸν Πατέρα. Εκ τούτων καθίσταται προφανῆς ὁ λόγος, διὰ τὸν ὄποιον ὑπερημύνθη ὁ μέγας πατριάρχης τῆς ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἅγιου Πνεύματος μετὰ τοσαύτης ἐπιμονῆς καὶ σθένους.

Βασικῶς διὰ τῆς προσθήκης τοῦ Filioque προσεβάλλετο, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Φωτίου, ἀμέσως ἡ τελειότης τοῦ Πατρὸς καὶ ἡ τελεία ἐξ αὐτοῦ ἐκπόρευσις τοῦ Ἅγιου Πνεύματος, καὶ ἐμμέσως ἡ μία ἀρχὴ τῆς Θεότητος, ὡς καὶ τὸ ἐν γενεσιούργῳν αἴτιον τῶν ὑποστατικῶν ἰδιωμάτων. Ἀμεσος συνέπεια τούτων ἡτοί ἡ κατάλυσις τῆς ἐν τῇ Τριάδι ἐνότητος καὶ ἡ διὰ τῆς ἀποδοχῆς τῆς δυαρ-

1. Ο. H. Mühlen καὶ ὑπὸ τὴν νέαν μεταβατικάνειν πνευματολογικὴν στροφὴν ὑποστηρίζει διὰ «Ἄυτὸν τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι ἐντὸς τῆς Τριάδος ἡ κοινωνία μεταξὺ Πατρὸς καὶ Γίοῦ, ἐν τούτοις ἐπειδὴ ἐκπορεύεται συγγρόνως ἐκ τῶν δύο εἰναι τὸ ἐν Πνεῦμα ἀμφότερων», *Una Mystica Persona, Die Kirche al das Mysterium der heilsgeschichtlichen Identität des Heiligen Geistes in Christus und den Christen*, München 1967, σ. 34. Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος ἀναφερόμενος καὶ δ. J. Pohle χαρακτηρίζει τὸν Πατέρα ὑποδηλωτὴν τῆς ἐνότητος τῆς Τριάδος, τὸν Λόγον εἰκόνα τοῦ Πατρὸς καὶ τὸ «Ἄγιον Πνεῦμα αἰσυνθετικὸν κρίκον μεταξὺ Πατρὸς καὶ Γίοῦ, ἀρμονίαν ἐνότητος καὶ ισότητος», *The Divine Trinity, A Dogmatic Treatise*, Binghamton 1954, σ. 246· πρβλ. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Sermo* 71, 20, 33 PL 38, 463.

2. Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς θεολογίας* 2, 7, PG 24, 908C· Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κατὰ Ἀρειανῶν* 1, PG 26, 468B· Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Περὶ ἀγίου Πνεύματος* 18, PG 32, 149BC· ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Λόγος Κατηχητικὸς Μέγας* 2, PG 45, 17D· ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑΣ, *Κατὰ αἰρέσεων* 62, 3, PG 41, 1053B· πρβλ. καὶ P. EUDOKIMOV, *L'Esprit Saint dans la tradition orthodoxe*, Paris 1969, σσ. 38-39· 57 κ.τ.

χίας ἔξελικτικὴ ἐπάνοδος εἰς τὴν ἐλληνικὴν πολυθεῖαν¹. Ο Πατὴρ δύμας, ὡς τέλειος Θεός, τελείαν τὴν ἐκπόρευσιν ποιεῖται τοῦ Ἅγιου Πνεύματος μηδενὸς προσδεόμενος τοῦ Γίοῦ². Συνεπῶς ἡ ὑποστήριξις τῆς καὶ ἐκ τοῦ Γίοῦ ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος ὑποδήλοι ἀρνησιν «τῆς τελείας» ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύσεως αὐτοῦ. Τὴν ἀποψίν δύμας ταύτην οὔτε οἱ ἀποδεχόμενοι τὸ Filioque θὰ ἡδύναντο νὰ δεχθοῦν. Πράγματι δὲ «εἰ τελεία ἡ ἐκ τοῦ Πατρός ἔστιν ἐκπόρευσις, τὶς ἡ χρεία τῆς δευτέρας ἐκπορεύσεως, ἥδη τῆς τελειότητος ἐκ τῆς πατρικῆς προόδου καθορωμένης τῷ Πνεύματι; Εἰ δὲ ἀτελής, τὶς ὑποίσει τὸ ἀτοπον; Πρῶτον μὲν γάρ διὰ τοῦτο φάναι τολμήσας, τῇ παντελείῳ Τριάδι τὸ ἀτελές ἐναπέρριψεν. «Ἐπειτα δὲ καὶ ἐκ δύο πάλιν ἀτελῶν τὸ τελειοποιὸν Πνεῦμα συγκατεσκεύασεν»³. Επομένως ἀποτελεῖ λογικὴν ἀντίφασιν ἡ ἀποδοχὴ τῆς «ἐξ ἀμφοῖν» (ex amboibus) προόδου τοῦ Πνεύματος, προσβάλλουσα τὸ ἐν τῇ Τριάδι τέλειον καὶ διασπῶσα τοῦτο εἰς δύο ἀτελεῖς αἰτίας καὶ εἰς ἐν τελειοποιοῦν Πνεῦμα. Παραλλήλως διὰ τῆς προκαναφερθείσης ἀποδοχῆς καταλύεται τὸ ισότιμον τῶν θείων προσώπων καὶ εἰσάγεται εἰς τὰς σχέσεις αὐτῶν ἡ δυνατότης τῆς δι᾽ ἐπικουρίας ἀμοιβαίας συμπληρώσεως ὡς πληρωτικὴ ἀτελῶν θείων ἐνεργειῶν. Τοιαύτη ἀρχὴ δύλως ἀντίθετος πρὸς τὰς δογματικὰς θέσεις τῆς ἀνατολικῆς παραδόσεως στηλιτεύεται ὑπὸ τοῦ Φωτίου χαρακτηρίζομένη ὡς «περιττή»⁴.

Ἐξ ἀλλου διὰ τῆς δευτέρας ἐκ τοῦ Γίοῦ ἐκπορεύσεως προκύπτει καὶ πρόβλημα συνθεωρήσεως παρὰ τῇ μόνῃ ἀρχῇ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐτέρας τῆς τοῦ Γίοῦ, ὡς ἰδιον τῆς ὁμοουσιότητος αὐτοῦ⁵. Τοῦτο δύμας ἀναποφεύκτως ὁδηγεῖ εἰς διάκρισιν ἐν τῇ Τριάδι «δύο παραλλαττουσῶν ἀρχῶν», ἐκ τῶν ὅποιων ἡ πρώτη ἔχουσα τὸ ἀναρχὸν θεμελιοῦται ἐπ' αὐτοῦ, ἐνῷ δὲ δευτέρα, ἀν καὶ γεννηθεῖσα ἐκ τῆς πρώτης, ἀνατρέχει πρὸς ἐκείνην, τείνουσα εἰς ἔξομοιώσιν ὡς πρὸς τὴν τοῦ Ἅγιου Πνεύματος ἐκπόρευσιν. Ο Γέδε λοιπόν, ὡς δευτέρα ἀρχή, ἀναφέρεται διττῶς πρὸς τὸν Πατέρα· ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐκ τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ κατὰ τὸν λόγον τῆς αἰτίας, ἀφ' ἐτέρου δὲ ὡς ἀνατρέχων πρὸς τὴν ἀρχήν, ἢτοι τείνων πρὸς προοδευτικὴν ἔξομοιώσιν μετὰ τοῦ Πατρὸς κατὰ τὸ ἀναρχὸν ἐν τῇ ἐκπορεύσει τοῦ Ἅγιου Πνεύματος. Συνέπειαν τῆς διττῆς ταύτης ἀναφορᾶς ἀποτελεῖ ἡ διάσπασις τῆς κοινωνίας τοῦ Γίοῦ μετὰ τοῦ Πατρός, καθ' δον διὰ τῆς προκαναφερθείσης ἀναφορᾶς εἰσάγεται διμορφία σγέσεων, ἢτοι διαφορά⁶, χαρακτηρίζουσα τὸν Γέδε ὡς

1. *Μυσταγωγία* 37, PG 102, 317A.

2. Αὐτόθι 31, PG 102, 312C.

3. Φωτίου, *'Επιστολαι Α'* 5, 188· πρβλ. αὐτόθι 4, 172.

4. Φωτίου, *Κατὰ τῶν τῆς παλαιᾶς Ρώμης διττῆς ταύτης ἀναφορᾶς ἀποτελεῖ* ή διάσπασις τῆς κοινωνίας τοῦ Γίοῦ μετὰ τοῦ Πατρός, καθ' δον διὰ τῆς προκαναφερθείσης ἀναφορᾶς εἰσάγεται διμορφία σγέσεων, ἢτοι διαφορά⁶, χαρακτηρίζουσα τὸν Γέδε ὡς

5. Φωτίου, *Μυσταγωγία* 14, PG 102, 293A.

6. Βλ. ἔνθι ἀνωτ.

ἀρχὴν καὶ ὡς ἀρχόμενον. Τοῦτο δλως ἀντίθετον πρὸς τὸ δόγμα τῆς ἐν τῇ Τριάδι ἴσοτιμίας τῶν προσώπων καθίσταται ἀφετηρία καὶ ἄλλης πλάνης, προσβαλλούσης αὐτὸ τοῦτο τὸ δόγμα τῆς μοναρχίας διὰ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Ἀγίου Πνεύματος εἰς δύο διακεκριμένας ἀρχάς¹. 'Αλλ' ἡ ἀναφορὰ εἰς δύο ἀρχὰς δύναται νὰ ἔχῃ ὡς συνέπειαν καὶ ἔξαρτησιν τοῦ Πνεύματος ἐκ πολυάρχου ἀρχῆς², ἡ ὥποια οὐδόλως ἀποκλείεται νὰ ἔκληφθῇ καὶ ὡς πολυθεῖα. Συνεπῶς ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Γίοῦ δὲν εἰσάγει ἀπλῶς μειωτικήν περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος διδασκαλίαν, ἀλλὰ καὶ ἀποδοχὴν πολυαρχίας ἐν τῇ Τριάδι, διότι ἀποτελεῖ ἀντίφασιν καὶ ἄρνησιν τῆς ἐν αὐτῇ ἐνότητος.

'Η τριαδικὴ ἐνότης ἐδραζούμενη ἐπὶ τοῦ δόγματος τῆς μοναρχίας συνεκφανεῖται ἐν τῇ πίστει καὶ ὅμοιογιας μιᾶς μοναρχικῆς ἐνδοτριαδικῆς αἵτιας. 'Η μία αὕτη αἵτια ἀποτελοῦσα κατὰ τὸν λόγον τῆς ὑπάρξεως ἀρχὴν τῶν ὑποστάσεων τοῦ Λόγου καὶ τοῦ Πνεύματος, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐκφράζει τὸν ἕδιον αὐτῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸν Πατέρα, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἐνδοτριαδικὴν ὑπαρξίαν ἐκάστου, ἡ ὥποια καὶ ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὴν ἰδιότητα, ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἔτερα θεῖα πρόσωπα. Πᾶσα διάφορος θεώρησις τῶν ἐνδοτριαδικῶν σχέσεων εἰσάγει ἔτερότητα ἀρχῆς³, ἐν τῇ ὥποιᾳ συγχέεται τὸ ἕδιον τῶν ὑποστάσεων καὶ προσβάλλεται τὸ μυστήριον τῆς ἐν Τριάδι ἐνότητος. Πρὸς ἀποφυγὴν τοιαύτης συγχύσεως ἡ δρθόδοξος παράδοσις ἐδέχθη μίαν ἐν τῇ Τριάδι αἵτιαν καὶ συνέδεσεν αὐτὴν μετὰ τοῦ προσώπου τοῦ Πατρός, «τὸ ὅποιον ἐθεωρήθη ὡς ἀρχὴ καὶ πηγὴ τῶν δύο ἄλλων ὑποστάσεων»⁴. Οὕτω τὸ ἄναρχον τοῦ Πατρὸς διεστάλη τῶν ὑποστάσεων τοῦ Γίοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, ὡς προελθουσῶν ἐκ τῆς μόνης αἵτιας (ἀναιτίου) κατὰ τὸν λόγον τῶν αἵτιατῶν (οὐκ ἀναιτίων)⁵.

Συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Φωτίου λοιπόν, ἡ αἵτια ἀποτελεῖ «αἴδιον ἀπ' ἀρχῆς ἐγνωσμένον τοῦ Πατρός»⁶ κατὰ τὴν ὑπόστασιν αὐτοῦ, ἥτις ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δύναται νὰ ἀναλυθῇ εἰς φύσιν τῆς Θεότητος⁷. Ταύτισις ὑπο-

1. Φωτιογ., Κατὰ τὸν τῆς παλαιᾶς Ρώμης ὅτι ἐκ τοῦ Πατρὸς μόνος ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἄγιον, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἐκ τοῦ Γίοῦ 2, PG 102, 392B.

2. Φωτιογ., Μυσταγωγία 33, PG 102, 313B.

3. «Ἐτι δὲ εἰ αἵτιος τοῦ Πνεύματος ὁ Γίος, πῶς οὐκ ἀν εὑρεθεῖται δεύτερον ὑπορυθμενον αἵτιον ἐν τῇ ὑπεραρχίᾳ καὶ ὑπερφυεῖ τῆς Τριάδος ἀρχῆς, καὶ τὸ τε αἵτιατὸν καὶ μηδὲ πρὸς οὗτον τῆς πρώτης μεμηχανημένον μόνον, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ ἐκείνου, περὶ οὗ κατασηματίζεται ἡ τιμὴν; αὐτόθι 42, PG 102, 320C-321A.

4. «Selon l'essentiel de l'affirmation des Pères orientaux, c'est la Personne du Père et non la nature, qui est considérée comme l'origine et la source des deux autres Hypostases», P. ΕΥΔΟΚΙΜΟΥ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 54.

5. Φωτιογ., Μυσταγωγία 43, PG 102, 321B.

6. Αὐτόθι 19, PG 102, 297B.

7. ἐνθ' ἀνωτ., πρβλ. καὶ P. ΕΥΔΟΚΙΜΟΥ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 54.

στάσεως καὶ φύσεως ἀφαιρεῖ ἐκ τῶν ἰδιωμάτων τὸ ἀμετάπτωτον, τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ καὶ ἕδιον τῶν ὑποστάσεων, καὶ ὅδηγει εἰς ἀπρόσωπον θείαν φύσιν. Διὰ τῆς διδασκαλίας ταύτης καταργεῖται ἡ προσωπικὴ ἐνδοτριαδικὴ κοινωνία γάρ η τῆς ἐνότητος, ἡ ὥποια διμοις μεταπίπτει εἰς ἐνότητα ἀπρόσωπου θείας φύσεως. Οὕτω «τὸ ἕδιον τοῦ Πατρὸς εἰς τὴν ἰδιότητα μεταβάλλεται τοῦ Γίοῦ, καὶ τὸ ἕδιον δηλονότι τοῦ Γίοῦ είναι ἀν εἰς τὴν ἰδιότητα μεταβαλλόμενον τοῦ Πατρός»¹. Συνεπῶς ἔχομεν ταύτισιν ἰδιωμάτων ἐκάστου θείου προσώπου καὶ κοινῶν τῆς Τριάδος, πρᾶγμα τὸ ὅποιον εἶναι δλως ἀπαράδεκτον, καθ' δον, ὡς ὑποστηρίζει καὶ ὁ Φωτιος, δ.τι δὲν εἶναι κοινόν, ἀποτελεῖ ἕδιον ἐνὸς μόνου τῶν τριῶν².

'Η ἀναφορὰ ἐξ ἄλλου τοῦ Πνεύματος εἰς διπλοῦν αἵτιον καὶ ἡ ἔξαρτησις αὐτοῦ ἐκ διπλῆς προβολῆς καταλύει τὴν τριαδικὴν ἐνότητα διὰ τῆς προσβολῆς τῆς ίσοτιμίας τοῦ Πνεύματος καὶ τῆς ὑπαγωγῆς του ὑπὸ τὸν Γίον³. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην ὁ Γίος τοποθετεῖται ἐγγύτερον τοῦ Πατρός, ὑποβιβάζεται δὲ τὸ διμοταγῶς καὶ διμοτίμως προελθόν ἐκ τῆς πατρικῆς οὐσίας Πνεῦμα, ἀποστρούμενον «τῶν ἵσων γερῶν»⁴.

'Η τοποθέτησις τοῦ Γίοου ἐγγύτερον τοῦ Πατρός, πλὴν τῆς προαναφερθείσης ἐξαρτήσεως τοῦ Πνεύματος ἐκ τῆς εἰσαγομένης υἱικῆς αἵτιας καὶ τῆς ἐξ αὐτῆς θεμελιούμενης ἐνδοτριαδικῆς ἱεραρχίας, διγάζει τὴν πατρικὴν ὑπόστασιν, ἀνυψοῦσα τὸ πρόσωπον τοῦ Γίοου εἰς μέρος αὐτῆς καὶ καθιστῶσα τοῦτο πληρωτήκὸν τοῦ προσώπου τοῦ Πατρός. Συνεπίᾳ τούτου ὁ Πατὴρ τείνει νὰ θεωρηθῇ «ἐνδεής» πληρώσεως, δὲ Γίος «χρηματίζων μέρος πατρικόν»⁵. 'Η τοιαύτη θεώρησις, ἀποτελοῦσα ὑβριν κατὰ τοῦ Πατρός, θέτει ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν μόνην ἐν αὐτῷ αἵτιαν καὶ ἀρχὴν τῆς Θεότητος, διὰ τῆς εἰσαγομένης δὲ ἐννοίας τῆς «ἐνδείας πληρώσεως» συνεισάγει ἐν τῇ Θεότητι δευτέρου αἵτιον καταλυτικὴν τῆς μοναρχίας καὶ τῆς ἐπ' αὐτῆς στηριζούμενης ἐνότητος τῶν θείων προσώπων. Διὰ

1. Φωτιογ., Μυσταγωγία 18, PG 102, 297A.

2. «Ἐπὶ δὲ τοῖς εἰρημένοις, εἰ πᾶν δὲ μή ἔστι κοινὸν τῆς παντοκρατορικῆς καὶ διμούσιου καὶ ὑπερφυσικοῦ Τριάδος, ἐνὸς ἔστι μόνου τῶν τριῶν οὐκ ἔστι δὲ ἡ τοῦ Πνεύματος προβολὴ κοινὴ τῶν τριῶν, ἐνὸς ἀρα καὶ μόνου ἐπὶ τῶν τριῶν», αὐτόθι 36, PG 102, 316A· πρβλ. Φωτιογ., Επιστολαὶ Α' 4, 174.

3. Φωτιογ., Μυσταγωγία 4, PG 102, 284A.

4. Αὐτόθι 38, PG 102, 317B.

5. Αὐτόθι 16, PG 102, 293BC· πρβλ. αὐτόθι 32, PG 102, 313AB. 'Ομοίως καὶ δ. Μ. Βασιλείου γράφων, Κατὰ Σαβελλιανῶν, διεκρίνει τὸ ἀνενδέες τῶν θείων προσώπων λέγων, διτι εἴστιν δ. Πατὴρ τέλειον ἔχων καὶ ἀνενδέες, βίζα καὶ πηγὴ τοῦ Γίοῦ καὶ τοῦ ἀγίου Πνεύματος. Πλήρες δὲ καὶ τὸ Πνεῦμα, οὐ μέρος ἐπέρου, ἀλλὰ τέλειον καὶ ὀλόκληρον ἐφ' ἐκυτοῦ θεωρούμενον. Καὶ συνηπταὶ μὲν δ. Γίος τῷ Πατρὶ ἀδιασπάστως, συνηπταὶ δὲ τῷ Γίῷ τὸ Πνεῦμα. Τὸ γάρ διορίζον οὐκ ἔστιν, οὐδὲ τὸ διατέμνον τὴν ἐξ ἀτίθετη συνάρτησιν, 'Ομιλία 24, 4, PG 31, 609B.

τῆς δευτέρας ταύτης αἰτίας διασπῶνται αἱ σχέσεις ἀρχῆς τῶν θείων προσώπων, ἐπὶ τῶν ὅποιων θεμελιοῦται ἡ κοινωνία τῆς Τριάδος καὶ «περιτέμνεται εἰς δυάδα τὸ φρικτὸν ταύτης μαστήριον»¹. Συνεπῶς τὴν μοναρχίαν θεμελιοῦ ἡ πίστις εἰς μίαν ἐν τῷ Πατρὶ αἰτίᾳ τῆς τριαδικῆς ἐνότητος, πᾶσα δὲ συνθεώρησις αὐτῆς μεθ' ἑτέρας διασπᾶ τὴν προαναφερθεῖσαν ἐνότητα καὶ «εἰς διθεῖται τὴν μοναρχίαν λύει»². Κατὰ τὸν Evdokimov ἡγέτην ἡδέα τῆς αἰτίας οὐδέποτε ἐφηρμόσθη εἰς τὸν Γίον³. 'Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ ὀρθόδοξος Ἀνατολή συνέδεσε τὴν αἰτίαν μετὰ τοῦ προσώπου τοῦ Πατρός, ἥτο φυσικὸν νὰ προκαλέσῃ εἰς τὸν Φώτιον τοιαύτην ἀντίδρασιν διδασκαλία, ως ἡ τοῦ Filioque, ἡ ὅποια εἰσάγει ἑτέραν ἐν τῇ Τριάδι αἰτίαν πλὴν τῆς μετὰ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ δόγματος τῆς μοναρχίας συνδεομένης.

'Η θεμελίωσις καὶ ἡ δογματικὴ κατοχύρωσις τῆς μόνης ἀρχῆς καὶ αἰτίας ἐν τῇ Τριάδι ἀποτελεῖ βασικὴν προϋπόθεσιν διὰ τὴν ὀρθόδοξην θεώρησιν τοῦ τριαδικοῦ δόγματος, καθ' ὅσον ἐπὶ τοῦ δόγματος τούτου οἰκοδομεῖται οὐ μόνον ἡ πίστις εἰς τὴν προσωπικὴν Τριάδα, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀρθόδοξης ἀποψίς περὶ θείων σχέσεων τῶν προσώπων αὐτῆς. 'Ακολουθῶν οὕτως ὁ Φώτιος τὴν γραμμὴν τῆς ἀνατολικῆς παραδόσεως καὶ ἔρμηνεύων τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ 'Αγίου Πνεύματος ως «ὑποστατικὸν ἰδιον» αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸν Πατέρα, ἀντέκρουσε τὴν «διὰ μέσου» τοῦ Γίον δυτικὴν ἀποψίν, ως μεταθέτουσαν τὰς σχέσεις τῶν θείων προσώπων ἐκ τῶν ἰδιωμάτων τῶν ὑποστάσεων εἰς τὰς ἰδιότητας τῆς θείας φύσεως⁴. 'Η ταύτισις αὗτη τοῦ ἐνὸς τῆς Θεότητος (ἰδιότης) μετὰ τοῦ ἐνὸς τῶν προσώπων καθ' ἔκαστον (ἰδίωμα)⁵ συγχέει τὰ ὑποστατικὰ ἰδιώματα μετὰ τῆς οὐσίας τῆς Θεότητος καὶ καταργεῖ τὰ πρόσωπα διὰ τῆς ὑπαγωγῆς των εἰς τὴν ἀπρόσωπον θείαν οὐσίαν. Τοῦτο δμως, ως καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, καταλύει τὸ ἰδιάζον τῶν ὑποστάσεων καὶ διὰ τῆς ἀφαιρέσεως ἐξ αὐτῶν τοῦ «ἀμεταπτώτου» τῶν ἰδιωμάτων τείνει εἰς ταύτισιν οὐσίας καὶ ὑποστάσεως.

Δεχόμενος συνεπῶς ὁ Ἱερὸς Φώτιος τὴν ἀμεσον γέννησιν τοῦ Γίον, προελθόντος ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀνε μηδεμιᾶς ἄλλης μεσολαβήσεως, ἐθεώρησεν ἐπίσης ἀμεσον καὶ τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος, προβληθέντος ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀνα-

λόγως, ἐπίσης ἀνε μηδεμιᾶς μεσολαβήσεως¹. 'Ἐπομένως «τοῦ μὲν Γίον ἔδιον τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς γεννᾶσθαι φυσικῶς, τοῦ δὲ Ἀγίου Πνεύματος τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι φυσικῶς» καὶ κατὰ τοῦτο μόνον διαφέρουσιν ἀλλήλων, ἥτοι κατὰ τὴν ἰδιότητα τῆς ὑπάρξεως, ἐν ὅντες ἀλλως τὴν οὐσίαν καὶ φύσιν καὶ ἀξίαν καὶ δύναμιν, καὶ, ἀπλῶς εἰπεῖν, τάλλα πάντα πρός τε τὸν Πατέρα καὶ πρὸς ἀλλήλους². Οὕτως, ἐνῷ κατὰ τὴν οὐσίαν, φύσιν, ἀξίαν καὶ δύναμιν συνυπάρχουν τὰ τρία πρόσωπα εἰς μοναρχίαν ἐνότητα, διασφαλιζομένης ἐν τῇ μόνῃ τούτων αἰτίᾳ τῆς μοναρχίας ἐκ προόδου εἰς μοναρχίαν, διὰ τοῦ διαφόρου τρόπου ὑπάρξεως τοῦ Γίον καὶ τοῦ Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς κατοχυροῦται τὸ ἰδιάζον τῆς ὑποστάσεως ἐκάστου, ἐν τῷ ὅποιῳ συνυφίσταται καὶ ἡ καθ' ἔκαστον ὑποστατικὴ σχέσις μετὰ τοῦ προσώπου τοῦ Πατρός, ως μόνης ἀρχῆς τῆς Θεότητος. Πάντα ταῦτα ἀποτελοῦν τὸ δριον διακρίσεως τῆς προσωπικῆς Τριάδος ἐν τῇ Θεότητι καὶ συνεκφαίνονται εἰς τὸ δόγμα τῆς μοναρχίας διὰ τῆς ἀπορρίψεως πάσης περὶ μοναρχίας διδασκαλίας.

Κατὰ ταῦτα ἡ στάσις τοῦ Φωτίου ἔναντι τοῦ Filioque καὶ τῆς ἐκ τούτου εἰσαγομένης μοναρχίας δὲν ἀποτελεῖ προσπάθειαν διακηρύξεως καὶ ἐπιβολῆς τῶν προσωπικῶν αὐτοῦ πνευματολογικῶν ἀντιλήψεων, ἀλλ' οὐσιαστικὸν ἀγῶνα πρὸς διασφάλισιν ἐκ καταλύσεως τοῦ ὀρθοδόξου περὶ Τριάδος δόγματος. Διὰ τὸν Φώτιον, ως καὶ δι' ὅλους τοὺς ὀρθοδόξους, τὸ δόγμα ἀποτελεῖ κυρίως ἔκφρασιν τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως καὶ κανόνα ζωῆς τῶν ὀμοιογύντων τὴν πίστιν ταύτην. "Οθεν ἀπόκλισις ἐκ τοῦ ὀρθοῦ δόγματος συνεπάγεται οὐχὶ ἀπλῶς ἀλλοίωσιν τῶν ὑπὸ τῆς Ἑκκλησίας κηρυσσομένων ἀληθειῶν, ἀλλ' ἐν ταύτῳ διατάραξιν τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν καὶ διασάλευσιν τῶν ἐν τῇ Ἑκκλησίᾳστικῇ κοινότητι διαμορφωθεισῶν σχέσεων. 'Η ὑπαρξίας λοιπὸν τῆς Ἑκκλησίας συνδέεται ἀναποστάστως μετὰ τῆς ἀληθείας τῶν δογμάτων καὶ τῆς συνεπείας τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν πρὸς τὰ δόγματα ταῦτα. «Τὸ ἄθροισμα τῶν ἀγίων», λέγει Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης, «τὸ ἐξ ὀρθῆς πίστεως καὶ πολιτείας ἀρίστης συγκεκριτμένον, Ἑκκλησίᾳ ἐστίν»³.

'Η ἀρμονία καὶ ἡ ἐνότης πίστεως καὶ ἡθικῆς ζωῆς ἀποτελεῖ γενικῶς διὰ τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν προϋπόθεσιν ἐντάξεως τοῦ πιστοῦ εἰς τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου, τὴν Ἑκκλησίαν, ἀκολούθως δὲ δυνατότητα τελειώσεως καὶ σωτηρίας. Διὰ τοῦτο καὶ Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων τονίζει διτο: «οὐ τῆς θεοεστείας τρόπος ἐκ δύο τούτων συνέστηκε, δογμάτων εὔσεβῶν καὶ πράξεων ἀγαθῶν· καὶ οὔτε δόγματα χωρὶς ἔργων ἀγαθῶν εὔπρόσδεκτα τῷ Θεῷ, οὔτε τὰ μὴ μετ' εὔσεβῶν

1. Φωτιογ., Μυσταγωγία 16, PG 102, 296A.

2. Φωτιογ., 'Ἐπιστολαὶ Α' 4, 171.

3. Bl. L'Esprit Saint dans la tradition orthodoxe, Paris 1969, σ. 54.

4. Πρβλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, 'Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία, Πατέρες καὶ θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1971, τόμ. 1, σ. 336.

5. Διακρίνων ὁ Φώτιος τὰς ἰδιότητας τῆς Θεότητος ἐκ τῶν ἰδιωμάτων τῶν ὑποστάσεων ἀντικρούει τὴν δυτικὴν κκοδοξίαν λέγων: «εἰ πᾶν δπερ ἐν ἐστι μὲν τῷ Θεῷ, οὐκ ἐν τῇ ἐνότητι δὲ καὶ ὁμοφυΐᾳ τῆς παντοκρατορικῆς δρᾶται Τριάδος, τοῦτο δή, τοῦτο πάντως ἐνότητα τῶν τριῶν· ἡ δὲ τοῦ Πνεύματος ἐκπόρευσις οὐκ ἐστι τῆς ἐν τῇ Τριάδι θεωρουμένης ὑπερφυσικῆς ἐνάδος, ἐνὸς ἥπα καὶ μόνου ἐστι τῶν τριῶν», Μυσταγωγία 64, PG 102, 341B.

1. «...ἀμέσως γάρ ὁμοίως ἡ τε γέννησις καὶ ἡ ἐκπόρευσις· οὐδὲ γάρ διὰ μέσου τινὸς ὁ Γίος γεννᾶται· ἀμέσως δ' ὁμοίως καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται», αὐτόθι 62, PG 102, 340BC.

2. Αὐτόθι 10, PG 102, 397A.

3. 'Ἐπιστολαὶ 246, PG 78, 685A.

δογμάτων ἔργα τελούμενα προσδέχεται ὁ Θεός»¹. Ἐκ τούτων διαπιστοῦται ὅτι ἡ ἐνότης δόγματος καὶ ἥθους ἀπετέλει διὰ τοὺς ὄρθιοδόξους γενικῶς θεμελιώδη ἀρχήν, ἀνευ τῆς ὁποίας ἦτο ἀδιανόητος ἡ θέσις τοῦ πιστοῦ ἐντὸς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος.

Ἡ ἀνωτέρῳ ἀρχῇ ἡμφεσβητήθη πολλάκις ὑπὸ δυτικῶν θεολόγων, χαρακτηρισθεῖσα ὡς λίαν ὑπερβολική. Μάλιστα δὲ ὁ Hausherr ἔφασε νὰ ἴσχυρισθῇ ὅτι οὐδεὶς ἀνατολικὸς συγγραφεὺς συνέδεσε μίαν οἰανδήποτε μυστικὴν ἢ ἀσκητικὴν διδασκαλίαν μετὰ τῆς ἐκφράσεως τοῦ Φωτίου «ἐκ μόνου τοῦ Πατρός»². Διὰ τῶν ἴσχυρισμῶν δμῶς τοῦ Hausherr παραγνωρίζεται ἡ ὄρθιοδόξος περὶ δόγματος ἀντίληψις.³ Ἐν προκειμένῳ δὲν ὑφίσταται θέμα ἔξαρτήσεως μεμονωμένων ἐκδηλώσεων πνευματικῆς ζωῆς ἐκ τῶν συγκεκριμένων ἄρθρων τῶν δογμάτων. Τοῦτο εἶναι ἀδιανόητον, διότι τὸ ὄρθιοδόξον δόγμα δὲν συνθέτει ἄθροισμα αὐτοτελῶν ἄρθρων, διὰ τῶν ὅποιων θὰ ἡδύναντο νὰ θεμελιωθοῦν κεχωρισμένως μορφαὶ πνευματικῶν ἢ ἀσκητικῶν βιωμάτων. «Τὸ δόγμα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας δὲν ἀποτελεῖται ἐκ σειρᾶς ἄρθρων ἐκφραζομένων δι' ἀντιστοίχων μορφῶν πνευματικῆς ζωῆς, ἀλλ' εἶναι ὀργανικὸν σύνολον, ἐντὸς τοῦ ὅποιου συννοεῖται καὶ διὰ τοῦ ὅποιου συνεπιδρᾷ ἔκαστον μέλος»⁴. Ἐπομένως, αἱ ἐπὶ μέρους μορφαὶ πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς βιοῦνται ὡς συνέπειαι τοῦ δόγματος ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ, οὐχὶ δὲ ὡς μεμονωμέναι ἐκδηλώσεις ἔξαρτώμεναι ἐκ μεμονωμένων ἄρθρων τῶν ὄρθιοδόξων δογμάτων. Τοῦτο μαρτυρεῖ τὴν σπουδαιότητα, ἡ ὅποια ἀποδίδεται ὑπὸ τῶν ἀνατολικῶν εἰς τὴν ἐνότητα καὶ τὴν πληρότητα τοῦ ὄρθιοδόξου δόγματος. Ἡ μὲν ἐνότης ἐκφράζει τὴν ἀξίαν τῶν ἐπὶ μέρους δογμάτων διὰ τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως, ἡ δὲ πληρότης ἀποκαλύπτει τὴν ἐσωτερικὴν αὐτάρκειαν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Τὰ ἀνωτέρω κατανοοῦνται πληρέστερον, ἐὰν λάβωμεν ὑπὸ δψιν τὴν σταθερὰν ἐμμονὴν τῆς ὄρθιοδόξου παραδόσεως εἰς τὴν διὰ τῶν ἐπτά Οἰκουμενικῶν Συνόδων τελείων ἐκφρασιν τοῦ Τριαδικοῦ δόγματος, τὸ ὅποιον ἐτέθη ὡς τὸ κέντρον τῆς ὄρθιοδόξου θεολογίας, καὶ ἐπὶ τοῦ ὅποιου ἐθεμελιώθη ἡ ὄρθιοδόξος χριστολογία, πνευματολογία καὶ ἐκ-

1. Κατηγήσεις, 4, 1, PG 33, 456B. Πρβλ. Γρηγορίου Νυσσης, 'Ἐπιστολαὶ 24, PG 46, 1089A: «Διαιρέων (ὁ Κύριος) εἰς δύο τὴν τῶν Χριστιανῶν πολιτείαν, εἰς τε τὸ ἥδικὸν μέρος, καὶ εἰς τὴν δογμάτων ἀκρίβειαν, τὸ μὲν σωτήριον δόγμα ἐν τῇ τοῦ βαπτίσματος παραδόσει κατησφελίσατο· τὸ δὲ βίον ἡμῶν διὰ τῆς τηρήσεως τῶν ἐντολῶν αὐτοῦ κατορθοῦνθαι κελεύειν». Όμοιως βλ. Ιω. Χρυσοστόμογ, 'Ομιλία εἰς τὴν Προδότιον Θεοσπλοκού, A' 9, 3, PG 62, 450. Πλείσινα περὶ τῆς ἐνότητος μεταξὺ δόγματος καὶ ἥθους βλ. Λ. Γιεβτίτε, «Δόγμα καὶ ἥθος εἰς τὴν ὄρθιοδόξον παράδοσιν», ἐν Θεολογία 39 (1968) 175-191.

2. Βλ. I. HAUSHERR, «Dogme et spiritualité orientale», ἐν Revue d'Ascétique et de Mystique 23 (1947) 35.

3. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, 'Η περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 42.

κλησιολογία. Ἡ ἔξαρτησις τούτων ἐκ τοῦ Τριαδικοῦ δόγματος μαρτυρεῖται καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῶν κατὰ τῶν αἱρετικῶν μακρῶν ἀγώνων τῆς Ἐκκλησίας, διε τοῦ σαφῶς αἱ ἐπὶ μέρους αἱρετικαὶ πλάναι ἀπεκάλυπτον κακόδοξον ἐρμηνεῖσαν τοῦ δόγματος τούτου.

Εἰδικώτερον ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ ὑπὸ τῆς δυτικῆς θεολογίας διάφορος θεώρησις τοῦ εἰρημένου δόγματος, ἔνεκα τῆς προσθήκης τοῦ Filioque, εἰχεν ὡς πρώτην συνέπειαν τὸν μαρασμὸν τῆς πνευματολογίας¹ καὶ τὸν ἀντιστρόφως ἀνάλογον ὑπερτονισμὸν τῆς χριστολογίας². Τὴν συνέπειαν ταύτην διεδέχθη ἐτέρα, συνδεομένη μετὰ τοῦ ὑπερτονισμοῦ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔξουσίας τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἐκ ταύτης ἐτέρα τείνουσα εἰς τὴν ἐγκαθίδρυσιν «εἴδους μονοκρατορίας ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ διοικήσει»³. Οὕτως εἰς τὴν Δύσιν ὁ φορεὺς τῆς ἀνωτάτης Ἐκκλησιαστικῆς ἔξουσίας, ὡς ἐπὶ γῆς ἐκπρόσωπος τοῦ Χριστοῦ, περιεβλήθη δι' ἀποινταρχικοῦ κύρους, τὸ ὅποιον ἐντὸς τοῦ γενικωτέρου κλίματος τοῦ ρωμαϊκοῦ συγκεντρωτισμοῦ κατωχυρώθη δογματικῶς διὰ τοῦ παπικοῦ πρωτείου. Εἰς τοῦτο συνέβαλεν ἀρκούντως, πλὴν τῶν παρερμηνειῶν τῶν βιβλικῶν κειμένων⁴, καὶ ἡ ἀπαίτησις τοῦ πάπα 'Ορμίσδα, διπος ὑπογράψουν οἱ ἀνατολικοὶ τὸν γνωστὸν λιβελλον (Formula Hormisdae), προκειμένου νὰ ἔλθῃ οὗτος εἰς διαπραγματεύσεις πρὸς ἀποκατάστασιν τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως⁵. Αἱ ἀξιώσεις τοῦ ὡς ἄνω λιβέλλου θὰ ἔμενον οὐσιαστικῶς κενὸν γράμμα, ἐὰν δὲν προεβάλλοντο ἀργότερον μὲ νέαν μορφήν, ἀφ' ἐνὸς μὲν ὑπὸ τῶν ψευδοῖσιδωρείων διατάξεων, ἀφ' ἐτέρου δὲ ὑπὸ τῆς εἰς τὰς διατάξεις ταύτας προστεθείσης ψευδοκωνσταντινείου δωρεᾶς⁶. Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω προοδευτικῶν ἡ παπικὴ ἔξουσία περιεβλήθη πολιτικὸν κύρος καὶ ὁ πάπας ἐνεφανίσθη ἐντὸς τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, οὐχὶ ἀπλῶς ὡς ἐπὶ γῆς ἐκπρόσωπος τοῦ Χριστοῦ, ὡς διάδοχος τοῦ Πέτρου, ἀλλὰ καὶ ὡς συνεχιστής τῆς πολιτικῆς παραδό-

1. "Ἡδη ἡ Β' Βατικάνειος Σύνοδος ἐν γνώσει τῆς ιστορικῆς πορείας τοῦ Καθολικισμοῦ ὡμολόγησε τὴν ἐσωτερικήν της ἀδυναμίαν καὶ πολλοὶ τῶν ἐκπροσώπων διετύπωσαν τὴν ἀνάγκην στροφῆς πρὸς μίαν νέαν πνευματολογίαν, διότι κατὰ τὴν γνώμην τῶν τὸ 'Ἄγιον Πνεῦμα ὑπῆρχε 'le grand meconnu' βλ. R. LAURENTIN, *Bilan du Concile*, Paris 1966, σ. 367· πρβλ. καὶ H. MÜHLEN, *Una Mystica Persona*, σ. VII κ.ε., δομοίς N. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Γένεσις καὶ οὐσία τοῦ ὄρθιοδόξου δόγματος*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 14.

2. Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ, 'Filioque, 'Η σημασία τῶν θεολογικῶν διαφορῶν διὰ τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας', σ. 41.

3. 'Ἐνθ' ἀνωτ.

4. Πλείσια περὶ τοῦ θέματος βλ. Γ. ΚΡΕΜΟΥ, 'Ιστορία τοῦ σχίσματος τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, 'Ελληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς, τόμ. 1, σ. 45-58.

5. MANSI VIII, 407 κ.ε., B. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, 'Ἐκκλησιαστικὴ Ιστορία, σ. 209. F. DVORNIK, *Byzance et la primauté romaine*, Paris 1964, σ. 53-55.

6. Πλείσια περὶ τῆς θέσης βλ. B. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, 'Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 274· ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ (ΑΓΙΟΥ) ΠΕΝΤΑΠΟΛΕΩΣ, *Μελέτη ιστορική*, περὶ τῶν αιτίων τοῦ σχίσματος, τόμ. 1, σ. 180-200.

σεως του *imperium romanum*, ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν φευδοκομαστατίνειον δωρεάν ἦτο διάδοχος τοῦ ρωμαίου αὐτοκράτορος καὶ φυσικὸς φορεὺς τῆς εἰς αὐτὸν παραχωρηθείσης αὐτοκρατορικῆς ἔξουσίας.

Αἱ ἀνωτέρῳ θεοκρατικαὶ ἀντιλήψεις περὶ τῆς διπλῆς ἔξουσίας τῶν παπῶν χαρακτηρίζονται συνήθως ὑπὸ αὐξομειουμένης μετριοπαθείας, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἐπίσημον ἰδρυσιν τοῦ παπικοῦ κράτους διὰ τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ βασιλέως τῶν Φράγκων Πιπίνου (756). Διὰ πρώτην φορὰν ἐπισήμως αἱ ἀντιλήψεις αὗται ὑπεστηρίχθησαν ἔργῳ καὶ λόγῳ ὑπὸ τοῦ πάπα Νικολάου τοῦ Α', δστις κατὰ περιεργον ἴστορικὴν συγκυρίαν ἀνῆλθεν εἰς τὸν παπικὸν θρόνον κατὰ τὸ ἔτος ἐκλογῆς τοῦ Μεγάλου Φωτίου εἰς πατριάρχην. 'Ο πάπας οὗτος ὑπεστήριξε μετ' ἐπιμονῆς ἀξιώσεις θιγούσας τὰς πνευματικὰς δικαιοδοσίας καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διοικητικὴν αὐτοτέλειαν τοῦ πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀσχετον τὸ γεγονός τοῦ σχίσματος πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Νικολάου τοῦ Α' καὶ τὰς κοσμοκρατορικὰς του ἀντιλήψεις, τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὥποιαν ὁ Φωτίος, ἐμμένων εἰς τὸ δρθόδοξον δόγμα καὶ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἀπορρέουσαν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν, ὑπερημύθη τῆς δρθοδόξου πίστεως καὶ τῆς διοικητικῆς αὐτοτέλειας καὶ πνευματικῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἡ συνέπεια ἄλλωστε τῆς ἐν γένει πολιτικῆς τοῦ πατριάρχου πρὸς τὰ ἴσχυοντα εἰς τὴν Ἀνατολὴν μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τῆς προσωπικῆς συμμορφώσεως αὐτοῦ πρὸς τὰς ἴσχυούσας διατάξεις τοῦ κανονικοῦ δικαίου, κατὰ τὸ ὄποιον ἐπεκράτει εἰς τὴν Ἀνατολὴν τὸ αὐτοκέφαλον τῶν Ἐκκλησιῶν². Ἡ ἐνότης λοιπὸν διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῶν ἑτεροτήτων ὑπῆρξε βασικὴ θέσις τοῦ Φωτίου, ἀνάλογος πρὸς τὸ ἐπικρατοῦν εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν πνεῦμα³. Ἡ ἐνότης αὕτη, κεφα-

λαιώδης ἐπὶ τοῦ δογματικοῦ, τοῦ διοικητικοῦ καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πεδίου, χαρακτηρίζει τὴν ἀνατολικὴν παράδοσιν, τῆς ὁποίας γνήσιος ἐκπρόσωπος ὑπῆρξεν ὁ Φωτίος, δπως ἀντιστοίχως τῆς δυτικῆς ὑπῆρξεν ὁ Νικόλαος ὁ Α'. Ἡ ἐμμονὴ συνεπῶς τοῦ Φωτίου ἐπὶ τῶν θεσεων τῆς δρθοδόξου παραδόσεως συνιστᾶ ἀπολογητικὴν προσπάθειαν ὑπὲρ τῶν θεμελιωδῶν προϋποθέσεων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὡκοδομήθη ἡ ἐσωτερικὴ ζωή, ἡ ἐκκλησιαστικὴ δργάνωσις καὶ ἡ διοίκησις τῶν αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, τῶν δεχομένων τὴν παράδοσιν ταύτην, διὰ τὴν ὥποιαν τὸ Τριαδικὸν δόγμα ἀποτελεῖ ἀπαρασάλευτον κέντρον καὶ θεμέλιον. 'Αλλ' ἐπ' αὐτοῦ θὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὰ ἐπόμενα κεφάλαια.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ἀντιλαμβανόμεθα, διατί διὰ τὸν Φωτίον ὡς ἀνατολικὸν ἡ ἀλλοίωσις τοῦ δόγματος συνεπάγεται ἀντιστοίχως ἀνατροπὴν καὶ σύγχυσιν τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τάξεως καὶ ζωῆς τῶν πιστῶν. Κατὰ συνέπειαν ἡ εἰσαγομένη διὰ τοῦ Filioque Ιεραρχία ἐν τῇ τριαδικῇ κοινωνίᾳ δὲν εύνοεῖ ἀπλῶς τὴν ὑπερτίμησιν τοῦ Γεωργίου ἔναντι καὶ εἰς βάρος τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἀλλ' εἰσάγει εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν δργάνωσιν καὶ διοίκησιν προσωποκρατικὴν Ιεραρχίαν χάριν ἐνὸς κληρικαλιστικοῦ συγκεντρωτισμοῦ καὶ εἰς βάρος τῆς διακονίας καὶ τῆς σωτηρίας τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Τοιαύτη θεώρησις θὰ ἀπετέλει διὰ τοὺς δρθοδόξους ἀνατροπὴν τῆς δλῆς τάξεως, ζωῆς καὶ προοπτικῆς τῆς Ἐκκλησίας, διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἀντίθεσις τοῦ Φωτίου εἶναι ἀντίθεσις συμπάσης τῆς δρθοδόξου παραδόσεως. Μόνη λοιπὸν ὅδὸς κατὰ τὸν μέγαν πατριάρχην πρὸς ἀποτροπὴν τῆς ἀνωτέρω συγχύσεως εἶναι ἡ πίστις εἰς τὸ μυστήριον τῆς ἐνότητος τῶν θείων ἐν τῇ Τριάδι προσώπων καὶ ἡ πάσῃ θυσίᾳ διατήρησις τῆς ἐσωτερικῆς ἐνότητος τοῦ ζῶντος σώματος τοῦ Χριστοῦ. 'Η δευτέρα ἐνότης δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἀνευ τῆς ὑπάρχειας τῆς πρώτης, πρὸς τὴν ὥποιαν ἀενάως ἀναφέρεται καὶ ἐκ τῆς ὥποιας ἀντλεῖ δύναμιν πρὸς «ένισμόν». Οὕτως ἡ τριαδικὴ ἐνότης καθίσταται τύπος τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐνότητος καὶ ἰδεῶδες, πρὸς τοῦ ὥποιου τὴν μίμησην καλούμεθα πάντες οἱ πιστοί. "Οθεν...τὴν θεαρχίαν ὁρῶμεν ιερῶς ὑμνουμένην, ὡς μονάδα μὲν καὶ ἐνάδα, διὰ τὴν ἀπλότητα καὶ ἐνότητα τῆς ὑπερφυοῦς ἀμερίας, ἐξ ἡς, ὡς ἐνοποιοῦ δυνάμεως ἐνιζόμεθα, καὶ τῶν μεριστῶν ἡμῶν ἑτεροτήτων ὑπερκοσμίως συμπτυσσομένων, εἰς θεοειδῆ μονάδα συναγόμεθα καὶ θεομίμητον ἔνωσιν)¹.

2. 'Ἡ κοινωνία τῶν θείων προσώπων

Τὸ μυστήριον τῆς ἐν Τριάδι ἐνότητος ἀποτελεῖ τὸ πλαίσιον θεωρήσεως τοῦ ἀσυγχύτου τῶν θείων προσώπων κατὰ τὴν καθ' ἔκαστον πρὸς τὴν μόνην αἵτιαν

ὑποδέξασθαι τὰ ἐφ' οἷς ταῦτα τελεῖται οὐ διεκάλυσται', 'Επιστολὴ Α' 3, 157.

1. Φωτίογ, Ἀμφιλόχια 182, PG 101, 900C-901A· πρβλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΩΝΑΓΙΤΟΥ, Περὶ θείων ὁρομάτων 4, PG 3, 589D.

τῆς Θεότητος σχέσιν ἀρχῆς καὶ κατὰ τὴν πρὸς ἄλληλα κοινωνίαν. Οὕτως ὁ Φώτιος ἀκολουθῶν ἐν τῇ ἀπολογητικῇ αὐτοῦ προσπαθείᾳ τὴν προγενεστέραν ἀνατολικὴν παράδοσιν καὶ ἔκκινῶν ἐκ τῆς προρρηθείσης ἐνότητος, ἐπέμεινεν ἐπὶ τῆς σπουδαιότητος τῆς τριαδικῆς ἐνότητος, ἐντὸς τῆς ὥποιας ἀποκαλύπτεται τὸ «ὅμοτιμον» τῶν θείων προσώπων, τὸ «κοινὸν» ὡς ἔδιον τῆς κατὰ τὴν οὐσίαν ἔνιαίς Θεότητος καὶ τὰ «ὑποστατικὰ ἴδιωματα», «δι’ ὧν τὴν ἐν τῇ Τριάδι θεολογοῦμεν διάκρισιν»¹.

Τὸ ὅμοτιμον λοιπὸν τῶν θείων προσώπων ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Φώτιον τὴν βασικὴν προύποθεσιν διὰ τὴν συνθεώρησιν τούτων ἐν κοινωνίᾳ ὅμοουσίων, ὅμοφυῶν καὶ ἰσοσθενῶν ὑποστάσεων. Πᾶσα ἀμφισβήτησις τούτου κατατέμνει «τὴν ὑπερούσιον, ὑπερφυᾶ καὶ ἔνιαίν Θεότητα εἰς ἀνίσους φύσεις καὶ ἀνομοίους οὐσίας»², καταργοῦσα δὲ τὴν κοινωνίαν τῶν ὅμοτιμων προσώπων εἰσάγει ἀξιολογικὴν ἱεραρχίαν καὶ δι’ αὐτῆς πολυθεῖν ἐν τῇ Τριάδι³. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ καταδίκη τῶν κακοδοξιῶν τοῦ Ἀρείου καὶ τοῦ Μακεδονίου ὑπὸ τῶν Ἀγίων Πατέρων τῆς Α' καὶ τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου θεωρεῖται ὡς διακήρυξις τοῦ ὅμοτιμου τῶν προσώπων τοῦ Γίου⁴ καὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος⁵ ἐν τῇ τριαδικῇ κοινωνίᾳ.

Ἀνάλογον κίνδυνον ἔνέχουσα καὶ ἡ διδασκαλία περὶ ἐκπορεύσεως καὶ ἐκ τοῦ Γίου· τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ὑποβιβάζει αὐτὸν ἔναντι τῶν ἄλλων θείων προσώπων καὶ προσβάλλει τὴν ἰσοτιμίαν αὐτοῦ πρὸς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Γίον διὰ τῆς ἔξαρτήσεως του ἐκ διπλοῦ αἰτίου⁶. Ἡ ἀποδοχὴ τοιαύτης διδασκαλίας κατὰ τὸν Φώτιον δὲν ὑποβιβάζει ἀπλῶς τὸ «Ἄγιον Πνεύμα» ἔναντι τῶν ἄλλων προσώπων τῆς Τριάδος, ἀλλ’ εἰσάγει ἐν αὐτῇ καὶ πολυμορφίαν σχέσεων ὑποταγῆς διὰ τῆς διασπάσεως εἰς ἀνισότητα τοῦ ἰσοτίμου τῶν θείων προσώπων⁷. Τοῦτο, δλως ἀντίθετον καὶ πρὸς τὸ ἀξιωμα τῆς ὅμοτιμίας⁸, ἀπορρίπτεται ὑπὸ τοῦ Ἱεροῦ πατρὸς διὰ τῆς διακήρυξεως τῆς ἀμοιβαίας μεταξὺ τῶν προσώπων τῆς Τριά-

δος δοξολογίας. «Δοξάζει», οὕτω κατὰ τὸν Φώτιον, «τὸν Πατέρα ὁ Γίος, ἀλλὰ καὶ ὁ Πατήρ τὸν Γίον, δοξάζει καὶ τὸ Πνεῦμα... Δοξάζει δέ, ὥσπερ εἴρηται, νῦν δὲ τὸ Γίος τὸ Πνεῦμα καὶ τὸ Πνεῦμα τὸν Γίον, καὶ ἔστιν αὐτῶν ὥσπερ κοινὸν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ τὸ κράτος, οὕτω καὶ ἡ δόξα, καὶ οὐ μόνον ἡ παρ’ ἡμῖν ἀναφερομένη, ἀλλὰ καὶ ἡν αὐτοὶ δέχονται παρ’ ἔκυπτων»¹. Ἡ κοινὴ λοιπὸν παρ’ ἄλλήλων εἰς ἔκαστον τῶν θείων προσώπων ἀποδιδομένη δόξα ἐκφράζει τὸ ἰσάξιον πάντων ἐν τῇ κοινωνίᾳ αὐτῶν. Οὕτω τὸ «Ἄγιον Πνεύμα δοξάζεται ἰσοτίμως παρὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Γίου «ὡς ὁμόθρονον», καθ’ ὅσον «κοινωνὸν τῆς δεσποτικῆς βουλῆς»² ἀπολαμβάνει τῶν ἵσων. Διὰ τοῦτο καὶ πᾶσα διδασκαλία ἔξαρτῶσα τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ υἱικοῦ αἰτίου, θεωρεῖται ἀπαράδεκτος καὶ αἱρετική, ὡς ἀποστεροῦσα τοῦτο «τῶν ἵσων γερῶν καὶ ἔχον τὸ ἰσότιμον καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς ὅμοταγῶν καὶ ὅμοτίμως προεληλυθός οὐσίας»³.

‘Αλλ’ ἡ κοινωνία τῶν θείων προσώπων ἐκφράζεται καὶ διὰ τῆς κοινότητος τῶν εἰς τὴν Θεότητα ἀποδιδομένων ἰδιοτήτων, αἱ ὥποιαι ἀποτελοῦν ἔδιον τῆς ἀσυγχύτου, ἀδιαιρέτου καὶ μιᾶς θείας οὐσίας. Τὸ ἔδιον τοῦτο ἀναφέρεται εἰς πάντα τὰ θεῖα πρόσωπα τῆς Ἀγίας Τριάδος «κατὰ τὴν ἀδιάφορον, ἀπλῆν τε καὶ ἔνιαίν κοινότητα»⁴, ἐκφραζόμενον ὡς τὸ κοινὸν πάντων, τὸ αὐτὸ διὰ τὸν Πατέρα, τὸ αὐτὸ διὰ τὸν Γίον καὶ τὸ αὐτὸ διὰ τὸ Πνεῦμα τὸ «Ἄγιον». Εἰς οὐδὲν κατὰ τὸ ἔδιον καὶ κοινὸν τῆς Θεότητος ὑπολείπεται ἐν ἔκαστον τῶν θείων προσώπων ἔναντι τῶν ἑτέρων, καθ’ ὅσον «κοινὸν ἡ βασιλεία, ἡ ἀγαθότης, τὸ τῆς οὐσίας ὑπερούσιον, ἡ ὑπὲρ ἔννοιαν δύναμις, τὸ ἀδίον, τὸ ἀσώματον»⁵. Ἐνταῦθα δέον νὰ σημειωθῇ ὁ ἐνυπάρχων κίνδυνος συγχύσεως τοῦ ἔδιον τῆς Θεότητος μετὰ τοῦ ἔδιον τῶν διακεκριμένων θείων προσώπων, τὸ ὄποιον καὶ ἀποτελεῖ, ὡς γνωστόν, τὸ ὑποστατικὸν ἔδιωμα ἐκάστου κατὰ τὴν σχέσιν ἀρχῆς πρὸς τὴν μόνην αἰτίαν τῆς Θεότητος, τὴν θεογόνον ἀρχήν, τὸν Πατέρα⁶. Τοιαύτην σύγχυσιν δύναται νὰ προκαλέσῃ ἡ διδασκαλία τοῦ Filioque ἐνεκκα τοῦ κινδύνου ταυτίσεως ὑποστατικῆς σχέσεως Πατρὸς καὶ Πνεύματος μετὰ τοῦ ἔδιον καὶ κοινοῦ τῆς θείας οὐσίας, κοινωνὸς τῆς ὥποιας ἐκλαμβανόμενος καὶ ὁ Γίος δύναται νὰ ἐκπορεύῃ τὸ «Ἄγιον Πνεύμα»⁷. ‘Αλλ’ ἡ διδασκαλία αὐτῇ, πλὴν τῆς ἀνωτέρω εἰσαγομένης κα-

1. *Μυσταγωγία* 47, PG 102, 325C.

2. Φωτιού, *Ἐπιστολαὶ Α'* 6, 206.

3. ‘Ἐνθ’ ἀνωτ.

4. «...ὅμοιοι δέ, καὶ ὅμοφυῆ, καὶ συνατόδιοι τὸν Γίον καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ τῷ γεγονηρότε Πατρὶ, καὶ τῆς αὐτῆς ἔκουσίας καὶ κυριότητος, ὡς οὐ θεῖοι χρησμοί, καὶ τῶν εὐσεβούντων τὰ κοινὰ δόγματα, ἱερολογήσαντες διετράνωσαν», Φωτιού, *Ἐπιστολαὶ Α'* 6, 206.

5. «Τὸ δὲ πανάγιον καὶ ζωαρχικὸν Πνεῦμα, ἃ τε δὴ ὅμοφυὲς καὶ ὅμοιοι, ἰσοσθενὲς καὶ παντοδύναμον, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Γίῳ συμπροσκυνεῖσθαι καὶ συνδιοικεῖσθαι, κατὰ τὰς πατρικὰς τε καὶ θεολογικὰς φωνὰς ἀνεκήρυξαν», αὐτόθι 6, 209.

6. Βλ. Φωτιού, *Μυσταγωγία* 4, PG 102, 284A.

7. Αὐτόθι 26, PG 102, 308B.

8. Αὐτόθι 27, PG 102, 308D· πρβλ. *Iω. 17, 4· 12, 28· 16, 14. Β' Κορ. 2, 10.*

1. *Μυσταγωγία* 27, PG 102, 309A.

2. Φωτιού, *Ομιλίαι* 5, 59.

3. *Μυσταγωγία* 38, PG 102, 317B.

4. Αὐτόθι 6, PG 102, 288A.

5. ‘Ἐνθ’ ἀνωτ.

6. Πρβλ. J. SLIPYI, «Die Trinitätslehre des byzantinisch en Patriarchen Photius», ἐν *Zeitschrift für kath. Theologie* XLV (1921) 80 κ.τ.

7. ‘Η ἀποψίς αὐτῇ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, θεμελιωθεῖσα ἐπὶ τοῦ ἔδιον ταυτίσεως τονισθέντος ὑπὸ τῶν δυτικῶν Πατέρων ὁμοιουσιανισμοῦ», θεωρεῖ τὰς ὑποστατικὰς σχέσεις τῶν θείων προσώπων ἐντὸς τῆς θείας φύσεως καὶ οὐσίας. Κατὰ συνέπειαν ἡ ταύτι-

κοδοξίας, δύναται νὰ ὁδηγήσῃ καὶ εἰς ἀνάλογον περὶ αὐτοεκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος πλάνην καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἰς διαμελισμὸν αὐτοῦ εἰς «προάγον» καὶ «προαγόμενον» Πνεῦμα¹. Πρὸς ἀποφυγὴν λοιπὸν συγχύσεως ἐκ τῆς ταυτίσεως κοινοῦ καὶ ἴδιωμάτων ἐν τῇ Θεότητι παρίσταται ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη σαφοῦς διακρίσεως τούτων. Οὕτω δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν τὰ δρια τῶν ἴδιωμάτων καὶ νὰ διαστέλλωμεν ταῦτα ἀπὸ τῶν δρίων τῶν κοινῶν, ἐπειδὴ «πᾶν δ μὴ ἔστι κοινὸν τῆς παντοκρατορικῆς καὶ ὅμοιουσίου καὶ ὑπερφυοῦς Τριάδος, ἐνός ἔστι μόνου τῶν τριῶν»².

Κατὰ ταῦτα ἡ ἐκπόρευσις ἀποτελοῦσα ἴδιον τοῦ ἐνὸς (ὑποστατικὸν ἴδιωμα) δὲν δύναται κατὰ τὸν Φώτιον νὰ ἀποτελῇ καὶ κοινὸν τῆς Τριάδος³, ἐπειδὴ ἐν αὐτῇ ἐκφράζεται, ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, ἡ ἴδιάζουσα ὑποστατικὴ σχέσις τοῦ Πνεύματος μετὰ τοῦ Πατρός, ὃντος μόνης ἀρχῆς καὶ αἰτίας τοῦ Γίου καὶ τοῦ Πνεύματος. Ἡ κοινότης συνεπῶς τῶν θείων προσώπων ἐδράζεται ἐπὶ πάντων τῶν εἰς τὴν φύσιν, τὴν θεότητα καὶ τὴν οὐσίαν ἀναφερομένων ἴδιοτήτων, ὡς αὗται συνεκφαίνονται ἀδιαιρέτως καὶ ἀδιαστάτως ἐν τῇ τριαδικῇ κοινωνίᾳ⁴.

Κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἀποψίν, ἡ ὅποια ἀποτελεῖ καὶ θεμελιώδη θέσιν τῆς ὄρθοδόξου θεολογίας, αἱ σχέσεις τῶν θείων προσώπων ὑφίστανται εἰς ἐπίπεδον ὑποστατικῶν ἴδιωμάτων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, κατὰ τὴν ὅποιαν αὗται ἀποτελοῦν ἐκφρασιν τῆς ἐνιαίας θείας φύσεως ἐκ τῆς ὅποιας ἔξαρτῶνται φυσικῶς ὡς ἀμεσοὶ συνέπειαι αὐτῆς⁵. Τὸ

σις δρεῖλεται κυρίως εἰς τὴν θεώρησιν τῶν τριῶν ὑποστάσεων ἐντὸς τῆς ἐνιαίας θείας φύσεως, ἐν τῇ ὅποιᾳ καὶ ἐκφαίνονται αὗται κατὰ τὴν αὐγουστίνειον ἐκφρασιν «per relationes ad invicem». Αἱ ἀνωτέρω σχέσεις ὑφίστανται ἐν ἀμοιβαιότητι (ad invicem) κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ δχι κατὰ τὰς ὑποστάσεις τείνουν νὰ ἐκληθοῦν, ὡς ἐκφράζουσαν ἴδιότητας τῆς θείας φύσεως καὶ δχι ὑποστατικά ἴδιωματα. Πλείονα βλ. M. JUGIE, *Theologia Dogmatica Christianorum Orientalium, ab ecclesia catholica dissidentium*, τόμ. 1, Paris 1926, σ. 200, ἔνθα ἀναπτύσσεται ἡ θέσις τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν προγενεστέραν παράδοσιν τῆς. 'Αντικρούων οὕτως ὁ συγγραφεὺς τὴν περὶ διακρίσεως κοινοῦ τῆς Θεότητος καὶ ὑποστατικῶν ἴδιωμάτων διδασκαλίαν τοῦ Φώτιου (βλ. Μυσταγωγία 36, PG 102, 316A), λέγει: «axioma photianum non valet nisi de iis quae in Trinitate absolute dicuntur, seu quae ad essentiam spectant, non vero de iis quae relative dicuntur, id est, quae personas respiciunt. Atqui spiratio activa est relatio. Unde duabus personis exclusa tertia, convenire potest».

1. Φωτιού, *Μυσταγωγία* 6, PG 102, 288B τοῦ αὐτοῦ, 'Επιστολαὶ A' 4, 172.

2. Φωτιού, *Μυσταγωγία* 36, PG 102, 316A.

3. 'Ἐνθ' ἀνωτ.

4. «Κοινὸν ἡ φύσις· κοινὸν ἡ θεότης· κοινὸν ἡ οὐσία· τούτων δὲ ἡ κοινωνία, καὶ τὰ ἄλλα θεοπρεπῆ ἀξιώματα κοινὰ ποιεῖται καὶ ἀδιαιρέτα», Φωτιού, 'Αμφιλόχια 114, PG 101, 681A.

5. βλ. M. JUGIE, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. 1, σ. 199: «Sicut habere principium commune est Filio ac Spiritui Sancto, ita etiam spirare commune est Patri et Filio. Spirare non

τελευταῖον τοῦτο δμως εἰσάγει σύγχυσιν τῶν ὑποστάσεων καὶ ἀρσιν τοῦ ἴδια-ζοντος χαρακτῆρος ἐκάστου προσώπου διὰ τῆς προβολῆς ἀπροσώπων ἐνεργειῶν ὡς ἀπορροιῶν τῆς θείας οὐσίας¹. Κατ' ἀκολουθίαν λοιπόν, πλὴν τῆς ἀποδοχῆς τοῦ ἐνιαίου ἐν τῇ φύσει, τῇ Θεότητι καὶ τῇ οὐσίᾳ, ἀπαιτεῖται ἀναγνώρισις καὶ τῆς προσωπικῆς κοινωνίας εἰς πάντα τὰ ἄλλα θεοπρεπῆ ἀξιώματα τῆς Θεότητος, τὰ ὅποια ἀδιαιρέτα καὶ κοινὰ κατὰ πάντα ἀποτελοῦν βασικὴν ἀπόδειξιν τῆς τριαδικῆς ἐνότητος². Ἡ ἐνότης αὕτη ἐκλαμβανομένη ἐν ταῖς ἴδιότησι τῆς Θεότητος καὶ ἐκφραζομένη διὰ τοῦ δόγματος τῆς μοναρχίας δὲν ἀποτελεῖ σύγχυσιν τῶν τριῶν εἰς ἐν πρόσωπον, ἀλλ' ἐκφρασιν τῶν διακεριμένων καὶ ἀσυγχύτων θείων προσώπων ἐν τῇ ἐνιαίᾳ Θεότητι. Καθ' ὅσον, «ῶσπερ τὸ εἰς ἐν συκλείειν πρόσωπον τὴν Τριαδικὴν μοναρχίαν καὶ κυριότητα ἰουδαϊκὸν ἔστι καὶ μισόχριστον, οὕτω καὶ τὸ κατατέμνειν εἰς ἀνίσους φύσεις καὶ ἀνομοίους οὐσίας τὴν ὑπερφυοῦσιν καὶ ἐνιαίαν θεότητα ἐλληνικὸν ὑπάρχει καὶ πολύθεον»³. Ἡ δριόδοξος ἀποψίς λοιπόν, τὴν ὅποιαν καὶ ὑποστηρίζει ὁ Φώτιος, εἶναι ἡ δοξάζουσα διὰ τῆς ταυτότητος τῆς φύσεως τὴν διαφορὰν τῶν ὑποστάσεων⁴.

Εἰς τὴν ταυτότητα συνδιακρατεῖται ἡ ἐνότης ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῆς θείας οὐσίας, ἐνῷ εἰς τὴν διαφορὰν διακρίνεται τὸ προσωπικὸν τῶν ὑποστάσεων. Οὕτως ἐν τῇ ἐνιαίᾳ οὐσίᾳ αἱ διακεριμέναι ὑποστάσεις συνθέτουν κοινωνίαν προσώπων, τῆς ὅποιας ἴδιον εἰναι ἡ ἐνότης ἐν Τριάδι. ᩩ κοινωνία αὕτη δὲν ἀποτελεῖ ἀπρόσωπον ἐνοποίησιν τῆς Θεότητος, ἀλλὰ ταυτότητα βουλήματος καὶ ἐνεργειάς καὶ θελήσεως, ἀνευ κοινότητος τῶν ὑποστατικῶν ἴδιωμάτων⁵. Τὰ θεῖα πρόσωπα ὁμοιότικα ἐν τῇ ἐνότητι ἀπολαύουν μὲν τοῦ «ἰσοτίμου», «ἰσοσθενοῦς» καὶ «ἰσαξιοῦ»⁶, διατηροῦν δὲ παραλλήλως ἐκαστον ἀσύγχυτον καὶ ἀκοινώνητον τὸ ὑποστατικὸν ἴδιωμα αὐτῶν.

Τὸ ὑποστατικὸν ἴδιωμα ἀποτελεῖ δι' ἐν ἐκαστον τῶν θείων προσώπων στα-

est aliquid personale simpliciter, sed est simul personale et naturale (est notionale). Est a natura divina, quatenus haec simul habetur a Patre et Filio. 'Τὸ τοιωτόν διάκρισιν δμως ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἐκλαμβάνεται ὡς κοινὴ Πατρὸς καὶ Γίου ἐνεκα κοινότητος τῆς θείας οὐσίας.

1. 'Ἐπ' αὐτοῦ γράφων, Πρὸς Ἰωάννην Σπαθάριον, τὸν Χρυσοχόον, ὁ Φώτιος, τονίζει τὸν κίνδυνον συγχύσεως τῶν θείων προσώπων: «ἡ τῆς Τριάδος σύγχυσις ἀναίρεσιν τῶν προσώπων ποιεῖ· ἡ δὲ τῆς οὐσίας διαίρεσις ἀλλοτρίωσιν καὶ κατατομὴν ἐπινοεῖ τῆς θεότητος», 'Επιστολαὶ A' 52, 357.

2. Αὐτόθι 71, 396.

3. Αὐτόθι 6, 206· πρβλ. Ιωάννου Δαμασκηνού, "Ἐκδοσις δριόδοξου πίστεως 1, 7, PG 94, 805C-808A.

4. 'Επιστολαὶ A' 1, 138.

5. Αὐτόθι 4, 174.

6. βλ. αὐτόθι 6, 209. Πρβλ. καὶ Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. 1, 'Αθῆναι 1959, σσ. 301-303.

θερὸν καὶ ἀμετακίνητον ἰδίωμα, διὰ τοῦ ὅποίου ἐκφράζεται καὶ δηλοῦται αὐτὸ τοῦτο τὸ θεῖον πρόσωπον, εἰς τὸ ὅποῖον ἀναφέρεται. Ἡ ύπὸ τῆς δυτικῆς θεολογίας ἀναφορὰ τοῦ ὑποστατικοῦ ἰδιώματος εἰς τὴν ἔνιαίν Θεότητα, ὡς διακεκριμένης ἐκφάνσεως αὐτῆς, ἔξαφανίζει τὴν ἰδιάζουσαν σημασίαν τοῦ προσώπου, τὸ ὅποῖον ἀνευ ὑποστατικοῦ ἰδιώματος συγχωνεύεται ἐντὸς τῆς θείας οὐσίας καὶ μεταπίπτει εἰς ἀπρόσωπον ἐκφανσιν (προσωπεῖον) αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ἐνωρίτατα εἰς τὴν ὀρθόδοξον θεολογίαν παρετηρήθη σαφῆς προσπάθεια δογματικῆς κατοχυρώσεως τοῦ ὑποστατικοῦ ἰδιώματος τῶν θείων προσώπων πρὸς ἀποφυγὴν αἱρετικῶν τάσεων θεωρήσεως τῆς ἔνιαίν Θεότητος ύπὸ ἀπρόσωπου ἡ προσωπειακὴν ἐκφανσιν¹. Εἰδικότερον ὁ Φώτιος χαρακτηρίζει τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς ὡς «ἴδιον πατρικόν», μὴ ἐπιδεχόμενον μετακίνησιν πρὸς ἔτερον πρόσωπον τῆς Τριάδος².

Ἡ μετακίνησις, νοούμενη ὡς μετάπτωσις τοῦ ὑποστατικοῦ ἰδιώματος εἰς ἰδιότητα τῆς Θεότητος, ἀφιερεῖ ἐκ τῶν θείων προσώπων τὰ ὑποστατικὰ ἰδιώματα, μετασχηματίζουσα αὐτὰ εἰς ἰδιότητας τῆς θείας φύσεως καὶ ἀναλογουσα τὴν ὑπόστασιν εἰς φύσιν³. Κατὰ συνέπειαν πᾶσα διδασκαλία, διὰ τῆς ὅποίας εἰσάγεται μετάπτωσις τοῦ ὑποστατικοῦ ἰδιώματος εἰς ἰδιότητα τῆς θείας φύσεως, ἀποτελεῖ κατάλυσιν τῆς κοινωνίας τῶν προσώπων καὶ θεμελίωσιν ἀπρόσωπου ἡ μονοπροσώπου Θεότητος, ἐν τῇ ὅποιᾳ αἱ ὑποστάσεις καθίστανται προσωπεῖα καὶ τρόποι ἀποκαλύψεως τῆς ἔνιαίν θείας οὐσίας. Κοινωνία προσώπων ὑφίσταται μόνον, ὅταν συνάπτωνται διακεκριμένα ἀπ' ἀλλήλων πρόσωπα, ἥτοι συγκεκριμέναι ἐπώνυμοι ὑποστάσεις, τῶν ὅποιων ἡ «κατ' οὐσίαν συγγένεια» ἐμφανεῖται ὡς ταυτότης φύσεως⁴. Ἡ ἔνιαί λοιπὸν φύσις ἀποτελεῖ θεμέλιον διὰ τὴν θεώρησιν τῆς τριαδικῆς κοινωνίας, τὰ διακεκριμένα δὲ πρόσωπα προϋπόθεσιν

1. Τὸ δόγμα τῶν ὑποστατικῶν ἰδιωμάτων προσέβαλεν ἡ διδασκαλία τοῦ Σαβελλίου, ἡ δεχομένη διὰ τῆς μᾶς οὐσίας, ἐν θεῖον πρόσωπον - ὑπόστασιν, τὴν δὲ Τριάδα ὡς διάφορον ἐκφανσιν τῆς αὐτῆς οὐσίας: «ἐν μιᾷ ὑποστάσει τρεῖς ὄντας» ΕΠΙΦΑΝΕΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑΣ, Παράριον 62, 1 PG 41, 1052B. Τὴν διδασκαλίαν ταύτην ἀντέκρουσαν οἱ Πατέρες, τονίσαντες τὴν διὰ τῶν ὑποστατικῶν ἰδιωμάτων διάκρισιν τῶν τριῶν προσώπων ἐν τῇ ἔνιαί Θεότητι. Πλείονα βλ. G. BAUDY, «Monarchianism», ἐν DTC 10², 2193-2209. B. ΦΑΝΟΥΡΓΑΚΗ, «Σαβέλλιος», ἐν ΘΗΕ 10, 1106 κ.ε. Ἐπίσης βλ. P. HAMELL, «Monarchianism», ἐν NCE 9, 1019-1020. Εἰδικότερον βλ. P. CORSEN, Monarchianische Prologie zu den vier Evangelien, Leipzig 1896· J. POHLE, The Divine Trinity, A Dogmatic Treatise, σ. 272 κ.ε.

2. «Ἐστι δὲ τοῦ Πνεύματος ἡ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευσις τὸ πατρικὸν ἀνακηρύττουσα ἴδιον, τοῦτο δὲ κατὰ τὸ φρύαγμα τῆς αἱρέσεως ἐφαρμόζεται μὲν τῷ Γένῳ, κατὰ δὲ τοῦ Πνεύματος οὐδαμῶς (οὕπω γάρ τις τοῦτο τὸ δύσφημον ἔννοιστε);» Μυσταγωγία 17, PG 102 296BC.

3. βλ. αὐτόθι 19, PG 102, 297C.

4. Φωτιού, Ἐπιστολὴ Α' 4, 172-173.

διὰ τὴν ὑπαρξίν αὐτῆς. Εἰς τὸ ἵστομον καὶ ἴσαξιον, ἀλλωστε, τῶν θείων προσώπων ἐμφαίνεται τὸ ἰδεῶδες τῆς τριαδικῆς κοινωνίας. Τοῦτο δέ, διότι δὲ αὐτῶν διασφαλίζονται αἱ ἐνδοτριαδικαὶ σχέσεις ἐκ πάσης ἐσωτερικῆς διασπάσεως ἡ διασταλέσσεως, διειλομένης εἰς κλιμάκωσιν καὶ ἀξιολογικὴν ἱεράρχησιν τῶν θείων προσώπων. «Ἐκαστον τῶν θείων προσώπων, τέλειος Θεός μηδενὸς προσδεόμενος, ἐνοῦται μετὰ τῶν ἄλλων κατὰ τὴν φύσιν εἰς ἀδιάσπαστον καὶ ἀδιατίτετον ἐνότητα οὐσιαστικῆς συγγενείας. Οὗτος ἐξ αὐτῆς καὶ ὡς καρπὸς τῆς ἐνότητος, τῆς συμπνοίας, τῆς τελειότητος καὶ τῆς ἴστοτητος ἀποκαλύπτεται ἡ ὑπερφύης καὶ ἰδεῶδης ἀγάπη, ἡ ὅποια ἐν τῇ τελείᾳ αὐτῆς μορφῇ καθίσταται θεμελιώδης προϋπόθεσις διὰ τὴν ἴσορροπίαν τῶν ἐνδοτριαδικῶν σχέσεων καὶ κατ' ἐπέκτασιν πάσης ἐτέρας μορφῆς διαπροσωπικῶν σχέσεων κατὰ τὸ πρότυπον τῶν ἐν τῇ Ἀγίᾳ Τριάδι¹.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω, λέγοντες τριαδικὴν κοινωνίαν, ἐννοοῦμεν τὴν κοινωνίαν τῆς ἰδεῶδους ἀγάπης τῶν θείων προσώπων, τὰ ὅποια συνάπτονται εἰς ἐνότητα, ἀλλ' οὐδόλως ἀποστεροῦνται τῶν ὑποστατικῶν των ἰδιωμάτων. Ἡ ἐνότης αὕτη ἐκφράζεται διὰ τοῦ συνόλου τῶν εἰς τὴν Θεότητα ἀποδιδομένων ἰδιότητῶν καὶ ἀναφέρεται ἰδιαιτέρως εἰς τὴν ἀδιάσπαστον ταυτότητα τῆς θείας οὐσίας. Οὗτω τὰ θεῖα πρόσωπα ἀποτελοῦν τὴν μίαν καὶ ἔνιαίν Θεότητα, ἡ δὲ θεία οὐσία οὔτε ὑπέρχειται αὐτῶν, οὔτε διαχωρίζεται κατὰ τὴν καθ' ἔκαστον ὑπαρξίν των. Συνεπῶς, ἡ περὶ ἐνότητος τῆς Τριάδος ἀνατολικὴ ἀντίληψις συνδέεται ἀμέσως μετὰ τῆς ταυτότητος τῆς οὐσίας τῆς ἔνιαί Θεότητος, τῆς ὅποιας τὰ πρόσωπα διατηροῦν καὶ ἐν τῇ ἐνότητι ἀναλλοίωτον τὸ ὑποστατικόν των ἰδίωμα. Τὸ σημεῖον τοῦτο ἀποτελεῖ μίαν τῶν θεμελιώδων διαφορῶν μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς παραδόσεως² καὶ τῆς ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ Αὐγούστινου καὶ ἐξῆς δυτικῆς.

Εἰδικότερον ὁ ἱερὸς Αὐγούστινος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν περὶ ταυτότητος ἐν τῇ θείᾳ οὐσίᾳ (ἐνότης συγγενείας) παραδεδομένην ἀντίληψιν τῶν Ἑλλήνων

1. «Πιστεύει τοῦ Τριάδα παναγίαν, ὑπερούσιον οὐσίαν... ὑπεράγαθον ἀγαθότητα: τὸ μέν, ὅτι πηγὴ ἀγαθότητος. τὸ δέ, διὰ τοὺς ἀγαθοὺς ἔκειθεν τὸ ἀγαθύνεσθαι, αὐτόθι 1, 139· πρβλ. καὶ Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, Τὸ ἥθικὸν τόπιον τοῦ περὶ Τριάδος δόγματος, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 8 κ.ε.

2. βλ. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Κατὰ Ἀρειανῶν 3, 4, PG 26, 328C· τοῦ αὐτοῦ, Πρὸς Σεραπίωνα 1, 2, PG 26, 533A· Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Περὶ τοῦ ἀγίου Πνεύματος 16, 38, PG 32, 136 AB· αὐτόθι 17, 43, PG 32, 148A· πρβλ. αὐτόθι 16, 37, PG 32, 133BC· ὅμοιως αὐτόθι 18, 45, PG 32, 149A· τοῦ αὐτοῦ, Ἐπιστολὴ 8, 2, PG 32, 248C· Γρηγορίου τοῦ Θεολογοῦ, Λόγος 39, 11, PG 36, 345CD· πρβλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ τοῦ μὴ εἶναι τρεῖς θεοῖς, PG 45, 116A-136A· τοῦ αὐτοῦ, Πρὸς Εὐτόμου ἀντιφροτικὸς λόγος 2, PG 45, 564C· Ἐπίσης βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Δαραίας τὸν Ἰακωβίτην 78, PG 94, 1473D· τοῦ αὐτοῦ, Ἐπιστολὴ πρὸς Ἰορδάνην Ἀρχιμανδρίτην, Περὶ τοῦ τρισαγίου ὄμονον 23, PG 95, 53CD· τοῦ αὐτοῦ, Περὶ ὀρθοδόξου πίστεως 1, 8, PG 94, 829A.

Πατέρων, είσηγήθη τὴν ἀριθμητικὴν ἐνότητα τῆς Τριάδος, ἡ ὅποια ἐκφράζεται πλέον ὡς συγκεκριμένη ἀτομικότης¹. Ἀλλ' ἀριθμητικὴ ἐνότης καὶ ἀτομικότης ἐκφαίνονται ὡς μονοπρόσωπος θεότης. Τὰ ἀνωτέρω κατανοοῦνται σαφέστερον, ἔân λάβωμεν ὑπὸ δψιν τὸ γενικὸν πλαίσιον, ἐντὸς τοῦ ὅποιου ἐθεμελιώθη ἡ τριαδολογία τοῦ Αὐγουστίνου², ὡς καὶ τὴν ἰδιάζουσαν ἐρμηνείαν, τὴν ὅποιαν ἔδωσεν οὗτος εἰς τὰς θεοφανείας καὶ τὰς ἐν τῷ κόσμῳ ἀποστολὰς τῶν θείων προσώπων. Κατὰ τὴν ἐρμηνείαν ταύτην ἡ ἀποστολὴ χαρακτηρίζει οὐχὶ τὸ πρόσωπον καθ' ἑαυτό, ἀλλὰ τὸ αἰσθητὸν ἀντικείμενον, διὰ τοῦ ὅποιου ἐκπροσωπεῖται αὐτῇ. Ἡ ἐν τῷ κόσμῳ λοιπὸν ἀποστολὴ τοῦ Γενοῦ χαρακτηρίζει τὸ ἀνθρώπινον πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ, ἐνῷ ἡ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος τὴν περιστερὰν ἡ τὰς πυρίνας γλώσσας³. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐρμηνεύεται συμβολικῶς ἡ οἰκονομία τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου καὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος⁴, ἀλλ' οὐδεὶς γίνεται λόγος περὶ ἰδίας τοῦ Πατρὸς ἀποστολῆς. Εἰς τὸν Πατέρα, μὴ προερχόμενον ἐκ τῶν ἄλλων δύο προσώπων, δὲν δύναται νὰ ἀποδοθῇ ἰδίᾳ ἀποστολῇ⁵. Οὕτω συνδέεται ἡ ὑπαρξίας μετὰ τῆς ἀποστολῆς, καὶ ἡ ὑπόστασις μετὰ τῆς ἐνιαίας ἐνεργείας, ὁ Πατήρ δὲ ἐκφαίνεται ὡς αἴτιος οὐ μόνον τῶν ὑποστάσεων τοῦ Γενοῦ καὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν⁶.

1. Βλ. J. TURMEL, *Histoire des dogmes*, τόμ. 2, Paris 1932, σ. 197, ἔνθα τονίζεται ὁ νέος τρόπος θεωρήσεως τῆς ἐνότητος τῆς θείας φύσεως ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ M. Ἀθανασίου καὶ τῶν ἀνατολικῶν Πατέρων. «L'unité de nature, de substance et d'essence des personnes divines telle que l'entend Augustin n'est plus l'unité générique dont nous parlent les docteurs depuis un demi-siècle. C'est une unité d'un ordre nouveau. Elle s'appelle l'unité numérique. A cette unité abstraite (Augustin) a substitué l'unité concrète, qui constitue chez nous l'individualité».

2. 'Ως γνωστὸν ἡ ἀπὸ τοῦ Νοβατιανοῦ καὶ ἐντεῦθεν μέχρι τοῦ Αὐγουστίνου δυτικὴ τριαδολογία ἡκολούθησε τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰππολύτου συμπεπληρωμένην διδασκαλίαν τοῦ Τερτυλίανοῦ. Μοναδικὴν ἵσως ἔξαίρεστην, βεβαίως οὐχὶ ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς, ἀποτελεῖ ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀμβροσίου Μεδιολάνων, διστις στηριγμένης γενικῶς εἰς διαφορὰς εἰς τὸ τριαδικὸν δόγμα ἐπὶ τῶν ἀπόφεων τῶν ἀνατολικῶν Πατέρων θεωρεῖται ὡς εὐρισκόμενος ἐγγύτερον πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ M. Ἀθανασίου καὶ τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων. Πλείονα βλ. J. TIXEYRONT, *Précis de Patrologie*, Paris 1923, σ. 311 κ.ε. Συνεπῶς ἡ διδασκαλία τοῦ Τερτυλίανοῦ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς προϋπόθεσις διὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς τριαδολογίας τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τῶν νέων ἐρμηνευτικῶν προεκτάσεων τοῦ τριαδικοῦ δόγματος.

3. Βλ. *De Trinitate* 2, 10, PL 42, 851·4, 31, PL 42, 910.

4. *Contra Maximinum* 2, 14, 8, PL 42, 775 κ.ε.

5. «Quia etiam si voluisset Deus Pater per subjectam visibiliter apparere, absurdissime tamen aut a Filio quem genuit, aut a Spirito sancto qui de illo procedit, missus diceretur», *De Trinitate* 4, 32, PL 42, 911-912.

6. Βλ. εἰδικῶς Iп. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἑκκλησίας*, μέρος Α', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 386.

'Ἐκ τῶν ἐν συντομίᾳ ἐκτεθέντων βλέπομεν, τίνι τρόπῳ ὀδηγήθη ἡ δυτικὴ θεολογία εἰς ταύτισιν ἰδιωμάτων τῶν ὑποστάσεων καὶ ἰδιοτήτων τῆς μᾶς Θεοτητος, πρᾶγμα τὸ ὅποιον ἐνέχει ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα ἐνώπιον τῆς σαφοῦς διαστολῆς τούτων ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως. Ἡ περαιτέρω λοιπὸν ἐμβάθυνσις εἰς τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν τοῦ Αὐγουστίνου ἀποτελεῖ ἀναγκαιότητα διὰ τὴν δικαίωσιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Φωτίου, διστις τιμῆς καὶ σέβεται τὴν μνήμην τοῦ ἀνδρός, διὰ τὸν ὅποιον μάλιστα ἀδυνατεῖ νὰ πιστεύῃ ὅτι ἡτο δυνατὸν νὰ διατυπώσῃ ποτὲ τὰς γνωστάς του θέσεις, ἔνεκα τοῦ μεγέθους τῆς ἐκ τοῦ Filioque ἐν τῇ τριαδολογίᾳ εἰσαχθείσης κακοδοξίας¹. Αὕτη μάλιστα ἐν συγχετισμῷ πρὸς τὴν φήμην, τὸ ἔργον καὶ τὴν ἀρετὴν τοῦ βίου τοῦ ἀνδρὸς ἐμβάλλει εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Φωτίου τὴν ὑπόνοιαν, μήπως ἡ διδασκαλία αὐτοῦ διεστρεβλώθῃ ὑπὸ κακοβούλων ἐρμηνευτῶν διὰ μέσου τῶν αἰώνων². Ἐν πάσῃ δύμως περιπτώσει, οὕτως ἡ ἀλλαγή, ἐφ' ὅσον ἡ χορεία τῶν δυτικῶν Πατέρων ἀπὸ τοῦ Δαμάσου, τοῦ Κελεστίνου, τοῦ Βιγιλίου, τοῦ Ἀγάθωνος καὶ τοῦ Λέοντος μέχρι τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Ζαχαρίου «ἀρετῇ διέπρεψε καὶ διδασκαλίας θεοσόφοις τὸ ποίμνιον συνηύξησε, ναὶ δὴ καὶ θαυμάτων χαρίσμασι διέλαμψε...καὶ τὸ πανάγιον Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐθεολόγει ἐκπορεύεσθαι»³, οἰαδήποτε ἀντίθετος πρὸς τὴν ὑπὸ αὐτῶν διακηρυχθεῖσαν διδασκαλίαν εἰναι. Ξένη πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς Ἑκκλησίας, συνεπῶς δὲ ἀπόβλητος καὶ καταδικαστέα ὅμοι μετὰ τῶν ταύτην δογματισάντων⁴.

'Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταδεικνύεται σαφῶς ἡ τοποθέτησις τοῦ Φωτίου ἔναντι τοῦ βασικοῦ εἰσηγητοῦ τοῦ Filioque Αὐγουστίνου, διὰ τὸν ὅποιον ἔνεκα τοῦ προαναφερθέντος λόγου ὑποχρεοῦται νὰ διατηρῇ ἐπιφυλάξεις, μεταθέτων τὴν προσωπικήν του κρίσιν εἰς τὴν συνείδησιν τῆς Ἑκκλησίας, ἀλλ' ἀναλαμβάνων δριμυτάτην κριτικὴν τῆς διδασκαλίας του χάριν τῆς διαφυλάξεως τῆς ἀκεραι-

1. Βλ. *Μυσταγωγία* 66, PG 102, 344C-353A· πρβλ. Φωτίου, 'Ἐπιστολαὶ Α' 5, 191 κ.ε.

2. «Εἶπεν Αὐγουστίνος τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Γενοῦ ἐκπορεύεται. Καὶ πόθεν ἔστι λαβεῖν ἡ δοῦναι πίστιν, τοσούτου φένεστος χρόνου, διὰ μὴ αὐτοῦ κεκακούργηται τὰ συντάγματα»; *Μυσταγωγία* 71, PG 102, 352B· πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, 'Ἐπιστολαὶ Α' 5, 192.

3. *Μυσταγωγία* 84, PG 102, 368B.

4. 'Ἀναφερόμενος δὲ Φώτιος εἰς τὴν ὄρθοδοξὸν διδασκαλίαν τοῦ Λέοντος τοῦ Μεγάλου καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος θέσιν του, λέγει· «οὗτος ... τὴν αὐτὴν τῆς ὄρθοδοξίας φωτοχυσίαν εἰς πᾶσαν οὐ τὴν Δύσιν μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰ τῆς Ἀνατολῆς ἀπανγάζων δριτά, τὸ πανάγιον Πνεῦμα διαπρωσίως ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται ἀναδιδάσκει· καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἔτερους τι παρὰ τὸ τῆς συνόδου φρόνημα δογματίζειν ἀντανισταμένους, διστις μὲν ιερωσύνης βαθμὸς ἔχει, τῆς ιερωσύνης γυμνούς ἀπορχίνει, διστις δὲ τὴν ιδιωτῶν χώρων πληροῦσιν, εἴτε βίον ὑπέδραμον τὸν μονάδα, εἴτε πολιτεία συνεξετάζονται δήμου, τῷ ἀναθέματι παραπέμπει», αὐτόθι 79, PG 102, 361AB.

ότητος τοῦ ὄρθιοδόξου δόγματος¹. Περαιτέρω λοιπὸν ἐμβάθυνσις εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου ἀποκαλύπτει τὰς διαστάσεις τῆς εἰσαγθείσης ὑπ' αὐτοῦ κακοδοξίας, ἀλλὰ καὶ τὴν συμβολὴν τοῦ Φωτίου εἰς τὴν ἀνασκευὴν τῶν ἐσφαλμένων θέσεων πρὸς διασφάλισιν τῆς ὄρθιοδόξου πίστεως.

Πλὴν τῶν ἡδη λεχθέντων, καὶ συγκεκριμένως ἐν ἀναφορῷ πρὸς τὰς σχέσεις τῶν θείων προσώπων, διαπιστοῦται ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Αὐγουστίνου προσπάθεια ταυτίσεως ἐνεργείας καὶ οὐσίας ἐν τῷ Θεῷ. Οὕτως ἡ γέννησις τοῦ Υἱοῦ καὶ ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Ἀγίου Πνεύματος συνδέονται μετὰ τοῦ τρόπου ὑπάρχεως αὐτῶν ἐκ τοῦ Πατρὸς ὡς αἰτίας, ἀλλὰ καὶ μετὰ τῆς μιᾶς ἐνεργείας τῆς Θεότητος². Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ταυτίζεται οὐσιαστικῶς οὐσία, ἐνέργεια, πρόσωπον καὶ ὑποστατικὸν ἴδιωμα³. Προσπάθεια ἐρμηνείας τῆς διακρίσεως τῶν προσώπων ὡδήγησε τὸν Αὐγουστίνον εἰς ἀδιέξοδον, ἐκ τοῦ ὅποιου ἔξηλθε διὰ τοῦ χαρακτηρισμοῦ ἐνὸς ἐκάστου τούτων ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἔτερα. Οὕτως ὁ Πατήρ καλεῖται Πατήρ ἐν σχέσει πρὸς τὸν Υἱόν, τοῦ ὅποιου εἶναι γεννήτωρ, καὶ ὁ Υἱὸς οὗτως ἐν σχέσει πρὸς τὸν Πατέρα αὐτοῦ. Οἱ χαρακτηρισμοὶ οὗτοι στηριζόμενοι ἐπὶ τῆς ἐνότητος τῆς θείας οὐσίας, ὑπερτονίζουν τὰς ἀμοιβαίκας σχέσεις τῶν προσώπων, τὰ ὄποια καὶ θεωροῦν ὡς προϊόντα τῶν σχέσεων τούτων⁴. Εἰς τὴν ἐνιαίαν οὐσίαν αἱ τρεῖς ὑποστάσεις διακρίνονται οὐχὶ κατὰ τὴν οὐσίαν, ἀλλὰ κατὰ τὴν σχέσιν. Ὕπαρχουν δὲ αὐταὶ ὡς ἀμοιβαῖκαι σχέσεις (ad invicem)⁵. Κατὰ τὴν λογικὴν ταύτην αἱ ἀμοιβαῖκαι σχέσεις μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ προήγαγον τὴν δυαδικὴν τούτων ἐνότητα εἰς ἐνιαίαν δημιουργικὴν αἰτίαν καὶ ἀρχὴν ἐν σχέσει πρὸς τὸ "Ἀγιον Πνεύμα"⁶. Τὸ τελευταῖον τοῦτο, ἐξ ἀλλοῦ, ἐν σχέσει

1. «Ἡμεῖς δὲ ἐπεὶ καὶ ἄλλους τινὰς τῶν μακαρίων ἡμῶν Πατέρων καὶ διδασκάλων ἐν πολλοῖς τε ἀλλοῖς τῆς ἀκριβείας τῶν ὄρθιῶν δογμάτων παρενεχθέντας καταλαμβάνοντες, τὸ μὲν παρενεχθὲν οὐ προσθήκη δεχόμεθα τοὺς ἄνδρας δὲ ἀσπαζόμεθα· οὗτοι καὶ τούς, εἰ τινὲς ὑπηρέχθησαν εἰπεῖν τὸ Πνεύμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, τὸ μὲν παρὰ τὴν Δεσποτικὴν φωνὴν οὐ δεχόμεθα, ἐκείνους δὲ τῆς τῶν Πατέρων ἀγέλης οὐκ ἀποκρίνομεν», *'Ἐπιστολαὶ Α'* 5, 196.

2. Βλ. Ιο. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία τῆς Ὄρθιοδόξου Καθολικῆς* 'Εκκλησίας, μέρος Α', σ. 389.

3. "Ολας ἀντιθέτως ἐν προκειμένῳ ἡ ἀνατολικὴ ἀποψίς δέχεται ίδιαν ἐν ἐκάστῳ τῶν θείων προσώπων ίδιότητα (ἴδιωμα), διὰ τῆς ὅποιας διακρίνεται ὁ προσωπικὸς (ὑποστατικὸς) χαρακτὴρ ἐκάστου ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἔτερα πρόσωπα. Βλ. Ιο. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ Ἀγίας Τριάδος*, PG 95, 9A: «Περὶ μὲν τῆς ἀγίας Τριάδος τῆς ὄμοιουσίου, ζωοποιοῦ, μίαν φύσιν διμολγεῖ, μίαν θέλησιν, μίαν ἐνέργειαν, μίαν δύναμιν τε καὶ ἔξουσίαν καὶ κυριότητα, διτὶ καὶ μία θέτος τρεῖς ὑποστάσεις, ητοι τρία πρόσωπα, φυλασσομένης ἐκάστῳ προσώπῳ τῆς ίδιότητος».

4. *De Trinitate* 5, 6, PL 42, 914· πρβλ. τοῦ αὐτοῦ *De civitate Dei* 11, 10, 1, PL 41, 325.

5. S. BOULGAKOV, *Le Paraclet*, σ. 47.

6. «Pater ad Filium principium est, quia gignit eum... fatendum est Patrem et

πρὸς τὸν Πατέρα ἀφ' ἐνός, καὶ πρὸς τὸν Υἱὸν ἀφ' ἑτέρου συνιστᾶ δεσμόν, καθ' ὅτι καὶ διὰ τοὺς δύο εἶναι τὸ ἐν Πνεῦμα (unus amborum), εἰς τὸ ὄποιον κατὰ τὸν Mühlen ὀφείλεται ἡ «ἐνδοτριαδικὴ κοινωνία»¹.

Κατὰ τὸν Αὐγουστίνον λοιπὸν ἡ θεία οὐσία καλεῖται Πατήρ, ὅταν ἐν σχέσει διακρίνεται τοῦ Υἱοῦ, Υἱὸς δταν διακρίνεται τοῦ Πατρός, καὶ Πνεῦμα "Αγιον ὅταν διακρίνεται τοῦ Πατρός καὶ τοῦ Υἱοῦ. Ἀπομάκρυνσις τῶν σχέσεων τῆς πατρότητος, τῆς υἱότητος καὶ τῆς ἐκπορεύσεως ἀποκαλύπτει τὴν μόνην οὐσίαν τῆς Θεότητος, ἐνῷ τονισμὸς αὐτῶν προβάλλει τὰς ὑποστατικὰς ἐνεργείας τῆς δλης Τριάδος. Οὕτως ἡ ἐνότης ἡ ἡ πολλαπλότης διαπιστοῦται εἰς τὰς σχέσεις, ἡ δὲ κοινωνία ἀποτελεῖ ἐκφρασιν τῶν ἐν τῇ πολλαπλότητι σχέσεων². Ἡ διαπίστωσις, κατὰ τὴν ὄποιαν αἱ ὑποστάσεις ὑπάρχουν, ἀφ' ἡς στιγμῆς θεωρήσωμεν τὰ πρόσωπα ἐν σχέσει πρὸς ἄλληλα, ἀποκαλύπτει δημιουργούντων μίαν μονοπρόσωπον τριαδικὴν ἐνότητα. Τοῦτο ἔχει τὴν προσπάθειαν τοῦ Αὐγουστίνου νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν διάκρισιν τῶν θείων προσώπων ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἀριθμητικῆς ἐνότητος τῆς θείας οὐσίας.

'Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται προφανὲς ὅτι ἡ αὐγουστίνειος Τριάς στηρίζεται ἐπὶ τῆς προαναφερθείσης ἀριθμητικῆς ἐνότητος τῆς οὐσίας τῶν θείων προσώπων, ὡς αὐτὴ σαφῶς ἐμφαίνεται κατὰ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἀδιάσπαστον ἐνέργειαν αὐτῶν, παραθεωρουμένων τῶν ίδιωμάτων (ίδιωμάτων) ἐκάστου θείου προσώπου, καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀνατολικὴν μετατανάσειον παράδοσιν, τὴν δεχομένην τὴν οἰκογενειακὴν ἐνότητα τῆς Τριάδος. 'Ἐν αὐτῇ οὐδεὶς ὑφίσταται κινδυνός συγχύσεως τῶν προσώπων, τὰ ὄποια διατηροῦν τὰς ὑποστατικὰς τῶν ποιότητας οὐχὶ μόνον κατὰ τὴν ἐν σχέσει θεώρησιν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἀποκάλυψιν καὶ ἐνέργειαν αὐτῶν³. Συνεπῶς ἡ διδασκαλία τοῦ Φωτίου, ἀπορρίπτουσα τὴν διὰ τοῦ *Filioque* εἰσαγομένην μετάπτωσιν τῶν ὑποστατικῶν ίδιωμάτων εἰς ίδιοτητας τῆς ἀριθμητικῶς ἐνιαίας θείας οὐσίας, δὲν ἐπιχειρεῖ ἀπλῶς ἀπολογητικὴν ὑπὲρ τῆς τελείας θεότητος τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἀλλὰ καὶ διευκρίνησιν τῶν ὄρθιοδόξων ἀπόψεων ἐν ἀναφορῷ πρὸς τὰς σχέσεις τῶν θείων προσώπων, τὴν κοινωνίαν αὐτῶν, τὸ ἀμετάβλητον τῶν ίδιωμάτων

*Filiū principium esse Spiritus sancti, non duo principia; sed sicut Pater et Filius unus Deus, et ad creaturam relative unus creator et unus Dominus, sic relative ad Spiritum sanctum unum principium», *De Trinitate* 5, 15, PL 42, 920-921. 'Ἡ ἀποψίς αὐτὴ θέτουσα βάσεις διὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς περὶ *Filioque* διδασκαλίας ἐπ' οὐδενὶ δύναται νὰ γίνῃ ἀποδεκτή ὑπὸ τῶν ὄρθιοδόξων, συνεπῶς δὲ ἀντίκειται πρὸς αὐτὴν τὴν γραμμὴν τῆς ὄρθιοδόξου παραδόσεως. Πρβλ. καὶ S. BOULGAKOV, μνημ. ἔργον, σ. 48.*

1. *Una Mystica Persona*, σ. 34. Πρβλ. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Sermo* 71, 20, 33, PL 38, 463.

2. Βλ. J. TURMEL, μνημ. ἔργον, σ. 205.

3. Αὐτόθι, σ. 204.

καὶ τὸ ἀσύγχυτον τῶν ὑποστάσεων¹. Πρὸς τούτους διὰ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ ὁ Ἱερὸς πατὴρ ἡρμήνευσε τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἀποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ ὡς ἔκφρασιν τῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν προσώπων ἀγαθότητος, ἥτις ὡς ἰδεώδης ἀγάπη τελείων καὶ δινεδεῶν προσώπων δὲν παραμένει εἰς στατικήν αὐτάρκειαν, ἀλλ' εἰσέρχεται εἰς τὸν κόσμον ὡς πηγὴ ἀγαθότητος καὶ καθίσταται πρότυπον διὰ τὴν θεμελίωσιν τῶν διαπροσωπικῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων, «ὅτι τοῖς ἀγαθοῖς ἐκεῖθεν τὸ ἀγαθόνεσθαι»².

3. 'Η ἔνοια τῆς θεανθρωπίνης κοινωνίας

'Ο τονισμὸς τοῦ προσώπου ἐντὸς τῶν πλαισίων τοῦ τριαδικοῦ δόγματος ἐκ μέρους τῆς ἀνατολικῆς θεολογίας ἐκφράζει, ὡς εἴπομεν, ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν πίστιν εἰς Τριάδα θείων προσώπων κοινωνούντων τῆς αὐτῆς θείας οὐσίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸν τρόπον προσεγγίσεως εἰς τὸ ἄρρητον μυστήριον τοῦ Θεοῦ. Παραλλήλως δὲ αὐτοῦ παρέχεται ἡ δυνατότης κατανοήσεως τῆς σπουδαιότητος τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ κόσμῳ, διότι ἡ ἀποκάλυψις ἀποτελεῖ οὐσιώδη ἰδιότητα τῆς προσωπικῆς Θεότητος, ἥτις δὲν εὑρίσκεται ἀποκεκομμένη καὶ μακρὰν τοῦ κόσμου, ἀλλ' εἰς προσωπικὴν κοινωνίαν καὶ σχέσιν μετ' αὐτοῦ. 'Η οὕτως ἐκδηλουμένη προσέγγισις, ἀποτελοῦσα προβολὴν τῆς «ὑπεραγάθου ἀγαθότητος» ἐκφράζει τὴν κίνησιν τῆς ἀπροσδεοῦς Τριάδος πρὸς πρόσληψιν τοῦ προσδεοῦς καὶ πεπερασμένου ἀνθρώπου³. Τοιουτορόπως ἀποκαλύπτεται ὡς αἵτιον τῆς πρὸς τὸν ἀνθρώπον ἐπιδημίας τῆς Θεότητος ἡ ἀπροσδεής, ἥτοι ἀνιδιοτελής ἀγά-

1. «Διὰ τῶν τοίνυν καὶ τὰ τοιαῦτα... προσήκει ἀναμαθεῖν... ὡς ἔκαστον μὲν πρόσωπον τῆς ὅμοιούσιον καὶ θεαρχικῆς Τριάδος ἀφράστῳ λόγῳ εἰς κοινωνίαν μὲν ἀδιάστατον συνάπτονται τῇ φύσει, κατὰ δὲ τὸν τῆς ὑποστάσεως λόγον ἀμετάβλητον φυλάττουσιν ἀλλήλαις τὸν τῶν ἴδιωμάτων χαρακτῆρα, οὐ γάρ χώρων δίδωσιν ἐν αὐτοῖς τὸ συγκεχυμένον ἐπελθεῖν ἡ διάκρισις· ἀπαγεῖ ἀλλ' ὥσπερ οὐδένα μερισμὸν ἡ διάκρισιν ἡ κατὰ φύσιν κοινωνία παραδέχεται, οὕτως οὐδὲ τὰ ἔξ δύν ἐκάστη τῶν τριῶν χαρακτηρίζεται, οὐδεμοῦν εἰς οὐδὲ μίαν σύγχυσιν οὐδαμοῦ ἀναφύεται. "Ωσπερ δὲ πάλιν ὁ Κύρος γεννᾶται μὲν ἐκ τοῦ Πατρός, διαμένει δ' ἐν ἀναλοίωτον ἐκυτῷ τὸ τῆς υἱότητος συντηρῶν ἀξιώμα, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ πανάγιον ἐκπορεύεται μὲν ἐκ τοῦ Πατρός, μένει δ' ἀμετάβλητον ἐκυτῷ συντηροῦν τὸ ἐκπορευτόν», *Μυσταγωγία* 46, PG 102, 324A-325A.

2. 'Ἐπιστολai A' 1, 139.

3. 'Η διὰ τῆς ἐντάξεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν Τριάδα συγκρότησις «τετράδος» ἥτοι θεανθρωπίνης κοινωνίας δὲν ἀποτελεῖ πρωτότυπον διδασκαλίαν τοῦ Φωτίου (βλ. 'Αμφιλόχια 36, PG 101, 257C), ἀλλ' ἀπαντᾶ καὶ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Θεοφίλου 'Αντιοχείας ὑπὸ ἀνάλογον βεβαίως περιεχόμενον ὡς ἔκφρασις ἀποδόσεως μεγίστης ἀξίας πρὸς τὸν ἀνθρώπον ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς «κατ' εἰκόναν» τοῦ Θεοῦ δημιουργίας. Βλ. *Πρὸς Αὐτόλυκον* 2, 15, PG 6, 1077B· πρβλ. II. Χριστού, 'Θεόφιλος ἐπίσκοπος 'Αντιοχείας», ἐν *ΘΗΕ* 6, 395· G. BARDY, 'Théophile d'Antioche», ἐν *DTC* 15¹, 533.

πη αὐτῆς¹. Τὰ θεῖα πρόσωπα διὰ τῆς ἐν χρόνῳ ἀποκαλύψεως καὶ εἰς μίαν ὅμοφωνον καὶ δυναμικὴν κίνησιν ἐκ τῆς «πηγῆς τῆς ἀγαθότητος» εἰσέρχονται εἰς τὸν κόσμον, διὰ νὰ συνδέσουν τὸν ἀνθρώπον μετὰ τῆς ὑπερουσίου καὶ ὑπεραγάθου κοινωνίας αὐτῶν εἰς νέαν διαπροσωπικὴν πραγματικότητα, τὴν θεανθρωπίνην κοινωνίαν.² Η θεανθρωπίνη λοιπὸν κοινωνία νοεῖται ὡς προέκτασις τῆς κοινωνίας τῶν θείων προσώπων ἐντὸς τοῦ κόσμου καὶ τῆς Ιστορίας.

Τὸ γεγονός τοῦτο δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀξιολογικῆς τοποθετήσεως αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸν δημιουργόν. 'Ερμηνεύων ὁ Ἱερὸς Φωτίος τὸ χωρίον, «ποιήσωμεν ἀνθρώπον κατ' εἰκόνα ήμετέραν καὶ καθ' ὅμοιωσιν»³, ὑπογραμμίζει τὴν μετοχὴν τῶν τριῶν θείων προσώπων εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ ἀνθρώπου· «τὸ γάρ ποιήσωμεν, ὥσπερ ἐπὶ κοινωνίᾳ τῆς πράξεως τὸ Ιστόιμον καλεῖ»⁴. Διὰ τῶν λόγων τούτων καταδεικνύεται ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ συμφωνία τῶν θείων προσώπων πρὸς δημιουργίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποδιδομένη ἔξαιρετικὴ σπουδαιότης εἰς αὐτὸν τὸ γεγονός.

'Ο ἀνθρώπος ὡς δημιουργημα τῆς δῆλης προσωπικῆς Τριάδος δὲν ἀποτελεῖ ἀπλοῦν τι προίόν, συνδεδεμένον πρὸς τὴν δῆλην δημιουργίαν, ἀλλὰ τὸ κέντρον καὶ τὸν σύνδεσμον αὐτῆς⁴, καθ' ὃσον πλασθεῖς «κατ' εἰκόνα» τοῦ δημιουργοῦ φέρεται εἰς «κατὰ χάριν ὅμοιωσιν του»⁵, μόνος ἐξ δῆλης τῆς δημιουργίας. Τοῦτο εἰδικώτερον ὑποδηλοῦ τὸν ἐμπλουτισμόν τῆς εἰκόνος δι' ἀναλογικῶν πρὸς τὸ πρωτότυπον ἰδιοτήτων⁶, ἐντὸς τῶν ὅποιων, ἀφ' ἐνὸς μὲν εὑρίσκεται ἐν δυνάμει ἡ δυνατότης πρὸς τὸ «καθ' ὅμοιωσιν», ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἀντιδιαστολὴ τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τῆς λοιπῆς ἀλόγου κτίσεως⁷. Οὕτως ἔξαιρεται ἡ πνευματικὴ συγγέ-

1. ΦωτίοΥ, 'Αμφιλόχια 252, PG 101, 1060B· ὅμοιως αὐτόθι 36, PG 101, 252AB· πρβλ. καὶ Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, 'Η Χριστιανικὴ κοινωνία καὶ ὁ κόσμος, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 14.

2. Γέρ. 1, 26 κ.ξ.

3. 'Αμφιλόχια 252, PG 101, 1057B· πρβλ. Κατὰ Μανικαίων 3, 16, PG 102, 164D-165A.

4. 'Αμφιλόχια 253, PG 101, 1060CD, οὕτως ἡ ἀποφίς κατὰ τὴν ὅποιαν τὸ «κατ' εἰκόνα» ἀναφέρεται εἰς τὴν μορφὴν καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ἀνθρώπου ἀπορρίπτεται ὑπὸ τοῦ Φωτίου ὡς εἰσάγουσα ἀνθρωπομορφισμόν. Βλ. καὶ αὐτόθι 36, PG 101, 260D-261A.

5. ΦωτίοΥ, Κατὰ Μανικαίων 3, 13, PG 102, 156C.

6. «Τὸ γάρ σοφόν, καὶ τὸ δημιουργικόν, καὶ τὸ ἀθάνατον, καὶ πολλὰ τοιαῦτα, ἐκ τῆς πρώτης ἐκείνης; καὶ ὑπὲρ νοῦν σοφίας, καὶ δημιουργίας, καὶ ἀδιάτητος ἐντετυπωμένα, φέρει τῆς φύσεως τὸ ἀπεικόνισμα», ΦωτίοΥ, 'Αμφιλόχια 36, PG 101, 256B· πρβλ. αὐτόθι 253, PG 101, 1061 AB.

7. «Ο τῶν δλῶν Θεὸς τὸν ἀνθρώπον διέπλασεν ἐσχατον· οἶόν τινα εἰκόνα αὐτοῦ ἐν μέσῳ τεθεικῶν τῶν ἀψύχων καὶ αἰσθητῶν καὶ νοητῶν· ἵνα τὰ μὲν ἀψυχά τε καὶ ἐμψυχά τούτῳ προσφέρῃ ὥσπερ τινὰ φόρον τὴν χρείαν· αἱ δὲ νοηταὶ φύσεις ἐν τῇ περὶ τοῦτον κηδεμονίᾳ,

νεια αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεόν, ἐκ δὲ τοῦ γεγονότος τούτου δύναται νὰ κατανοηθῇ καὶ ἡ πρὸς τὸν Θεόν ἀναφορὰ καὶ κίνησις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς.

‘Ως γνωστόν, ἡ κίνησις αὕτη ἔκφραζεται ὡς ἀγαπητικὸς πόθος πρὸς συνάντησιν τοῦ ἀγαπωμένου, διότι κατὰ τὸν Φῶτιον «ἡ ψυχὴ κατ’ εἰκόνα Θεοῦ γεγενημένη, καὶ τῷ διαπλασθέντι παρὰ τῆς αὐτῆς χειρὸς σώματι σύναφθεῖσα πρὸς τὸ ἀρχέτυπον πόθον ἔχει ἀναφέρεσθαι»¹. Τοιουτοτρόπως ἡ ἄνωθεν ἀγαθότης, ὡς πηγὴ καὶ πρότυπον πάσης ἀγάπης², ἐλκύουσα τὸν πρὸς αὔτην πόθον τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, καθίσταται ὀντολογικὴ βάσις καὶ θεμέλιον διὰ τὴν οἰκοδομησιν τῶν σχέσεων μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων. Τὸ θεμέλιον τοῦτο, ἔκφραζόμενον ἐν τελείστητι ὡς ἀνιδιοτελῆς ἀγάπη, ἀποτελεῖ τὴν μόνην καὶ ἀμετάπτωτον ἀρχήν, ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζεται ἡ θεανθρωπίνη κοινωνία. Τὸ γεγονός, ἀλλωστε, τῆς προσφορᾶς ἐκ μέρους τοῦ δημιουργοῦ πρὸς τὸ δημιούργημα δυνατοτήτων διὰ «κατὰ χάριν διμοίωσιν» ἔκφραζει τὴν ἀκραν φιλανθρωπίαν αὐτοῦ³, εἰς τὴν ὁποίαν ἐνυπάρχει οὐχὶ μόνον τὸ αἴτιον τῆς δημιουργίας, ἀλλὰ καὶ ἡ ἰδιαιτέρα πρόνοια καὶ στοργὴ τοῦ Θεοῦ διὰ τὸν ἀνθρώπον. Ἐπὶ τῆς φιλανθρωπίας λοιπόν, ἥτοι ἐπὶ τῆς ἀπροσδεօυς καὶ ἀνιδιοτελοῦς ἀγάπης, θεμελιώται ἡ διλη κίνησις τοῦ Θεοῦ πρὸς συνάντησιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ κίνησις αὕτη ἀποκαλύπτει τὴν δυναμικότητα τῆς τελείας ἀγάπης, ἥτις ἐν προσωπικῇ ὑπερβάσει εἰσέρχεται ἐντὸς τῆς δημιουργίας, συνθέτουσα διαπροσωπικάς σχέσεις μετὰ καὶ χάριν τοῦ δημιουργήματος. Τοιαῦται σχέσεις δῆμος θὰ ἡσαν ἀδύνατοι ἀνευ δυνατοτήτων διὰ τῶν ὁποίων θὰ παρείγετο εὐχέρεια εἰς τὸν ἀνθρώπον νὰ κινηθῇ ἀντιστοίχως πρὸς συνάντησιν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο τὸ «κατ’ εἰκόνα» προσφέρεται ὡς πλαίσιον δυνατοτήτων, διὰ τῶν ὁποίων ἴκανοῦται ὁ ἀνθρώπος νὰ κινηθῇ πρὸς τὸ «καθ’ διμοίωσιν», καὶ τοιουτοτρόπως νὰ κοινωνήσῃ μετὰ τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ.

Τὸ «κατ’ εἰκόνα», ἀλλωστε, συνιστᾶ διὰ τὸν ἀνθρώπον καὶ δυνατότητα μημήσεως τοῦ Θεοῦ. Ἡ δυνατότης αὕτη ἔδραζεται ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως πασῶν τῶν θεοειδῶν ἰδιοτήτων τῆς εἰκόνος, ὡς «τὸ σοφὸν καὶ τὸ δημιουργικὸν καὶ τὸ ἀθάνατον καὶ πολλὰ τοιαῦτα»⁴, πρὸς μίμησιν τοῦ ἀρχετύπου αὐτῆς. Μημούμενος οὖτως ὁ ἀνθρώπος τὸν Θεόν, φέρεται πρὸς αὐτὸν καὶ κοινωνεῖ τῶν ἀκτίστων

τὴν περὶ τὸν πεποιηκότα δεικνύουσιν εὗνοιαν», αὐτόθι 253, PG 101, 1060D· πρβλ. Φωτιού, ‘Ομιλίαι 9, 95: «ἐν τούτῳ (τῷ παραδείσῳ) τῆς δεσποτικῆς παλάμης ὁ πλάστης ἔγκατοικει τὸ φιλοτέχνημα, πάντων μὲν δεσπότην καταστησάμενος».

1. Κατὰ Μανιχαίων 3, 13, PG 102, 156C.

2. «(Πιστεύω εἰς) Τριάδα παναγίαν, ὑπερούσιον οὐσίαν... ὑπεράγαθον ἀγαθότητα· τὸ μέν, διὰ πηγὴ ἀγαθότητος, τὸ δέ, διὰ τοὺς ἀγαθοῖς ἐκεῖθεν τὸ ἀγαθύνεοθαν», Φωτιού, ‘Ἐπιστολαὶ Α’ 1, 139.

3. Φωτιού, ‘Αμφιλόχια 36, PG 101, 260C.

4. Αὐτόθι 36, PG 101, 256B.

αὐτοῦ ἐνεργειῶν καθιστάμενος συνδημιουργὸς καὶ συμβασιλεύς, θεὸς κατὰ χάριν¹. Τοῦτο καθίσταται ἔτι περισσότερον δυνατὸν διὰ τῆς σωτηριώδους καθόδου τοῦ Λόγου ἐν τῷ κόσμῳ, ἥτις, ὡς «ἡ τοῦ Θεοῦ πρὸς ἀνθρώπους ἔνωσίς τε καὶ ἐπιδημία»², μισταγωγεῖ τὴν πρὸς αὐτὸν ἄνοδον τῶν ἀνθρώπων, ἡ ὅποια δι’ ισχυρᾶς συναφείας καθίσταται τούτους θεοὺς κατὰ χάριν³.

‘Η θέωσις ἐνταῦθα νοεῖται ὡς τελείωσις τοῦ ὅλου ἀνθρώπου καὶ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀνεξαρτήτως τῆς δυναμικῆς μεταλλαγῆς αὐτοῦ ἀπὸ ἀτόμου εἰς πρόσωπον, ἥτοι τῆς ἀποδεσμεύσεως ἐκ τῆς βιολογικῆς ἀνωνύμου ὁμαδικότητος τοῦ εἰδους πρὸς συγκρότησιν ἐπωνύμου μοναδικότητος προσώπου «κατ’ εἰκόνα» τοῦ πλάσαντος αὐτὸν προσωπικοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν Φῶτιον ἡ τελείωσις ἀποτελεῖ τὴν εὐεργετικὴν συνέπειαν τῆς «κατ’ εἰκόνα» δημιουργίας, διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἀνθρώπος διαστέλλεται ἀπὸ τῆς ὅλης δημιουργίας ἀναγόμενος εἰς συγγένειαν μετὰ τῶν ἀγγέλων κατὰ τὸ λογικὸν καὶ τὸ αὐτεξόύσιον, τὸ δεσποτικὸν καὶ τὸ βασιλικόν⁴.

‘Ως εἰς τὰ πρόσωπα τῆς Ἀγίας Τριάδος ἡ ἔξαρσις τοῦ ὑποστατικοῦ ἰδιώματος ἀποτελεῖ ἔξαρσιν τῆς μοναδικότητος ἐκάστου ἔναντι τῆς ἐνιαίας Θεότητος, οὕτω καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἡ ἔξαρσις τοῦ προσώπου ἀποτελεῖ διάκρισιν αὐτοῦ ἔναντι τοῦ ἐνιαίου ἀνθρωπίνου εἰδους. Συνεπῶς εἰς τὸ προσωπικὸν ἕδιον ἐκάστου ἀνθρώπου συντίθεται ἡ ἐνότης τῶν ὑποστατικῶν ἰδιωμάτων καὶ χαρακτηρίζεται τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς πληρότητος, τῆς μοναδικότητος καὶ τῆς αὐθεντικότητος. Η τελείωσις λοιπόν, ἐν ἔξαρτησι πρὸς τὴν συγκρότησιν τῆς μοναδικότητος τοῦ προσώπου, πραγματοποιεῖται διὰ τῶν προύποθέσεων τοῦ «κατ’ εἰκόνα», κινουμένη πρὸς τὸ «καθ’ διμοίωσιν» καὶ ἔκφραζουσα τὴν σχέσιν καὶ ἀναφορὰν τοῦ πλάσματος πρὸς τὸν ἐν Τριάδι προσώπων δημιουργὸν αὐτοῦ. Καθὼς λοιπὸν ἐν τῇ Ἀγίᾳ Τριάδι τὸ ὑποστατικὸν ἕδιον ἔκφραζει τὴν μοναδικότητα καὶ αὐθεντικότητα ἐκάστου θείου προσώπου ἀσυγχύτως νοούμενου ἐν τῇ Τριαδικῇ κοινωνίᾳ, οὕτω καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐνεκα τοῦ «κατ’ εἰκόνα» διφεύλομεν διάκρισιν αὐτοῦ ὡς προσώπου ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐνιαῖον ἀνθρώπινον εἶδος. Διὰ τοῦτο καὶ πᾶσα προσπάθεια ἔρμηνείας τοῦ «κατ’ εἰκόνα» συνεπάγεται κατὰ τὸν Φῶτιον θεωρησιν τοῦ ἀνθρώπου ὡς «τετάρτου» μετὰ τὴν Τριάδα προσώπου καὶ βεβαίως ἐν ἀδιαμφισβήτητῳ ἔξαρτησι ἐκ ταύτης⁴. Τοῦτο ἔκφραζει τὴν ἀναντίρρητον πραγματικότητα τῆς θεανθρωπίνης

1. Βλ. αὐτόθι 253, PG 101, 1061A-B.

2. Αὐτόθι 7, PG 101, 109D.

3. Αὐτόθι 36, PG 101, 253B.

4. «Ἐστι μὲν γὰρ τὸ Θεῖον, ἐν φ τῶν ὑπὲρ αἰτίων καὶ κατάληψιν πᾶσαν ἡ θεοπρεπής ἀπαστράπτει τελείστης. Ἐστι δὲ καὶ τὰ τούτων ἀμαρύγματα τὴν ἐκεῖθεν χάριν ἐκ φιλανθρωπίας ἀποματτόμενα, καὶ διὰ τοῦτο τὴν τῆς εἰκόνος κλῆσιν ἐφελκόμενα· ύφ’ οἷς ὁ ἀνθρω-

κοινωνίας, ήτις έμφανται διὰ τῆς ἐν τῇ δημιουργίᾳ θεμελιώσεως προύποθέσεων πρὸς σύναψιν κοινωνίας σχέσεων Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων.

Αἱ ἀνωτέρω σχέσεις ἐντὸς τῆς θεανθρωπίνης κοινωνίας ἀποτελοῦν καρπὸν καὶ ἐκδήλωσιν ἀμοιβαίας ἀγάπης, καθ' ὃσον διὰ τῆς ἐν χρόνῳ ἀποκαλύψεως αὐτοῦ ὁ ἀπρόσιτος, ἀκατάληπτος, ἀπερινόητος καὶ ἀνέκφραστος Θεὸς ἐνεργεῖ καὶ ἐκφαίνεται ὡς προνοητής, πατήρ, βασιλεὺς καὶ δεσπότης πάντων τῶν ἀνθρώπων. Ἐκ παραλλήλου, ἀποδεχόμενος ὁ ἀνθρωπὸς τὴν ὑπὸ τῆς Ἀγίας Ἐκκλησίας κηρυσσομένην ἀνωτέρω διδασκαλίαν, ἐκφράζεται καὶ ἐκδηλοῦται πρὸς τὸν Θεὸν ὡς πρὸς πατέρα, ποιμένα, βασιλέα καὶ δεσπότην. Οὕτως ἐντὸς τῆς θεανθρωπίνης κοινωνίας ὁ Θεὸς κοινωνεῖ μετὰ τῶν ἀνθρώπων, ὡς ὁ πατήρ μετὰ τῶν τέκνων, ὁ ἀγαθὸς ποιμὴν μετὰ τοῦ ποιμένου καὶ ὁ δίκαιος βασιλεὺς καὶ δεσπότης μετὰ τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ. Αἱ ἀνωτέρω σχέσεις, παρὰ τὴν τυπολογικήν των διαφοράν, ἐκφράζουν γενικῶς τὸ παιδαγωγικὸν πλαίσιον, ἐντὸς τοῦ ὅποιου ἡ Ἐκκλησία προσεπάθησε νὰ θεμελιώσῃ, ἀνθρωπολογικῶς βεβαίως, δυνατότητας πνευματικῆς ἐπικοινωνίας. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου, ἐπὶ τῇ βάσει κοινῶν ἐμπειριῶν καὶ εἰκόνων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὁ ἀπρόσιτος καὶ ὑπερβατικὸς Θεὸς καθίσταται προσιτός εἰς τὸν πεπερασμένον ἀνθρωπὸν.

Ἡ γνωστικὴ αὕτη προσέγγισις ἀναφέρεται, ὡς ὑποστηρίζει καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, μόνον εἰς τὸ «ἄληπτὸν» τοῦ Θεοῦ¹, ἀποτελοῦσα ἐν ταύτῳ καὶ γνῶσιν τῶν ἐνεργειῶν τῆς Θεότητος, ἥτις, ἐνῷ κατὰ τὴν οὐσίαν παραμένει ἀγνωστὸς καὶ «ἄληπτος», ἀποκαλύπτεται διὰ τῶν ἐνεργειῶν αὐτῆς εἰς μίαν ἀγαθοποιὸν κίνησιν πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸν ἀνθρωπὸν². Διὰ τῆς ἀγαθοποιοῦ ταύτης κινήσεως πραγματοποιεῖται μεταμόρφωσις τοῦ κόσμου καὶ μεταλλαγὴ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς κοινωνίας μετὰ τῶν θείων προσώπων τῆς Τριάδος³. Συνεπῶς ἐντὸς τῶν ἐκ μόνης τῆς ἀγάπης ἐκδηλουμένων ἐνεργειῶν

πος τέταρτον κατὰ τὴν νῦν εἰρημένην εἰκόνα διαπλαττόμενος ἔχει. «Ωστε οἱ τὴν εἰκόνα, καὶ τὸ κατ' εἰκόνα ἐν διαφόροις ἐπιζητοῦντες, οὐ μέχρι τριάδος ιστᾶσι τὴν συζήτησιν, ἀλλὰ καὶ τέταρτον, διηδὸς ἐζήτησαν, συνεπάγονται», αὐτόθι 36, PG 101, 257C· πρβλ. καὶ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, Πρόδ. Αὐτόλυκον 2, 15, PG 6, 1077B.

1. «Ἐμοὶ δοκεῖν, ἵνα τῷ ληπτῷ μὲν Ἐλκη πρὸς ἔσωτὸν (τὸ γάρ τελέως ἄληπτον, ἀνέπιστον καὶ ἀντιπειρητόν), τῷ δὲ ἀλήπτῳ θυμαζῆται, θυμαζόμενον δὲ ποιῆται πλέον, ποιθούμενον δὲ καθαίρῃ, καθαίρον καὶ θεοειδὲς ἀπεργάζηται, τοιούτοις δὲ γενομένοις, ὡς οἰκεῖοις, ἥδη προσομιλῇ, τολμᾷ τι νεανικὸν δὲ λόγος. Θεὸς θεοῖς ἐνούμενός τε καί γνωριζόμενος, καὶ τοσοῦτον ἴσως, ὃσον ἥδη γινώσκει τοὺς γινωσκομένους», Λόγος 38, 7, PG 36, 317C.

2. Πλείονα βλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, *'Ηθική καὶ ἀποκάλυψις*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 14 κ.ά.

3. «Ἡ ἀγάπη αὕτη δὲν εἶναι ὑποστατικὸν ἰδίωμα εἶναι μία καὶ «τρισσούμενη» αἰώνιος ἐνέργεια καὶ φλόξη τοῦ εἶναι (δηλαδὴ τῆς μιᾶς καὶ τρισυποστάτου οὐσίας) τοῦ Θεοῦ, πηγάζουσα ἐκ τοῦ Πατρός, διὰ τοῦ Γεωργίου, ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι, ἀπὸ τὴν ὅποιαν καὶ τὰ κτιστά

τοῦ Θεοῦ δυνάμεθα νὰ ἐντοπίσωμεν τὴν κίνησιν αὐτοῦ πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὴν διὰ τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν μεταμόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς πρόσωπον πρὸς σύναψιν προσωπικῆς μετ' αὐτοῦ κοινωνίας.

Σαφεστέραν ἔκφρασιν τῶν ἐξ ἀγάπης ἐκδηλουμένων θείων ἐνεργειῶν εὑρίσκομεν εἰς τὸ περὶ τῆς θείας προνοίας δόγμα, ἐν τῷ ὅποιῳ καὶ ἐκφαίνεται κατὰ τὸν Φώτιον πᾶσα ἡ περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου μέριμνα τοῦ δημιουργοῦ. Ἡ μέριμνα αὕτη «ἀποφαίνει αὐτὸν χορηγὸν τε καὶ προνοητὴν»¹. Οὕτω διὰ τῆς θείας προνοίας ἐγκαθίσταται εἰς τὸν δημιουργηθέντα ἥδη κόσμον ἡ ἀγαθοποιὸς δύναμις τοῦ δημιουργοῦ, διὰ νὰ προστατεύσῃ καὶ συντηρήσῃ τὴν δλην δημιουργίαν². Ἡ προστασία καὶ συντηρησίς καθίστανται ἐνιαία συνεκτικὴ αἵτια τῶν πάντων διὰ τῆς «ἀδιαδόχου προνοίας», ἡ ὅποια καὶ διὰ τῆς δημιουργουμένης ἀρραγοῦς συναφείας ὑποδεικνύει τὴν μὲν δημιουργίαν «ἀμέριστον βασιλείαν τοῦ Ἀγαθοῦ Δεσπότου»³, «πατριάν τοῦ Θεοῦ Πατρός...καὶ κράτος αὐτοῦ»⁴, τοὺς δὲ ἀνθρώπους «λαὸν καὶ πρόβατα τῆς νομῆς αὐτοῦ»⁵, «κακούς καθαρούς»⁶ καὶ «τέκνα Θεοῦ»⁷.

Οἱ ἀνωτέρω δροὶ, ἀν καὶ διάφοροι σημασιολογικῶς, βεβαιοῦν αὐτὴν ταύτην τὴν σχέσιν τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ ἀνθρώπου, σχέσιν ἡ ὅποια κατὰ τὸ περιεχόμενον τῶν ὅρων κινεῖται διαρκῶς μεταξὺ τῶν πλέον γνωστῶν πεδίων κοινωνίας. Τὸ χαρακτηριστικὸν δόμας εἶναι δὲ τι κατὰ τὴν χρῆσιν τῶν πεδίων τούτων τονίζεται ἰδιαιτέρως ἡ ὑποδηλοῦται ἡ ἰδεωδεστέρα σχέσις ὡς καρπὸς ἀγαθότητος. Διαπιστοῦμεν λοιπὸν ἐκδήλωσιν ἐντόνου ἀγαθότητος, ἥτις δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῆν

βντα ἀνάπτουν ἐν χρόνῳ (ὅταν ἡ Τριάς εὐδοκήσῃ) τὰς λαμπάδας τῆς ὑπάρξεως των καὶ συμμετέχουν εἰς αὐτὴν, ΑΜΦΙΛ. ΡΑΝΤΟΒΙΤΣ, α' Ο τριαδολογικὸς χαρακτὴρ τῆς δρθιοδέξου πνευματολογίας», ἐν *Περὶ Ἀγίου Πνεύματος, Εἰσηγήσεις*, Αθῆναι 1971, σ. 29.

1. Φωτιού, *Κατὰ Μανιχαίων* 4, 12, PG 102, 204A.

2. «Τί οὖν τὴν μὲν τοῦ χόρτου περιβόλην ὁ ἀγαθὸς περιβάλλει Θεός, τῆς δὲ περιβολῆς, ἥτις ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ περιβάλλεται, τὸ σῶμα λέγω, ἄλλον καὶ οὐχὶ τὸν αὐτὸν ἐπιζητήσις δημιουργῶν;... Καὶ ὁ μὲν Σωτὴρ τοῖς τὴν δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ, καὶ τὴν βασιλείαν δι' ἔργων ἐπιζητοῦντι, αὐτὸν ἡμῖν, οὗ ἡ βασιλεία καὶ τὴν τροφὴν καὶ τὰ ἐνδύματα, καὶ οἵς ἄλλοις τὸ σῶμα συνέχεται, χορηγῆσεν ἐπαγγέλλεται», αὐτόθι 4, 12, PG 102, 204 C· πρβλ. καὶ Φωτιού, *Αμφιλόχια* 2, PG 101, 96D-100B, ἐνθα δὲ λεπός πατήρ διακρίνει εἰς τέσσαρας τὰς ἐργασίας τοῦ Δημιουργοῦ, ἥτοι «δημιουργίαν», «συντηρησιν», «κηδεμονίαν» καὶ «πρόνοιαν» ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς περὶ τὸν ἀνθρώπον φιλανθρωπίας. Ἡ τελευταία αὕτη ἐργασία ἀναφέρεται εἰς τὴν σωματικὴν καὶ ψυχικὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου, ὑπὲρ τοῦ ὅποιου ἡ φιλανθρωπία τοῦ Δεσπότου ἐκδηλοῦται δῆλως ἰδιαιτέρως.

3. Φωτιού, *Κατὰ Μανιχαίων* 4, 2, PG 102, 181BC.

4. Αὐτόθι 3, 16, PG 102, 164D.

5. Φωτιού, *Ομιλίαι* 5, 61.

6. Φωτιού, *Κατὰ Μανιχαίων* 3, 16, PG 102, 164B.

7. Φωτιού, *Αμφιλόχια* 8, PG 101, 113BC.

έκφρασιν μερίμνης τοῦ δημιουργοῦ πρὸς τὸ δημιούργημα αὐτοῦ, ἀλλ' ίδιαιτέρως πηγὴν ἀγαθότητος καὶ διὰ πᾶσαν ἀγαθοποιὸν ἀνθρωπίνην ἐκδήλωσιν¹.

Ἡ προκαναφερθεῖσα χρησιμοποίησις τοῦ μυστηριακοῦ, ποιμαντικοῦ, συγγενικοῦ ἢ πολιτικοῦ ἀντιστοίχως πεδίου διὰ τὴν θεώρησιν τῶν θεανθρωπίνων σχέσεων, ἐνῷ βασικῶς ἐκφράζει τὴν αὐτὴν πάντοτε «ύπεράγαθον ἀγαθότητα» τῆς ἀπροσδεοῦς Θεότητος, συνεπάγεται διὰ τὸν ἀνθρωπὸν διαφοροποίησιν τοῦ περιεχομένου τῆς ἀγάπης αὐτοῦ εἰς δοξολογίαν καὶ προσκύνησιν τοῦ ὡς ποιμένος, βασιλέως καὶ δεσπότου ἐνεργοῦντος τριαδικοῦ Θεοῦ². Ἀλλ' ἡ δοξολογία καὶ ἡ προσκύνησις ἀποτελοῦν πολλάκις ἀποκυήματα φόβου καὶ δουλικότητος, λόγῳ διαφόρου συναισθηματικῆς στάσεως τῶν ἀνθρώπων ἔναντι τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ διὰ τῆς γνωστῆς κλιμακώσεως εἰς «δούλους», «μισθίους» καὶ «υἱούς», τὴν δοπίαν δρεῖται προοδευτικῶς νὰ ἀνέλθῃ ὁ πιστός, διὰ νὰ καταστῇ ἀληθῶς «υἱὸς τῆς βασιλείας» τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἡ ἀσφαλεστέρα πρὸς τοῦτο ὄδδος εἶναι ἡ διὰ τῆς τελείας ἀγάπης ἀπομάκρυνσις τοῦ φόβου. Ὁ «φόβος οὐκ ἔστιν ἐν τῇ ἀγάπῃ, ἀλλ' ἡ τελεία ἀγάπη ἔξω βάλλει τὸν φόβον, διτὶ ὁ φόβος καθασιν ἔχει, δὲ φοβούμενος οὐ τετελείωται ἐν τῇ ἀγάπῃ». Ἡμεῖς ἀγαπῶμεν, διτὶ αὐτὸς πρῶτος ἡγάπησεν ἡμᾶς³. Θεμέλιον συνεπῶς πάσης ὑγιοῦς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ μόνη ἡ ἀγάπη, ὡς ἀνταπόκρισις αὐτοῦ πρὸς τὴν «ύπεράγαθον ἀγαθότητα» καὶ ὡς ἐκφρασις μιμήσεως τοῦ «ἐν οὐρανοῖς πατρός» του⁴. Ἐν τῇ ἀγάπῃ ταύτη λοιπὸν πληροῦται τὸ περιεχόμενον τῆς θεανθρωπίνης κοινωνίας καὶ θεμελιοῦται μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου σχέσις πνευματικῆς υἱοθεσίας.

Ἡ υἱοθεσία, ὡς διδάσκει ὁ Ἱερὸς Φώτιος, ἀποτελεῖ συνισταμένην δύο θεμελιωδῶν προϋποθέσεων: «τῆς φιλοτιμίας τοῦ υἱοθετοῦντος» καὶ «τῆς συνεισφορᾶς τῆς ἡμετέρας σπουδῆς»⁵, ἐντὸς τῶν δοπίων καὶ ἐκφαίνεται, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἔξι ἀγάπης καθοδικὴ κίνησις τοῦ Θεοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἔξι ἐλευθερίας ἀνοδικὴ δι' ἀγάπης ἐπίσης ἀνταπόκρισις τοῦ ἀνθρώπου. Διότι, ὡς γνωστόν, ἡ ἀνωθεν φι-

1. «Διττός ἔστιν ὁ τῆς ἀνωθεν υἱοθεσίας τρόπος· ὁ μὲν ἐκ μόνης τῆς φιλοτιμίας τοῦ υἱοθετοῦντος ἐπιδεικνύμενος, ὁ δὲ μετὰ συνεισφορᾶς τῆς ἡμετέρας σπουδῆς, καθ' ἣν ἡ τῶν ἀρετῶν συνεισάγεται ἐργασία· καὶ ἡ δοθεῖσα τῆς υἱοθεσίας ἀνωθεν χάρις τῇ ἀπὸ τῆς γνώμης συνελθοῦσα τῶν ἀρετῶν πράξει, δλον ἀναμορφοῦ τὸν υἱοθετοῦμενον πρὸς τὴν ὄμοιόν τοις καὶ τὸν χαρακτῆρα, καθ' ὃσον ἔστιν ἀνθρώπῳ μιμήσασθαι δυνατὸν τὸν γεγεννηκότα Θεόν. Οὕτως μὲν ὁ κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον χρηματίσας τέκνον Θεοῦ, καὶ σύντοιχον βεβαίαν καὶ ἀμετακίνητον τὴν υἱοθεσίαν κτησάμενος, ἀναλλοιώτων λαμβάνει τὴν ἔξιν τοῦ καλοῦ, καὶ μιστὶ τὴν ἀμαρτίαν καὶ ἀποστρέφεται, καὶ οὐκ ἐθέλει ταύτην οὐδαμῆ ποιεῖν», ἔνθ. ἀνωτ.

2. Βλ. Φωτιού, 'Ομιλίαι 5, 61.

3. Α' Ἰω. 4, 18-19.

4. Φωτιού, 'Ἐπιστολαι Β' 21, 37.

5. Ἀμφιλόχια 8, PG 101, 113B.

λανθρωπία καὶ πρόνοια ἀπευθύνεται εἰς τὸ αὐτεξούσιον, τὸ ὅποιον δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ βιάσῃ καὶ νὰ διαφθείρῃ, ἀλλὰ νὰ καλέσῃ εἰς ἐλευθέραν ἀνταπόκρισιν καὶ ἐκλογὴν¹. Ἐντὸς τοιούτου κλίματος ἀγάπης καὶ ἐλευθερίας ἐλκύεται ἡ ἀνωθεν χάρις καὶ παρέχεται εἰς τὸν ἀνθρωπὸν ἡ δυνατότης κοινωνίας διὰ τῆς μιμήσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς καλλιεργείας ἀρετῶν.

Ἡ μίμησις, ὡς εἴπομεν, ἀποτελεῖ ἔλλογον καὶ ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν πασῶν τῶν θεοειδῶν ἰδιοτήτων διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ «κατ' εἰκόνα», καὶ συνεπῶς διὰ τῆς ἀρετῆς κίνησιν εἰς τὸ «καθ' ὄμοιόν τοις»². Οὕτως ἐν τῇ σχέσει τῆς υἱοθεσίας ὁ ἀνθρωπὸς, μιμούμενος τὸν ἐν οὐρανοῖς Πατέρα αὐτοῦ, ἀγεται ὑπὸ τῆς ψυχῆς «πρὸς τὸ ἀρχέτυπον» αὐτῆς, ητοι ἀκολουθεῖ τὴν φυσικήν της κίνησιν πρὸς τὰ ἄνω³. Ἡ καλλιέργεια ἐξ ἀλλοῦ τῶν ἀρετῶν ἀποβλέπει εἰς τὴν εὐρυτέραν ἐντὸς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς βίωσιν τῆς ἀγάπης, ητοι δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἀνευ ἔξεως τοῦ καλοῦ καὶ ἀποστροφῆς τῆς ἀμαρτίας⁴. Οὕτω πλὴν τῆς δι' ἀγάπης ἀνταποκρίσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ἀνωθεν φιλανθρωπίαν τοῦ Θεοῦ Πατέρος καὶ πρὸς διατήρησιν τῶν σχέσεων υἱοθεσίας ἀπαιτεῖται ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἀποφυγὴ καὶ ἀποστροφὴ τῆς ἀμαρτίας. Ἐν τῇ ἀποστροφῇ ταύτης διαφαίνεται ἡ ἀξιολογικὴ ἐκτίμησις τῆς ἀνωθεν υἱοθεσίας καὶ ἡ συμμόρφωσις τοῦ ἐν γένει ἀνθρωπίνου βίου πρὸς τὰς εἰς τὸν οὐράνιον Πατέρα υἱικὰς ὑποχρεώσεις. Καθ' ὃσον «ὁ μέν τοι γε τῆς Δεσποτικῆς ἀπολαύσας φιλοτιμίας, μηδὲν δὲ τηλικοῦτον συνεισενεγκὼν ὡς βεβαίαν τὴν υἱοθεσίαν δεῖξαι, καὶ ἐκυρῶν ταύτης διὰ τῶν ἔργων παραστῆσαι, οὗτος δὴ οὗτος κανὸς τῆς υἱοθεσίας ἔτυχεν, ἥνη Δεσποτικὴ χαρίζεται φιλοτιμία, τῷ ταύτην οἰκείᾳ γνώμῃ καὶ σπουδῇ μὴ συγκροτεῖν, εὐχερῶς φέρεται πρὸς τὰς τῶν ἀμαρτημάτων πράξεις· τὸ μὲν ἀπὸ τῆς χάριτος δοθὲν σπέρμα, οἷον ἀτελεσφόρητον καταλιπών, τὸ δὲ ἀπὸ τοῦ πονηροῦ ἐπισπαρέν, τελεσφορούμενόν τε καὶ γεωργούμενον οἰκείᾳ φάθυμοί· δόπερ καὶ περιφέρων ἐν ἐκυρῷ, εἰκότως ἀντὶ τοῦ τέκνον εἶναι Θεοῦ, τέκνον χρηματίζει τοῦ διαβόλου»⁵.

Κατὰ συνέπειαν λοιπὸν ἀπαραίτητος καὶ βασικὴ προϋπόθεσις διὰ τὴν ὑπαρ-

1. «Ἄφειται μὲν γάρ τὸ Θεῖον νόμῳ φιλανθρωπίας καὶ προνοίας τῶν παθῶν καὶ ἀμαρτημάτων τὸ ἀνθρώπινον· ἐπειδὸν δὲ μοχθίσιας ὑπερβολῇ τὸ ἀναστελλόμενον τῆς εὐεργεσίας καὶ χάριτος οὐκ ἀνέχοιτο, οὐδὲ ἐθίλοι τῷ μεθέλουντι πειθεσθαι, τότε δή, τότε ὑπενδίδωσι φέρεσθαι τῇ δύνῃ τὸ ἀπειθοῦν, καὶ ἀφίησιν ἀποκεχρῆσθαι τῷ βουλήματι, ἵνα μή, ἐπὶ πλέον ἀναστέλλων καὶ ἀναχαίτιζων τῆς φοπῆς, δέξῃ διαφθείρειν τὸ αὐτεξούσιον· καὶ ἡ εὐεργεσία καὶ ἡ πρόνοια τοῖς ἀγνώμοσι καὶ ἀχαρίστοις εἰς ἔγκλημα περιτρέποιτο», αὐτόθι 1, PG 101, 77CD.

2. Πρβλ. Ιω. Δαμασκηνού, Περὶ δρθοδόξου πίστεως 2, 12, PG 94, 920B.

3. Φωτιού, Κατὰ Μανιζαλών 3, 13, PG 102, 156C: «ἡ μὲν ψυχὴ κατ' εἰκόνα Θεοῦ γεγεννημένη... πρὸς τὸ ἀρχέτυπον πάθον ἔχει ἀναφέρεσθαι».

4. Φωτιού, Αμφιλόχια 8, PG 101, 113BC.

5. Ἐνθ. ἀνωτ.

ξιν καὶ περαιτέρω διατήρησιν τῆς ἀνωθεν υἱοθεσίας, ητοι τὴν συνέχισιν τῶν σχέσεων ἐντὸς τῆς θεανθρωπίνης κοινωνίας, ἀποτελεῖ ἡ δι' ἐναρέτων ἔργων ἀξία ἀνταπόκρισις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν «δεσποτικὴν φιλοτιμίαν». Ἀντιθέτως ἡ ἀδιαφορία καὶ ἡ ἀδράνεια ἀφήνουν ἀνεκμετάλλευτον τὴν ἀνωθεν πρὸς τὸν υἱοθετούμενον προσφερομένην χάριν καὶ «ἀτελεσφόρητον τὸ σπέρμα» αὐτῆς. Οὕτως δὲ ἀνθρωπὸς «φέρεται εὐχερῶς πρὸς τὰς τῶν ἀμαρτημάτων πράξεις», διαρρηγνύει τὸν μετὰ τοῦ Θεοῦ Πατρὸς δεσμὸν τῆς υἱοθεσίας, καὶ ἐκ μεταπτώσεως καθίσταται τέκνον τοῦ διαβόλου. Ἐπομένως, ἐνῷ ἡ ἀρετὴ ἐκφράζει διὰ τῆς ἀγάπης τὴν ἐνεργητικὴν συμμετοχὴν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν θεανθρωπίνην κοινωνίαν, ἡ ἀμαρτία ὡς ἄρνησις συνιστᾶ τὴν γενεσιοργὴν αἵτιαν πρὸς διάσπασιν αὐτῆς καὶ τὴν αἵτιαν τῆς διακοπῆς τῶν μετὰ τοῦ Θεοῦ σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου. Περὶ τούτων δύμας θὰ ἀσχοληθῶμεν εἰδικώτερον ἐν τοῖς ἐφ' ἔξης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΤΩΣΕΩΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΑΝΑΠΛΑΣΕΩΣ

Τὸ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ τὸν ἀνθρωπὸν τεθὲν πλαίσιον ὑπάρχεως καὶ περαιτέρῳ διατηρήσεως τῆς θεανθρωπίνης κοινωνίας διεσπαλέθη καὶ διεσπάσθη ἐνεκα τῆς παρακοῆς τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτως ἡ παρακοὴ ὡς ἐπανάστασις κατὰ τοῦ δημιουργοῦ καὶ Θεοῦ Πατρὸς ἐπέφερε τὴν πτῶσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῆς υἱικῆς θέσεώς του καὶ συνεπῶς τὴν λύσιν τῆς κοινωνίας αὐτοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο δὲ Θεὸς θέτει εἰς ἐφαρμογὴν τὸ ἔργον τῆς ἀνθρωπίνης σωτηρίας διὰ τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, ὅπερ ἀποτελεῖ μυστήριον ἀναπλάσεως.

Ἡ ἀνάπλασις ἐκφράζει τὴν ἀκρανὴν φιλανθρωπίαν καὶ ἀποτελεῖ κοινὸν ἔργον τῆς ὅλης Τριάδος, ἡτις ἀπεργάζεται τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς γενικωτέρας ἐξ ἀγάπης θείας ἐν τῷ κόσμῳ ἀποκαλύψεως. Ἀποβλέπει δὲ αὐτῇ εἰς τὴν ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι καὶ διὰ τῶν μυστηρίων τῆς Ἔκκλησίας ἀνακαλίνισιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἀνασύνδεσιν εἰς κοινωνίαν μετὰ τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ. Ἡ ἀναφορὰ ἀλλωστε εἰς τὴν ὅλην Τριάδα ἀποτελεῖ δογματικὴν προϋπόθεσιν τῆς ὁρθοδόξου περὶ ἀναπλάσεως τοῦ πεπτωκότος διδασκαλίας, κατ' οὐδένα δὲ τρόπον δύναται νὰ νοηθῇ ὡς συμβολικὴ ὑπόμνησις τῆς τριαδικότητος ἐν μιᾳ ἀπροσώπῳ ἢ μονοπροσώπῳ τριαδικῇ συνεργείᾳ, ὡς αὐτῇ ἐκλαμβάνεται ἐν τῇ δυτικῇ θεολογίᾳ. Ἡ ἀνάπλασις ἀποτελεῖ ἔργον τῆς ὅλης Τριάδος, ἐν τῇ ὅποις τὸ ἀσύγχυτον ὑποστατικὸν ἴδιωμα ἐκάστου θείου προσώπου διακρίνεται ἴδιαζόντως ἐν τῇ ἐνιαίᾳ δυνάμει, ἐνεργείᾳ καὶ θελήσει, εἰς τρόπον ὥστε αὐτῇ πιστεύεται τοῦ «Πατρὸς δι' Ήδου ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι».

«Ἄλλ᾽ ἡ ἀνάπλασις ἀποτελεῖ καὶ ἀφετηρίαν νέας ἐποχῆς σχέσεων μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Δι᾽ αὐτῆς συνάπτονται τὰ διεστῶτα καὶ καταλλάσσεται οὐχὶ μόνον καθέτως καὶ πρὸς τὸν Θεὸν ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, ἀλλὰ καὶ ὄριζοντίως πρὸς ἔκυτήν, ἡτοι εἰς ἐπίπεδον διανθρωπίνων σχέσεων. Οὕτως ἐν Χριστῷ καὶ διὰ τῶν δωρεῶν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος καθιδρύεται ἐντὸς τοῦ κόσμου ἡ ἐν Χριστῷ κοινωνίᾳ τῶν πιστῶν, ὡς νέα διακοινωνικὴ πραγματικότης, ἡτις συνεχομένη διὰ τῶν δεσμῶν τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης, ἐνεργεῖ καὶ ἀναπτύσσεται ὡς ὀργανικὴ ἐνότης, τῆς ὅποιας τὰ μέλη ἀποτελοῦν ἀδελφοὺς ἐν Χριστῷ ὡς τέκνα τοῦ ἐν οὐρανοῖς Πατρός».

1. Η διὰ τῆς ἀμαρτίας διάσπασις τῆς θεανθρωπίνης κοινωνίας

Πρὸ τῆς παρακοῆς καὶ τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἄνωθεν υἱοθεσία ἀπετέλει ἀναμφισβήτητον ἐγγύησιν διὰ τὴν περαιτέρω διατήρησιν τῆς κοινωνίας αὐτοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ. 'Αλλ', ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, ἀπητήθη ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ἀνάλογος ἀνταπόκρισις¹ πρὸς οὐσιαστικὴν τελεσφόρησιν τοῦ «σπέρματος τῆς υἱοθεσίας». 'Ἐπειδήπερ δὲ Ἀδάμ ἀντὶ τοῦ νομοθετεῖσθαι, νομοθέτου ἀξίωμα ἥρπασεν· ἀντὶ τοῦ κηδεμονίας καὶ παιδαγωγίας τῆς ἄνωθεν ἀπολαύειν, τῇ ἰδίᾳ γνώμῃ καὶ προνοίᾳ τὰς τοῦ βίου πράξεις κατεπίστευσε, καὶ τὴν ῥώμην ἔχειν ἐνόμισεν ἄνευ θείας ἐπιροπῆς καὶ τῆς τοῦ κρείττονος ἐπινεύσεως... καὶ ἐνόμισεν ἔκυτὸν εἶναι προνοητὴν οὐ προνοίας δεόμενον, δεσπότην οὐ δεσποζόμενον'², ἔξέπεσε τῆς προνομιακῆς θέσεώς του καὶ ἔξεβλήθη τοῦ παραδείσου. 'Η δλη στάσις τοῦ υἱοθετηθέντος πλάσματος ἔναντι τοῦ Θεοῦ Πατρὸς ὑποδηλοῖ ἐνσυνειδητον τάσιν ἀποδεσμεύσεως ἐκ τῆς ἄνωθεν υἱοθεσίας, περιφρόνησιν τῶν τεθεισῶν προϋποθέσεων πρὸς διατήρησιν αὐτῆς καὶ ἀρνησιν τῆς πρὸς τοῦτο ἐκδηλωθείσης θείας εὐνοίας.

Συνεπῶς ἡ ἀρνησις ἀνταποκρίσεως ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν φιλανθρωπίαν τοῦ Θεοῦ συνθέτει γενικωτέραν ἀρνησιν τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἔξουσίας, ἣτις ἐκφράζεται διὰ τῆς δεσποτείας καὶ πατρότητος τοῦ δημιουργοῦ, καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἰσάγει ἀμφισβήτησιν διὰ τὴν ἐκδηλουμένην θείαν κηδεμονίαν³. Τοῦτο συνιστᾶ καὶ τὴν βασικὴν αἰτίαν τῆς παρακοῆς καὶ τῆς μετ' αὐτὴν πτώσεως. 'Αλλ', ἡ ἀρνησις τῆς δεσποτείας καὶ τῆς πατρότητος τοῦ Θεοῦ συνεπάγεται ἀποδοχὴν ἔτερας τινὸς δεσποτείας⁴. Οὕτως οἱ πρωτόπλαστοι, ὡς ἄλλοι αἱρεσιάρχαι,

1. «Ἄλλως τε δὲ τῷ Ἀδάμ ὁ παράδεισος οὐ βραβείον καὶ ἐπάθλων γέρας ἐγνωρίζετο, γυμνάσιον δὲ μᾶλλον τὸ χωρίον προσκειτο καὶ στάδιον ἀρετῆς», Φωτιού, 'Αμφιλόχια 15, PG 101, 136BC.

2. Αὐτόθι 22, PG 101, 169BC.

3. Αὐτόθι 14, PG 101, 132CD.

4. 'Ἀναφερόμενος ὁ Φώτιος, ὡς καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν Πατέρων τῆς Ἔκκλησίας εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ κακοῦ, θεωρεῖ ὡς τοιωτὴν τὴν ὄντοτος γεγονότος ἐωσφόρου, ὁ δόποις ἐν μορφῇ διφεως ἐξηπάτησε τοὺς πρωτοπλάστους ἐν τῷ παραδεισῷ. Βλ. αὐτόθι 14, PG 101, 132 AD. 'Ἡ ἀποψίς αὐτῆς θὰ ἡδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς εἰσάγουσα δυαρχίαν, ἀλλ' ἡδη ὁ Φώτιος ἀκολουθῶν τὴν γενικωτέραν ἀνατολικὴν παράδοσιν κατεδίκασε τὴν θεολογικὴν δυαρχίαν τοῦ Μάνεντος ἀποδείξας τὸ ἀστήρικτον τῶν μανιχαϊκῶν ἐπιχειρημάτων. Βλ. Κατά Μανιχαίων 2, PG 102, 85A-121D. Οὕτω τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ ἀνάγεται εἰς τὴν ἐλευθέραν προαιρεσιν τοῦ ἀνθρώπου (*de libero arbitrio*) νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν ἀπάτην τοῦ διαβόλου καὶ νὰ ὑποταχθῇ εἰς τὸ θέλημα αὐτοῦ. Πλείονα βλ. E. MASSON, «Le mal», ἐν DTC 9², 1688-1689-1694. 'Επίσης J. WHALE, *The Christian Answer to the Problem of Evil*, London 1948, σ. 22 κ.ε. καὶ L. LÜTHI, *Gott und das Böse*, Zürich-Stuttgart 1961.

«τὸν τοῦ παντὸς Βασιλέα μὴ θελήσαντες βασιλεύειν ἐφ' ἔκυτῶν, ἀλλὰ μετὰ τῶν ἄλλων αἰσθητῶν καὶ τὰ σώματα αὐτῶν τοῦ Πλάστου διασπῶντες, συνάπτονται τῷ 'Ἐγχρῶ'¹, «μὴ θέλοντες ὡς ἀληθῶς τὸν κοινὸν Δεσπότην βασιλεύειν ἐφ' ἔκυτῶν»². 'Η παρακοὴ ἐπομένως δὲν ὑπῆρξεν ἀπλῆ ἀρνησις συμμορφώσεως πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεθεῖσαν ἐντολήν, ἀλλ' οὐσιαστικὴ ἀμφισβήτησις αὐτῆς ταύτης τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ ἐντολοθέτου δημιουργοῦ. Τοῦτο δὲ ἐμφαίνεται σαφῶς ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος ἐν τῇ ἀμέσῳ συμμορφώσει πρὸς τοὺς λόγους τοῦ πονηροῦ: «ἡδει γάρ ὁ Θεὸς δτὶ ἐν ἦ ἀν ἡμέρᾳ φάγητε ἀπ' αὐτοῦ, διανοιχθήσονται ὑμῶν οἱ ὄφθαλμοι καὶ ἔσεσθε ὡς θεοί»³. Συνεπῶς ἡ παρακοὴ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἀμφισβήτησεως ἐκφράζει ἀρνησιν τοῦ Θεοῦ καὶ οὐσιαστικὴν κατ' αὐτοῦ ἐπανάστασιν, ὑπόδηλοι δὲ διὰ τῆς εἰς τὸν πονηρὸν ὑπακοῆς τὴν ἀξιολογικὴν ὑπερεκτίμησιν αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸν δημιουργὸν καὶ πρόθεσιν συνάψεως κοινωνίας μετ' αὐτοῦ⁴.

'Η πτῶσις, ὡς ἐπακόλουθον τῆς ἀδαιμικῆς παρακοῆς, ἐκφράζει ἐν τῇ κυριολεξίᾳ τὴν ἀπώλειαν τοῦ συνόλου πάντων τῶν ἐκ τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας ἀπορρεόντων διὰ τὸν ἀνθρωπὸν προνομίων καὶ δωρεῶν. Ταυτοχρόνως διὰ τῆς μονομεροῦς ἀναφορᾶς εἰς τὸν ἀνθρωπὸν ὑπερτονίζει τὸ ἀδιάφθορον καὶ ἀνεπηρέαστον τῆς Θεότητος⁵. Οὕτως, ἐνῷ ἡ Θεότης παραμένει ἀμετάπτωτος κατὰ τὴν λύσιν τῆς θεανθρωπίνης κοινωνίας, μόνος ὁ ἀνθρωπὸς ἐκπίπτει τῆς ἐν αὐτῇ θέσεώς του, συνεπῶς δὲ καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς προνομίων «συνολισθαίνων ἀνάγκη καὶ τῆς συμμαχίας τοῦ Θεοῦ»⁶.

'Ανευ τῆς ἄνωθεν ἐπικουρίας καὶ συμμαχίας τὸ πεπτωκὸς πλάσμα «φέρεται εὐχερῶς πρὸς τὰς τῶν ἀμαρτημάτων πράξεις· τὸ μὲν ἀπὸ τῆς χάριτος δοθὲν σπέρμα, οἷον ἀτελεσφόρητον κατάλιπόν, τὸ δὲ ἀπὸ τοῦ πονηροῦ ἐπισπαρέν, τελεσφορούμενόν τε καὶ γεωργούμενον οἰκείᾳ ράθυμίᾳ»⁷. 'Η ἐξ ἀδιαφορίας λοιπὸν καὶ ἀδρανείας τοῦ ἀνθρώπου ἐπικράτησις τοῦ πονηροῦ ἐπιφέρει ραγδαῖαν κατολίσθησιν αὐτοῦ ἐντὸς τῆς ἀβύσσου τῆς ἀμαρτίας, ἔνθα μὴ ἔχων δυνάμεις δι' ἐκουσίαν ἀνόρθωσιν κυλίεται ἐντὸς τοῦ βορβόρου τῶν αἰσχρῶν ἡδονῶν, καὶ προ-

1. Φωτιού, *Katά Μανιχαίων* 3, PG 102, 172A.

2. Αὐτόθι 3, PG 102, 173C.

3. Γέρ. 3, 5· πρβλ. Φωτιού, 'Αμφιλόχια 14, PG 101, 132CD.

4. Αὐτόθι 8, PG 101, 113C.

5. «Ἐι τοῦ βασιλεία μεριζομένη ἀφ' ἔκυτῆς οὐχ ὑφίσταται, ἀλλ' αὐτὴ περὶ αὐτὴν θάττον τε κατακρεῖ καὶ ἀφνίζεται, ἡ δὲ δημιουργὸς τῶν ὅλων ἀρχῆ καὶ βασιλεία δι' αἰδονος μένει... 'Αμερίστου γάρ τῆς τοῦ Ἀγαθοῦ βασιλείας συντηρουμένης (όδος γάρ ὁ μερισμὸς εἰς διάλυσιν), δτὶ τε τὸ ἀλυτὸν τῶν μερισμῶν ἀποπέμπεται, καὶ πρό γε τῆς ἐπιβολῆς ταύτης δεσπότης ἀνείπε τὸ μεριζόμενον διαλύσεσθαι», Κατά Μανιχαίων 4, PG 102, 181BC.

6. Φωτιού, 'Ομιλίαι 4, 49.

7. 'Αμφιλόχια 8, PG 101, 113C.

οδευτικῶς καθίσταται ὑπηρέτης τῶν τοῦ πονηροῦ θελημάτων¹. Οὕτω διαπιστοῦμεν, δτὶ ἡ ἐξ ἀνθρωπίνης ὑπαιτιότητος λύσις τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας συνεπάγεται κατ' ἀνάγκην σύναψιν νέας κοινωνίας μετὰ τοῦ πονηροῦ. Τὸ ἴδιάζον ἐν τῇ κοινωνίᾳ ταύτη ἀποτελοῦν αἱ σχέσεις δουλικότητος, ἐν ταῖς ὁποίαις αἱ ἔννοιαι τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀγάπης εἰναι δὲλως ἀνύπαρκτοι. "Ἐναντὶ τῆς πρὶν ἐξ ἀγάπης καὶ φιλανθρωπίας θεμελιωθείσης ἄνωθεν κηδεμονίας τὸ πεπτωκός πλάσμα τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ ὑφίσταται τὴν ὀδυνηράν ὑποταγὴν εἰς τὸν πονηρὸν καὶ τὴν φθοροποιὸν ἐπίδρασιν τῆς ἀμαρτίας. 'Ἐν τῇ καταστάσει ταύτη ἐλλείπουν παντελῶς προϋποθέσεις πρὸς ἀνόρθωσιν καὶ αἱ ὑφιστάμεναι σχέσεις δουλικότητος μᾶλλον «κιβδηλεύουσι τὸ πλάσμα τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ καὶ οἰκειοῦσιν αὐτὸ τῷ πονηρῷ»².

"Ὕπὸ τὴν ἔξουσίαν τοῦ πονηροῦ ὁ ἀνθρωπὸς διαπράττει ἔργα σύμφωνα πρὸς τὸ θέλημα καὶ τὰς ἐπιθυμίας τοῦ αὐθέντου του, δστις μισῶν τὸν Θεὸν καὶ τὸ πλάσμα του, ἔξεγείρει αὐτὸ κατ' ἔκείνου, ἵνα διὰ τοῦ τρόπου τούτου τὸν μὲν Θεὸν ἐκδικηθῇ διὰ τὴν πάλαι ποτὲ τιμωρίαν τῆς ἐκπτώσεώς του, τὸν δὲ ἀνθρωπὸν ἔξαχρειώσῃ, καὶ ἐπιταχύνῃ τὸν ὅλεθρον αὐτοῦ καὶ τὴν φθοράν. Οὕτως ἐν τῇ καταστάσει τῆς μετὰ τοῦ πονηροῦ συναρπέις καὶ τῆς ἔργων καὶ ραθυμίᾳ ἔξελισσομένης ἀμαρτωλότητος, τὸ πλάσμα θραύει καὶ τοὺς τελευταίους μετὰ τοῦ Πλάστου δεσμούς. Τοῦτο δύναται νὰ νοηθῇ ἐν τῇ ἔννοιᾳ τῆς ἀμαρτίας ὡς ὕβρεως κατὰ τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον αἱ ἀμαρτίαι ὡς ὕβρεις κατὰ τοῦ Θεοῦ ἐπισύρουν τὴν ὀργὴν αὐτοῦ κατὰ τοῦ ἀνθρώπου³. 'Αλλ' ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ εἰναι ἀνυπόστατος ἐν τῇ κυριολεξίᾳ, διότι «ὁ Θεὸς ἀγάπη ἔστιν»⁴, ἡ δὲ ἐκφρασις ὀργὴ ἀποτελεῖ συνήθη ἀνθρωπομορφισμόν, δστις ἀπαντῶν ἐν τῇ ΙΙ. Διαθήκη χρησιμοποιεῖται καὶ ὑπὸ τῶν Πατέρων τῆς Ἔκκλησίας ἐν τῇ ἔννοιᾳ τῆς ἀποστροφῆς, ἡ τῆς πρὸς καιρὸν ἐγκαταλείψεως, ἡ τῆς ἐπ' ὀλίγον ἄρσεως τῆς χάριτος αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ γενικωτέρου πλαισίου τῆς περὶ τὸν ἀνθρωπὸν παιδαγωγίας⁵.

1. Κατὰ Μαρκανὸν 3, PG 102, 121C.

2. Αὐτόθι 3, PG 102, 140C.

3. Βλ. Ὁμηλού 3, 29· 3,32· 3,33· 4,42· 4,43· 4,48· 4,49.

4. Α' Ἰω. 4,8· πρβλ. καὶ Β' Κορ. 13, 11.

5. Βασικῶς διὰ τὴν πατερικὴν παράδοσιν ὁ δρός «ὅργη» ἀποτελεῖ ἀνθρωπομορφισμὸν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ κατ' οὐδένα τρόπον ἐν τῇ κυριολεξίᾳ αὐτοῦ δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸν Θεόν. «Θεὸς οὐτε κινεῖται πάθει ὥργης... οὐτε ἀλλοιοῦται πρὸς τὴν ἐκάστου ἀξίαν», ΜΑΡΚΟΥ ΕΡΗΜΙΤΟΥ, Ἐγχειρίδιον, συμβούλια νοδὸς πρὸς τὴν ἑαυτοῦ ψυχήν, PG 65, 1105C. 'Ἐν τούτοις ἀναφερόμενος ὁ δρός εἰς τὸ παιδαγωγικὸν περὶ τοῦ ἀνθρώπου θεῖον ἐνδιαφέρον, χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ οὐχὶ ἐν τῇ ἔννοιᾳ τῆς ἔξουσιενώσεως, ἀλλ' ἐντὸς τοῦ γενικωτέρου περὶ τὸ πλάσμα ἐνδιαφέροντος τοῦ Δημιουργοῦ. «Θεοῦ ὥργη... οὐκ ἀκαρπός ἐστιν, ἀλλ' ὡς ὁ λόγος αὐτοῦ παιδεύει, οὐτως καὶ ἡ ὥργη παιδεύει τοὺς γάρ μη παιδεύοντας λόγῳ παιδεύει ὥργη», ΟΡΙΓΕΝΟΥΣ, Ὁμηλού 20 εἰς Ἱερ., PG 13, 500C. Θεολογικωτέρα ἵσως ἐρμηνεία περὶ τῆς ὥργης τοῦ Θεοῦ ἀπαντᾶ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ Μαξίμου τοῦ Ὁμο-

'Ἐν τῇ ἀποστροφῇ λοιπὸν τοῦ Θεοῦ συντελεῖται καὶ ἡ ἀρσις τῶν δωρεῶν αὐτοῦ ἐκ τῶν εἰς κοινωνίαν μετ' αὐτοῦ πρὸς συναφθέντων. Καθὼς δὲ ὁ Θεὸς εἰναι πηγὴ καὶ χορηγὸς τῆς ζωῆς, οὐτως ἐν τῇ ἀποστροφῇ τοῦ ἀνθρώπου ὁ φείλομεν νὰ ὰδωμεν τὴν ἄρσην τῆς ζωῆς καὶ συνεπῶς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ θανάτου. 'Αρχικῶς λοιπὸν ὁ θάνατος πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀρσις τῆς ζωῆς συνεπειχ δικαιοπῆς τῶν μετὰ τοῦ Θεοῦ σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου. 'Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἡ ζωὴ ἀποτελεῖ ἐκφρασιν καὶ ἐκδήλωσιν τῆς θεανθρωπίνης κοινωνίας, ὁ θάνατος συνθέτει χαρακτηριστικὸν γνώρισμα καὶ ἀπότοκον τῆς μετὰ τοῦ πονηροῦ συναφείας τοῦ ἀνθρώπου. Διότι, ὡς χαρακτηριστικῶς τονίζει καὶ ὁ Μ. Βασίλειος, «ὅσον (ὁ ἀνθρώπος) ἀφίστατο τῆς ζωῆς, τοσοῦτον προσήγγιζε τῷ θανάτῳ. Ζωὴ γάρ ὁ Θεός· στέρησις δὲ ζωῆς θάνατος»¹.

'Ο θάνατος λοιπὸν δὲν ἀποτελεῖ τιμωρίαν καὶ ποιηὴν εἰσαγομένην καὶ ἐπιβαλλομένην ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς ίκανονοπόλεσιν τῆς θείας δικαιοσύνης ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀθετήσεως ἐκ μέρους τῶν πρωτοπλάστων τῆς ἐντολῆς αὐτοῦ, ἀλλ' ὡς εἰπομένην, συνέπειαν τῆς ἀμαρτίας καὶ τῆς ἔνεκα ταύτης ἄρσεως τῶν θείων δωρεῶν ἐκ τοῦ ἀνθρώπου. 'Ο Θεός, ἡ πηγὴ καὶ ὁ δοτὴρ τῆς ζωῆς, κατ' οὐδένα τρόπον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πηγὴ ἡ αἴτιος τοῦ θανάτου: «ζωὴ μὲν γάρ δριστο παρὰ Θεῷ, προέγνωστο δὲ καὶ ὁ θάνατος· διὰ τοῦτο ἀναίτιος ὁ Θεὸς θανάτου· οὐ γάρ ἡ πρόγνωσις εἰργάσατο θάνατον, ἀλλ' ἡ τῆς ἐντολῆς παράβασις»². "Οτὶ δὲ ὁ

λογγητοῦ. Οὕτος εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ Πρὸς Θαλάσπιον ἐκφράζεται περὶ τῆς ὥργης ὡς παιδαγωγικῆς ἄρσεως τῆς χορηγίας τῶν θείων χαρισμάτων. «Ὀργὴ Θεοῦ», λέγει, «εστίν... ἡ τῶν παιδαγωγουμένων ἐπίπονος αἰσθησις... ἡ τῶν ἀκουσίων πόνων ἐπαγωγή, δι' ἣς τὸν ἐπ' ἀρετὴν καὶ γνώσει φυσιούμενον νοῦν ὁ Θεὸς... ἄγει πρὸς... ταπείνωσιν· ἡ πάλιν ὥργη Κυρίου ἔστιν, ἡ ἀνακωχὴ τῆς τῶν θείων χαρισμάτων χορηγίας· ἥτις συμφερόντως ἐπὶ πάντα γίνεται νοῦν ὑφῆλον», PG 90, 489D· 492A. Πλειόνων περὶ τῶν σημασιῶν ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ βλ. R. CÜBEL - A. NÜEGG, «Zorn Gottes», ἐν *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, Leipzig 1908, 21, 719-722. P. RENARD, «Colère», ἐν *Dictionnaire de la Bible*, Paris 1912, 2, 1, 833. Ἐπίσης J. BOEHMER, «Zorn», ἐν *Zeitschrift für die Altestamentliche Wissenschaft* 44 (1926) 320-322. J. FICHTNER - O. GRETHER, «Der Zorn Gottes im A.T.», ἐν *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, (Begründet von Gerhard Kittel), Stuttgart 1954, 5, 395-413. V. BARONI, «Colère», ἐν *Dictionnaire Encyclopédique de la Bible*, Valence-sur-Rhone 1956, 1, 218-219. W. EICHRODT, *Theologie des Alten Testaments*, Stuttgart 1957, 1, 168-176. B. DAHLBERG, «Anger», ἐν *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, New York 1962, 1, 135-137. W. EICHRODT, «Zorn Gottes im A.T.», ἐν *Die Religion in geschichte und Gegenwart*, Tübingen 1962, 6, 1930-1931.

1. "Οτὶ οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεὸς 7, PG 31, 345A· πρβλ. B. ΓΙΟΥΛΑΣΗ, «Προβλήματα ἐκ τῆς περὶ δύο Υἱῶν διδασκαλίας τοῦ Διοδώρου Ταρσοῦ», ἐν *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 54 (1971) 396-397.

2. ΦΑΤΙΟΥ, 'Αμφιλόχια 240, PG 101, 1036B· βλ. καὶ αὐτόθι 51, PG 101, 381C. Πρβλ. Ια. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, 'Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα', Αθῆναι 1957, σ. 77· 142 κ.ε.

Θεὸς ἐπέτρεψεν τὸν θάνατον καὶ τὴν φθοροποιὸν ἴσχὺν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, δύναται νὰ νοηθῇ διττῶς: «ἀφ' ἑνὸς μὲν ἵνα μὴ τὸ κακὸν ἀθάνατον γένηται, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἵνα ἀναπλάσῃ αὐτὸν ἐν τῇ ἀναστάσει καὶ ἐπὶ πλέον ἵνα διὰ τῆς θέας τοῦ θανάτου δώσῃ εἰς τὸν ἀνθρωπὸν εὐκαιρίαν μετανοίας καὶ δοκιμάσῃ αὐτὸν διὰ πειρασμῶν»¹. Συνεπῶς, ἐφ' ὅσον ἡ παράβασις προεκάλεσε τὴν ἔλευσιν τοῦ θανάτου, διὰ τὸν ὄποιον εἶναι ἀναίτιος ὁ Θεός, ὅφελομεν νὰ ἐντοπίσωμεν τὴν πρό-έλευσιν αὐτοῦ εἰς τὸν πονηρόν, τὸν μόνον πολέμιον τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Μόνον ἐκεῖνος ἐμίσει ἀπ' ἀρχῆς τὸν ἀνθρωπὸν καὶ ἐπεθύμει τὴν πτῶσιν του. 'Ἐκεῖνος ἐμηχανεύθη τὴν ὅλην καὶ αὐτοῦ πλεκτάνην καὶ κατέστη πρόξενος θανάτου καὶ ἀπωλείας².

'Ο θάνατος, ἀν καὶ ἐκφράζει παθητικήν τινα κατάστασιν διὰ τὸν πεπτωτόκτα, μὴ ἐπιβαλλομένην ἀνωθεν, ἀλλ' ἔνδοθεν παρελκομένην ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ζημίας³, ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει ἀνάγεται εἰς τὸν διάβολον, διότι ἡ ἴσχὺς αὐτοῦ καὶ ἡ δεσποτεία ἥρχισεν ἄμα τῇ ὑποταγῇ τοῦ ἀνθρώπου καὶ κατόπιν τῆς συνάψεως κοινωνίας σχέσεων μετὰ τοῦ πονηροῦ. Συνεπῶς καὶ ἐξοχὴν εἰσηγητὴς τοῦ θανάτου ὑπῆρξεν ὁ διάβολος⁴, ἐκ τῆς μετὰ τοῦ ὄποιου σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου προῆρθεν οὗτος, διὰ νὰ καταστῇ πληγὴ ἄμα καὶ ἕδιον τῆς πεπτωκύιας φύσεως «ἄχρι καιροῦ».

Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα καὶ ὁ θάνατος ὡς κεφαλαιώδης συνέπεια αὐτοῦ ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους συνεδέθησαν, ὡς ἥτο φυσικόν, μετὰ τοῦ προβλήματος τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ τρόπου ὑπάρξεως αὐτῆς εἰς ἔκκαστον τῶν γεννωμένων ἀνθρώπων⁵. Οὕτω κατέστη δυνατὴ ἡ προσέγγισις

1. Αὐτόθι, σ. 144.

2. «Ἄλλ' ὁ σκολιὸς καὶ βάσκανος ὅφις, οὐ φέρων ἐντρυφῶντας ὅραν ἡς αὐτὸς ἐξώσθη μακαριότητος, δέον ἐφ' οὓς διλισθεὶς μετενοῖεν καὶ μὴ φύνων τὴν ἐπαρσιν, δι' ἣν κατερράγη, χαλεπωτέραν ἀποτελεῖν μηδὲ αὔξειν κακῷ τὸ κακόν, δὲ τούτου μὲν ὀλιγώρησε, φύνων γάρ οὐκ οἴδε μέτρα τηρεῖν ἀμαρτήματος, ἐποφθαλμίσας δὲ προγόνους τοὺς ἐμούς καὶ συλλαγωγῆσας ἐπικλόποις λόγοις τὴν διάνοιαν, λάφυρόν τε τούτους, οἷμοι, παρακοῦς ἐργασάμενος αὐτίκα τε τῆς ἀθανασίας ἀπεγύμνωσε καὶ τῆς ἐν παραδείσῳ τρυφῆς ἡλοτρίωσεν, ἐκεῖθεν τε τοὺς ἐξ αὐτῶν φύντας τῆς ἀνωθεν καὶ σφῶν αὐτῶν ἐλευθερίας ὥσπερ παραγκωνισάμενος καὶ ταῖς ἥδοναῖς κακομηχάνως ἐξαφάνιεν δόλου τύραννος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους διηγέρθη καταρράττεοθα», Φωτιού, 'Ομιλίαι 12, 123-124. Πρβλ. Ἀμφιλόχια 241, PG 101, 1041B.

3. Βλ. Φωτιού, 'Ἐπιστολαὶ Α' 3, 154.

4. «Ἐκεῖνος ἀπ' ἀρχῆς ἀνθρωποκτόνος ἐστίν, εἰς τίνα ἀν οἰκειότερον ἀνεχθεῖν, ἢ εἰς αὐτὸν γε τὸν διάβολον, διὸ τῇ γλώσσῃ τὸν Ἀδάμ τοῦ παραδείσου ἐξέβαλεν, καὶ πρόξενος αὐτοῦ θανάτου καὶ φθορᾶς γεγένηται;... Τις δὲ ἔτερος τὸν θάνατον διὰ τοῦ φεύδους ἐχαλ-κεύσατο, καὶ κατὰ τῶν σπλαγχνῶν τοῦ Ἀδάμ τὴν φθοράν, εἰ μὴ ὁ παραδόνς μὲν τὸν ὄφιν, δι' αὐτοῦ δὲ τὸν θανατηφόρον ἰὸν τῆς εἰς Θεὸν βλασφημίας τῇ γυναικὶ, καὶ διὰ ταύτης τῷ Ἀδάμ κερασάμενος»; Φωτιού, 'Ἀμφιλόχια 241 PG 101, 1041B· πρβλ. αὐτόθι 47, PG 101, 356CD.

5. Πλείονα περὶ τούτου βλ. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, μνημ. ἔργον, σ. 145 κ.τ.

τοῦ γενικωτέρου προβλήματος τῆς εὐθύνης τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἀδάμ καὶ κατ' ἐπέκτασιν τοῦ τρόπου μεταδόσεως τοῦ θανάτου. Βεβαίως ἡ προγριστιανικὴ σκέψις παρέσχεν εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν ἡδη διαχρονικένας ἀναλόγους περὶ προελεύσεως καὶ φύσεως τῆς ψυχῆς διδασκαλίας, ἀλλ' ἡ τελευταία αὕτη πλὴν τῆς περὶ θείας καταγωγῆς τῆς ψυχῆς ἀληθείας τῶν ἐξωχριστιανικῶν διδασκαλιῶν ἐκήρυξε καὶ ἐδέχθη ὡς θεμελιώδες δόγμα τοῦ Χριστιανισμοῦ τὴν ἀθανασίαν αὐτῆς¹.

Πλὴν τῶν πανανθρωπίνων μύθων καὶ προσδοκιῶν τῶν ἐξωβιβλικῶν θρησκευμάτων, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἐγγυτέρας πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας, τὰς δοξασίας περὶ ψυχῆς καὶ θανάτου τῶν ὄφικῶν, τῶν πυθαγορίων, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Πλωτίνου. Τοῦτο δὲ καθ' ὅσον βασικὴν προϋπόθεσιν τῶν ἀνωτέρω δοξασιῶν ἀπετέλει ἡ περὶ θείας καταγωγῆς τῆς ψυχῆς πίστις καὶ ἡ περὶ θανάτου ὡς συνεπείχε τῆς ἀμαρτωλότητος αὐτῆς ἀντίληψις. Αἱ ἀπόψεις αὗται ἥτο φυσικὸν νὰ ἐπηρεάσουν τὴν χριστιανικὴν σκέψιν καὶ νὰ διαμορφώσουν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νέων θεολογικῶν προϋποθέσεων, πλὴν τῆς ἡδη γνωστῆς θεωρίας τῆς ἐκπομπῆς (emanation)², τὰς τοιαύτας περὶ προϋπάρξεως (prae-existantia), δημιουργίας (creationismus) καὶ μεταφυτεύσεως τῆς ψυχῆς (traducianismus)³.

'Αλλ' αἱ ἀνωτέρω θεωρίαι καὶ ἐντὸς τῶν θεολογικῶν δεδομένων τῆς Ἐκκλησίας παρέμειναν μακρὰν τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος, ἀπητήθη δὲ ἴκανὸς χρόνος μέχρις ὅτου συνδεθοῦν μετ' αὐτοῦ. Τοῦτο διαπιστοῦται συστηματικῶς καὶ διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου⁴. 'Ο ιε-

1. Βλ. ΙΙ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀθανασία τῆς ψυχῆς», ἐν ΘΗΕ 1, 503.

2. 'Η θεωρία τῆς ἐκπομπῆς (emanation) ὀφείλει τὴν μὲν προέλευσιν τῆς εἰς τὸν πλατωνισμὸν τὴν δὲ συστηματοποίησιν εἰς τὸν νεοπλατωνισμὸν καὶ τὸν μανιχαϊσμὸν. 'Αναφέρεται εἰς τὸν τρόπον ὑπάρξεως τῶν ψυχῶν ἐν τῷ κόσμῳ καὶ διαστέλλεται σαφῶς τῆς δημιουργίας. 'Εκλαμβάνεται ὡς ἔχυσις καὶ ἐκροή τῶν ψυχῶν ἐκ τῆς μόνης Μίας γενεσιούργου αἰτίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ ἀπόλυτο "Ον, τὸν Θεόν. Πλὴν τῆς μανιχαϊκῆς αἱρέσεως, ἐν τῇ ὁποίᾳ εὑρέως ἀνεπτύχθη ἐνεκα τῆς ὑποστηριζομένης δυαρχίας (βλ. Φωτιού, Κατὰ Μαριχαῖον 2-3, PG 102, 85A-177B), ἀπαντᾷ εἰς τὰ συγγράμματα Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου τοῦ Scotus Erigena, τοῦ Eckhart, τοῦ Nikolaus Cusanus, τοῦ Jacob Boehme καὶ τοῦ Leibniz. Πλείονα εἰς K. v. KÜHLWETTER, «Emanation und Emanatismus», ἐν EKL 1, 1068-1069· καὶ A. LALANDE, Vocabulaire technique et critique de la philosophie, Paris 1938, σ. 198.

3. Περὶ τούτων βλ. A. MICHEL, «Traducianisme», ἐν DTC 15², 1350-1365. X. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, Δογματικὴ τῆς δρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, 'Αθῆναι 1956, σσ. 134-136. LUDWIG OTT, Fundamentals of Catholic Dogma, Dublin 1958, σσ. 99-100. ΙΙ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Δογματικὴ τῆς Ορθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμ. 1, 'Αθῆναι 1959, σσ. 483-486.

4. 'Αφορμὴ διὰ τὴν εἰδικωτέραν τοποθέτησιν τοῦ Αὐγουστίνου ἔναντι τοῦ προβλήμα-

ρὸς οὗτος ἀνὴρ ἐν τῇ προσπαθείᾳ καταπολεμήσεως, ἀφ' ἑνὸς μὲν τοῦ Πελαγιανισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς εὐρέως διαδεδομένης κατὰ τὴν ἐποχήν του θεωρίας τῆς ἐκπομπῆς, ὡς ἐπίσης καὶ ἔξ ἀντιθέσεως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Τερτυλίουν περὶ μονομεροῦς (ύλιστικῆς) μεταφυτεύσεως τῆς ψυχῆς, εἰσηγήθη τὴν πνευματικὴν μεταφύτευσιν. Δι' αὐτῆς ἐνόμισεν διτι ἐδικαιολογεῖτο πλήρως ἡ μετάδοσις τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος¹. Οὕτως ἡ θεωρία τῆς μεταφυτεύσεως συνδεθεῖσα μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἱεροῦ Αὐγούστινου ὑπῆρξεν ἡ δεσπόζουσα μέχρι τῶν μέσων τοῦ ιγ' αἰῶνος ἐφ' ὅλοκλήρου τῆς δυτικῆς θεολογίας καὶ ἀπετέλεσεν τὴν ἐπίσημον ἀποψὺν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Αἱ πρῶται κατ' αὐτῆς ἀντιφρήσεις ἀνεφάνησαν κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ιγ' αἰῶνος ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ μεγάλου διδασκάλου τῆς δυτικῆς θεολογίας Πέτρου τοῦ Λομβαρδοῦ².

'Ακολούθως ὁ Ἀλβέρτος ὁ Μέγας, ὁ Βοναβεντούρα καὶ ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτος, παρὰ τὸν σεβασμὸν τῶν πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Αὐγούστινου, ἀπέρριψαν ἄρδην τὴν ὑπὸ αὐτοῦ προταθεῖσαν ἀποψὺν καὶ κατεδίκασαν ὁμοφώνως τὴν θεωρίαν τῆς μεταφυτεύσεως³.

'Η ἐμφάνισις τοῦ προτεσταντισμοῦ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιστ' αἰῶνος εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀναψηλάφησιν τοῦ προβλήματος τῆς θεωρίας τῆς μεταφυτεύσεως ἐξ ἀφορμῆς τῶν περὶ τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος ἀπόψεων τοῦ Λουθήρου. Κατ' αὐτοῦ ἡγέρθη ὁ Βελλαχριμῆνος, δοτις ἀφοῦ κατεδίκασε τὰς περὶ μεταφυτεύσεως θέσεις ἐκείνου, διεκήρυξεν ὡς ἐπίσημον θεωρίαν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, τὴν περὶ δημιουργίας⁴. 'Η θεωρία αὕτη προηγουμένως εἶχεν ἡδη ἐπισήμως χαρακτηρισθῆ διὰ τῆς Συνόδου τοῦ Λατερανοῦ ἐπὶ πάπα Λέοντος τοῦ Γ' ὡς

τος τῆς ψυχῆς ὑπῆρξεν ἀρχικῶς ἡ πρόθεσις καταπολεμήσεως τοῦ πελαγιανισμοῦ καὶ ἡ τοικατή τῆς διορθώσεως τῆς θεωρίας τοῦ Τερτυλίουν δι' εἰσηγήσεως ἑνὸς «*traducianismus spiritualis*». 'Ἐν τῇ προσπαθείᾳ ταύτη ἐδημιουργήθησαν δύο βασικὰ ἔρωτάματα ἔχοντα σχέσιν τὸ ἐν μετὰ τῆς προελεύσεως τῆς ψυχῆς καὶ τὸ ἔτερον μετὰ τοῦ τρόπου δημιουργίας αὐτῆς. Διότι, ἐὰν αἱ ψυχαὶ προέρχωνται διὰ πολλαπλασιασμοῦ ἐκ τῶν γονέων, τότε διὰ ποίου τρόπου θὰ ἐπιτευχθῇ ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου; Καὶ ἐὰν δημιουργοῦνται, τίνι τρόπῳ θὰ ἐρμηνευθῇ τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα; (*De libero arbitrio* 1, 3, PL 37, 1799· *Epistola ad Marcellinum* 6,7, PL 33, 587· *Epistola* 18, PL 33, 863). Πλειόνα ς. E. PORTALIE, «Augustin (saint)», ἐν DTC 4², 2357-2361.

1. «Lui parut ensuite une explication plausible de la transmission du péché original», A. MICHEL, «Traducianisme», ἐν DTC 15², 1355.

2. «Catholica autem Ecclesia nec simul nec ex traduce factas esse animas docet, sed in corporibus per coitum seminalis atque formatis infundi et infundendo creari», *Distinctiones XVIII*, n. 8 XXXI, n. 1, 2. ἐκ τῆς ἐκδόσεως Petri Lambardi *IV libri Sententiarum studio et cura P.P. collegii S. Bonaventurae in lucem editi*, Quaracchi 1916, 2.

3. Bl. A. MICHEL, «Traducianisme», ἐν DTC 15², 1357.

4. Αὐτόθι 15², 1358.

ἡ πλέον σύμφωνος πρὸς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὸ δόγμα τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας¹.

Αἱ ἀνωτέρω μεταπτώσεις καὶ διακυμάνσεις τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ὡς πρὸς τὴν διακρίβωσιν μᾶς ἐπισήμου καὶ ἐγκύρου ἀπόψεως ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν μετάδοσιν τοῦ προπατορικοῦ διὰ τῆς ψυχῆς ἀμαρτήματος ἐπ' οὐδενὶ ἐπηρέασαν τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἡ δοία ἐξ ἀρχῆς ὑπῆρξεν ἐπιφυλακτική, προκειμένου νὰ υιοθετήσῃ ἐπισήμως μίαν τῶν γνωστῶν θεωριῶν. Βεβαίως δὲν ἔλειψαν καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ προσωπικαὶ προτιμήσεις δι' ἐκάστην τῶν προαναφερθεισῶν θεωριῶν². 'Αλλ' ἡ Ἐκκλησία οὐδέποτε ἡ σθάνθη ἐπιτακτικὴν τὴν ἀνάγκην νὰ κλίνῃ ὑπὲρ μιᾶς ἐξ αὐτῶν, μάλιστα δὲ κατεδίκασεν ἐπισήμως διὰ τῆς Ε' Οἰκουμενικῆς Συνόδου τὴν ἀναφερούμενην εἰς τὴν προϋπαρξίν τῶν ψυχῶν³.

'Η Ὁρθόδοξος παράδοσις ἐδέχθη διτι ἡ εἰσοδος τοῦ θανάτου εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος ἐπραγματοποιήθη ὡς συνέπεια τῆς ὑποταγῆς αὐτοῦ εἰς τὸν διάβολον, κατόπιν διακοπῆς τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας. Τοῦτο ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ διτι οἱ πλεῖστοι τῶν Πατέρων τῆς Ἀνατολῆς, ἀκολουθοῦντες τὸν Ἀπόστολον Παῦλον, ἡρνήθησαν νὰ συνδέσουν τὸν θάνατον μετὰ τῆς προσωπικῆς ἐν τῷ Ἀδάμ ἐνοχῆς ἐκάστου ἀνθρώπου⁴. Τοιαύτη ἐρμηνεία θὰ παρουσίαζε τὸν θάνατον ὡς τιμωρίαν, πρᾶγμα τὸ ὅποιον ἀπεδέχθη ἡ Δύσις, ἀκολουθήσασα τὰς ἀπόψεις τοῦ Ἱεροῦ Αὐγούστινου.

'Ἐκ τῶν ἀνατολικῶν μόνος ἵσως θὰ ἡδύνατο νὰ ἐκληφθῇ ὡς ὀπαδὸς τῆς θεωρήσεως τοῦ θανάτου ὡς τιμωρίας ὁ Θεοδώρητος Κύρου, ἀλλὰ καὶ οὗτος μόνον κατ' ἀρχὴν καὶ ἐπιφανειακῶς. 'Ερμηνεύων οὗτος τὸ περίφημον χωρίον *Ram.* 5, 12 τοῦ Παύλου διατείνεται περὶ τοῦ Ἀδάμ διτι «ἐξαπατηθεὶς παρέβη τὴν ἐντολήν· τῆς δὲ τιμωρίας τὴν ἀπειλὴν ὁ νομοθέτης τῇ ἐντολῇ συνέευξεν ἐξ ἀρχῆς. 'Ἔπο τὸν δρὸν τοίνυν οὗτος τοῦ θανάτου γενόμενος, οὗτος τὸν Κάιν, καὶ τὸν Σήθι καὶ τοὺς ἄλλους ἐγέννησεν»⁵. 'Αλλ' ἐνῷ διὰ τῶν λόγων τούτων θὰ ἡδύνατο νὰ ὑποστηριχθῇ ἡ προαναφερθεῖσα θεωρία, ἡ συνέχεια τῆς ἐρμηνείας τοῦ αὐτοῦ πατρὸς συνδέει ἀμέσως τὸν θάνατον μετὰ τῆς ἀμαρτίας, ητις ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως μέσω τοῦ γενάρχου καταστήσασα ταύτην θνητήν⁶. Συνε-

1. "Ἐνθ' ἀνωτ., πρβλ. DENZINGER 353.

2. Bl. X. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, σ. 134 κ.ά.

3. "Ἐνθ' ἀνωτ.

4. Bl. I. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, «Ἡ προπατορικὴ ἀμαρτία κατὰ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον, (μετάφρασις ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ ὑπὸ Σ. 'Αγουρίδου)», ἐν *Nέα Σιάρ* 51 (1956) 225-226.

5. 'Ερμηνεία τῆς πρὸς *Ram.* 5, PG 82, 100A.

6. «"Απαντες οὖν, ὡς ἐκ τοιούτου φύντες, θνητὴν εἰχον τὴν φύσιν· ἡ δὲ τουατη φύσις πολλῶν ἔστιν ἐνδεής, καὶ βρωτῶν, καὶ ποτῶν, καὶ περιβολαίων, καὶ οἰκημάτων, καὶ τεχνῶν διαφόρων. 'Η δὲ τούτων χρείας ἐρεθίζει πολλάκις εἰς ἀμετρίαν τὰ πάθη· ἡ δὲ ἀμετρία

πῶς καὶ πάντας ἀνθρώπους διῆλθεν ὁ θάνατος, ἐφ' ὃ πάντες ἡμαρτον. Οὐ γάρ διὰ τὴν τοῦ προπάτορος ἀμαρτίαν, ἀλλὰ διὰ τὴν οἰκείαν ἔκαστος δέχεται τοῦ θανάτου τὸν δρόν»¹. Ἡ προέκτασις αὕτη ἀποτελεῖ τὴν συνέχειαν καὶ τὴν διευκρίνησιν τῆς προηγουμένης ἀπόψεως τοῦ Θεοδωρήτου, πρὸς τοῦτο δὲ δὲν δύναται νὰ ἀπομονωθῇ τῆς δῆλης συναρπείας, διότι τοιαύτη ἀπομόνωσις θὰ ὠδήγηει εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα. Βέβαιον πάντως παραμένει ὅτι εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Θεοδωρήτου δὲν ἔχει δικαιολογηθῆ ἡ ἀντίφασις διατὰ εἰναι μέτοχοι τοῦ θανάτου «οἱ πολλοὶ» μεταξὺ τῶν ὄποιων καὶ οἱ δίκαιοι². Ἐν τελευταίᾳ λοιπὸν ἀναλύσει καὶ αὐτὸς ὁ Θεοδωρήτος Κύρου θὰ ἥτο δύσκολον νὰ θεωρηθῇ ἀνήκων εἰς τοὺς ὑπαδοὺς τῆς περὶ τοῦ θανάτου ως τιμωρίας διδασκαλίας.

Ἀνάλογον πρὸς τὸ ἐρμηνευτικὸν σχῆμα τοῦ Θεοδωρήτου, ἀλλὰ βεβαίως ἄνευ ἀναφορᾶς εἰς τὸν θάνατον ως ποινῆς, χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Φώτιος κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ως ἄνω ἐπιμάχου χωρίου τοῦ Παύλου. Ἡ ἀναλογία αὕτη θὰ ἡδύνατο ἵστως νὰ δικαιολογηθῇ ἐντὸς τῶν πλαισιῶν μιᾶς ἀμέσου ἐρμηνευτικῆς ἐξαρτήσεως τοῦ Φωτίου ἐκ τοῦ Θεοδωρήτου καθὼς διατείνεται ὁ *Jugie*³. Βεβαίως αἱ πιθανότητες ἐξαρτήσεως δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ἰσχύουσαι ἐκ τοῦ ὅτι καὶ ὁ Φώτιος, ως προηγουμένως ὁ Θεοδωρήτος, προσπαθεῖ νὰ κατανοήσῃ τὸ περιεχόμενον τοῦ ως ἄνω χωρίου τοῦ Παύλου «ἐντὸς τῶν πλαισίων τοῦ φυσικοῦ ἡθικοῦ νόμου»⁴. Ἀλλ' εἶναι φυσικὸν ὅτι ἐντὸς τῶν πλαισίων τούτων ὁ θάνατος τείνει νὰ θεωρηθῇ διὰ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἀδάμ ως ἀποτέλεσμα μιμήσεως τῆς ἀδαιμικῆς ἀμαρτίας⁵. Παρὰ ταῦτα ἐὰν παραβλέψωμεν τὰς θεολογικὰς ἀδυναμίας τῆς ἐρμηνείας ταύτης, δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν τὴν πλήρη κατὰ τὰ ἀλλὰ συνέπειαν τοῦ Φωτίου πρὸς τὴν γενικωτέραν ἀνατολικὴν παράδοσιν, τὴν ἀπορρίπτουσαν τὴν προσωπικὴν ἐνοχὴν ἐκάστου ἀνθρώπου διὰ τὴν ἀμαρτίαν τοῦ προπάτορος.

τὴν ἀμαρτίαν γενω̄. Λέγει τοινυν ὁ θεῖος Ἀπόστολος, ὅτι τοῦ Ἀδάμ ἡμαρτηκότος, καὶ θνητοῦ διὰ τὴν ἀμαρτίαν γεγενημένου, ἔχωρησεν εἰς τὸ γένος ἀμφότερα. Εἰς πάντας γάρ ἀνθρώπους διῆλθεν ὁ θάνατος, ἐφ' ὃ πάντες ἡμαρτον», αὐτόθι 57, PG 82, 100B· βλ. καὶ J. Gross, *Entwicklungsgeschichte des Erbsündendogmas*, München 1963, τόμ. 2, σ. 185 κ.ε.

1. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΚΥΡΟΥ, 'Ἐρμηνεία τῆς πρὸς Ρωμαίους' Επιστολῆς 57, PG 82, 100B· πρβλ. καὶ Iο. Χρυσοστόμου, 'Ομιλία εἰς Ἑπιστολὴν πρὸς Ρωμαίους' 10, PG 60, 474: «Πῶς οὖν εἰσῆλθεν ὁ θάνατος, καὶ ἐκράτησεν; Διὰ τῆς ἀμαρτίας τοῦ ἐνός. Τί δέ ἐστιν, Ἐφ' ὃ πάντες ἡμαρτον; Ἐκείνου πεσόντος, καὶ οἱ μὴ φαγόντες ἀπὸ τοῦ ξύλου γεγόνασιν ἐξ ἐκείνου πάντες θνητοί».

2. J. Gross, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 185.

3. «Péché originel dans l'Église Grecque après saint Jean Damascène», ἐν DTC 12¹, 608.

4. Ιο. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, «Ἡ προπατορικὴ ἀμαρτία κατὰ τὸν Ἀπόστολον Παύλον», σ. 227.

5. Βλ. ἐνθ' ἀνωτ.

Διὰ τὸν Φώτιον ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἔνεκα «τῶν προγονικῶν ἀμαρτημάτων» παρέμεινεν «δεδουλωμένη» ὑπὸ τὴν τυραννίαν τοῦ διαβόλου, μέχρις ὅτου ἔλθειν δὲ οὐδὲ τῆς Παρθένου διὰ νὰ ἀπαλλάξῃ καὶ λυτρώσῃ αὐτήν¹. Οὕτω τὰ «προγονικὰ ἀμαρτήματα» συνθέτουν τὴν θεμελιώδη αἵτιαν τῆς εἰσβολῆς τοῦ διαβόλου εἰς τὴν σφαῖραν τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἔναρξιν τῆς τυραννίας δεσποτείας μεθ' ὅλων τῶν συνεπειῶν αὐτῆς ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων. Τοῦτο δὲ, διότι δὲ' αὐτῶν «ἡ τῆς ἀμαρτίας πορὰ ὅλως παραφυεῖται τῷ γένει, καὶ τοῦτο νοθεύσασα»², ἥκυσεν τὸν θάνατον ἐπ' αὐτοῦ³. Κατὰ συνέπειαν δὲ θάνατος συνδέεται ἀμέσως μετὰ τῆς δεσποτείας τοῦ διαβόλου ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐμμέσως μετὰ τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος.

Ἡ ἀμαρτία ἐκάστου ἀνθρώπου ἐντὸς τοῦ γενικωτέρου κλίματος τῆς δεσποτείας τοῦ διαβόλου ἀποτελεῖ ἀνάλογον πρὸς τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα ἐπανάστασιν, ὅμοιαν, διακοπὴν κοινωνίας καὶ συνεπῶς ἀπομάκρυνσιν ἐκ τοῦ Θεοῦ. 'Αλλ' ἡ ἀπομάκρυνσις, ως εἴπομεν ἀνωτέρω, πραγματοποιεῖται μόνον ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ πονηροῦ καὶ ἔχει ως κεφαλαιώδη συνέπειαν τὸν θάνατον. Κατ' ἀκολούθιαν λοιπὸν πάντες οἱ ἀνθρώποι ἀμαρτάνονται ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ θανάτου, δὲ ποιοῖς εἰσελθόντες εἰς τὸν κόσμον διὰ τῶν συνεπειῶν τῆς ἀδαιμικῆς ἀμαρτίας ὑπέταξεν αὐτὸν εἰς τὴν φθορὰν καὶ τὴν ἀποσύνθεσιν. 'Εφ' ὅσον λοιπὸν οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀδάμ ἀνήκουν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, ἡ ὄποια τελεῖ ὑπὸ τὴν ἔξουσίαν τοῦ θανάτου καὶ τῆς φθορᾶς ἔνεκα «τῶν προγονικῶν ἀμαρτημάτων», εἶναι λογικὸν νὰ κοινωνοῦν τῶν αὐτῶν μετὰ τοῦ προπάτορος συνεπειῶν⁴ κατὰ τὴν διάπραξιν ἀμαρτημάτων, διὰ τῶν ὄποιων ἀπομακρύνονται ως ἐκεῖνος ἐκ τοῦ Θεοῦ.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἀπομακρύνσεως ἐκ τοῦ Θεοῦ συνθέτει διὰ τὸν Φώτιον ἰδιάζουσαν κατάστασιν, τῆς ὄποιας πρώτη καὶ βασικὴ συνέπεια εἶναι ἡ ἡθικὴ διαστροφὴ μὲν ἐπιπτώσεις οὐχὶ ἀπλῶς ἐπὶ τῆς προσωπικῆς ζωῆς τῶν μεμονωμένων ἀτόμων, ἀλλ' ἰδίως ἐπὶ τῶν πεδίων κοινωνικῆς συμβιώσεως, ως ἡ οἰκογένεια, ἡ θρησκευτικὴ κοινωνία καὶ ἡ πολιτεία. Τοῦτο ἐκφράζεται ως ὁμαδικὴ τροπικὴ ἀπομάκρυνσις, ἢτοι ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου ζωῆς, συμπεριφορᾶς καὶ σχέσεων. «Καὶ γάρ ὁ ἀμαρτάνων μακρὰν γίνεται Θεοῦ, οὐ τόπῳ ἀλλὰ τρόπῳ»⁵.

1. «Πάλαι τοιγαροῦν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τῶν προγονικῶν ἀμαρτημάτων τῷ κράτει δεδουλωμένης, ὁ τῆς ἀπογόνου τόκος τῶν καθαριστήν τούτων ὑποσαλπίζων, ἀνενεγκεῖν τῆς τυραννίας καὶ ἀπαλλαγῆναι τῆς δουλείας λαμπρὰ παρείχετο τὰ συνθήματα», 'Ομιλία εἰς τὸ γενέσιον τῆς ὑπεραγαλας Θεοτόκου', PG 102, 556AB· 'Ομιλίαι 9, 94.

2. 'Ἐνθ' ἀνωτ., πρβλ. καὶ Φωτίου, 'Ομιλίαι 9, 96.

3. Βλ. Ιο. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐπιστολὴν πρὸς Ρωμαίους*, PG 95, 477AB.

4. «Πάντες ως ὁ γεννησάμενος, ἡμαρτον· τοῦτο γάρ ἀντούς κοινωνούς καὶ τῆς τιμωρίας ἀπέγνεται καὶ γάρ ἡ κοινωνία τῆς πράξεως εἰς τὴν κοινωνίαν αὐτούς τῆς καταδίκης συνήλασσεν», Φωτίου, 'Ἐπιστολὴ Α' 14, 265· 'Αμφιλόχια 84, PG 101, 556B.

5. Αὐτόθι 170, PG 101, 865A.

Χαρακτηριστική ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως ἀνάλυσις τῶν συνεπειῶν ἐκ τῆς ἀποκοπῆς τῶν αἰρετικῶν ἀπὸ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἀναφερόμενος οὕτως ὁ Ἱερὸς πατὴρ εἰς τοὺς Παυλικιανούς καὶ τὰς ἔξ αὐτῶν παραφυάδας κατονομάζει τὰς πλάνας, δὲ καὶ τὰς ἐκ τούτων ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως ἐπιπτώσεις. Οὗτοι λοιπὸν πλὴν τῶν ὅρων πρὸς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας¹, διαστρεβλώνουν τὰς ἀγίας Γραφάς². Ἐγκληματοῦν καὶ ἀρνοῦνται τοὺς νόμους τοῦ κράτους³, «ἡ δὲ πολιτεία τούτων γέμει μὲν ἀκολασίας, γέμει δὲ καὶ μιασμῶν ἀρρήτων καὶ ῥυπασμάτων ἀνεπινοήτων. Χρῶνται μὲν γάρ μίζεσιν ἐκατέρας φύσεως, πρὸς ἀπασκαν ἀρρητουργίαν ἀνερυθριάστως ἔχοντες. Πλὴν ἐνίους τινάς αὐτῶν φασι τὴν πρὸς τὰς γεννησαμένας ἀποκλίνειν συνάφειαν· μέθη δὲ καὶ ἀσωτίᾳ τὸν βίον δλον ἔκδοτον ἔχουσι, καὶ πᾶσαν ἄλλην ἡθῶν διαφθορὰν περιέπουσι»⁴. Βασικὸν χαρακτηριστικὸν λοιπὸν τῆς διακοπῆς τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας εἶναι ἡ κατάλυσις πάσης ἐκ ταύτης προελθούσης ἡθικῆς ἀξίας καὶ παντὸς θεσμοῦ, ἐν συνεχείᾳ δὲ λόγῳ σκοτισμοῦ τῆς διανοίας καὶ τοῦ αὐτεξουσίου οὐσιαστικὴ διατάραξις τῶν ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Οὕτως ἡ ἀπομάκρυνσις ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει δύναται νὰ νοηθῇ ἡθικῶς οὐδετέρα, ἔνεκα ἀδυναμίας μόνου τοῦ φυσικοῦ δικαίου νὰ ἔχασφαλίσῃ δμαλάς σχέσεις ἐντὸς τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος.

Ἐντεῦθεν καθίσταται προφρανῆς ὁ λόγος, διὰ τὸν ὄποιον οὐδέποτε ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ τὸ φυσικὸν δίκαιον ἐτέθη παραλλήλως πρὸς τὴν ὑπερφυσικὴν ἀποκάλυψιν, ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ὄποίας καὶ μόνον ἐχρησιμοποιήθησαν αἱ ἀρχαὶ αὐτοῦ. Συνεπῶς ἡ διατάραξις τῶν ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐντὸς μιᾶς δεδομένης κοινωνικῆς πραγματικότητος ἀκολουθεῖ τὴν ἡθικὴν πτῶσιν, ἡ ὄποια συνδέεται μετὰ τῆς διακοπῆς τῆς κοινωνίας τῶν σχέσεων μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ἀναστολὴν τοιχύτης πτώσεως ἐπιχειρεῖ ὁ Φωτίος γράφων *Περὶ τῆς Μανιχαίου ἀναβλαστήσεως*, ἔνθα ἐφιστᾶ τὴν προσοχὴν τῶν πιστῶν εἰς τὰς συνεπείας αὐτῆς. Δρατόμενος δὲ τῆς εὐκαιρίας ποιεῖται καὶ ἔκκλησιν πρὸς τοὺς πλανηθέντας λέγων: «ὦ κοινωνοὶ τῆς ἡμῶν φύσεως καὶ δημιουργίας, καὶ ἔξιστητε τῆς δωρεᾶς, δψὲ γοῦν ἀνανήψαντες ἐπιστρέψατε τὰς καρδίας ὑμῶν πρὸς τὸν κοινὸν Δεσπότην καὶ Δημιουργόν, πρὸς τὸν εὐεργέτην καὶ προνοητήν... ἀνανήψατε, διανάστητε, γρηγορήσατε, ὥστε τοῦ Ἐχθροῦ τὴν ἔξουσίαν ἀποσκευασθῆναι ἀφ' ὑμῶν»⁵. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ὁ Ἱερὸς πατὴρ ἀποκαλύπτει εἰς τοὺς ἐθελοτυφλοῦντας αἰρε-

1. Βλ. Φωτίογ, *Κατὰ Μανιχαίον* 1, PG 102, 24BC· αὐτόθι 1, PG 102, 25A-C· πρβλ. αὐτόθι 2, PG 102, 92A.

2. Βλ. αὐτόθι 1, PG 102, 28C.

3. Βλ. αὐτόθι 1, PG 102, 77A-D· ἐπίσης αὐτόθι 4, PG 102, 216B.

4. Αὐτόθι 1, PG 102, 32AB.

5. Αὐτόθι 3, PG 102, 168A-C.

τικούς τὴν δραματικότητα, ἡ ὄποια κυριαρχεῖ εἰς τὴν κοινωνίαν τῆς πτώσεως, καὶ ἐπισημαίνων τὴν καταλυτικὴν ἴσχυν τοῦ κακοῦ ἐπὶ τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ εὐρισκομένου μακρὰν τοῦ Θεοῦ¹, ὑπενθυμίζει τὴν μόνην διὰ τῆς μετανοίας ὁδὸν πρὸς ἐπιστροφὴν καὶ κοινωνίαν μετ' αὐτοῦ.

Εἰς τὴν κατάστασιν τῆς πτώσεως καὶ ἀνευ τῆς θείας χάριτος τὸ αὐτεξουσίον ἀδυνατεῖ νὰ ἐπιλέξῃ μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἔκπτωσιν εἰς τὴν πονηρίαν². 'Αλλ' ἡ πονηρία, ἐκφράζουσα ἔκουσίαν καὶ ἐλευθέρων κατὰ τοῦ Θεοῦ ὕβριν, συνιστᾶ πλήρη διαστροφήν, καὶ ὡς ἐκ τούτου προκαλεῖ ἄρσιν τῆς θείας χάριτος, ἥτις ἐν τῇ παιδαγωγικῇ ἐννοίᾳ τῆς ἀποστροφῆς συνεπάγεται καταστροφὰς καὶ μάστιγας καὶ λαφυραγγίας καὶ πολέμους³. «Οἱ καταρράκται τοῦ οὐρανοῦ ἀνοιγόμενοι καὶ τὴν γῆν πᾶσαν διὰ τὰς ἀμαρτίας τῶν ἐνοικούντων ἐν αὐτῇ κατακλύζοντες, τὸ κοινὸν ἐκεῖνο καὶ παγκόσμιον ναυάγιον· τὸ σοδομιτικὸν πάλιν πῦρ ἐξ οὐρανοῦ κατασπώμενον καὶ φερόμενον καὶ πᾶσαν ἡλικίαν ἀφειδῶς ἐπιβοσκόμενον»⁴. Αἱ συνέπειαι αὗται ἀναφερόμεναι καὶ εἰς συγκεκριμένα ἴστορικὰ γεγονότα ἀποκαλύπτουν τὴν ἵκανότητα προφητικῆς θεωρήσεως τῆς ἴστορίας ὑπὸ τοῦ Φωτίου καὶ τὴν ψυχικὴν δύναμιν διὰ τὴν ἀμεσον ἀντιμετώπισιν τούτων.

'Ως γνωστόν, τὸ ἔτος 860 δύο ἐπιδρομαὶ τῶν Ρῶν (Ρώσων) ἐπληξαν ἐν ἀπουσίᾳ τοῦ αὐτοκράτορος τὴν Βασιλεύουσαν, καὶ διέσπειραν διὰ τῶν σφαγῶν, τῶν λεηλασιῶν καὶ τῶν καταστροφῶν τὴν ὁδύνην καὶ τὸν ὄλεθρον⁵. 'Ἐνώπιον τῆς δραματικότητος τῶν γεγονότων ὁ Ἱερὸς πατὴρ, ὡς ἀληθῆς ποιμήν, συγκεντρώνει τὸ ποίμνιόν του εἰς τὸν ναὸν καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην περίπτωσιν διαρκούσης τῆς ἐπιδρομῆς, εἰς δὲ τὴν δευτέραν μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν ἐπιδρομέων ἐκφωνεῖ δύο ὁμιλίας, διὰ τῶν ὄποιων ἐρμηνεύει τὰς ἐπιδρομὰς ὡς συνέπειαν καὶ ἀποτέλεσμα τῆς σκληρότητος, τῆς ἀλαζονείας, τῆς ἀσεβείας καὶ τῶν ἀμαρτιῶν τοῦ λαοῦ⁶.

Πάντα ταῦτα ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἔκουσίας μακρύνσεως ἀπὸ τοῦ Θεοῦ προεκάλεσαν τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ πονηροῦ, ἀπαλλαγὴν ἐκ τῆς ὄποιας δὲν δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ ἀνευ σταθερᾶς καὶ εἰλικρινοῦς μετανοίας⁷. Συνεπῶς ἐν τῇ ἐλευθέ-

1. Βλ. αὐτόθι 4, PG 102, 244A-245B.

2. Φωτίογ, *Κατὰ Μανιχαίον* 4, PG 102, 216A.

3. Φωτίογ, 'Ομιλίαι 4,42.

4. Αὐτόθι 1,7.

5. Βλ. Φωτίογ, 'Ομιλίαι, Εἰσαγωγὴ Β. Λαούρδω σ. 36* κ.ε. Πλείονα βλ. A. VASILIEV, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, Cambridge 1946· ἐπίσης E. GERLAND, «Photius und der Angriff der Russen auf Byzanz», ἐν *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* 6, B 11 (1903) 718-722.

6. Βλ. Φωτίογ, 'Ομιλίαι 3, 29-34· 4, 40-42.

7. Βλ. αὐτόθι 13, 129-130.

ρᾳ ἐπιτελέσει τῆς ἀμαρτίας ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου δύνανται νὰ τοποθετηθοῦν πᾶσαι αἱ συνέπειαι αὐτῆς, αἱ ὅποιαι ἐπιτρεπόμεναι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ σκοπὸν ἔχουν, ἀφ' ἐνὸς μὲν νὰ ἀποτρέψουν διὰ τῆς θείας προνοίας πλήρῃ ἔξαχρείωσιν τοῦ πεπτωκότος πλάσματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ παιδαγωγήσουν τοῦτο πρὸς μετάνοιαν καὶ ἐπιστροφήν. Ἐν τῇ ἀμαρτίᾳ λοιπὸν καὶ ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν συνεπειῶν αὐτῆς ὁ ἀνθρώπος ὑποχρεούται νὰ ἀναμνησθῇ τῶν προνομοίων τῆς προτέρας μετὰ τοῦ Θεοῦ Πατρὸς κοινωνίας, ὡς ὁ ἀσωτὸς τῆς παραβολῆς¹. Ὁφελεῖ νὰ ἔλθῃ εἰς ἔσωτὸν καὶ, σταθμίζων τὴν προηγουμένην εὐδαιμονίαν μετὰ τῆς ἐνεστώσης ἀθλιότητος, νὰ κλαύσῃ διὰ τὴν ἀπάτην εἰς τὴν ὅποιαν παρεσύρη, συνάψας κοινωνίαν μετὰ τοῦ διαβόλου καὶ ἐμακρύνῃ τῆς ἄνωθεν υἱοθεσίας. Ἀλλ' ἐν τῷ διδυρμῷ ἀποκαθαιρεται διὰ τῶν δακρύων τὸ συνειδὸς καὶ ἐν ταπεινώσει καὶ συντριβῇ καρδίας ὑψοῦνται χεῖρες ἴκεσίας πρὸς τὸν Θεόν, δεόμεναι ἀπαλλαγῆς ἐκ τῶν συμφορῶν².

Εἰς τὸν πόνον λοιπὸν ὁ Φώτιος ἀναγνωρίζει καθαρικὴν δυνατότητα, διότι οὗτος συνήθως προκαλεῖ τὴν εὔλικρινή μετάνοιαν. Αὕτη δὲ ἀποδεικνύεται ὡς ἡ βεβαιοτέρα ὁδὸς διὰ τὴν ἀποδέσμευσιν ἐκ τῶν συνεπειῶν τῆς πτώσεως, λόγῳ ἐλευθέρας ἀποστροφῆς τῆς ἀμαρτίας, τὴν ὅποιαν ἐλευθέρως ἡκολούθησε προγονούμενως ὁ ἀνθρώπος.

Ο τρόπος οὗτος τῆς ἀνασυνδέσεως τοῦ πεπτωκότος ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ συνιστᾷ τὸ λογικὸν πλαίσιον τῶν δυνατοτήτων διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν διακοπεισῶν σχέσεων. Τοῦτο δμως δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθῇ, διότι ὁ μακρὰν τοῦ Θεοῦ πεπτωκὼς ἀνθρωπὸς ἀνευ προσωπικῆς κοινωνίας μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐστερεῖτο πάσης δυνατότητος ἥθικῆς τελειώσεως. Μόνη ἡ φυσικὴ ἀποκάλυψις δὲν ἡδυνήθη νὰ ἀνασύρῃ τὸν πεπτωκότα ἐκ τοῦ περιβάλλοντος τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητος, τοῦτο δέ, διότι ἡ πτῶσις ἡγαγεν εἰς τοιαύτην ἔξαχρείωσιν τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, διότε νὰ εἶναι ἀδύνατος ἡ ἥθικὴ πρόοδος, ἡ ἔξ αὐτῆς τελείωσις, καὶ ἡ δι' αὐτῆς ἀνόρθωσις καὶ ἐπιστροφὴ εἰς τὸν Θεόν. Τὸ πλάσμα ἡγνόησε πάσας τὰς οὐρανίους κλήσεις καὶ ἡδιαφόρησε κατὰ τῶν θείων σχεδίων, τῶν κατὰ καιροὺς ἐφαρμοσθέντων πρὸς ἀνόρθωσιν αὐτοῦ³. «Τέλος ἐπει τοῦ καλοῦ καθάπαξ ἡ φύσις ἡμῶν ὀλισθήσασα καὶ ὑποχείριος τῷ τυράννῳ γενομένη εἰς ἐκτοπωτέρας καὶ ἀρρήτους πράξεις ἔξωκειλε, μείζονός τε καὶ ἀναλόγου τῶν τετολ-

1. Λουκ. 15, 11-32.

2. Φωτιογ., 'Ομιλίαι 4, 44-45.

3. «Τί δ' ὁ τεχνίτης λόγος καὶ πλάστης ἐμός; ἄρ (α προύνοήσατ) ο φύλακάλως καὶ ἐπιμελῶς, παρεῖδε δὲ τυραννούμενον τὸ πλασθὲν ἡ (οὐ) προύνοήσατο μέν, οὐ πανσόφως δέ, ἡ πανσόφως μὲν οὐ φύλανθρωπως δέ; καὶ τὶς φύλανθρωπίας ἡ σοφίας ἡ προνοίας οὐκ ἐν τούτῳ μάλιστα δεῖνυνται ὑπερβολή; ἔξ αὐτῆς γάρ παραβάσεως ἀρξάμενος πολλαῖς καὶ ποικίλαις μεταχειρίσει τὸ πεπτωκὸς ἀνορθοῦν, διὰ τε λόγου καὶ νόμου καὶ προφητῶν, εὐεργεσίαις τε παραδόξοις καὶ διμοτρόποις συμφοραῖς», αὐτόθι 12, 124.

μημένων τῆς ἐπικουρίας ἐδεῖτο· καὶ τί γάρ ἀλλο ἡ ἀναπλάσεως; ὡς τῆς ὑπὲρ νοῦν φιλανθρωπίας, ταύτης καὶ τυγχάνει¹.

'Ως ἐσχάτη λοιπὸν λύσις πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἀμαρτιώθείσης ἐν τῷ ἀνθρώπῳ θεοειδοῦς εἰκόνος ἔχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῆς θείας φύλανθρωπίας ἡ ἀνάπλασις. Αὕτη ἀποτελέσασα τὸ εὐρύτερον ὑπὲρ λόγον πλαίσιον τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, ἔθεσεν ἐν ταύτῳ θεμέλιον διὰ τὴν οἰκοδόμησιν νέων σχέσεων τῶν ἀνθρώπων μετὰ τοῦ Θεοῦ Πατρὸς ἐν Χριστῷ δι' Ἀγίου Πνεύματος. Ἡ νέα αὕτη πραγματικότης συντελουμένη ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας συνάπτει πάντα τὰ μέλη εἰς σῶμα, ἔχαγιασθὲν καὶ ἀγιαζόμενον διὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, οὐχὶ ἀπαξ, ἀλλ' αἰωνίως διὰ τῶν μυστηρίων. Οὕτως ἡ ἀνάπλασις ἀρξάμενη διὰ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως κατέστη διὰ τῶν δωρεῶν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος θεμέλιον καὶ ἐγγύησις τῆς νέας ἐν Χριστῷ ἀρραγοῦς κοινωνίας τῶν πιστῶν.

2. Τὸ μυστήριον τῆς ἀναπλάσεως

'Η ἀνάπλασις τοῦ πεπτωκότος ἀποτελεῖ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν μέγα μυστήριον, συνδεόμενον ἀμέσως μετὰ τῆς θείας ἀποκαλύψεως. Διὰ τῆς ἀποκαλύψεως, ὡς εἴπομεν, ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰσέρχεται εἰς τὸν κόσμον ἡ «ὑπεράγαθος ἀγαθότης» τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ συνάπτονται διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς ἀρραγῆ κοινωνίαν «τὰ πρὸν διεστῶτα» καὶ θεμελιοῦται ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι νέα μορφὴ σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀνάπλασις συνεπῶς, ὡς συνδεομένη μετὰ τῆς ἀποκαλύψεως, ἀποτελεῖ καρπὸν τῆς ἀγάπης, τῆς προνοίας καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Δημιουργοῦ, ἀναφέρεται δὲ ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, τὴν ἐκτραπεῖσαν ἀπὸ τοῦ τεθέντος αὐτῆς σκοποῦ καὶ ἐκπεσοῦσαν τῆς προνομιακῆς θέσεως εἰς τὴν ὅποιαν ἐτοποθετήθη ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ πλάσαντος αὐτήν.

'Αλλ' ἐνῷ ἡ ἀνατολικὴ παράδοσις ἐδέχθη τὴν ἀνάπλασιν ὡς συνεργίαν καὶ εὐδοκίαν πάντων τῶν θείων προσώπων, ἡ δυτικὴ διὰ τοῦ ὑπερτονισμοῦ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου ἔξῆρε μονομερῶς τὴν συμβολὴν τοῦ Γίοῦ εἰς τὸ ἔργον τῆς ἀναπλάσεως, εἰς τρόπον ὡστε νὰ ταυτισθῇ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς πρὸς τὸν σκοπὸν καὶ τὸ ἔργον τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως². 'Η σπουδαιότης λοιπὸν τῆς ἀναπλάσεως, ὡς ἔργου τῆς δλῆς Τριάδος, ἔγκειται εἰς τὸ δι' αὐτῆς ἀποκαλύπτεται ἔτι πλέον ἡ κοινωνία τῶν θείων προσώπων, τὰ ὅποια εἰσέρχονται εἰς τὸν πεπτωκότα κόσμον, διὰ νὰ τὸν ἀνακαίνισουν. Εντὸς τοῦ ἀνακαίνισθέντος τού-

1. "Ἐνθ" ἀνωτ.

2. Bl. J. TURMEL, μνημ. ἔργον, τόμ. 1, σ. 299 κ.τ.

του κόσμου πραγματοποιεῖται καὶ ἡ ἀνάπλασις τοῦ πεπτωκότος ἀνθρώπου; προκειμένου νὰ ἐπανέλθῃ οὗτος εἰς κοινωνίαν μετὰ τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ.

Ακολουθῶν δὲ Φώτιος τὸν συγκεφαλαιοῦντα τὴν δρθόδοξον ἀποψὺν Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν καὶ ἀναφερόμενος εἰς τὴν αἰτίαν τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Γίοῦ καὶ οὐχὶ ἑτέρου προσώπου τῆς Τριάδος, διευκρινίζει τὸ περιεχόμενον τῆς ἀναπλάσεως καὶ λέγει: «τὸν Δημιουργὸν ἔδει, συντριβὲν τὸ δημιούργημα, οὐκ ἄλλον, ἀλλ' αὐτὸν ἀναπλάσαι· εἰ δὲ ἄλλος μὲν ἐπλασεν, ἄλλος δὲ ἀναπλάστει, δὲ μὲν ὁ πλάσας εἶχεν, οὐκ ἔχει, δὲ δὲ ἡ ἀναπλάσας χαρίζεται, τοῦτο μὴ ἔχειν τὸν πλάσαντα ἡ τοῦ ἑτέρου χρεία παραδεικνύει. Ἀλλ' οὐδὲν τοιοῦτον ἐν τῇ θεαρχικῇ καὶ παντοκρατορικῇ Τριάδι δημιουργεῖ ὁ Γίος, συμπάρεστι καὶ ὁ Πατὴρ καὶ τὸ Πνεῦμα· ἀναπλάττει πάλιν ὁ Γίος, εὑδοκεῖ καὶ συνεργεῖ τῇ ἀναπλάσει καὶ ὁ Πατὴρ καὶ τὸ Πνεῦμα»¹.

Ἡ ἀνάπλασις λοιπόν, ἀποτελοῦσα συνέχειαν, ἔξι αἰτίας δὲ τῆς πτώσεως, καὶ συμπλήρωσιν τῆς φθαρείσης δημιουργίας, ἐνεργεῖται, ὡς καὶ ἐκείνη, ὑπὸ πάντων τῶν θείων προσώπων, τελούντων «τῷ ἐνιαίῳ τῆς γνώμης βουλήματι»². Ἐκ ταύτης ἔξηρτήθη ἡ ἐνανθρωπήσις τοῦ Λόγου, διότι ἀπετέλεσεν ἐφαρμογὴν ἐκείνης, κεφαλαιώδη βεβαίως, ἀλλ' οὐχὶ τὴν μόνην, καθ' ὃσον ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ πλαισίου τοποθετεῖται καὶ ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ σταυρωθέντος καὶ ἀναστάντος Κυρίου κάθιδος τοῦ Παρακλήτου. Συνεπῶς ἡ ίστορία τοῦ μυστηρίου τῆς ἀναπλάσεως ἥρχεται διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, «εὐδοκίᾳ μὲν τοῦ Πατρός, ἐνεργείᾳ δὲ τοῦ παναγίου Πνεύματος»³, ἐπισφραγίζεται διὰ τῆς καθόδου τοῦ Παρακλήτου καὶ προεκτεινομένη εἰς τοὺς αἰῶνας ὅδεις πρὸς τὴν δικαίωσίν της κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως. Τοῦτο ἀποδεικνύει τὴν ἀμεσον ἔξαρτησιν αὐτῆς ἐκ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἐν χρόνῳ δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ἐφ' ὃσον δὲ ἡ δημιουργία συνεδέθη μετὰ τῆς συντηρήσεως, προνοίας καὶ κηδεμονίας, καὶ αὕται μετὰ τῆς φιλανθρωπίας τοῦ Πλάστου διὰ τὸ πάσχον σῶμα καὶ τὴν τρωθεῖσαν ψυχὴν τοῦ πλάσματος, καθίσταται προφανές ὅτι «οὐδαμοῦ φαίνεται πεπαυμένος οὔτε ὁ Πατὴρ οὔτε ὁ Γίος, οὐ μὴν ἀλλ' οὐδὲ Πνεῦμα τὸ ἄγιον»⁴, πάντες δὲ «ἔως ἀρτὶ ἐργάζονται»⁵ διὰ τὴν ἀνάπλασιν αὐτοῦ.

1. Ἀμφιλόχια 187, PG 101, 1280BC.

2. «Διὸ πρὸς ἔωντὴν ἡ τῆς τριάδος ἐνότης, εἰ θέμις εἰπεῖν, ἐκκλησιάσασα (θέμις δὲ τοῦτο λέγειν ἐπὶ τῆς ἀναπλάσεως, διτι καὶ τὸ ποιήσωμεν δινθρωπὸν κατ' εἰκόνα ἡμετέρων καὶ ὁμοίωσιν, ἐπὶ τῆς πλάσεως εἰρηται) τῷ ἐνιαίῳ τῆς γνώμης βουλήματι τὴν ἀνάπλασιν τοῦ συντριβέντος διετίθετο πλάσματος», Φωτιογ., Ὁμιλίαι 9, 96· πρβλ. Ἀμφιλόχια 43, PG 101, 321CD.

3. Αὐτόθι 187, PG 101, 1284D.

4. Αὐτόθι 2, PG 101, 100B.

5. Πρβλ. Ἰω. 5, 17.

Ἄφετηρίαν τῆς ἀναπλάσεως ἀποτελεῖ ἡ ἀγαθότης τοῦ Θεοῦ. Ἡ ίδια ἀγαθότης, ἡ ὅποια ἐδημιούργησε τὴν ὄρατὴν καὶ ἀόρατον κτίσιν, ἐπλασε τὸν ἀνθρώπον καὶ κατέστησεν αὐτὸν κυρίαρχον «τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἐρπετῶν τῶν ἐρπόντων ἐπὶ τῆς γῆς»¹. Τὴν ἀγαθότητα ταύτην οὐδὲ ἐπὶ στιγμὴν ἵσχυσαν νὰ ἀναστείλουν ἡ ἀμαρτία καὶ ἡ παρακοὴ τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτως ἐν τῇ ίστορίᾳ τῆς θείας οἰκουνομίας ἡ ἀγαθότης τοῦ Θεοῦ Πατρὸς ἀποστέλλει κατὰ τὴν περίοδον τῆς πτώσεως τοὺς προφήτας πρὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ διὰ νὰ κηρύξουν μετάνοιαν καὶ ἐπιστροφήν· ἐπιτελεῖ ἐνώπιόν του θαύματα· μεταφέρει τὰς ἐντολὰς τοῦ Ὅψιστου διὰ τῶν εὐσεβῶν καὶ παιδαγωγεῖ διὰ τῶν ἐπιτρεπομένων βασάνων τὸν σκληρόκαρδον καὶ σκληροτράχηλον λαόν².

Ἐν τούτοις τὸ μὲν πλάσμα δὲν ἔπαισε ταλαιπωρούμενον καὶ βυθιζόμενον εἰς τὴν πλάνην, ὁ δὲ φιλάνθρωπος πλάστης, ὡς πατὴρ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἐθλίβετο καθ' ἡμέραν καὶ ἐλυπεῖτο διὰ τὴν περαιτέρω ἐξαθλίωσιν αὐτοῦ. «Διό», λέγει δὲ Φώτιος, «πρὸς ἔωντὴν ἡ τῆς Τριάδος ἐνότης, εἰ θέμις εἰπεῖν, ἐκκλησιάσασα (θέμις δὲ τοῦτο λέγειν ἐπὶ τῆς ἀναπλάσεως, διτι καὶ τὸ ποιήσωμεν ἀνθρώπον κατ' εἰκόνα ἡμετέρων καὶ ὁμοίωσιν, ἐπὶ τῆς πλάσεως εἰρηται) τῷ ἐνιαίῳ τῆς γνώμης βουλήματι τὴν ἀνάπλασιν τοῦ συντριβέντος διετίθετο πλάσματος»³. Καθὼς λοιπὸν ἐπὶ τῆς δημιουργίας συνεργοῦν ἀπαντα τὰ θεῖα πρόσωπα τῆς θεαρχικῆς Τριάδος, οὕτω καὶ ἐπὶ τῆς ἀναπλάσεως διὰ τῆς ἐνιαίας γνώμης αὐτῶν καὶ τοῦ κοινοῦ βουλήματος τίθενται αἱ αὐταὶ προϋποθέσεις συνεργίας διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ πεπτωκότος. Τὸ μεγαλειώδες δὲ σχέδιον αὐτῆς ἀδυνατῶν νὰ ἐπωμισθῇ ὁ ἀνθρωπὸς ἀναδέχεται ὁ Γίος Λόγος ἐξ ὀνόματος τῆς Τριάδος, αἱν' ἡσπερ ἦν τὸ πλαστούργημα ταύτης ὑπάρχον δοθείη καὶ τὸ ἀνάπλασμα⁴.

Τοῦτο ἐκφράζει, ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν κολοσσιαίν σημασίαν τῆς ἀναπλάσεως, ἥτις παραβάλλεται πρὸς τὴν δημιουργίαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ μέγεθος τῆς πτώσεως, διὰ τὴν ὅποιαν ἀπητήθη ἔργον σωτηριῶδες ἀνάλογον τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας. Καὶ ἐνῷ ἡ δημιουργία ἀπετέλεσεν ἀφετηρίαν τῆς ὑπάρχεως καὶ τῆς ίστορίας τοῦ κόσμου, ἡ ἀνάπλασις καθίσταται βάσις καὶ θεμέλιον διὰ τὴν ίστορίαν ἐνὸς νέου κόσμου ἐντὸς τοῦ σύμπαντος, τοῦ μικροκόσμου πυρῆνος, τῆς Ἐκκλησίας. Ἐντὸς αὐτῆς πλέον ἡ ἀνάπλασις μεταφράζεται εἰς πρᾶξιν κοινωνικῆς ζωῆς καὶ διαπροσωπικῶν σχέσεων, διότι παρέχεται τὸ ίδεωδες πλαίσιον κοινωνίας μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ αἱ διὰ τῶν μυστηρίων αὐτῆς προϋποθέσεις ἀγια-

1. Γέρ. 1, 26.

2. «Χαλεπῶς γὰρ τὸ ἀνθρώπινον ἔξηγριωτο καὶ ἐξηρήμωτο, οὔτε ἀπειλαῖς, οὔτε ποιναῖς, οὔτε νόμοις, οὔτε προφήταις ἐπαναγόμενον», Φωτιογ., Ὁμιλίαι 9, 96.

3. Αὐτόθι 9, 96.

4. «Ἐνῷ» ἀνωτ.

σμοῦ καὶ ἡθικῆς τελειώσεως. Οὕτως ἡ διὰ τῆς ἀναπλάσεως ἰδρυθεῖσα 'Εκκλησία κατέστη ἡ μόνη διακοινωνικὴ ὁδὸς δι' ἀνασύνδεσιν τοῦ πλάσματος μετὰ τοῦ πλάστου.' Η ἀναπλασις λοιπὸν ἀποτελεῖ τὴν τελείωσιν τῆς δημιουργίας, διότι παρέσχεν εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος δυνατότητας πρὸς ἀνόρθωσιν ἐκ τῆς πτώσεως, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἄνοδον πνευματικὴν καὶ προσέγγισιν τοῦ Θεοῦ, ἥτοι θέωσιν¹.

Τὸ μυστήριον τῆς ἀναπλάσεως ἀποκαλύπτεται διὰ πρώτην φορὰν ὡς θεία ἐπαγγελία καὶ ὑπόσχεσις εἰς τοὺς πρωτοπλάστους ἐν παραδείσῳ μετὰ τὴν παρακοήν². "Ἐκτοτε διὰ σημείων καὶ προφητεῶν ἔξαγγέλλεται εἰς τὸν περιουσίον λαὸν τοῦ Θεοῦ³, δοτις μὴ δυνάμενος νὰ συλλάβῃ τὸ ἀληθὲς περιεχόμενον καὶ τὴν σπουδαιότητα τῆς ἀποστολῆς τοῦ Μεσσίου, ἀναμένει αὐτὸν ἐν κοσμικῇ δυνάμει καὶ ἔξουσίᾳ. 'Ἐντὸς τοιαύτης προσδοκίας καὶ ἐν μέσῳ τοιούτου λαοῦ λοιπὸν ἔδει νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ Λόγου. Πρὸς τοῦτο δὲ καλεῖται τὸ ἀνθρώπινον γένος νὰ προσφέρῃ τὴν ἀγιωτέραν καὶ καθαρωτέραν παρθένον ἐξ ὅλων τῶν γυναικῶν τῆς γῆς, ὡς μητέρα διὰ τὸν Κύριον τῶν οὐρανῶν, «ἴν» ὡσπερ ἐκ παρθένου γῆς ὁ πρῶτος ἀνθρωπὸς διεπέπλαστο, οὕτω καὶ διὰ παρθένου μήτρας πραγματευθῇ ἡ ἀναπλασις⁴. Πρὸς τοῦτο, θείᾳ βουλήσει, ἡ σεμνὴ καὶ ἀσπίλος θυγάτηρ τοῦ Ἰωακείμ καὶ τῆς "Ἀννης διὰ τῆς ἀγρύντητος τοῦ βίου, τῆς ὑπακοῆς εἰς τὸν Θεόν, τῆς ἀποστροφῆς τῆς ἀμαρτίας ἥλκυσε πρὸς αὐτὴν τὴν θείαν χάριν καὶ ἵκανόθη νὰ καταστῇ «ἔμψυχος τοῦ Θεοῦ κιβωτός», σκεῦος καὶ δργανον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ σωτηριώδους σχεδίου τῆς ἀναπλάσεως. «Ἄγγελος», λοιπόν, «πρὸς τὴν παρθένον ἀποστέλλεται, δεσποτικὴν παρουσίαν ἀρραβωνιζόμενος, Θεοῦ πρὸς ἀνθρώπους ἐπιδημίαν ἐπαγγελύμενος, τῆς πλάσεως ἡμῶν τὴν ἀνάπλασιν εὐαγγελίζόμενος»⁵. Οὕτως ἡ Παρθένος Μαρία καθίσταται μέσον διὰ τὴν προσέγγισιν τοῦ Πλάστου πρὸς τὸ πεπτωκός πλάσμα, σημεῖον ἐπαφῆς μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων καὶ κλίμαξ καθόδου τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνόδου τῶν ἀνθρώπων δι' ἀμοιβαίκαν συνάντησιν καὶ κοινωνίαν⁶. 'Η ἀγιότης, τὸ ψυχικὸν

1. «Τὸ πρὸ τῶν αἰώνων ὄρισθὲν μυστήριον ἐπὶ κοινῇ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους σωτηρίᾳ πέρας ἔλαβε τε καὶ ἐτελέσθη· ὅπερ ἐστὶν ἡ τοῦ Θεοῦ πρὸς ἀνθρώπους ἔνωσις τε καὶ ἐπιθημία· ἐν δὲ τοῖς ἐπερχομένοις ἐπιτελεσθεὶς ἀνὴ τὸν ἀνθρώπων πρὸς Θεόν ἄνοδός τε καὶ ὑψηλότερα συνάφεια· καὶ τὸ κατὰ χάριν ἡμᾶς γενέσθαι θεούς, μηκέτι πρὸς τὰ χείρα τὴν μεταβολὴν δεχομένους», *Αμφιλόχια* 7, PG 101, 109D.

2. Βλ. Γέν. 3, 15. Τὸ περιεχόμενον τῶν λόγων ἀποτελεῖ προφητικὴν ὑπόσχεσιν διὰ τὴν ἀνάπλασιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους· αὐτῇ ὁνομαζόμενή συνήθως «πρωτευαγγέλιον» πραγματοποιεῖται κατὰ τὸ Γαλ. 4, 4-5. Πλείονα βλ. «Πρωτευαγγέλιον», ἐν *ΘΙΕ* 10, 714 καὶ J. FICHTNER, «Protevangelium», ἐν *EKL* 3, 372-373.

3. Βλ. Φατιογ., *Αμφιλόχια* 6, PG 101, 105A-109B· 303, PG 101, 1144C-1145B· 255, PG 101, 1065C-1068A.

4. Φατιογ., *Ομιλίαι* 9, 97.

5. Αὐτόθι 5, 54.

6. Πρβλ. Ιω. Καλογρίου, *Μαρία ἡ δειπάρθενος θεοτόκος κατὰ τὴν ὁρθόδοξον πί-*

κάλλος, ἡ ἀγνότης τοῦ βίου καὶ ἡ ὑπακοὴ εἰς τὸν Θεὸν ἀπετέλεσαν τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν ἐκλογὴν τῆς Παρθένου πρὸς ἐκπροσώπησιν τοῦ ἀνθρώπινου γένους καὶ συμβολὴν αὐτοῦ εἰς τὸ ἔργον τῆς ἀναπλάσεως. 'Ως πρόσωπον λοιπὸν τῆς ἀναπλάσεως ἡ θεοτόκος συνθέτει τὴν εἰκόνα τοῦ «καινοῦ ἀνθρώπου», ὅστις διὰ τῆς ἡθικῆς προόδου ἐλκύει πλουσίαν τὴν θείαν χάριν καὶ ἀναδεχόμενος τὴν ἀνωθεν ἀλῆσιν ἔρχεται συνεργὸς εἰς τὸ τελούμενον ὑπὸ τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ ἐν τῷ κόσμῳ ἔργον. Συνεπῶς ἡ προσφορὰ τῆς Παρθένου δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς συνεργία εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Χριστῷ θείας ἐνανθρωπήσεως¹.

Βεβαίως ἡ συνεργία αὕτη οὐδέποτε εἰς τὴν ὁρθόδοξον παράδοσιν ἔδωκεν ἀφορμὰς ἀναγωγῆς τῆς Παρθένου εἰς ἶσην πρὸς τὰ πρόσωπα τῆς Ἀγίας Τριάδος θέσιν, μάλιστα δὲ οἱ Πατέρες τῆς Ἀνατολῆς κατεδίκασαν πᾶσαν πρόθεσιν ἡ διδασκαλίαν τείνουσαν εἰς θεοποίησιν αὐτῆς². Αἱ γνωσταὶ μαριολογικαὶ τάσεις τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς 'Εκκλησίας καὶ αἱ ἐκ τούτων εἰς τὰ δόγματα τῆς ἀσπίλου συλλήψεως καὶ τῆς ἐνσωμάτου εἰς οὐρανοὺς μεταστάσεως ἀπολήξεις, παραμείνασαι μακρὰν τῆς Ὁρθοδοξίας, ἐθεωρήθησαν ἀνέκαθεν ξέναι πρὸς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὰ δόγματα αὐτῆς³. Δι' ὀλόκληρον τὴν ὁρθόδοξον θεολογίαν ἡ Παρθένος, θείᾳ χάριτι καὶ οἰκείᾳ βουλήσει καὶ καθαρότητι, κατέστη μήτηρ τοῦ Θεοῦ Λόγου, γεννήσασα δὲ τὸν Σωτῆρα ἡμῶν ἀπέβη τὸ αἵτιον τῆς ἡμετέρας σωτηρίας. Πρὸς τοῦτο πᾶσα τιμὴ καὶ δοξολογία αὐτῆς ἀποτελεῖ ἔκφρασιν εὐγνωμοσύνης τῶν πιστῶν διὰ τὴν σωτηρίαν καὶ τὴν λύτρωσιν τῶν ὄποιων αἵτιος ἐγένετο αὕτη, τεκοῦσα τὸν ἀναπλάσαντα⁴.

'Η ἐνανθρώπησις τοῦ Λόγου ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸν γεγονός τοῦ διου σχεδίου περὶ ἀναπλάσεως καὶ συνθέτει τὸ ἰδεῶδες μέσον ἀποκαλύψεως, ἐκφράσεως καὶ ἐκδηλώσεως τῆς περὶ τὸ πεπτωκός ἀνθρώπινον πλάσμα θείας ἀγάπης. 'Ενεργεῖται δὲ θείᾳ συγκαταβάσει οὕτως, ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ τὴν λύτρωσιν τῶν ὄποιων αἵτιος περιττῆς πάσης πρὸς τοῦτο εἰδικῆς γνώσεως, προσιτὰ καὶ εὐληπτα εἰς πάν-

στιν, Θεσσαλονίκη 1957, σσ. 102-103.

1. 'Ἐνθ' ἀνωτ.

2. Βλ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΛΑΕΖΑΝΑΡΕΙΑΣ, *Κατὰ Νεστορίου* 1, PG 76, 57A· Ιω. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ομιλία 8*, PG 96, 705A-713A.

3. Πλείονα βλ. Ιω. ΚΑΛΟΓΡΙΟΥ, μνημ. ἔργον, σσ. 110-115, ἐνθα καὶ ἀποκρύπτονται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁρθοδόξου δόγματος καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν ἐλλήνων Πατέρων πᾶσαι αἱ μαριολογικαὶ καὶ «μαριολατρευτικαὶ» τάσεις ἴδια τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς 'Εκκλησίας.

4. «Χαῖρε, κεχαριτωμένη, ἡ τὸ κάλλος ὁ βασιλεὺς τῶν ἀπάντων, ἀγνῆς καὶ ψυχῆς καὶ σώματος καὶ λογισμῷ συντηρούμενης, ἐπεθύμησεν εἰς ἀνεκανισμὸν καὶ ἀνάπλασιν τῆς παλαιωθείσης εἰκόνας τοῦ πονηροῦ μηχανῆς καὶ πολυτρόποις ἐπαναστάσει. Διὰ τοῦτο ἐν δώροις λιτανεύσουσί σοι λαοί, οἱ πλουτήσαντες διὰ σοῦ τὴν εὐέξειαν καὶ τῶν δυσειδῶν ἔκεινων ἀπαλλαγέντες ῥυτίδων τῆς ἐπεισάκτου μορφώσεως», Φατιογ., *Ομιλίαι* 7, 81.

τας τὰ σημεῖα καὶ τὰ σωτηριώδη ἀποτελέσματα αὐτῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ νὰ παραχειθῇ ἀνάλογον πρὸς τὰς ἀνθρωπίνας δυνατότητας πρότυπον μιμήσεως δι' ἡμικήν ἐξύψωσιν καὶ τελείωσιν¹. «Ο τοῦ ἀνάρχου πατρὸς σύνθρονός τε», λοιπόν, «καὶ συνατίδιος υἱὸς καὶ λόγος...ἐκ παρθενικῶν αἰμάτων, ἵνα ἀναπλάσῃ ἐμέ, σάρκα διαπλάττει ἔσωτῷ καὶ τίκτεται καὶ βαπτίζεται καὶ σταυροῦται καὶ θάπτεται θνήσκων, ἵνα τῶν τῆς ἀμαρτίας ἀρκύων, ἀς ἡ ἐμὴ ράθυμία καὶ ράστων διαπλεξαμένη παρεξέτεινεν, ἐγὼ τούτων ὑπεραλόμενος παθῶν καὶ θανάτου κρέιττων γένονται»².

'Επωμίζεται συνεπῶς ὁ Γίδης τὸ δόλον ἔργον τῆς ἀναπλάσεως, ἀλλ' οὐδόλως διασπᾶται τὸ ἐννιαῖον τῆς Τριάδος. Οὗτως ἐνανθρωπεῖ μὲν ὁ Γίδης, συνεργεῖ δὲ εἰς τὴν ὑπὸ τῆς Παρθένου σύλληψιν αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ "Ἄγιον" βαπτίζεται οὗτος καὶ τὸ μὲν Πνεῦμα παρίσταται ἀψευδῆς μάρτυς τῆς υἱότητος αὐτοῦ³, ἡ δὲ φωνὴ τοῦ Πατρὸς ἀναγγέλλει τὴν ἰδιότητα τοῦ βαπτιζομένου⁴. Κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν βάπτισιν ἡ ἴδια φωνὴ τοῦ Πατρὸς ἥκουσθη καὶ κατὰ τὴν μεταμόρφωσιν, παρέχουσα εἰς τοὺς τρεῖς μαθητὰς ἀδιάψευστον μαρτυρίαν περὶ τῆς θεότητος τοῦ διδασκάλου τῶν καὶ προτείνουσα αὐτοὺς εἰς ὑπακοὴν καὶ ἐμπιστοσύνην πρὸς αὐτόν⁵. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἔκφρασιν συνεργίας τοῦ Πατρὸς εἰς τὸ ἔργον τοῦ Γίδην καὶ ἔκφαίνει τὸν Πατέρα μάρτυρα τοῦ Γίδην, προκειμένου νὰ πιστευθῇ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων διὰ νὰ εὐοδωθῇ τὸ ἔργον αὐτοῦ⁶. 'Ο Γίδης λοιπὸν δὲν ἀφίεται μόνος εἰς τὸν κόσμον, ἀλλὰ συνεπικουρεῖται εἰς τὸ ἔργον του διὰ τῆς συνεργίας καὶ τῶν ἄλλων θείων προσώπων. Οὗτως, ἐνῷ ἡ ἐν Χριστῷ ἀπολύτρωσις φέρει τὴν προσωπικήν σφραγίδα τοῦ Λόγου, εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι προίὸν συνεργίας πάντων τῶν θείων προσώπων, τὰ δόποια, ἀφ' ἐνὸς μὲν δικτηροῦν ἔκαστον ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἀσύγχυτον τὸ οἰκεῖον ὑποστατικὸν ἴδιωμα, ἀφ' ἑτέρου δὲ κοινωνοῦν τῶν ἐνεργειῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἀναπλάττεται τὸ πεπτωκός.

Τὸ ὑποστατικὸν ἴδιωμα λοιπὸν ἔκαστου θείου προσώπου ἀποτελεῖ ἐγγύησιν διὰ τὴν διασφάλισιν τῆς Τριάδος ἐκ πάσης συγχύσεως καὶ ἔκφράζει τὴν ἀποκλειστικότητα τοῦ προσώπου. Διὰ τοῦτο λέγοντες ὅτι ἡ ἀνάπλασις εἶναι ἔργον τῆς ὅλης Τριάδος, ἐννοοῦμεν, ὅτι σύμπασα ἡ Τριάς ἐργάζεται διὰ τὴν πραγμάτωσί της. 'Αποστέλλει ὁ Πατήρ ἐν Πνεύματι τὸν Γίδην, ἵνα διὰ τῆς θυσίας αὐτοῦ ἐπιτευχθῇ ἡ ἐν Χριστῷ ἀπολύτρωσις. 'Η θυσία συνεπῶς συνδέεται μετὰ

1. Βλ. Φατιού, 'Αμφιλόχια 186, PG 101, 905C-908C.

2. Φατιού, 'Ομιλία 12, 124.

3. «Τὸ πανάγιον Πνεῦμα ἐπεσκιάσει σε τῷ τόκῳ τὸν ὅμοούσιον Λόγον ἐκ σπέρματος Δαβὶδ συνεργόν προελθεῖν, καὶ μάρτυς ἐν τῷ βαπτίσματι τῆς ἀψευδοῦς υἱότητος καὶ τῆς ὅμοούσιος θεότητος γεγονός», 'Αμφιλόχια 43, PG 101, 321C· πρβλ. Ματθ. 1,17.

4. Ματθ. 3,17· Μαρκ. 1,11· Λουκ. 3,22· πρβλ. Ψαλμ. 2,7· Β' Πετρ. 1,17.

5. Ματθ. 17,5· Λουκ. 9,35· Μαρκ. 9,7.

6. Βλ. 'Αμφιλόχια 283, PG 101, 1113D-1116B.

τοῦ Γίδην καὶ μόνον, καθ' ὅτι μόνον ὁ Γίδης ἐνηνθρώπησεν, ἐκενώθη καὶ ἐταπεινώθη χάριν τοῦ ἀνθρώπου. 'Εφ' ὅσον λοιπὸν τὸ συγκεκριμένον πρόσωπον τοῦ Γίδην ἀναδέχεται τὴν ἐνανθρώπησιν, εἶναι ἐπόμενον καὶ πᾶσαι αἱ μετ' αὐτῆς συνδεόμεναι πράξεις καὶ ἐνέργειαι τοῦ Ἰησοῦ νὰ ἀναφέρωνται ἀποκλειστικῶς εἰς αὐτόν, ὅντα ὅμως ἐν διαρκῇ κοινωνίᾳ μετὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ 'Ἄγιου Πνεύματος'¹.

'Η συνεργία λοιπὸν ἀναφέρεται εἰς τὸ ὅλον ἔργον τῆς ἀναπλάσεως καὶ οὐχὶ εἰς μεμονωμένας ἐκφάνσεις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Κυρίου, αἱ ὅποιαι δύνανται νὰ χαρακτηρίσουν τὸν ἐπὶ γῆς φανέντα Γίδην. 'Η γέννησις καὶ ἡ βάπτισις, ὡς καὶ πᾶν ἄλλο γεγονός τῆς ἐπὶ γῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου, ἀναφέρονται ἀποκλειστικῶς εἰς αὐτὸν καὶ ἔκφράζουν τὴν προσωπικὴν θυσίαν, καθ' ὅσον ὑπῆρξαν συνεχῆς κένωσις τῆς Θεότητος καὶ ταπείνωσις τοῦ Κυρίου «μέχρι θανάτου»².

Διὰ τῶν γεγονότων τούτων συντίθεται ἡ μεγαλειώδης θυσία, ητὶς κορυφούμενη ἐν τῷ φρικτῷ Γολγοθᾷ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ, διὰ τοῦ τιμίου αἷματος, ἀποπλύνει τὴν αἰσχύνην τῆς ἀμαρτίας καὶ ἀποκαθιστᾷ τὴν κοινωνίαν τοῦ πρὸς ἀσεβήσαντος πλάσματος μετὰ τοῦ πλήρους ἀγάπης Πατρός. Τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου ὡς λύτρον, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐξηγόρασεν ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας τὸν ἀνθρώπον, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρεπλάνησε καὶ κατίσχυσε τὸν πονηρόν, δστις, ἐνῷ ἀπέτυχε νὰ κερδίσῃ τοῦτο, ἀπώλεσε συγγρόνως καὶ τὸν ὑπὸ αὐτοῦ κατεχόμενον ἀνθρώπον³.

'Η κατάλυσις τῆς τυραννικῆς ἔξουσίας τοῦ πονηροῦ ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ τὴν δικαίωσιν τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνανθρώπησεως καὶ τῆς ἐν Χριστῷ ἀπολύτρωσεως, ἀλλ' ὅχι καὶ τὴν ὀλοκλήρωσιν τοῦ μυστηρίου τῆς ἀναπλάσεως. Τοῦτο δέ, διότι διὰ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου καὶ τῆς μετ' αὐτὴν καθόδου τοῦ Παρακλήτου ἐγκαινιάζεται νέα περίοδος σχέσεων τοῦ ἐκ τῆς ἀμαρτίας ἀπαλλαγέντος καὶ ἀναπλασθέντος ἀνθρώπου μετὰ τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ. 'Η ἀνάστασις

1. «Γίδης Πατρὶ κηρύσσεται ὅμοούσιος· τὸ πνεῦμα τούτοις εἰς μίαν συναριθμεῖται θεότητα· ὁ λόγος ἐκ Παρθένου σάρκα λαβὼν εἰς κοινὴν τοῦ γένους σωτηρίαν καὶ ἀνάπλασιν οὐ μερίζεται τῆς θεότητος», 'Ομιλία 18, 176.

2. Φιλ. 2,7· πρβλ. 'Αμφιλόχια 43, PG 101, 321AB· 'Ἐπιστολαι A' 47, 346.

3. Τὸ λύτρον κατὰ τὸν Φώτιον εἰς οὐδένα ἐδόθη· «Πατρὶ μὲν γὰρ οὐκ ἡδὺ τοῦ Παιδὸς ἡ σφραγὶ... ὁ δὲ πονηρὸς ἐτόλμα μὲν καὶ ἐθρασύνετο λαβεῖν ἀντέλαβε δὲ τὴν τυραννίδος αὐτοῦ τὴν καθαίρεσιν..., διστε τὸ σωτήριον καὶ δεσποτικὸν αἷμα καὶ λύτρου χώρων ἀν ἐπέχοι, ἀνεκομίσατο γάρ ἡμᾶς τῆς αἰχμαλωσίας, καὶ τοῦ λύτρου παραλλάσσει, ὅτι μηδὲ προσενέγκῃ τῷ τὴν ἡμετέρων φύσιν ἀπάτῃ δουλωσαμένων», 'Αμφιλόχια 24, PG 101, 177D-180C. Πλειόνων βλ. Δ. Τσαμη, «Η περὶ τοῦ ἀποδέκτου τοῦ λύτρου διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας», ἐν *Κληρονομία*, Θεσσαλονίκη 2 (1970) 88-111, ἐνθα καὶ γίνεται ἐκτενὴς λόγος περὶ ιδιαίτερων ἐκ τῆς πατερικῆς γραμματείας ἐρμηνειῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἀποδέκτην τοῦ λύτρου. Πρβλ. Α. Θεοδωρού, «Η περὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ Σατανᾶ θεωρία ἐν τῇ σωτηριολογίᾳ τῆς Ἀρχαίας Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας», ἐν *Θεολογία* 28 (1957) 103 κ.τ.

λοιπὸν ἐκφράζει τὴν βεβαιότητα διὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἑγγύησιν τοῦ Κυρίου διὰ τὴν συνέχειαν τῆς ἀναπλάσεως, ἡτις μέλλει νὰ κορυφωθῇ ἐντὸς τῆς πλήρους ἀποκαλύψεως τῆς ἀληθείας¹. Διὰ τοῦτο ἡ νέα ἐποχὴ, ἡτις ἐγκαινιάζεται διὰ τῆς καθόδου τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἔνέχει ὅλα τὰ στοιχεῖα καὶ τὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν ἐπανασύνδεσιν τοῦ ἐν Χριστῷ ἀναγεννηθέντος πιστοῦ εἰς κοινωνίαν μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τελείωσιν διὰ τῆς χάριτος αὐτοῦ. 'Αλλ' ἡ κοινωνία μετὰ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν νέαν ταύτην ἐποχὴν δὲν οἰκοδομεῖται, ὡς ἄλλοτε, ἐπὶ μιᾶς προσωπικῆς σχέσεως τοῦ πιστοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ.

'Ἐν Χριστῷ καὶ διὰ τῶν δωρεῶν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος συντίθενται οἱ πιστοὶ εἰς συλλογικὴν ἑνότητα, τῆς ὁποίας τὰ μέλη, ἐν κοινωνίᾳ ἀγίων, κοινωνοῦν διὰ τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς τριαδικῆς Θεότητος. Οὕτως ἡ νέα συλλογικὴ πραγματικότης, ἡ 'Εκκλησία τοῦ σταυροθέντος καὶ ἀναστάντος Κυρίου, διὰ τῶν χαρισμάτων τοῦ Ἀγίου Πνεύματος καθίσταται κοινωνία τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης, ἡτοι ὁ πνευματικὸς χῶρος τῆς συνεχιζομένης ἀναπλάσεως καὶ ἀναγεννήσεως τοῦ πλάσματος τοῦ Θεοῦ².

3. 'Ἡ κοινωνία πίστεως καὶ ἀληθοῦς ἀγάπης

'Η ἰδρυσις τῆς 'Εκκλησίας διὰ τῆς καθόδου τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἀποτελεῖ ἀφετηρίαν νέας περιόδου σχέσεων μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Τοῦτο δέ, ἔνεκα τῆς δημιουργίας νέου ἐνδοκοινωνικοῦ πλαισίου ἐντὸς τοῦ ὁποίου συνάπτονται οἱ πιστοὶ εἰς μυστικὴν ἑνότητα. 'Η ἑνότης αὕτη ἀποτελοῦσα σῶμα Χριστοῦ, συνέχεται ὑπὸ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, καὶ διὰ τῶν ιερῶν μυστηρίων κοινωνεῖ τῆς χάριτος καὶ τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ³. 'Η 'Εκκλησία λοιπὸν συνιστᾶ ἀφ' ἐνὸς μὲν ὀρατὴν κοινωνίαν, ἐντὸς τῆς ὁποίας ισχύουν εἰδικοὶ θεσμοὶ διάφοροι τῶν ισχυόντων εἰς τὰς κοσμικὰς ἡ κλειστὰς θρησκευτικὰς ὅμαδας, ἀφ' ἑτέρου δὲ μυστηριακὸν σῶμα ἀγιαζόμενον καὶ ζωοποιούμενον διὰ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ⁴.

1. «Πορεύομαι πρὸς τὸν Πατέρα... συμφέρει, ἵνα ἔγω ἀπέλθω· ἔân γάρ ἔγω μὴ ἀπέλθω, ὁ Παράλητος οὐκ ἔλευσεται πρὸς ὑμᾶς... ὅταν δὲ ἔλθῃ ἐκεῖνος, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὁδηγήσει ὑμᾶς εἰς πᾶσαν τὴν ἀληθείαν», *Iw.* 14,28· 16,7· 16,13. Πρβλ. Φωτιού, *Μεσταγωγία* 24, PG 102, 305A.

2. «Καὶ ταύτην τὴν χάριν οὐ παρὸν μόνον τῷ σώματι πηγάζειν ἐδωρεῖτο, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἐφεξῆς ἀπαντας αἰῶνας δι' αὐτοῦ τὴν ἀνάπλασιν καὶ ἀναγέννησιν εὑρίσκειν τοὺς σωζόμενους ἐνεργείᾳ τοῦ παναγίου Πνεύματος ἐχαρίτωσεν, ὡς ἀθάνατον αὐτῷ παρακολουθεῖν τὴν δωρεὰν τοῦ χαρισματοῦ», Φωτιού, *Κατὰ Μαρικαίων* 4, PG 102, 197A.

3. Πλείονα βλ. Ιω. ΚΑΡΜΙΡΗ, 'Ορθόδοξος 'Εκκλησιολογία, 'Αθῆναι 1973, σσ. 203-205.

4. Βλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, 'Ἡ Χριστιανικὴ κοινωνία καὶ ὁ κόσμος', σ. 30 κ.τ.

"Οταν ὅμιλῶμεν περὶ χριστιανικῆς κοινωνίας, ἀναφερόμεθα ἰδιαιτέρως εἰς τὰς ἰδιαίουσας σχέσεις τῶν Χριστιανῶν ὑπὸ τὴν ἰδιότητά των ὡς μελῶν τῆς 'Εκκλησίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἐνετάγησαν οὗτοι ἀναγεννηθέντες ἐν Χριστῷ διὰ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. 'Η ἑνταξις αὕτη συνεπάγεται πρωτίστως ἀποδοχὴν τῶν δογματικῶν ἀληθειῶν, τὰς ὁποίας κηρύσσει ἡ 'Εκκλησία, ἀλλὰ νοεῖται οὐσιαστικὴ μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ἀμέσου συνεπείας αὐτῶν ἐπὶ τῆς καθ' ὅλου ζωῆς καὶ τῶν ἐν γένει σχέσεων τοῦ πιστοῦ μετὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων.

Τὸ δόγμα λοιπὸν δὲν συνιστᾶ ἀπλῶς προϋπόθεσιν δρθῆς πίστεως, ἀλλὰ καὶ κανόνα ζωῆς καὶ σχέσεων τοῦ πιστοῦ ἐντὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, ὡς καὶ πέραν τῶν ὅρων αὐτῆς ἐντὸς τῆς κοσμικῆς κοινωνίας. Κατὰ συνέπειαν αἱ θεμελιούμεναι σχέσεις χαρακτηρίζουν μὲν τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς κοινότητος ἐν σχέσει πρὸς οἰλανδήποτε ἄλλην συλλογικὴν πραγματικότητα, ἀλλ' ἀποκλύπτουν τὴν καθολικότητα καὶ τὴν παγκοσμιότητα τῆς βάσεως, ἐπὶ τῆς ὁποίας οἰκοδομοῦνται, τείνουσαι εἰς συνάντησιν μετὰ τοῦ ἐκτὸς αὐτῆς κόσμου καὶ τῆς ιστορίας του. 'Επὶ τῆς ἀρχῆς ταύτης φωδομήθη ἡ βυζαντινὴ περὶ ιεραποστολῶν ἰδεολογία, διὰ τῆς ὁποίας ἡ ζωσα χριστιανικὴ κοινωνία εἰς κατάστασιν πληρότητος ἔξερχεται τοῦ οἰκείου ἐνδοκοινωνικοῦ πλαισίου εἰς διακοινωνικὴν συνάντησιν μετὰ τῶν ἔθνων πρὸς μαρτυρίαν καὶ ἀποκάλυψιν τοῦ ζῶντος ἐν Τριάδι Θεοῦ. 'Η ἔξοδος καὶ ἡ πορεία αὕτη προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξιν δυναμικῆς αἵτίας, ἵκανης πρὸς μεταλλαγὴν τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων ἐντὸς τῆς βυζαντινῆς χριστιανικῆς κοινωνίας, τῆς ὁποίας καρπὸς ὑπῆρξαν αἱ ιεραποστολαί.

Κατὰ τὸν Φώτιον ἡ προαναφερθεῖσα προϋπόθεσις ἐνυπάρχει μόνον εἰς τὴν πίστιν καὶ τὴν ἀγάπην, «ἐπεὶ πασῶν ἀρίστη κοινωνίᾳ ἡ κοινωνία τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀληθοῦς ἀγάπης»¹. Διὰ μὲν τῆς «κοινωνίας τῆς πίστεως» διασφαλίζεται ἡ δρθή καὶ ὁμόφωνος ἀποδοχὴ τοῦ δόγματος, ἀποκλειούμενων τῶν αἱρέσεων καὶ τῶν σχισμάτων, διὰ δὲ τῆς «κοινωνίας τῆς ἀληθοῦς ἀγάπης» καταδεικνύεται ἡ συνέπεια τῶν Χριστιανῶν πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως, διὰ τοῦ ὁποίου μετηλλάγησαν αἱ μεταξὺ των σχέσεις καὶ ἐγένοντο ἀδελφοί ἐν Χριστῷ καὶ τέκνα τοῦ ἐν οὐρανοῖς Πατρός. 'Η ζωσα πίστις, ἡ φλέγουσα τὰς καρδίας τῶν πιστῶν, συνιστᾶ καθ' ἐαυτὴν κοινωνικότητα, διότι πρωτίστως ἐκφράζεται ὡς κοινωνία καὶ σχέσις μετὰ τοῦ ζῶντος ἐν Τριάδι Θεοῦ. Τοῦτο κατανοεῖται πληρέστερον ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ἐν τῇ ὁποίᾳ πραγματοποιεῖται ἡ συνάντησις τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ ἐν Χριστῷ ἀποκαλυφθέντος Θεοῦ. Κατὰ ταῦτα ἡ δρθόδοξος πίστις δὲν συνιστᾶ ἀποδοχὴν θεωρητικῶν περὶ Θεοῦ ἀληθειῶν, ἀλλ' ἔλευθεραν ἐν τῇ 'Εκκλησίᾳ οἰκείωσιν τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ καὶ βίωσιν τῆς ἀποκαλύψεως αὐτοῦ². 'Ἐντὸς τοιαύτης πίστεως ἡ κοινωνία

1. Φωτιού, 'Ἐπιστολὴ Α' 1, 138.

2. Βλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, 'Η Ηθική καὶ ἀποκάλυψις', σ. 23.

ἀγάπης τοῦ πιστοῦ μετὰ τῶν ἀδελφῶν νοεῖται ὡς ἡ πλέον φυσικὴ συνέπεια τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ σχέσεως καὶ κοινωνίας. Οὕτω διαπιστοῦται ἐντὸς τῆς προαναφερθείσης κοινωνικότητος ἡθικὴ ποιότης, ἐκ τῆς ὅποιας χαρακτηρίζεται ὁ πλησίον ἀδελφὸς ἐν Χριστῷ καὶ ἡ μετ' αὐτοῦ κοινωνία χριστιανική.

Ἡ σπουδαιότης τῶν ἀνωτέρω κεφαλαιώδης ἐντὸς τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος τῆς Ἐκκλησίας ἐκφράζει ἴδεωδες, τοῦ ὅποιου τὴν βίωσιν ἀναστέλλουν αἱ διασπάσεις τῆς κοινωνίας τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀληθοῦς ἀγάπης ἔνεκα σχισμάτων καὶ αἱρέσεων. Οὕτω βλέπομεν ὅτι ἡ ἐνότης πίστεως εἰς τὸ δρθὸν δόγμα ἐγγυᾶται τὴν ἐνότητα τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας.¹ Αλλ’ ἡ ἐνότης αὕτη δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἀνεξαρτήτως τῆς βιώσεως τοῦ δρθοῦ ἥθους καὶ τῆς ἔξι αὐτῆς προόδου εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν τελείωσιν, ἡτις νοεῖται κατὰ τὴν δρθόδοξον ἀντίληψιν πάντοτε ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κοινωνίαν. Μόνον ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας οἱ πιστοὶ κοινωνοῦν διὰ τῶν μυστηρίων μετὰ τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ καὶ διὰ τῆς ἀληθοῦς ἀγάπης μεταξύ των. Διὰ τῆς συλλογικῆς πίστεως συνάπτονται μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ ταυτοχρόνως διασφαλίζονται ἔξι δόλων τῶν πιθανῶν ὑποκειμενικῶν ἀποκλίσεων.

Μεμονωμένη ὑποκειμενικὴ πίστις διαστέλλουσα ἔκυρτὴν τῆς συλλογικῆς ἐπ’ οὐδενὶ δύναται νὰ νοηθῇ ἐντὸς τοῦ πνεύματος τῆς δρθοδόξου ἐκκλησιολογίας καὶ συνιστᾶ ἀρετικὴν ἔξαρσιν. Τοῦτο δέ, διότι δὲν ὀλοκληροῦται ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῆς ἀγάπης μετὰ τῶν ἀδελφῶν καὶ ὑποσκελίζουσα τὴν Ἐκκλησίαν ὑπολαμβάνει τὴν ὑπαρξίαν αὐτῆς ὡς δευτερευούσης σημασίας, ἡ δόλως περιττῆς διὰ τὴν ἀνθρωπίνην σωτηρίαν. Βασικαὶ λοιπὸν προϋποθέσεις διὰ τὴν ὑπαρξίαν καὶ περαιτέρω δραστηριότητα τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας ἀποτελοῦν ἡ ἐνιαία πίστις καὶ ἡ ἀληθῆς ἀγάπη. Διὰ τοῦτο συνήθως ὅπισθεν πάσσης μεγαλειώδους ἐκδηλώσεως τῆς ἐν λόγῳ κοινωνίας ὀφείλομεν νὰ ἀναγνωρίσωμεν τοὺς ὡς ἄνω παράγοντας, καρπὸν καὶ ἔκφρασιν τῶν ὅποιων συνιστοῦν αἱ εἰρημέναι ἐκδηλώσεις. "Αλλωστε ἡ ἐνιαία πίστις μετὰ τῆς ἀληθοῦς ἀγάπης ἀποτελοῦν προϋπόθεσιν ἐνότητος, ἀνευ τῆς ὅποιας εἶναι ἀδύνατος ἡ πρὸς τὸν κόσμον ἀνταπόκρισις τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ ἐνότης τῶν μελῶν τῆς ἐν Χριστῷ κοινωνίας ὑπῆρξε πάντοτε βασικὸν μέλημα τῆς Ἐκκλησίας, ἵδιᾳ δὲ εἰς περιπτώσεις ἐσωτερικῶν κρίσεων ὀφειλούμενων εἰς ἀμφισβήτησεις ἡ μεμονωμένας προσπαθείας διαφόρου ἔρμηνείας τῶν ὑπὸ τοῦ Κυρίου καὶ τῶν Ἀποστόλων παραδεδομένων ἀληθειῶν. "Ηδη γνωρίζομεν τὰς ἐσωτερικὰς κρίσεις καὶ τὰ σκάνδαλα τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ὥστε φαίνεται ἀπολύτως δεδικαιολογημένη ἡ συνεχὴς ἐκκλησίας αὐτοῦ πρὸς τοὺς Χριστιανούς διὰ τὴν διατήρησιν τῆς μεταξύ των ἐνότητος.¹ Η ἀναγκαιότης αὕτη εἰδικώτερον ἀναπτύσσεται εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν αὐτοῦ, ὅπου θεολογικώτατα προβάλλεται ὁ Χριστὸς

1. *Vid. Rom. 16, 17· Phil. 1, 4-5· 2, 1-5· Col. 3, 14-15.*

ὡς σύμβολον καὶ πρόξενος τῆς ἐνότητος¹, καὶ καλοῦνται οἱ πιστοὶ νὰ δεχθοῦν αὐτὸν εἰς τὰς καρδίας των διὰ τῆς πίστεως² καὶ νὰ περιπατήσουν ἀξίως τῆς ἀνωθεν κλίσεως, «ἀνεχόμενοι ἀλλήλων ἐν ἀγάπῃ, σπουδάζοντες τηρεῖν τὴν ἐνότητα τοῦ Πνεύματος ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης»³. Τὸ γεγονός τῆς ἐνότητος μάλιστα ἀποκτῷ ἴδιαιτέραν σημασίαν, διότι οἱ πιστοὶ διὰ τῆς χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀποτελοῦν ἐν σῶμα, τὴν Ἐκκλησίαν, ὅπου ὑπάρχει μία κεφαλὴ, ὁ Κύριος, μία πίστις καὶ ἐν βάπτισμα⁴. Οὕτως ἡ ἐνότης ἐκφαίνεται ὡς συνισταμένη τῆς πίστεως εἰς τὸν ἕνα Κύριον καὶ τῆς ἀγάπης καὶ εἰρήνης αὐτῶν, οἱ ὅποιοι ἐκλήθησαν καὶ διὰ τοῦ βαπτίσματος ἐνετάχθησαν ἐν Πνεύματι εἰς τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου, τὴν Ἐκκλησίαν. Η πίστις λοιπὸν καὶ ἡ ἀγάπη ἀποτελοῦν τὰ δργανα διὰ τὴν δημιουργίαν καὶ ἔξασφάλισιν τῆς ἐνότητος⁵. "Αρνησις αὕτων συνεπάγεται στάσεις καὶ φιλονεικίας, διὰ τῶν ὅποιων καταλύεται ἡ ἐνότης καὶ ἐπέρχεται διάσπασις τῆς δργανικότητος τῆς Ἐκκλησίας.

Τοῦτο ἐμφαίνεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ διὰ τῶν αἱρέσεων, αἱ ὅποιαι ἀπετέλεσαν οὐχὶ ἀπλῶς ἀρνησιν τῆς παραδεδομένης πίστεως ἡ αἰτίαν σχισμάτων, ἀλλὰ καὶ ἀφορμὴν ἐκδηλώσεως ἀμοιβαίου μίσους ἡ ἐνάρξεως διωγμῶν μεταξύ τῶν διαφόρων ἀποσχισθεισῶν ἐκ τῆς Ἐκκλησίας ὅμάδων ἡ καὶ κατὰ τῶν ἀληθῶν πιστευόντων καὶ στερρῶς ἔχόντων ἐπὶ τῇ πέτρᾳ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀληθοῦς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου. Κατὰ τὸν Φώτιον λοιπόν, *καὶ πρὸς ἀλλήλους στάσεις*

1. «'Ανακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ Χριστῷ, τὰ ἐπὶ τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς», 1, 10.

2. 3, 17.

3. 4, 2-3.

4. 4, 4-5.

5. Τὴν σημασίαν τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης διὰ τὴν ρύθμισιν τῶν σχέσεων τῶν πιστῶν καὶ τὴν ἔξασφάλισιν τῆς ἐνότητος ἐν τῇ χριστιανικῇ κοινωνίᾳ ἔξαιρουν πάντες γενικῶς οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Εἰδικώτερον Ἰγνάτιος δ καὶ Θεοφόρος ἔρμηνεύων τὴν διδασκαλίαν τοῦ Παύλου καὶ ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς Ἐφεσίους λέγει: «'Αρχὴ μὲν πίστις τέλος δὲ ἀγάπη. Τὰ δύο ἐν ἐνότητι γενόμενα Θεοῦ ἔστιν· τὰ δὲ ἄλλα πάντα εἰς καλοκαγαθίαν ἀκόλουθά ἔστιν. Οὐδέτε πίστιν ἐπαγγελόμενος ἀμαρτάνει, οὐδὲ ἀγάπην κεκτημένος μαστεῖ», 14, PG 5, 656B· καὶ καταλήγει: «συνέρχεσθε ἐν μιᾷ πίστει», 20, PG 5, 661A. Όμοίως καὶ Ἰωάννης δ Χρυσόστομος διατελεῖται: «Τοῦτο γάρ ἔστιν ἐνότης πίστεως, δταν πάντες ἔν δικαιον, δταν πάντες ὅμοιοι τὸν σύνδεσμον ἐπιγινώσκωμεν», Ομιλία εἰς Ἐφεσίους 11, 3, PG 62, 83. Μάζιμος δὲ δ Ομιλογητὴς διδων τὸν δρισμὸν τῆς Ἐκκλησίας λέγει δτι αὕτη «ἔστι εἰκὼν τοῦ μὲν Θεοῦ· διότι ἡν ἐργάζεται κατὰ τὴν ἀπειρον αὐτοῦ δύναμιν καὶ σοφίαν, περὶ τὰς διαφόρους τῶν ὅντων οὐσίας ἀσύγχυτον ἔνωσιν, ὡς δημιουργός κατ' ἄκρον ἐσυτῷ συνέχων· καὶ κατὰ μίαν τῆς πίστεως καὶ χάριν καὶ κλήσιν τοὺς πιστοὺς ἀλλήλους ἔνοειδῶς συνάπτουσα· τοὺς δὲ πρακτικοὺς καὶ ἐναρέτους, κατὰ μίαν γνώμης ταυτότητα· τοὺς δὲ θεωρητούς καὶ γνωστικούς πρὸς τούτους καὶ καθ' ὅμοιοιν ἀρραγῆ καὶ ἀδιαίρετον», Μυσταγωγία 24, PG 91, 705 B. Πρβλ. ΙΙ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, 'Υπόμνημα εἰς τὰς Ἐπιστολὰς τῆς Καινῆς Διαθήκης, τόμ. 2, 'Αθῆναι 1956, σ. 122.

καὶ φιλονεικίαι τὸν βίον ἀνέτρεψαν καὶ τὴν πίστιν διεσπάραξαν· στάσις γὰρ ἐν μὲν ζώῳ σώματι λύσιν καὶ θάνατον ἀπεργάζεται, ἐν ἐκκλησίᾳ δὲ διασπορὰν τῶν μελῶν καὶ τῆς κατὰ τὴν εὐσέβειαν ἀρμονίας ἔκλυσιν καὶ τὸν ψυχικὸν σπαραγμὸν καὶ τὸν ὅλεθρον¹. Διὰ τούτων ἀποκαλύπτεται ἡ ἀπουσία τῆς ἀγάπης καὶ ἐν τελευταίᾳ ἀνάλύσει ἡ ἔλλειψις τῆς πρὸς τὸν Θεὸν πίστεως. Διότι, ὡς γνωστόν, ὁ διασπῶν τὸν μετὰ τοῦ πλησίον δεσμὸν τῆς ἀγάπης ἀπομακρύνεται τοῦ Θεοῦ², ἀναστέλλων ἡ ἀποβάλλων ὄριστικῶς τὴν πρὸς αὐτὸν πίστιν. Πίπτει εἰς τὸ σκότος καὶ τὴν πλάνην, καὶ ἀγνοεῖ ποῦ πορεύεται καὶ εἰς τί κατατείνει³. Συνεπῶς ἡ ἔλλειψις ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον συνιστοῦν βασικῶς ἔλλειψιν πίστεως, ἐπειδὴ, ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, ἡ ἀληθής ἀγάπη ἀποτελεῖ ἔκφρασιν ζώσης πίστεως καὶ δὲν δύναται νὰ νοηθῇ κεχωρισμένως ἡ ἀνεύ ἑκείνης⁴.

Ἡ ἐνότης καὶ κοινωνία τῶν ἀνθρώπων ἀπετέλεσεν ἔνα ἐκ τῶν βασικῶν σκοπῶν τῆς θείας οἰκονομίας. Διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως, τοῦ σταυροῦ, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως δὲν ἀνεπλάσθη μόνον τὸ πεπτωκός πλάσμα, ἀλλ’ ἐνοποιήθησαν ὅπαντες «οἱ μακρὰν καὶ πόρρω διεστῶτες», ὥστε συνεστήθη ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ «θεοπρεπῶς ἐν βάπτισμα καὶ μία πίστις καὶ μία καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ ἐκκλησία»⁵. Οὕτως ἡ ἐνότης ἐν τῇ κοινωνίᾳ φύκοδομήθη ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἀποκλειστικῶς ἐντὸς τοῦ πνευματικοῦ χώρου τῆς ἐκκλησίας, καὶ εἰς μόνην αὐτὴν παρεχέθησαν τὰ ὅργανα τῆς ἐνότητος καὶ αἱ προϋποθέσεις θεμελιώσεως ὑγιοῦς κοινωνίας σχέσεων μεταξὺ τῶν πιστῶν. Συνεπῶς μόνον ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας δυνάμεθα νὰ εὔρωμεν τὴν ἰδεώδη καὶ ἀρμονικὴν ἀνάπτυξιν πίστεως καὶ ἀγάπης, ὡς καὶ τὴν βίωσιν αὐτῶν ὑπὸ τῶν πιστῶν. Τὸ γεγονός τοῦτο διαπιστοῦται ἐκ τῆς ἴδιαζούσης σχέσεως τῶν πιστῶν μετὰ τῆς ὅλης ἐκκλησίας καὶ τῆς συλλογικῆς συναφείας αὐτῆς μεθ’ ἐνδεξ ἐκάστου.

Αἱ προαναφερθεῖσαι δογματικαὶ προϋποθέσεις, διὰ τῶν ὅποιων ἐμελετήθησαν αἱ σχέσεις τῶν θείων προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος ἐπὶ τῇ βάσει οὐχὶ τῆς ἀριθμητικῆς ἐνότητος, ἀλλὰ τῆς ἐνότητος συγγενείας τῆς θείας ούσιας, συνιστοῦν βάσιν δι’ ἀνάλογον θεώρησιν τῆς νέας κοινωνικῆς πραγματικότητος, κατὰ τὴν ὅποιαν χαρακτηρίζεται ἡ μὲν ἐκκλησία ὡς μήτηρ, οἱ δὲ πιστοὶ ὡς τέκνα αὐτῆς. Ἐντὸς τῆς οἰκογενειακῆς ταύτης συλλογικότητος οἱ «υἱοί» καὶ αἱ «θυγατέρες» καλοῦνται νὰ τιμήσουν τὴν σεβασμίαν «μητέρα», προσφέροντες οὐχὶ πολύτιμα ὄλικὰ δῶρα, ἀλλ’ «ἀκίβδηλον πίστιν»⁶, μετουσιουμένην εἰς ἔργα

1. Ὁμιλίαι 16, 161.

2. Α' Ἰω. 4, 20· πρβλ. Φωτιογ., Ὁμιλίαι 6, 68.

3. Ἔνθ' ἀνωτ.

4. Πρβλ. Γαλ. 5, 6· Ἐφ. 6, 23· Α' Θεσ. 3, 6· Β' Τιμ. 1, 13· Φιλημ. 1, 6· Ἰακ. 2, 17-18· Α' Ἰω. 4, 16-17.

5. Φωτιογ., Ὁμιλίαι 16, 162.

6. Αὐτόθι 17, 169.

ἀγάπης. Ἡ ἀκίβδηλος πίστις ἀποτελεῖ ἔκφρασιν δρθιδόξου σκέψεως καὶ ζωῆς, ἀποκλειομένης πάσης μετὰ τῶν αἵρετικῶν κοινωνίας δυνάμει τῆς μεταλήψεως τῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ θείων μυστηρίων¹. Ἡ οὔτω προσφερομένη πίστις καθίσταται κύριμμα αὐτῆς², ἐνῷ πᾶσα ἐκδήλωσις ἡ βίωσις ἀπιστίας συνιστᾶ ἀπογύμνωσιν τῆς ὡραιότητος τῆς ἐκκλησίας καὶ κατὰ πρόσωπον ὕβριν³.

Ἡ ἐκδήλωσις λοιπὸν καὶ ἡ βίωσις ἀληθοῦς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πίστεως ἀποτελεῖ τὴν βεβαιοτέραν ἀπόδειξιν περὶ τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς καὶ τὴν ἀσφαλεστέραν ἐγγύησιν διὰ τὰς ἐν αὐτῇ ὑγιεῖς σχέσεις μεταξὺ τῶν πιστῶν. Ἡ πίστις αὐτῇ συνιστᾶ ἐπίσης καὶ προϋπόθεσιν κοινωνίας μεταξὺ τῶν τοπικῶν ἐκκλησιῶν. Χάριν δὲ τῆς κοινωνίας ταύτης ἀπεστέλλοντο ὑπὸ τῶν ἐκάστοτε χειροτονουμένων ἐπισκόπων μιᾶς τῶν πόλεων Ρώμης, Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, ὡς ὁμολογίαι δρθιδόξου πίστεως, αἱ ἐνθρονιστήριοι εἰπιστολαὶ ἡ συλλαβαὶ πρὸς τοὺς μακρὰν ἀπόντας ἀδελφοὺς τῶν ὑπολοίπων πόλεων⁴. Χαρακτηριστικὸν τῶν ἐπιστολῶν τούτων εἶναι ἡ ἐπίμονος ἀναφορὰ εἰς τὸ τριαδικόν, τὸ χριστολογικὸν καὶ τὸ περὶ ἐκκλησίας δόγμα, ἐντὸς τῶν ὅποιων περικλείονται αἱ βάσεις τῆς δρθιδόξου πίστεως καὶ αἱ προϋποθέσεις κοινωνίας μεταξὺ τῶν συνομολογούντων⁵. Διὰ τὸν Φώτιον μάλιστα ἡ κοινωνία τῆς πίστεως, ὡς θεμέλιον τῶν σχέσεων τῶν Χριστιανῶν καὶ τῶν τοπικῶν ἐκκλησιῶν, ἐγγυᾶται, διασφαλίζει καὶ τηρεῖ ἀνόθευτον καὶ τὴν μεταξὺ τούτων κοινωνίαν τῆς ἀγάπης⁶.

Ἡ πίστις λοιπὸν συνιστᾶ κίνησιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἀποδοχῆς τῶν εἰς αὐτὸν ἀναφερομένων ἀληθειῶν καὶ παράλληλον ἐκδήλωσιν ἀφοσιώσεως, ἡ ὅποια ἐνεργεῖται δι’ ἀγάπης καὶ μιμήσεως. Καὶ εἰς μὲν τὴν ἀγάπην ἀποκαλύπτεται ἡ θεανθρωπίνη σχέσις⁷, εἰς δὲ τὴν μίμησιν ἡ δυνατότης προσεγγίσεως τοῦ πλησίον κατὰ τὸν τύπον προσεγγίσεως τοῦ Θεοῦ⁸. Οὕτως ὁ πιστός, ἐν τῇ προσπαθείᾳ του νὰ μιμηθῇ τὸν ὄντα οὐρανοῖς Πατέρα, προσεγγίζει αὐτὸν διὰ τῆς πίστεως καὶ μιμεῖται τὰς ἐνεργείας τῆς ἀσυλλήπτου θείας

1. «Ἐν μόνῃ τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν θείων μεταλαμβάνοντες μυστηρίων τὰς δὲ τῶν αἵρετων συναγωγὰς βδελυττόμενοι», Αμφιλόχια 264, PG 101, 1085C.

2. Ὁμιλίαι 17, 169.

3. Αὐτόθι 17, 167.

4. Βλ. Φωτιογ., Ἐπιστολαὶ Α' 1, 133, σημ. 1.

5. Πρβλ. αὐτόθι 1, 133-2, 146.

6. «Ἴνα καὶ ἡ κοινωνία τῆς πίστεως τὴν ἐν ἀγάπῃ κοινωνίαν ἀρραγῇ τε καὶ ἀνόθευτον διαφυλάττοιτο», αὐτόθι 2, 146.

7. Φωτιογ., Ὑπόμνημα εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, Ἀποσπάσματα εἰς Ματθαῖον, PG 101, 1197D.

8. «τὸν ἐν οὐρανοῖς μιμεῖσθαι Πατέρα, διὰ οὐδὲ τοὺς ἔχθρους ἀπεστρέφετο», Ἐπιστολαὶ Α' 136, 453· πρβλ. καὶ Ἐπιστολαὶ Β' 21, 37.

φύσεως κατά τὰς δυνατότητας τῆς ἀνθρωπίνης. 'Αποκτᾶ ἐναργεστέραν γνῶσιν περὶ τοῦ Θεοῦ, συναπτόμενος δὲ μετ' αὐτοῦ καθίσταται ὡς πρὸς τὰς ἐνεργείας του «θεὸς κατὰ χάριν»¹. 'Γπὸ τὴν ἰδιότητα ταύτην ἀνακαλύπτει ἐν τῇ Ἀγίᾳ Τριάδι τὴν τελείαν ἀγάπην, ὡς «ὑπεράγαθον ἀγαθότητα καὶ πιγγὴν ἀγαθότητος», ἐγγίζει ταύτην καὶ καθίσταται φορεύς της πρὸς τὸν πλησίον, ἐπειδὴ «τοῖς ἀγαθοῖς ἔκειθεν τὸ ἀγαθύνεσθαι»².

'Η κατακύρωφος σχέσις τοῦ πιστοῦ μετὰ τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ πληρουμένη ὑπὸ τῆς θείας ἀγάπης ἐκχέεται εἰς τὸν κόσμον καὶ καθίσταται δριζοντία κατὰ τὴν συνάντησιν μετὰ τῶν ἀδελφῶν ἐν Χριστῷ. Οὕτως ἡ ἀγάπη, ὡς στοιχεῖον ἐνότητος καὶ πληρότητος τῆς ὑπερλόγου κοινωνίας τῶν θείων προσώπων, ἀποκαλύπτεται δυνάμει τῆς θείας φιλανθρωπίας, καὶ ἐλκομένη ὑπὸ τῆς πίστεως, ἀφοσιώσεως καὶ μιμήσεως τῶν πιστῶν εἰσέρχεται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὡς ἐνοποιὸς πλέον δύναμις καὶ σύνδεσμος ἐνότητος. «Δι' αὐτῆς γάρ τὰ διεστῶτα συνάπτεται, καὶ εἰρήνη ποιεῖται τὰ μαχόμενα, καὶ τὰ οἰκεῖα μᾶλλον συσφίγγεται, ταῖς στάσεσι καὶ ταῖς φιλονεικίαις πάροδον οὐ παρεχόμενα... Καὶ τοὺς τὴν αὐτὴν πάλιν περὶ τὸ θεῖον δόξαν κρατύνοντας, καὶ ὡς πορρωτάτω παροικοῦντας ὅσι, καὶ διφθαλμοῖς ἀλλήλων οὕπω ὠράθησαν, εἰς ἔνωσιν ἄγει, καὶ γνώμας συνάπτει, καὶ φίλους ἀληθεῖς ἀπεργάζεται»³.

'Η ἐπὶ κοινωνικοῦ πεδίου μεταλλακτικὴ δύναμις τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης ἀποτελεῖ χορηγίαν καὶ δωρεάν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος⁴. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ καρποὶ αὐτῶν ὡς ἐνότης καὶ κοινωνία ὑγιῶν σχέσεων ἐνυπάρχουν μόνον ἐντὸς τοῦ πνευματικοῦ χώρου, ὅπου ὁ Παράκλητος ἐνεργεῖ τελειῶν τοὺς ἀνθρώπους. 'Ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ λοιπὸν βιοῦται ἡ πληρότης τῆς πίστεως καὶ ἡ ἰδεώδης ἔκφρασις καὶ ἐκδήλωσις τῆς ἀγάπης. 'Ἐν αὐτῇ ἔξοβελίζονται ἡ ἀμφιβολία καὶ ἡ ἰδιοτέλεια καὶ πραγματοποιεῖται ἀληθής κοινωνία καὶ συνάφεια πλάσματος καὶ Πλάστου. 'Ωστάτως ἐν αὐτῇ ὁ πιστὸς διὰ τοῦ βαπτίσματος, τῆς μετανοίας καὶ τῆς θείας εὐχαριστίας ἀπαλλάσσεται ἔξ οὖν τῶν παλαιῶν μετὰ τῆς φύσεως δεσμῶν τοῦ βιολογικοῦ ἀτόμου καὶ διὰ τῆς ζωοποιοῦ χάριτος τοῦ παναγίου Πνεύματος καθίσταται πρόσωπον ἐν κινήσει πρὸς ἔτερα πρόσωπα, μετὰ τῶν ὅποιων συνθέτει κοινωνίαν ἔχουσαν κέντρον αὐτῆς τὸν Κύριον⁵. 'Ἐντὸς τῆς νέας ταύτης σχέσεως ὁ συνάνθρωπος ἀποτελεῖ διὰ τὸν πιστὸν κοινωνὸν τῆς αὐτῆς πίστεως, ἀδελφὸν ἐν Χριστῷ, εἰκόνα καὶ τέκνον τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὸ πρόσωπόν του ἀνακα-

λύπτει τὸ ἔτερον μέλος τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὸ ὅποιον καὶ ὁ ἴδιος ἀνήκει. Τοῦ σώματος δὲ τούτου ἡ ἐνότης, ὡς ἀποτέλεσμα κοινωνίας πίστεως καὶ ἀγάπης, βεβαιοῦ τὴν παρουσίαν τοῦ Παρακλήτου τὴν ἀποτελοῦσαν ἐγγύησιν διὰ τὰς μετὰ τοῦ Θεοῦ σχέσεις τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας.

'Γπὸ τὰς ὡς ἄνω λεπτομερεῖς προϋποθέσεις, αἵτινες ἔξαγονται ἐκ τῆς διδασκαλίας τοῦ Μ. Φωτίου, ὁ θ' αἰών μετὰ τὴν κρίσιν τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδος καὶ τὴν ὄριστικὴν ἐπικράτησιν τοῦ ὅριθμοδος δόγματος συνιστᾶ τὸ ἰδεώδες πλαίσιον, ἐντὸς τοῦ ὅποιου ἐπετεύχθη ὡς καρπὸς ἐνιαίας πίστεως καὶ ἀληθοῦς ἀγάπης ἡ ἀπαραίτητος ἐσωτερικὴ ἐνότης καὶ πνευματικὴ εὐεξία τῆς Ἐκκλησίας¹. Τοῦτο βεβαίως δὲν εἶναι ἀνεξάρτητον τῆς γενικωτέρας πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τῆς βυζαντινῆς παιδείας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ τῆς Ἱεραποστολικῆς ἔξδου τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ὅπωσδήποτε ἐκφράζει ἐσωτερικὴν πληρότητα καὶ ἐντονον δυναμισμὸν τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας. 'Η πληρότης αὕτη καὶ ὁ δυναμισμός, ὡς θὰ ἰδωμεν ἐν τῷ οἰκείῳ κεφαλαίῳ, δὲν δύνανται εἰς τὸ Βυζαντιον νὰ νοηθοῦν ὡς μὴ ἔχοντα σχέσιν μετὰ τῆς πολιτειακῆς αὐταρκείας καὶ σταθερότητος, ἀλλ' ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὅψιν τὰς πρωτοβουλίας τοῦ Φωτίου καὶ τὴν γενικωτέραν στελέχωσιν τοῦ συντελεσθέντος ἐργου εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἐπιστημονικῆς, διοικητικῆς, Ἱεραποστολικῆς καὶ ἐν γένει κοινωνικῆς ζωῆς ὑπὸ ἐκκλησιαστικῶν προσωπικοτήτων, δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν τὸ μέγεθος τοῦ δυναμισμοῦ τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας κατὰ τὴν ὑπὸ ἔξετασιν περιοδον.

'Ανεφέρθημεν εἰς τὴν Ἱεραποστολικὴν ἔξοδον τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἔκφρασιν πνευματικῆς εὐεξίας καὶ πληρότητος αὐτῆς, διότι δύντως αἱ Ἱεραποστολαὶ ἀποτελοῦν ἔργον βαθείας πίστεως πρὸς τὸν κηρυττόμενον Θεὸν καὶ ἀγάπης πρὸς τοὺς μακράν αὐτοῦ εὐρισκομένους ἀδελφούς. 'Αλλ' αἱ Ἱεραποστολαὶ, ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην δὲν ἀποτελοῦν τὴν μόνην ἔκφρασιν πληρότητος τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ζώσης κοινωνίας πίστεως καὶ ἀληθοῦς ἀγάπης. Αὗται ὑπῆρξαν, ἀφ' ἐνὸς μὲν φυσικὴ ἐκδήλωσις τῆς ἐντόνου μοναστικῆς δραστηριότητος², ἀφ'

1. Πλείονα βλ. Ιω. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, «Η κατάστασις τῆς παιδείας εἰς τὸ Βυζαντιον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Θ' αἰώνος», ἐν Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἔσδιτος ἐπὶ τῆς χιλιοστῆς ἀκατοστῆ ἐπηρίδι, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 50 κ.έ. Πρβλ. Β. ΤΑΤΑΚΗ, «Φωτίος ὁ μεγάλος ἀνθρωποτέλης», ἐνθ' ἀνωτ., σ. 81 κ.έ.

2. Μεγάλα μοναστικά κέντρα κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, πλὴν τῆς Μονῆς τοῦ Στουδίου, ησαν ἡ Μονὴ τῶν Ἀγίων Αποστόλων, ἐνθα δέλειτούργει καὶ ἡ ἀνωτάτη πατριαρχικὴ σχολή, αἱ Μοναὶ τοῦ Ολύμπου Βιθυνίας καὶ τοῦ Πολυχρονίου, ἡ Μονὴ τῶν Ἀρμονιανῶν ἡ τοῦ Βάρδων, ἡ Μονὴ τῆς Ἡρεμίας, τὴν ὅποιαν ίδρυσεν ὁ Φωτίος, ἡ Μονὴ τοῦ Ἀγίου Μάμαντος καὶ ἐτέρα ἀγνωστος εἰς ἡμᾶς, ἡτις εὐρισκομένη εἰς πρόστειον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρξε πιθανῶς εἰδικὸν κέντρον σλαβικῶν σπουδῶν διὰ τὴν προετοιμασίαν τῶν Ἱεραποστολῶν. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἐπιδιώξεις τῆς ἀποστολῆς Κυριλλού καὶ Μεθοδίου εἰς τὴν κεντρι-

1. 'Αμφιλόχια 5, PG 101, 109D.

2. 'Ἐπιστολαὶ Α' 1, 139.

3. Αὐτόθι 3, 147.

4. Βλ. Φωτίογ, Μωσαγωγία 49, PG 102, 328C-333A.

5. «Οδ γάρ εἰσιν δύο ἡ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἐμὸν δνομα, ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν», Matθ. 18, 20· πρβλ. Matθ. 28,20· Ιω. 14,23.

έτερου δὲ καρπὸς τῆς γενικωτέρας συντελεσθείσης ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων, διότι οὐσιαστικῶς τὰς λεραποστολὰς διωργάνωσαν καὶ ἔφερον εἰς πέρας λόγιοι κληρικοί, μεταξὺ τῶν ὅποιων πρώην ἀνώτατοι κρατικοὶ λειτουργοί, καθηγηταὶ καὶ ἐπίσκοποι¹.

‘Ως πρὸς τὸν μοναχισμὸν ἡτο ἐπόμενον νὰ παρατηρηθῇ ἔντονος ἔξαρσις λόγῳ τῆς ἀρξαμένης μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν ἀναδιοργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ’ εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ ἀναδιοργάνωσις αὕτη, ἐγκαινιασθεῖσα ὑπ’ αὐτοῦ τοῦ Φωτίου, σκοπὸν εἶχε νὰ προσδώσῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν νέαν πνευματικὴν ἀλλήλην διὰ τῆς ἀνωτάτης μορφώσεως τοῦ κλήρου καὶ τῆς ἀναλήψεως ὑπ’ αὐτοῦ δραστηριοτήτων πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν θεολογικῶν γραμμάτων καὶ τῆς παιδείας. Ἐπίσης εἶναι γεγονός ὅτι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰγνατίου καὶ οἱ πλέον φανατικοὶ ὄπαδοι ἐκείνου, μοναχοί τε καὶ λαϊκοί, συνησπίσθησαν πέριξ τοῦ Φωτίου², εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ὅποιου είλον οὐχὶ ἀπλῶς τὸν ποιμένα, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀληθῆ προστάτην τοῦ μοναχισμοῦ³. Πράγματι δὲ ἡ πολιτικὴ τοῦ Φωτίου ἀπεδείχθη ὅντως

κὴν Εύρωπην», ἐν *Κυρίλλῳ καὶ Μεθόδῳ τόμος ἑόρτιος...*, σσ. 8-9· P. DUTHILLEUL, *L'évangélisation des slaves, Cyrille et Méthode*, Paris 1963, σσ. 36· 57-58· B. ΦΕΙΔΑ, «Κύριλλος καὶ Μεθόδιος», ἐν *ΘΗΕ 7*, 1177· ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ (ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ) ΚΥΖΙΚΟΥ, «Ο ἐνάγιοις ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Φωτίος», ἐν *'Ορθοδοξία 1* (1926) 395. Πλείονα περὶ τῆς τοπογραφίας τῶν Μονῶν βλ. R. JANIN, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin 1, 3, Les Églises et les Monastères*, Paris 1953.

1. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐκ τῶν μεγάλων λεραποστόλων καὶ φωτιστῶν τῶν Σλάβων, ὁ μὲν Μεθόδιος πρὸ τῆς μοναχικῆς τοῦ κουρᾶς ἐξηρμάτισε διοικητὴς βυζαντινῆς ἐπαρχίας, ὁ δὲ Κύριλλος καθηγητὴς τῆς πατριαρχικῆς σχολῆς, προταθεὶς ὑπὸ τοῦ Φωτίου. Ἀναλόγου σημασίας λεραποστολικὸν ἔργον ἐπετέλεσεν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Βοσπόρου καὶ ιδιαιτέρως εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς Ζηγκίας ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ Φωτίου ὁ ἐπίσκοπος Ἀντώνιος καὶ ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ ὁ ἐπίσκοπος Χερσῶνος Παῦλος εἰς τοὺς Χαζάρους. βλ. Ιη. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, μην. ἔργον, σ. 77· τοῦ αὐτοῦ, «Η ἀποστολὴ τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθόδιου εἰς τὴν χώραν τῶν Χαζάρων», ἐν *'Ἐκκλησία 43* (1966) 16-17, σ. 436. Πρβλ. Φωτίογ, Ἀντωνίῳ ἀρχιεπισκόπῳ Βοσπόρου, *'Ἐπιστολαὶ Α'* 239, 547.

2. βλ. Γ. ΓΕΓΡΑΕ, *'Ο Φωτίος ἐν τῷ σχίσματι*, σσ. 24, 25, 41, 53.

3. «Ο Φωτίος τιμᾶ, δπως καὶ οἱ ἄλλοι Πατέρες, τὸν βίον τοῦ μοναχοῦ καὶ τὸν δνομάζει 'φιλόσοφον βίον' καὶ 'γυμνάσιον' τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ὑψηλῆς θρησκευτικῆς ζωῆς καὶ 'φιλόσοφον πολιτείαν', τὴν πολιτεία τῆς μοναχικῆς ζωῆς», (B. ΤΑΤΑΚΗ, «Φωτίος ὁ μεγάλος ἀνθρωπιστής», σ. 101). Εἰδικώτερον ἡ ἀγάπη τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν μοναχισμὸν ἐμφανεῖται ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς αὐτοῦ, ἐνθα ἀναμιμνήσκεται τοῦ ἐκ τῆς νεαρᾶς ἡλικίας ἔρωτος πρὸς τὸν 'μονήρη βίον μετ' ἰδιαιτέρας νοσταλγίας, ὡς ἐπίσης καὶ τὰς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὅποιας ἔχηναγκάσθη νὰ μὴ πραγματοποιήσῃ τὸν νεανικὸν πόθον του (*'Ἐπιστολαὶ Α'* 2, 145). 'Τὸ πνεῦμα τῆς ἀγάπης καὶ τῆς νοσταλγίας τοῦ μοναχισμοῦ γράφει πρὸς φίλους μοναχούς ἀπαντῶν εἰς ἔρωτήσεις καὶ προβλήματα αὐτῶν καὶ ἐπιχειρῶν παραμυθίαν καὶ τόνωσιν εἰς στιγμάτα θλίψεων καὶ ἀδυναμιῶν, (*'Ἐπιστολαὶ Α'* 102, 425-426· 103, 426· 104, 426-427· 105, 427-428), ἡ ὑπενθυμίζων παλαιὰς ἡμέρας πνευματικῆς κοινωνίας (*'Ἐπιστολαὶ Α'*

φιλομοναχική, διότι πλὴν τῆς προσωπικῆς συμβολῆς διὰ τὴν ἴδρυσιν τῆς Μονῆς τῆς Ἡρεμίας, ὁ μέγας πατριάρχης ἐπέτυχε νὰ διατηρῇ στενοτάτους δεσμούς μετὰ τῆς πλειονότητος τῶν μεγάλων μοναστικῶν κέντρων τῆς βυζαντινῆς ἐπικρατείας καὶ μετ’ ἐπιφανῶν ἡγουμένων καὶ μοναχῶν τῆς ἐποχῆς του¹. Τοῦτο ἀποδεικνύει πρόθεσιν διατηρήσεως κοινωνίας σχέσεων μεταξὺ τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς χάριν τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας.

‘Η ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων ἐξ ἄλλου συγδεῖσα μετὰ τῆς ἐπιθυμίας τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Ι’ καὶ τοῦ καίσαρος Βάρδα νὰ ἐκσυγχρονίσουν τὸν κρατικὸν μηχανισμόν, δι’ ἐνὸς ὀρθοῦ προσανατολισμοῦ πρὸς τὴν διοικητικὴν ἀποκέντρωσιν, τὴν στελέχωσιν τῶν διπλωματικῶν ἀποστολῶν, τὴν καλλιέργειαν τῆς κλασσικῆς παιδείας, τὴν ἀνάπτυξιν τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν, ἡτο ἀπαραίτητον νὰ στηριχθῇ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τὸ Παλάτιον ἡτο γνωστὸν ὅτι ὁ κόσμος τῶν λογίων, τῶν καλλιτεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημόνων προήρχετο ἐκ τῶν διατηρούντων στενὸν δεσμὸν μετὰ τῆς Ἐκκλησίας. ‘Ηδη ὡς λαϊκοί ὁ Φωτίος καὶ ὁ Μεθόδιος εἶχον γρηγοριοποιηθῆ ἐπιτυχῶς εἰς πολιτικὰς θέσεις καὶ διπλωματικὰς ἀποστολάς. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἐκλογὴ τοῦ πρώτου ἐχαιρετίσθη ὡς πρᾶξις, διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἡδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ, ἀφ’ ἐνὸς μὲν εἰρήνευσις εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο ἔξουσιῶν, ἀφ’ ἐτέρου δὲ ἀξιοποίησις καὶ ἐνσωμάτωσις τῶν ἀπαραίτητων στοιχείων διὰ τὸν πραγματισμὸν καὶ τὴν ἐπιτέλεσιν τοῦ ἀρξαμένου ἔργου.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ μεγαλειῶδες ἀποτέλεσμα ἀποκαλύπτουν τοὺς λιγυρούς δεσμούς, οἱ ὅποιοι συνεῖχον Ἐκκλησίαν καὶ Πολιτείαν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Ι’ αἰώνος. ‘Η συνοχὴ αὗτη μετὰ μακράν περίοδον δογματικῶν ἀντιθέσεων καὶ διαφωνιῶν, αἱ ὅποιαι προεκάλεσαν μῆσος καὶ διγασμὸν εἰς ὀλόκληρον τὴν αὐτοκρατορίαν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἀσγετος πρὸς τὴν δριτικὴν ἐπικράτησιν τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος μετὰ τὴν λῆξιν τῆς εἰκονομαχίας.

Βεβαίως δὲν ἐλλείπουν καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐσωτερικαὶ συγκρούσεις μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας μεταξύ

108, 429-431· 242, 549-550), ἡ ἀναφερόμενος εἰς προσωπικὰ θέματα μοναχῶν (*'Ἐπιστολαὶ Α'* 244, 550· 245, 551· 246, 551-552· 247, 552· 248, 552-553· 250, 554· 251, 554-555· 252, 555· 253, 555· 254, 555-556· *'Ἐπιστολαὶ Β'* 12, 7), ἡ στηρίζων κλονιζομένους καὶ πλανηθέντας εἰς ἀποστασίαν (*'Ἐπιστολαὶ Α'* 172, 505· 173, 506· 174, 506· 175, 506-507· 176, 507· 177, 507-508· 178, 508· 179, 508-509· 180, 509· 181, 509-510· 182, 510-511), ἡ ἐλέγχων ἀναξίως πολιτευθέντα μοναχῶν (*'Ἐπιστολαὶ Β'* 17, 13), ἡ συγχαίρων ἐπὶ τοῖς παθήμασιν πρὸς 86έναν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, (*'Ἐπιστολαὶ Α'* 154, 489).

1. ‘Ἐκ τῶν 260 ἐπιστολῶν τῆς ἐκδόσεως Ιω. Βαλέττα καὶ τῶν 21 τῆς ἐκδόσεως Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως 40 καὶ 3 ἀντιστοίχως ἀπευθύνονται εἰς μοναχούς καὶ ἡγουμένους μονῶν.

τῶν πιστῶν. Αὗται δημως φέρουν τὴν σφραγίδα προσωπικῶν ἀντιθέσεων μεταξὺ συγκεκριμένων φορέων τῆς ἔξουσίας, παρ' ὅτι δὲ πολλάκις ἐπηρεάζουν τὴν κοινὴν γνώμην, χαρακτηρίζονται ως παροδικαί. Τοπεράνω τούτων ὑπάρχει ἡ ἐνότης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος, τὸ ὅποιον εἰς τὴν ὄμόφωνον ἀποδοχὴν τοῦ δόγματος βλέπει τὴν κοινωνίαν τῆς πίστεως ἐκτεινομένην εἰς κοινωνίαν ἀληθοῦς μετὰ τοῦ πλησίου ἀγάπης. Τοιαύτης ἀγάπης καρπὸς ὑπῆρξαν αἱ βυζαντιναὶ ἱεραποστολαὶ, εἰς τὰς ὅποιας προσέφερον τὰς ὑπηρεσίας των ἐκπρόσωποι διλῶν τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἀπὸ τοῦ τελευταίου στρατιώτου μέχρι τοῦ πρίγκιπος, καὶ ἀπὸ τοῦ ταπεινοῦ μοναχοῦ μέχρι τοῦ ἐπισκόπου¹. Ἀλλ' ὡς εἴπομεν, αἱ ἱεραποστολαὶ ὡς ἐκκλησιαστικὴ προσπάθεια συνδέονται μετὰ τοῦ μοναχισμοῦ καὶ τοῦ γενικωτέρου ἀναγεννητικοῦ πνεύματος, τὸ ὅποιον ἐπεκράτησε κατὰ τὸν θ' αἰῶνα. Πάντα ταῦτα ἀποτελοῦν ἔκφρασιν συνεργασίας καὶ ἐνότητος τῶν μελῶν τῆς ἐν Χριστῷ κοινωνίας, ἥτις ἐν πληρότητι πίστεως καὶ ἀγάπης ἐξέρχεται τοῦ ἐνδοκοινωνικοῦ τῆς πλαισίου διὰ νὰ κοινωνήσῃ μετὰ τοῦ πλησίου ἐντὸς τοῦ εὐρυτέρου χώρου τῆς διακοινωνικῆς πραγματικότητος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΙΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑ ΤΟΥ ΠΑΗΣΙΟΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

Χαρακτηριστικὸν πλαίσιον διὰ τὴν ἡθικὴν θεώρησιν τῶν μετὰ τοῦ πλησίου σχέσεων ἀποτελεῖ ἡ θεοκρατικὴ κοινωνία τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ. Βεβαίως ἡ στενότης τῶν ὁρίων αὐτῆς δημιουργεῖ τὰ γνωστὰ προβλήματα ἀποκλειστικότητος, τὰ ὅποια ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν κοινωνίαν καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν κλασσικῶν χρόνων. Ἐνταῦθα δῆμος ἐξαίρεται ἰδιαιτέρως ἡ ἡθικὴ ποιότης τῶν μετὰ τοῦ πλησίου σχέσεων, ὡς καὶ ἡ δυνατότης τῆς διὰ τῆς θρησκείας καλλιτέρας προσεγγίσεως μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Τοῦτο ὡς ἰδεῶδες πραγματοποιεῖται διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐνθα τὸ κήρυγμα τῆς ἐν Χριστῷ ἀδελφότητος² τῶν ἀνθρώπων δίδει νέον περιεχόμενον εἰς τὸν δρόν πλησίον¹.

Ἡ νέα θεώρησις τοῦ πλησίου οἰκοδομεῖται ἐπὶ τῆς ἀγάπης, διὰ τῆς ὅποιας καὶ συνάπτονται εἰς ἐνότητα τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τῆς ἀγάπης αἱρούνται αἱ προσωπικαὶ ἀντιφάσεις καὶ ἀποκαθίσταται ὑγιὴς κοινωνία σχέσεων. Ἄνευ τῆς ἀγάπης ἀντιθέτως ἡ ἀμαρτία διαστρέφει τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, καταλύει τὰς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων σχέσεις, κλονίζει τὴν πίστιν, καὶ ἀπομακρύνει τὸν πιστὸν ἐκ τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας. Οὕτως ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἀνεξαρτήτως τῆς πίστεως εἰς τὸν ἐν Τριάδι Θεόν, διστις ἀποτελεῖ πρότυπον καὶ πηγὴν ἀγαθότητος. Τοιαύτη ἀγάπη συνιστᾶ ἰδεῶδες ἀμα καὶ ἐπι-

1. Ἡ λέξις πλησίον, ἐν χρήσει εἰς τὴν Ἑλληνικὴν φιλολογίαν ἥδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὁμηρου (βλ. Ἰλιάδος B. 271), σημαίνει τὸν πλησίον κείμενον, τὸν γείτονα. Ἀρχικῶς ἐχρησιμοποιεῖτο αὐτῇ ὡς ἐπίθετον (πλησίος, α, ον), ἡ δὲ σημασία τῆς προσδιωρίζετο ἐκ τῶν περὶ ἀνθρώπου ἴσχυουσῶν ἀντιλήψεων. Κατὰ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν ἡ θεώρησις τοῦ "πλησίου" ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾷ ἡβικὸν περιεχόμενον (πρβλ. Ηρόδ. 7, 152· ΑΡΙΣΤΟΦ., Λιν. 471), δηπότε ἡ λέξις "πλησίος" μετασχηματίζεται εἰς τὸν δρόν "πλησίον". Οὕτως λαμβάνει τὸ πλήρες περιεχόμενον αὐτοῦ διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ καλοῦ Σαμαρείτου (Λιν. 10, 25-37). Πλείονα περὶ τοῦ δροῦ βλ. W. BELL - M. FORCE, «Urban Neighborhood Types and Participation in Formal Associations», ἐν *American Sociological Review* 21 (1956) 25-34· S. GREER, «Neighborhood», ἐν *International Encyclopedia of the Social Sciences*, London²1972, 11, 121-125, ἐνθα καὶ ἐκτενής βιβλιογραφία ἀναφερομένη ἐπὶ τῶν κοινωνικῶν συγκατισμῶν, οἱ ὅποιοι διαμορφοῦνται κατὰ τὴν διάφορον θεώρησιν τοῦ πλησίου.

1. Πλείονα βλ. Λ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ, «Ἐργον εὐαγγελισμοῦ», ἐν ΘΗΕ 4, 56.

ταγήν πρὸς ἱεραρχοστολικὴν στροφὴν τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας εἰς τὰ ὅθινη, ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ τὴν μετάδοσιν τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τὴν ἔναρξιν διαλόγου πρὸς ἀνακάλυψιν, ὅπισθεν τῶν θρησκειῶν διαφορῶν, τῆς πνευματικῆς φύσεως τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος ὡς σημείου ἐπαφῆς διὰ τὴν θεμελίωσιν ἀγαθῶν σχέσεων.

Διὰ τῆς ἀγάπης ἐξ ἄλλου ἡ φιλανθρωπία προσκτᾶται ἀκρος θεολογικὸν περιεχόμενον, ἐξ αὐτοῦ δὲ ἡθικὸν νόημα, διότι ὡς ἐκδήλωσις ἀνιδιοτελοῦς ἀγαθότητος πρὸς τὸν ἀναξιοπαθοῦντα πλησίον ἀποτελεῖ συμμόρφωσιν πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτως ἡ φιλανθρωπία ἐκφράζεται ὡς καρπὸς πίστεως καὶ ταυτοχρόνως ὡς ἀσκησὶς εἰς τὴν ἀρετήν. Πάντα δὲ ταῦτα συνδεόμενα ἀμέσως μετὰ τοῦ ἐν Πνεύματι ἀναγεννηθέντος πιστοῦ ἐξαίρουν, ἔναντι τῶν ἔργων τῆς συλλογικότητος, τὴν προσωπικὴν βίωσιν καὶ ἐνάσκησιν τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης, ἡ ὅποια ἀποτελεῖ δεσπόζουσαν ἔννοιαν εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μεγάλου Φωτίου.

1. Πλησίον καὶ διαποσωπικὴ ἔργη

Βασικὴν προϋπόθεσιν διὰ τὴν δημιουργίαν καὶ διαμόρφωσιν τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων ἀπετέλεσε πάντοτε ἡ στάσις τοῦ συγκεκριμένου ἴστορικοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ πλησίου. Βεβαίως ἡ ἔννοια τοῦ ὅρου πλησίον ὑπῆρξε διάφορος κατὰ ἐποχάς, ἀλλ' ἡ διαφορὰ αὕτη κατέστη κύριος συντελεστὴς εἰς τὴν ἐκάστοτε ἰδιάζουσαν ρύθμισιν τῶν ἀνωτέρω σχέσεων. Λέγοντες λοιπὸν πλησίον νοοῦμεν τὸ συγκεκριμένον πρόσωπον, μετὰ τοῦ ὅποιου δημιουργοῦνται διαπροσωπικαὶ σχέσεις, αἱ ὅποιαι καὶ ἐκφράζουν τὸν ἰδιάζοντα δεσμὸν τοῦ λογικοῦ ὅντος μετὰ τῶν ὅμοιών αὐτοῦ. 'Ο δεσμὸς αὗτος, στενότερος ἡ εὔρυτερος, ἀφ' ἐνὸς μὲν καθορίζει τὰ ὅρια καὶ τὰς διαστάσεις τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας μιᾶς δεδομένης ἐποχῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀποκαλύπτει τὰς περὶ τοῦ πλησίον ἀντιλήψεις αὐτῆς. Πάντα ταῦτα διαστέλλουν τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν, ἀπὸ τὰς φυτικὰς ἡ ζωτικάς, ἐντὸς τῶν ὅποιων κυριαρχεῖ ἀενάως ἡ βιολογικὴ φύσις, παράγουσα πάντοτε τὸ αὐτὸν βιοκοινωνικὸν ἀποτέλεσμα. 'Η ἐπίδρασις ἐξ ἄλλου ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων μὴ βιολογικῶν παραγόντων, ὡς ἡ θρησκεία, ἡ πολιτική, ἡ οἰκονομία καὶ ὁ πολιτισμὸς ἐν γένει, ἀποκαλύπτει διὰ τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνικότητα πολλαπλότητα μορφῶν, ὑπὸ τὰς ὅποιας ὁ ἀνθρωπὸς δύναται νὰ θεωρήσῃ τὸν πλησίον του καὶ νὰ συνάψῃ μετ' αὐτοῦ κοινωνίαν.

'Η τοποθέτησις τοῦ πλησίον κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ἐξ αἴματος συγγενείας προσδιορίζει τὴν οἰκογενειακὴν διάστασιν τῆς ἀρχαικῆς κοινωνίας καὶ ἀποκαλύπτει τὰς προϋποθέσεις, ὑπὸ τὰς ὅποιας πραγματοποιεῖται ἡ θεώρησις αὐτοῦ. 'Εντὸς τῆς μικροκοινωνικῆς ταύτης πραγματικότητος ὁ πλησίον ἐνσωματοῦται ἱεραρχικῶς εἰς τὴν ὅμαδα καὶ συμβάλλει ὡς

μέλος εἰς τὴν αὐξησιν τῶν συλλογικῶν ἀγαθῶν, ἐξαρτώμενος διὰ σταθερῶν δεσμῶν ἐκ τῆς φυλετικῆς ἐνότητος¹. 'Η ἀρχαικὴ λοιπὸν κοινωνία θεωρεῖ ὡς πλησίον μόνον τὸ μέλος τῆς φυλετικῆς οἰκογενείας, ὅπου ἡ συγγένεια τοῦ αἵματος, ἡ διατήρησις τῆς ἱεραρχικῆς δομῆς, ὁ σκοπὸς καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας καὶ αἱ τοτεμικαὶ πίστεις συγκρατοῦν τὴν δργανικότητα καὶ ἐγγυῶνται τὴν ἐπιβίωσιν αὐτῆς².

Διάφορον μορφὴν τῆς ἀρχαικῆς καὶ βεβαίως ἐξελικτικὴν προέκτασιν αὐτῆς ἀποτελοῦν αἱ κοινωνίαι τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. 'Ὕπὸ τὴν νέαν προϋπόθεσιν πλησίον θεωρεῖται ὁ ἀνήρων εἰς τὴν εὐρυτέραν φυλετικὴν ἐνότητα, ἐκτὸς τῆς ὅποιας ὁ ἀνθρωπὸς ἔχει μικροτέραν ἀξίαν καὶ διαστέλλεται περιφρονητικῶς ἐκ τῶν εἰς τὴν προκαναφερθεῖσαν ἐνότητα ἀνηκόντων³. Παρὰ ταῦτα δὲν ἐλλείπουν παντελῶς καὶ προτάσεις διὰ μίαν διακοινωνικὴν προέκτασιν, αὗται δὲ προέρχονται, ὡς εἶναι φυσικόν, ἐκ τοῦ κύκλου τῶν φιλοσόφων, οἱ ὅποιοι ὁρματίζονται καὶ εἰσηγοῦνται ἐγκοσμιοκρατικὰς μορφὰς μιᾶς ἰδεώδους οὐτοπικῆς κοινωνίας⁴.

'Ανάλογον πρὸς τὸν φυλετισμὸν τῆς κοινωνίας τῶν κλασσικῶν χρόνων ἀπαν-

1. Bl. G. BOUTHOU, *Traité de Sociologie*, τόμ. 1, *Sociologie statique*, Paris 1959, σ. 203 κ.ε. Πρβλ. R. MAUNIER, *Essai sur les groupements sociaux*, Paris 1929, σ. 28 κ.ε. R. M. Mc IVER - Ch. H. PAGE, *Society, An Introductory Analysis*, London 1962, σσ. 238-280. J. WÖSSNER, *Mensch und Gesellschaft*, Berlin 1963, σσ. 380-392. A. ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ο κοινωνικὸς βίος τῶν ἀνθρώπων, Θεσσαλονίκη 1930, σσ. 48-49.

2. Πλείσιον βλ. S. FREUD, *Totem und Tabu*, Leipzig - Wien 1925, σσ. 10-41, ἐνθα ἀναλύονται οἱ θεσμοὶ τῆς πρωτογόνου κοινωνίας καὶ καθορίζονται αἱ βασικοὶ παράγοντες τῆς συγκροτήσεώς της. Πρβλ. καὶ G. LIENHARDT, *Social Anthropology*, London 1964, σσ. 9-21.

3. Χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ περιώνυμος διάκρισις πάντων τῶν μὴ Ἑλλήνων ὡς βαρβάρων. 'Η διάκρισις αὕτη, ἀναφερομένη οὐσιαστικῶς εἰς τὴν γλῶσσαν καὶ τὰ ἥθη, ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον παρ' Όμηρο (Bl. II. B. 867) καὶ ἀκολούθως εἰς ὅλην σχεδὸν τὴν κλασσικὴν γραμματείαν. 'Ιδιαιτέρως ἐπονεῖται ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος, διστὶς σαφῶς διεγρίζει τὸ ἀνθρώπινον γένος εἰς ἔλληνας καὶ βαρβάρους. «Τοιόνδε, οἷον εἰ τις τάνθρωπινον ἐπιγειρήσας δίχα διελέσθαι γένος διαιρεῖ καθάπερ οἱ πολλοὶ τῶν ἐνθάδε διανέμουσι, τὸ μὲν Ἑλληνικὸν ὡς ἐν ἀπὸ πάντων ἀφαιροῦντες χωρίς, σύμπασι δὲ τοῖς ἄλλοις γένεσιν, ἀπέριοις οὖσι καὶ ἀμείκτοις καὶ ἀσυμφώνοις πρὸς ἄλληλα, βάρβαρον μιᾶς κλήσει προσειπόντες αὐτὸν», *Πολιτικὸς* 262D· πρβλ. ΘΟΥΚ. 1, 3· ΑΡΙΣΤ. *Ἀποσπάσματα* 81.

4. Bl. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Πολιτεία* 369 C κ.ε., Νόμοι 745 B κ.ε., ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Πολιτικά* 1256A-1259A· 1267B-1273B. ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΛΑΕΡΤ. 3, 27· ΔΙΟΔΟΡΟΥ ΣΙΚΕΑ. 2, 5. Διὰ πλείσιον περὶ τῶν οὐτοπικῶν θεωριῶν τῆς ἀρχαιότητος Bl. S. BLASCHKE, *Der Zusammenhang der Familien- und Gütergemeinschaft des platonischen «States» mit dem politischen und philosophischen System Platons*, Berlin 1893. E. BARKER, *Greek political Theory: I. Plato and his predecessors*, London 1918. E. SALIN, *Platon und die griechische Utopie*, München 1921. R. RUYER, *L'utopie et les Utopies*, Paris 1950. G. DUVEAU, *Sociologie de l'utopie*, Paris 1961.

τῶμεν εἰς τοὺς Ἐβραίους τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπου ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν προφητῶν παρατηρεῖται ἔντονος ἔξαρσις τῆς διακρίσεως αὐτῶν ἀπὸ τῶν ἑθνικῶν. Εἰς τοῦτο συνετέλεσε τὸ προφητικὸν κήρυγμα, διὰ τοῦ ὅποιου κατεβλήθη προσπάθεια νὰ ἀναχαιτισθῇ ἡ αὐξούσα θρησκευτικὴ καὶ ἡθικὴ ἐπίδρασις τῶν Φοινίκων, Χανανιτῶν καὶ ἄλλων ὁμόρων λαῶν ἐπὶ τοῦ Ἰσραὴλ καὶ νὰ συγκρατηθῇ οὗτος εἰς τὴν ὁρθὴν πρὸς τὸν Γιαχβὲ πίστιν. Τοῦτο ἀποτελεῖ καὶ τὴν βασικωτέραν ἀποστολὴν ὅλων τῶν προφητῶν, οἱ ὅποιοι ἐπωμίσθησαν τὴν πνευματικὴν καθοδήγησιν τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τὴν συγκράτησιν αὐτοῦ μακρὰν τῆς μετὰ τῶν ἑθνῶν κοινωνίας, ἐκ τῆς ὅποιας ἡπειρεῖτο ἡ πίστις εἰς τὸν Θεόν καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἀπορέουσα ἡθικὴ καθαρότης.

Ἐντὸς τῶν πλαισίων λοιπὸν τῆς αὐστηρᾶς θεοκρατικῆς κοινωνίας ὁ Ἰσραὴλ ἀπολαύει τῶν θείων εὐεργεσιῶν, αἱ ὅποιαι ὅμως αἴρονται ἀπ' αὐτοῦ, ὅταν διασπᾶται ἡ κοινωνία καὶ συνάπτωνται σχέσεις μετὰ τῶν ἑθνῶν. Συνέπειαν τῆς διασπάσεως τῆς κλειστῆς θεοκρατικῆς κοινωνίας ἀποτελεῖ ἡ ἀποστροφὴ τοῦ Θεοῦ, μετὰ τῆς ὅποιας συνδέονται φοβεραὶ τιμωρίαι. Αὐτὰς τὰς τιμωρίας ἀναμιμνήσκεται ὁ «Ἐσδρας, προκειμένου νὰ πείσῃ τὸν ιουδαϊκὸν λαὸν μετὰ τὴν Βαβυλώνειον αἰγματωσίαν, ὅπως διαλύσῃ τοὺς μικτοὺς γάμους μετ' ἀλλοεθνῶν γυναικῶν καὶ συμμορφωθῇ πρὸς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ»¹.

Κατὰ τὴν γενικωτέραν λοιπὸν ἀντίληψιν τῆς Π. Διαθήκης πλησίον θεωρεῖται μόνον ὁ Ἐβραῖος, δστις συνδέεται μετὰ τῶν ὁμοίων του διὰ τῆς εἰς τὸν ἔνα Θεόν πίστεως, ἀδυνατούσης πάσης ἐτέρας μορφῆς σχέσεως καὶ κοινωνίας νὰ καταστῇσῃ πλησίον τὸν ἑθνικὸν καὶ νὰ τὸν ἐνσωματώσῃ εἰς τὴν κοινωνίαν τοῦ περιουσίου λαοῦ. Τοιαύτη ἀντίληψις ὁδήγησεν, ὡς ἡτο φυσικόν, εἰς τὴν δημιουργίαν πνεύματος ἐσωτερικῆς ἀποκλειστικότητος, πρᾶγμα τὸ ὅποιον ἔδωσεν ἀφορμὴν εἰς τὴν γένεσιν ἐνὸς ὁμαδικοῦ ἐγωισμοῦ, δστις, ἀφ' ἐνὸς μὲν συνέβαλεν εἰς τὴν θρησκευτικὴν καὶ φυλετικὴν ἐπιβίωσιν τοῦ τόσον μικροῦ ἐν μέσῳ ἀνομοιογενῶν ἑθνῶν λαοῦ, ἀφ' ἐτέρου δὲ προεκάλεσε τὸ γνωστὸν κλῖμα τοῦ ἀντισημιτισμοῦ². Παρὰ ταῦτα δὲν ἐλλείπουν παντελῶς ἐκ τῆς Π. Διαθήκης καὶ ἐλπίδες μιᾶς εὐρυτέρας διακοινωνικῆς προοπτικῆς, κατὰ τὴν ὅποιαν θὰ προεκταθῇ εἰς τὰ ἑθνη ἡ θεοκρατικὴ κοινωνία³. «Ηδη μάλιστα κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς νομοθε-

1. «Ποιήσατε τὸ θέλημα αὐτοῦ καὶ χωρίσθητε ἀπὸ τῶν ἑθνῶν τῆς γῆς καὶ ἀπὸ τῶν γυναικῶν τῶν ἀλλογενῶν» A' "Ἐσδρ. 9,9· πρβλ. B' "Ἐσδρ. 10, 2-3· 10, 10-11· 10, 44. 'Ἐπίσης βι. Νεεμ. 13, 23-28· 30.

2. Πρβλ. J. ISAAK, *La genèse de l'antisémitisme*, Paris 1956, σ. 11 κ.ε. Εἰδικῶς περὶ τοῦ χριστιανικοῦ ἀντισημιτισμοῦ βι. F. LOVSKY, *L'antisémitisme chrétien*, Paris 1970.

3. Γέρ. 12, 3· πλείονα βι. B. ΒΕΛΛΑ, 'Αμώς - 'Ἐρμηνεία Π. Διαθήκης 1, 'Αθῆναι 1947, σ. 13· 15. Τοῦ αὐτοῦ, 'Ιωνᾶς, Ναοῖμ, 'Ἀββακούμ, Σοφονίας - 'Ἐρμηνεία Π. Διαθήκης 4, 'Αθῆναι 1949, σ. 6-9· 11-12. Τοῦ αὐτοῦ, 'Αγγαῖος, Ζαχαρίας, Μαλαχίας - 'Ἐρμηνεία Π. Διαθήκης 5, 'Αθῆναι 1950, σ. 152. Τοῦ αὐτοῦ, Θρησκευτικαὶ προσωπικότητες

σίας ἐπὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ ὁ Θεὸς καθιστᾷ τὸν Ἰσραὴλ βασίλειον λεράτευμα ἐν μέσῳ τῶν ἑθνῶν πρὸς πραγματοίησιν τοῦ σκοποῦ τούτου¹. Ἀλλωστε τὴν συμπάθειαν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὰ ἔθνη, ὅταν ταῦτα ἀποδώσουν καρποὺς εὐσεβείας, μαρτυρεῖ ἡ ὅλη ἀφήγησις τοῦ βιβλίου τῆς Ρούθ καὶ σι περιγραφόμεναι περιπέτειαι τοῦ προφήτου εἰς τὸ βιβλίον τοῦ 'Ιωνᾶ.

Ο Θεὸς δὲν ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὸν πατέρα, προνοητὴν καὶ προστάτην τοῦ Ἰσραὴλ μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν ἑθνῶν, πρὸς τὰ ὅποια ἐκγένεται ἡ εὐσπλαχνία του, μὴ γνωρίζουσα ὅρια, ἐμπόδια ἢ περιορισμούς². Συνεπῶς δύνανται καὶ τὰ ἑθνη νὰ ἀπευθύνωνται πρὸς αὐτόν, «διότι ἀπ' ἀνατολῶν ἥλιου ἔως δυσμῶν τὸ δνομά του δεδόξασται»³, καὶ καλοῦνται πάντα κατὰ τὸν ψαλμωδὸν νὰ ἀπευθύνουν αἶνον πρὸς αὐτὸν διὰ τὰς εὐεργεσίας του⁴. 'Ιδιαιτέρως μάλιστα ἔξαρτεται ἡ πίστις τῆς ἐσχατολογικῆς ἐνσωματώσεως πάντων τῶν λαῶν τῆς γῆς, ὥστε ἀδιακρίτως τὰ πρὸς ἔθνη νὰ κληθοῦν «λαὸς εὐλογημένος τοῦ Κυρίου» παρὰ τὴν προσδοκίαν τοῦ 'Ισραὴλ⁵.

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι, ἐνῷ τὸ γενικώτερον πνεῦμα τῆς Π. Διαθήκης ηγύνησε τὴν δημιουργίαν καὶ ἀνάπτυξιν ἐνὸς κοινωνικοῦ ἀπομονωτισμοῦ, ἐξ ἀναγκαιότητος διαφυλάξεως ἐκ τῆς εἰδωλολατρίας τῆς θρησκευτικῆς πίστεως εἰς τὸν ἔνα Θεόν, κατὰ βάθος δὲν ἔπαυσεν οὐδὲ ἐπὶ στιγμὴν νὰ προβάλῃ τὴν ἰδέαν τῆς θρησκευτικῆς παγκοσμιότητος. Ἡ ἰδέα αὕτη κατὰ τοὺς τελευταίους προχριστιανικοὺς αἰώνας λαμβάνει ἰδιάζουσαν ἔξαρσιν καὶ ἐμφανίζεται ὡς λεραποστολικὴ προσπάθεια διὰ τὸν προσηλυτισμὸν τῶν ἑθνῶν εἰς τὴν ἀληθῆ πίστιν τοῦ ζῶντος Θεοῦ. Βεβαίως ἡ ἀνωτέρω ἰδέα τῆς παγκοσμιότητος διετηρήθη γενικῶς ἀσύλληπτος καὶ ἀνερμήνευτος διὰ τὰ πλήθη τοῦ Ἐβραϊκοῦ λαοῦ, παρὰ ταῦτα ὑπῆρξε θεμελιώδης ἀλήθεια, διὰ τῆς ὅποιας διεσπάσθη τὸ φράγμα τῆς ἐσωτερικῆς θρησκευτικῆς ἀποκλειστικότητος καὶ ἐτέθησαν τὰ θεμέλια τῆς κοινωνικῆς παγκοσμιότητος τῆς 'Ἐκκλησίας. Αἱ ὑποτυπώδεις καὶ οὐσιαστικῶς σπάνιαι προεκτάσεις τῆς Συναγωγῆς πρὸς συνάντησιν καὶ θεώρησιν ὡς πλησίον τοῦ μακρὰν καὶ ἐκτὸς αὐτῆς εὑρισκομένου ἑθνικοῦ εύρον ἐν τῇ 'Ἐκκλησίᾳ τὴν ἴστορικήν των πληρότητα καὶ δικαίωσιν.

τῆς Π. Διαθήκης 1, 'Αθῆναι 1957, σ. 162. Π. ΜΠΡΑΤΣΙΑΤΟΥ, 'Ἐπίτομος εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Π. Διαθήκην, 'Ἐν 'Αθήναις 1955, σ. 223. 'Ομοίως ἀνάλυσιν τῶν περὶ οἰκουμενικότητος ἰδεῶν τῶν ἀνωτέρω βι. παρὰ Γ. ΓΑΛΙΤΗ, Χριστολογία τῶν λόγων τοῦ Πέτρου, 'Αθῆναι 1963, σ. 199-200. Εἰδικώτερον βι. R. MARTIN - ACHARD, *Israël et les nations, La perspective missionnaire de l'Ancien Testament*, Neuchâtel 1959, σ. 32-35.

1. "Ἐζ. 19,6· 23,22· Μακ. Β', 2,17· πλείονα βι. R. MARTIN - ACHARD, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 35-38.

2. Αὐτόθι, σ. 45.

3. Μαλ. 1,11· πλείονα βι. R. MARTIN - ACHARD, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 39-42.

4. Ψαλμ. 116,1· πλείονα βι. R. MARTIN - ACHARD, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 49-53.

5. 'Ησ. 19, 18-25.

Τὸ πλῆρες περιεγόμενον λαμβάνει ὁ ὄρος πλησίον ἐκ τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου εἰς τὴν Κ. Διαθήκην. Θεμελιώδες διὰ τῆς παραβολῆς τοῦ καλοῦ Σαμαρείτου (Λουκ. 10, 25-37) ὀρίζεται τὸ ὑπὸ θεολογικὴν συνέπειαν ἡθικὸν περιεχόμενον αὐτοῦ, ὑπὸ τὸ ὅποιον καὶ μόνον καθίσταται δυνατὴ ἡ κατάλυσις τῶν φυλετικῶν, κοινωνικῶν καὶ ἐνδοθρησκειακῶν δεσμῶν καὶ ὄριων. Ἡ σημασία τοῦ ὄρου διευρύνεται ἐπὶ μακροκοινωνικῆς βάσεως διὰ τοῦ κηρύγματος τῆς ἀδελφότητος τῶν ἀνθρώπων ἐν κοινωνίᾳ μετὰ τοῦ Θεοῦ Πατρός. 'Ἄλλ' ἡ κοινωνία αὕτη πραγματοποιεῖται μόνον διὰ τῆς βιώσεως τῆς ἀγάπης, ἡ ὥποια συνιστᾶ δεσμὸν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ πλησίου. Διὰ τῆς ἀγάπης ὁ πλησίον καθίσταται ἀδελφὸς καὶ μετ' αὐτοῦ βιοῦται κοινωνία κατὰ τὸ πρότυπον τῆς κοινωνίας τῶν θείων προσώπων¹. Οὕτως εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων εἰσάγεται τὸ στοιχεῖον τῆς ἀγάπης, διὰ τοῦ ὅποιου ἐνοῦται ὁ πιστὸς ἀδιακρίτως μετὰ τοῦ πλησίου².

'Ἡ ἀγάπη αὕτη εἶναι ὅλως διάφορος τῆς ἴσχυούσης κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ Νόμου ἐντὸς τῆς Ιουδαικῆς κοινότητος. Ἐξέρχεται τῶν ὄριων αὐτῆς καὶ κινεῖται πρὸς συνάντησιν τῆς εἰκόνος τοῦ Θεοῦ, ἀδιαφοροῦσα διὰ τὴν ὑπαρξίαν φυσικῶν, φυλετικῶν καὶ κοινωνικῶν διαφορῶν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων³. Τοιαύτη ἀγάπη, διὰ τῆς ὥποιας ὁ πιστὸς ὑπολαμβάνει τὸν πλησίον ὡς ἔαυτόν, ἀκόμη καὶ εἰς περιπτώσεις κατὰ τὰς ὥποιας οὗτος τηρεῖ ἔχθρικὴν στάσιν, ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσιν κοινωνίας μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ κριτήριον γνησιότητος τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ⁴. Δι' αὐτῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν μυστηρίων συγάπτονται οἱ πιστοὶ εἰς μυστικὴν ἐνότητα καὶ ἐν Χριστῷ συγκροτοῦν τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας λοιπὸν καὶ ὑπὸ τὴν ἀδιάκοπον χορηγίαν τῶν χαρισμάτων τοῦ Παρακλήτου ὁ πιστὸς μετὰ τοῦ πλησίου νοοῦνται μέλη τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἐνότης τοῦ ὥποιου ὑπεράνω πάσης ὀρατῆς συλλογικῆς πραγματικότητος καὶ ἐλευθέρα χρονικῶν, γεωγραφικῶν, φυλετικῶν, γλωσσικῶν καὶ κοινωνικῶν περιορισμῶν συνιστᾶ τὸ μεγαλειῶδες μυστήριον. Οὕτως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὁ ὄρος πλησίον, πλὴν τοῦ διὰ τῆς ἐκδηλώσεως τῆς ἀγάπης ἡθικοῦ περιεχομένου, λαμβάνει καὶ μυστηριακὸν περιεγόμενον, διότι ἐν αὐτῷ πραγματοποιεῖται ἡ κοινωνία τοῦ Ἀγίου Πνεύματος καὶ προβάλλεται ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ὡς σώματος τοῦ Χριστοῦ. "Ανευ κοινωνίας μετὰ τοῦ πλησίου ὁ πιστὸς ἀδυ-

1. Βλ. Ἰω. 17, 21-23.

2. «Ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν», Ματθ. 19,19·22,39. Μαρκ. 12,31. Ρωμ. 13,9. Γαλ. 5,14. Ἰακ. 2,8. Πρβλ. Λευκ. 19, 11-18, ἐνθα καὶ διαφαίνεται ὁ ἐνδοφυλετικὸς χαρακτὴρ τῆς ἀγάπης τῆς Ιουδαικῆς κοινότητος.

3. Γαλ. 3,28· πρβλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 213· R. MENEI, «Pour une éthique sociale chrétienne», *Cahiers Théologiques* 56, Neuchâtel 1967, σ. 24-25.

4. Λουκ. 10, 27· πρβλ. καὶ Ματθ. 5, 44-48. Ἰω. 13, 35.

νατεῖ νὰ κοινωνήσῃ μετὰ τῆς Θεότητος, διότι ἐν τῇ κινήσει πρὸς συνάντησιν μετὰ τοῦ πλησίου καὶ ταύτισιν μετ' αὐτοῦ ἀποκαλύπτεται ἡ διὰ τῆς ἀληθοῦς βιώσεως τῆς ἀγάπης ἀνακαίνισις, ἡ ὥποια καὶ προϋποθέτει τὴν κοινωνίαν μετὰ τοῦ Θεοῦ Πατρός¹.

Τὴν σπουδαιότητα τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης διὰ τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἐτόνισαν καὶ ἔξηραν οἱ Πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀπὸ τῶν πρώτων γριστιανικῶν αἰώνων, ὅτε πολλάκις συνεκλονίσθη τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἐξ ἐσωτερικῶν ἐρίδων καὶ στάσεων. Γενικῶς κατὰ τὴν ὄρθοδοξὸν παράδοσιν ὁ πλησίον συνιστᾶ ἀδελφὸν τοῦ πιστοῦ ἐντὸς τῆς νέας κοινωνικῆς πραγματικότητος, ἡ ὥποια φοδομήθη ἐπὶ οἰκογενειακῆς βάσεως διὰ τῆς ἀδελφότητος πάντων τῶν ἀνθρώπων ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ καὶ ἐν σχέσει υἱότητος δι' υἱοθεσίας μετὰ τοῦ ἐν οὐρανοῖς Θεοῦ Πατρός². Ἡ ἀδελφότης αὕτη ἀποτελεῖ θεμέλιον τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας καὶ τεκμήριον τῆς συνοχῆς τῶν μελῶν αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ὁσάκις ἡ πειλήθη αὕτη νὰ διασπασθῇ, κατεβλήθησαν σύντονοι προσπάθειαι διὰ τὴν ἔξαρσιν τῆς σημασίας καὶ τὴν πάση θυσία διαφύλαξιν τῆς. Ἐντὸς τοιούτου κλίματος δύναται νὰ τοποθετηθῇ καὶ ἡ γενικωτέρα περὶ τοῦ πλησίου καὶ τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας διδασκαλία τοῦ Φωτίου, ἀφ' ἐνὸς μὲν λόγῳ ἐσωτερικῶν διγχασμῶν τῶν πιστῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινούπολεως ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀντιδραστικῆς κινήσεως τῶν Ἱγνατιανῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐνεκα τῶν διὰ τῶν παρεμβάσεων τοῦ πάπα Ρώμης Νικολάου τοῦ Α' ἐπαπειλουμένων διαιρέσεων εἰς τὸ ποιμνιον τῆς Σικελίας, Καλαβρίας, Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ Βουλγαρίας, μετὰ δυσμενῶν ἐπιπτώσεων ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος³.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Φωτίου ἀποτελοῦσα συνέχειαν τῆς προγενεστέρας πατερικῆς σκέψεως θεμελιοῦται ἐπὶ τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς Κ. Διαθήκης. Κατὰ τὸν Φωτίον ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη ἐκφράζει τὸ περιεγόμενον τῆς ζώσης πί-

1. «Ἀκούεις, ἀνθρωπε, ὅπως ὁ τῆς τοῦ πλησίου ἀγάπης διαλυγεῖς καὶ τῆς πρὸς Θεὸν στοργῆς ἀπορρήγνυται... ὁ δὲ τὸν πλησίον ἀγαπῶν Θεοῦ μὲν φίλος ἐπιγινώσκεται, δι' ὃν στέργει τὸν δύμδουλον, τῆς πρὸς τὸν κοινὸν δεσπότην ἀγαπήσεως ἐναργέστερον παρέχων τὸ μαρτύριον», Φωτίο, 'Ομιλίαι 6, 68-69.

2. Βλ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, 'Υπόμνημα εἰς τὸν 'Ωσηέ, 2,10, PG 71, 57CD.

3. 'Ἡ ἀνοδος τοῦ Φωτίου, εἰς τὸν ἀποστολικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀποτελεῖ ὡς γνωστόν, πρᾶξιν συμβιβασμοῦ μεταξὺ Παλατίου (Βάρδας) καὶ ἀντιτασσομένης πρὸς αὐτὸν μερίδος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος (Ἴγνατιανοί). Ταυτοχρόνως ἡ προσφύγη τοῦ Ίγνατίου εἰς τὸ ἐκκληστὸν τοῦ πάπα ἀνέμειξε τὸν ἐπίσκοπον τῆς Ρώμης εἰς ἐσωτερικὸν θέμα τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τρόπον ὥστε νὰ εὑρεθῇ αὕτη ἀντιμέτωπος ἐκείνης. Πλείσιον βλ. N. ΤΟΜΑΣΑΚΗ, «Φωτίος», ἐν ΘΗΕ 12,23 κ.ε. Πρβλ. B. ΛΑΟΥΡΔΑ, Φωτίον, 'Ομιλίαι, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 7* κ.ε. E. AMANN, «Photius», ἐν DTC 12², 1549-1569.

στεως ἐν κοινωνίᾳ μετὰ τῆς ὄποιας ἡ ἀγάπη συμβάλλει εἰς τὴν ἀδιάσπαστον μετ' αὐτοῦ ἐνότητα¹. Οὕτως ἐν τῇ πίστει συναποκαλύπτεται ἡ ἀγάπη καὶ ἐν τῇ ἀληθῇ ἀγάπῃ ἡ πληρότης τῆς πίστεως.

Ἡ ἀγάπη λοιπὸν πρὸς τὸν πλησίον νοεῖται πάντοτε ἔξηρτημένη ἀδιασπάστως ἐκ τῆς ἀπολύτου ἀγάπης καὶ ὑπακοῆς πρὸς τὸν Θεόν, ἐκ τῶν ὄποιων καὶ προσδιορίζεται τὸ περιεχόμενον τῆς πρὸς αὐτὸν πίστεως. Ἀλλὰ καὶ ἀντιθέτως εἶναι ἀδύνατος ἡ πρὸς τὸν Θεόν ἀγάπη ἀνευ τῆς πρὸς τὸν πλησίον, διότι «ὁ τῆς τοῦ πλησίον ἀγάπης διαζυγεῖς καὶ τῆς πρὸς Θεόν στοργῆς ἀπορρήγνυται καὶ σκότους πεπλήρωται καὶ τῆς διανοίας τὰ ὅμματα πηρωθεῖς ἐν μακρῷ πλάνῃ καὶ ἀπάτῃ καὶ ζόφῳ βαθεῖ τὸν αὐτοῦ κατατρίβει βίον, μήτε τοῦ φωτὸς αἰσθανόμενος, μήτε, ἐν οἷς πορεύεται, ἐπιστάμενος»· ὁ δὲ τὸν πλησίον ἀγαπῶν Θεοῦ μὲν φίλος ἐπιγινώσκεται, δι' ὃν στέργει τὸν ὄμόδουλον, τῆς πρὸς τὸν κοινὸν δεσπότην ἀγαπήσεως ἐναργέστερον παρέχων τὸ μαρτύριον². Ἐκ τούτων καθίσταται προφανές διτὶ ὁ ἵερος πατὴρ χαρακτηρίζων τὴν πρὸς τὸν πλησίον καὶ τὸν Θεόν ἀγάπην ὡς κεφαλαιώδους σημασίας συνδέει αὐτὴν πρὸς τὴν ἡθικὴν ποιότητα τοῦ πιστοῦ, διότι τὴν ἀποκαλεῖ ταυτοχρόνως «σύνδεσμον καὶ φίλα απάντων τῶν ἄλλων κατορθωμάτων»³.

Ἡ πίστις λοιπὸν καὶ κυρίως αἱ ἡθικαὶ προεκτάσεις αὐτῆς ἐνυπάρχουν ἐντὸς τῶν βιωμάτων τῆς δυναμικῆς ἀγάπης, ἡ ὄποια ἔξερχεται τῶν πλαισίων τοῦ βιολογικοῦ ἀτόμου καὶ κινεῖται πρὸς συνάντησιν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἐν τῇ δημιουργίᾳ εἰκόνος του. Τοῦτο κατανοεῖται πληρέστερον ἐντὸς τῶν ὅριων τῆς ὀρατῆς κοινότητος τῆς Ἔκκλησίας, εἰς τὴν ὄποιαν οἱ πιστοὶ ἀγωνίζονται νὰ καταστοῦν συνειδητὰ μέλη αὐτῆς, οὐχὶ ἐν μεμονωμένῃ καὶ ἀνεξαρτήτῳ προσπαθείᾳ, ἀλλ᾽ ἐν σχέσει καὶ κοινωνίᾳ πρὸς ἀλλήλους. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο τῆς ἐν κοινωνίᾳ τελειώσεως τῶν πιστῶν, τὸ ὄποιον προέρχεται ἐκ τῆς μυστηριακῆς ὀργανικότητος τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἀποκαλύπτει τὴν σπουδαιότητα τοῦ πλησίον διὰ τὸν πιστὸν ἀρχικῶν καὶ τὴν ἐν γένει κοινότητα ἐν συνεχείᾳ. Ἀλλωστε ἐντὸς τῆς συλλογικότητος καὶ εἰς τὴν συνάντησιν τῶν ἀτόμων ἐκδηλοῦται ἡ ἀμαρτία, χαρακτηρίζομένη ὡς διασάλευσις, ἀρνησις, διακοπὴ ἡ ἀποφυγὴ τῶν μετὰ τὸν πλησίον σχέσεων.

Συγκεκριμένως δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὰς ὑπὸ αὐτῆς προκαλουμένας ἐπιπτώσεις καὶ νὰ ἀντιληφθῶμεν τὴν σημασίαν τῆς, τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὄποιαν οἱ πιστοί, ὡς μέλη τοῦ ζῶντος σώματος τῆς Ἔκκλησίας, ἀγωνίζονται διὰ τὴν νέκρωσιν τοῦ ἐγωκεντρικοῦ ἀτομισμοῦ καὶ τῆς ἰδιοτελείας, διὰ νὰ δυνηθοῦν νὰ ἔξελθουν προοδευτικῶς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς διαπροσωπικῆς ἐνότητος, τῆς

ἀνιδιοτελείας καὶ τοῦ πλησίον¹. Ἐντὸς τῆς νέας ταύτης συλλογικῆς πραγματικότητος, ἡτις ἀποτελεῖ τὴν ἐν Χριστῷ κοινωνίᾳ καὶ συνιστᾷ ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι οἰκογενειακὴν ἐνότητα, ἡ ἀμαρτία κατὰ τοῦ πλησίον καὶ κατὰ τοῦ Θεοῦ ἀποκαλύπτει ἐσωτερικὴν ἐπανάστασιν κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ καὶ τοῦ Πατρὸς καὶ παράλληλον πρόθεσιν διαχοπῆς τῆς μετ' αὐτῶν κοινωνίας². Οὕτως ἡ αἵτια τῆς ἀρχεγόνου πτώσεως καὶ μετὰ τὴν ἀνάπλασιν τοῦ πεπτωκότος παρέμεινεν ὡς καταλυτικὴ δύναμις τῶν σχέσεων ἐπὶ ἀνθρωπίνου καὶ θεανθρωπίνου πεδίου· μετεμορφώθη εἰς ἀντικοινωνικὸν στοιχεῖον ἀπειλοῦν τὴν ἐνότητα τοῦ σώματος τῆς Ἔκκλησίας, ἀλλ' οὐσιαστικῶς ἀνίσχυρον, ὅταν βιοῦται τὸ πλήρωμα τῆς πρὸς τὸν Θεόν καὶ τὸν πλησίον ἀγάπης³. Κατὰ συνέπειαν ἡ διαπροσωπικὴ ἐνότητης ἐν τῇ Ἔκκλησίᾳ ἔξαρτᾶται ἐκ τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης, αὕτη δὲ ἀποτελεῖ πνευματικὸν καρπὸν τοῦ διὰ τῶν μυστηρίων ἐν Χριστῷ ἀναγεννηθέντος πιστοῦ.

Ἡ μετὰ τοῦ πλησίον ἀγαθὴ σχέσις ἀποτελεῖ θείαν ἐπιταγήν, ἡ ὄποια διατυποῦται, ἀναλύεται καὶ βιοῦται διὰ τῆς διδασκαλίας ἐντὸς τῆς ζωῆς τῆς Ἔκκλησίας. Ἐν τούτοις ὡς φυσικὸς ἡθικὸς νόμος ἐνυπάρχει ἀπὸ τῆς δημιουργίας εἰς τὰς πανανθρωπίνους δοξασίας, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἡ συμμόρφωσις πρὸς αὐτὸν ἀποτελεῖ ἔμφυτον ἀναγκαιότητα. Διὰ τοὺς ἀπίστους καὶ βαρβάρους λαοὺς ἡ ἀναγκαιότης αὕτη λαβοῦσα σύν τῷ χρόνῳ δικαιικὸν κῦρος κατέστη βαθμηδὸν ἴσχυρὸν ἔθος ἐντὸς τῶν ὅριων τῆς φυλετικῆς ἐνότητος. Διὰ τοὺς πιστούς Χριστιανούς δόμως ἡ θεία ἐπιταγὴ παρελκύει τὴν εὐθύνην ἔναντι τοῦ Θεοῦ, ὁσάκις δὲ παραμελεῖται ἡ συμμόρφωσις πρὸς αὐτὴν ἐγείρεται ἀμφισβήτησις διὰ τὴν γνησιότητα τῆς ἰδιότητος τοῦ πιστοῦ⁴. Οὕτως ὁ Χριστιανὸς δὲν δύναται νὰ δονομάζῃ τέ-

1. Ἀμφιλόχια 101, PG 101, 617A-633A.

2. Λύτόθι 8, PG 101, 113BC.

3. «Τηλικαύτη καὶ τοσαύτη τῆς ἀγάπης ἡ δύναμις καὶ οὕτω παντοδαπῶν ἀγαθῶν τοῖς ταύτην ἀπαπλούμενοις παρέχεται τὴν ἀπόλαυσιν· καὶ ταύτης διαρρεύεσης πᾶσα μὲν οὔχεται χάρις, πᾶσα δὲ ἀρετῶν ἀρενίζεται πρᾶξις, πᾶσα δὲ σπαράσσεται κοινωνία καὶ πᾶσα πολιτεία αὐτοῖς νόμοις καὶ ἀνδράσιν εἰς δλεθρὸν ἀκοντίζεται· ὥσπερ γάρ τῶν σωματικῶν συνδέσμων, οἵ τα τοῦ ζώου συνδεῖται καὶ συνέχεται μέλη, τούτων ἀγαγέντων καὶ διακοπέντων αὐτίκα καὶ τὸ δλον κατασκινδεῖται καὶ συναρπάζεται ζῶον, οὕτω τῆς πάντα συνδεούσης καὶ ἀλληλουχούσης ἀγάπης, τῆς ἡμῶν περιτεμνομένης πολιτείας, πᾶσα μὲν ἀρετὴ καὶ τάξις καὶ πᾶν ἀγαθὸν συνδιασπώμενον παραπόλιται, κακία δὲ καὶ φθορὰ καὶ ἀταξία καὶ σύγχυσις ἀντεισάγεται καὶ δλως οὐδὲν τῶν καλῶν ἀνευ ἀγάπης εἰς εὐχρηστὸν τέλος συμπεραινεται· οὐδὲ γάρ οὐδὲ τὸ πάντα δοῦναι τὰ αὐτοῦ τοῖς δεομένοις καὶ γυμνὸν τοῦ πλούτου προελθεῖν εἰς ἐλεημοσύνην λογίζεται· καὶ τὶ λέγω; οὐδὲ ὁ μαρτυρικὸς καὶ διὰ πυρὸς θάνατος, ἀγάπης μὴ παρούσης ἀζήμυος», Φωτιού, Ὁμιλίαι 6, 69.

4. Λύτόθι 6, 66.

1. Βλ. Φωτιού, Ἐπιστολαὶ A' 1, 138.

2. Φωτιού, Ὁμιλίαι 6, 68-69.

3. Ἀμφιλόχια 112, PG 101, 657B· πρβλ. Φωτιού, Ἐπιστολαὶ A' 24, 290.

κνον τοῦ Θεοῦ, ἐὰν ἀδιαφορῇ η παραμελῇ νὰ συνάψῃ ἀγαθὰς σχέσεις μετὰ τοῦ ἐν Χριστῷ ἀδελφοῦ, «κινέθ» οὗ πόλιν τὴν αὐτὴν οἰκεῖ, δις τὸν αὐτὸν ἀέρα σπῆ καὶ τὸν αὐτὸν στέργει τῆς διαιτῆς τρόπον καὶ τὴν αὐτὴν ἵσως πολιτείαν ἀσπάζεται καὶ τὸν αὐτὸν χαρακτῆρα φέρει καὶ τοῦ αὐτοῦ κεκοινώνηκεν αἴματος καὶ φ συνεδέθη ἀρρήκτῳ δεσμῷ τῆς φύσεως»¹.

Ἐντὸς τῶν δεδομένων τοιαύτης συγγενείας μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη εἶναι ἀναποστάστως συνδεδεμένη μετὰ τῆς πρὸς τὸν Θεόν, καὶ ἡ μία δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ὅντες συνυπάρξεως τῆς ἑτέρας, διότι «οὐκ ἔστι φιλάνθρωπον χρηματίζοντα μηδὲ θεοφιλῆ πεφυκέναι, καὶ οὐκ ἔστι μισάνθρωπον ὄντα καὶ μὴ θεοστυγῆ εἶναι»². Διὸ τοῦτο ἡ συμμόρφωσις πρὸς τὴν προκναφερθεῖσαν ἐπιταγὴν συνιστᾶ, ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, βίωσιν τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως, μάλιστα δέ, δταν ὁ πλησίον εύρισκεται ἐμπερίστατος καὶ πρὸς συνδρομήν του ἀπαιτεῖται θυσία καὶ δυναμική ἑκδήλωσις ἀγάπης ὑπὸ τοῦ πιστοῦ. Ἡ ἑκδήλωσις αὕτη ἀπαιτεῖται ἰδιαιτέρως εἰς περιπτώσεις ἡθικῆς πτώσεως καὶ κλονισμοῦ τῆς πίστεως τοῦ πλησίον, ὅπότε ἀπειλεῖται ἡ πνευματική ὑπόστασις αὐτοῦ καὶ ὑπόφωσκει κίνδυνος ἀπομακρύνσεως ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος.

Ἐν τούτοις, παρὰ τὴν δραματικότητα τῆς καταστάσεως καὶ τὸ ἐπιτακτικὸν τῆς ἀνάγκης πρὸς ἀρωγήν, παραμυθίαν καὶ στήριξιν τοῦ πλησίον πολλοὶ Χριστιανοὶ καταλαμβανόμενοι ὑπὸ συναισθημάτων ὑπεροχῆς ἔναντι αὐτοῦ ἐγείρονται εἰς αὐστηρὰν ἐπίκρισιν ἀπωθοῦντες μᾶλλον ἢ συμπαθοῦντες τὸν χειμαζόμενον³. Πρὸς αὐτοὺς ἀπευθύνεται ὁ Φώτιος καὶ ὑπομιμήσκων τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου «ἐν δι μέτρῳ μετρεῖτε, ἀντιμετρηθήσεται ὑμῖν, καὶ ἐν δι κρίματι κρίνετε, κριθήσεσθε»⁴, ἐφιστᾶ τὴν προσοχὴν πάντων εἰς τὴν πρὸς τὸν πεπτωκότα πλησίον συμπεριφοράν. Ἐν δψει δὲ τῆς τελικῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κρίσεως πάντων τῶν ἀνθρώπων ἐπισημαίνει ἰδιαίζοντας τὴν «ἀνωθεν συμπάθειαν» διὰ τὴν πρὸς τὸν πλησίον ἑκδήλωσιν τῆς ἀγάπης, συγχρόνως δύμως καὶ τὰς συνεπείας καὶ ἐπιπτώσεις τῆς ἐπιδεικνυομένης σκληρότητος καὶ ἀναλγησίας. «Συμπαθής, λέγει, ἐγένους; σαυτῷ τὴν ἀνωθεν συμπάθειαν εῖλκυσας. πικρὸς ἐξεταστῆς τῶν ἀλλοτρίων ἀμαρτημάτων; ἡ σὴ κρίσις τὰ σὰ τῇ δύμοις καθυποβάλλει βαρύτητι. ὕκτειρας; ἐπεκάμφθης; πληγὴν ἐδέξω τὴν πληγὴν τοῦ ἀδελφοῦ; τῶν ἵσων καὶ

αὐτὸς ἐν χρείᾳ δεηθεὶς οὐκ ἀστοχήσεις, ὑπερειδες; ἐβδελύξω; οὐδὲ ἡλγησας τῷ πάθει, οὐδὲ κατέδησας τὰ τραχύματα, οὐδὲ οἶνον καὶ ἔλαιον ἐπέχεας τῷ συντρίμματι, οἰκτιρμοῖς κεράσας τὴν δεξίωσιν; τούτων ἀπάντων σαυτὸν ἀπεστέρησας, τοῦ κριτοῦ παρασκευάσας ἐν ὅμοιοις πάθεσιν ὅμοιαν σοι τὴν διάθεσιν. τὸ μέτρον ὥρισεν ὁ δεσπότης οἰκτιρμοῖς πλατυνόμενον· σὺ δὲ συστέλλων εἰς στενόν, τὰ τοῦ πλησίον μετρῶν ἀμαρτήματα, τῷ αὐτῷ μέτρῳ καὶ τὰ σὰ νόμον ἔθου μετρεῖσμαι διὰ τῆς πράξεως»⁵.

Δι’ δὲν τῶν ἀνωτέρω καταδεικνύεται ἡ κεφαλαιώδης σπουδαιότης, ἡ οποία ἀπεδόθη ὑπὸ τοῦ Κυρίου καὶ τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἑκδήλωσιν τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης. Τὸ πλήρωμα τῆς ἑκδηλώσεως ταύτης ἀποκαλύπτει πληρότητα πίστεως, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὁ πλησίον ἀδιακρίτως θεωρεῖται ὡς «τὸ οἰκεῖον μέλος», «ὁ ἀδελφός» καὶ «ὁ κοινωνὸς τῆς φύσεως καὶ τῆς πίστεως»⁶. Ἡ ἀγάπη λοιπὸν συνιστᾶ πρωταρχικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν οἰκοδόμησιν σχέσεων μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ὁρατῆς κοινότητος τῆς Ἐκκλησίας, ἀποτελοῦσα δὲ καρπὸν ζώσης πίστεως ἐργάζεται μετ’ αὐτῆς πρὸς συνοχὴν τῆς μυστικῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτω κατὰ τὸν Φώτιον, πάντες οἱ πιστοὶ ἐνούμενοι διὰ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς πίστεως καὶ ἀγιαζόμενοι διὰ τῶν μυστηρίων, συναποτελοῦν μίαν φύσιν καὶ ἐν γένος, ὡς πλασθέντες ἐκ τῆς αὐτῆς δημιουργικῆς χειρός³.

Ἡ ἐνότης αὕτη, χωρὶς νὰ ἔξαφανίζῃ τὴν προσωπικὴν ὑπόστασιν ἐκάστου πιστοῦ ἐντὸς τῆς συλλογικότητος, ἀποτελεῖ καρπὸν τῶν συγκεκριμένων διαπροσωπικῶν σχέσεων, ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ ἡ ἴδια εἶναι διαπροσωπική. Τοῦτο δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ἐν Χριστῷ ἀνακαινίσεως, ἡτις νοεῖται ὡς ἀπολύτρωσις τοῦ δι’ ἰδιαιτέρου βαπτίσματος νεκρωθέντος παλαιοῦ καὶ ἀναγεννθέντος κανοῦ ἀνθρώπου. Ὁ κανὸς οὗτος ἀνθρωπός μετέχων προσωπικῶς τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου κοινωνεῖ ὡς συγκεκριμένον μέλος τῶν Ἱερῶν μυστηρίων, ἀποτελεῖ διὰ τοῦ βαπτίσματος ἐπώνυμον τέκνον τοῦ Θεοῦ, καὶ συνιστᾶ ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας στοργῆς καὶ μερίμνης τῆς ποιμανούσης Ἐκκλησίας. Βεβαίως ἐντὸς τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος τῆς Ἐκκλησίας ὁ πιστὸς προσεγγίζει τὸν ἐν αὐτῇ πλησίον καὶ διὰ τῶν «ἀλύτων δεσμῶν τῆς ἀγαπῆς»⁴ συνθέτει ἐν «Ἄγιῳ Πνεύματι μετ’ αὐτοῦ ἐνότητα, ἡτοι τὴν «όλοτητα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος»⁵, «τὸ βασίλειον Ἱεράτευμα καὶ λαὸν ἄγιον τοῦ Χριστοῦ»⁶.

1. Αὐτόθι 6,68.

2. «Ἐνθ’ ἀνωτ.

3. Φωτιού, 'Ἐπιστολαὶ Β' 21,31· 'Ἐπιστολαὶ Α' 146, 473.

4. 'Ἐπιστολαὶ Β' 21,32· πρβλ. Ματθ. 7,2. Μαρκ. 4,24. Βλ. καὶ Φωτιού, 'Υπόμνημα εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, 'Ἀποσπάσματα εἰς Ματθαῖον: «Εἰ γάρ ἀμαρτωλὸς δῶν, κατὰ σταυτὸν τὴν ἴδιαν κρίσιν φέρεις. Ἀφες λοιπὸν τὸ ἐτέρους κρίνειν καὶ σεωτόν, μόνον δπως μὴ ἀφ’ ἐτέρων κρινόμενος κληρονομήσης γέννων», PG 101, 1197AB.

1. 'Ἐπιστολαὶ Β' 21,32. Πρβλ. 'Ἐπιστολαὶ Α' 85,414.

2. 'Ἐπιστολαὶ Β' 21,35. Πρβλ. Π. Χρηστού, 'Η κοινωνιολογία τοῦ Μ. Βασιλείου, Αθῆναι 1951, σ. 75.

3. 'Ἐπιστολαὶ Β' 21,36.

4. 'Ἐπιστολαὶ Α' 146,484.

5. Αὐτόθι 249,553.

6. Αὐτόθι 150,487· πρβλ. αὐτόθι 146,484· Α' Πέτρ. 2,9-11. 'Ἐξ. 19,6. 'Ησ. 61,6. Εἰ-

'Αλλ', ός είπομεν, ή χριστιανική περὶ τοῦ πλησίου ἀγάπη ὁφέλει νὰ ἔξελθῃ τῶν δρίων τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας πρὸς συνάντησιν καὶ τοῦ ἐκτὸς αὐτῆς εύρισκομένου ἀδελφοῦ. Διὰ τοῦτο η στοργὴ καὶ η μέριμνα τῆς Ἐκκλησίας δὲν δύναται νὰ περιορισθῇ εἰς μόνα τὰ τέκνα αὐτῆς. Πρέπει νὰ ἔξελθῃ ἐκτὸς τοῦ χώρου τῆς πνευματικῆς της ποίμνης καὶ εἰς περιοχὰς ὅπου ἐπικρατεῖ η προκατάληψις, η πλάνη καὶ η ἄγνοια. Οὕτως η ἱεραποστολή, περὶ τῆς ὅποιας ἐγένετο ἡδη λόγος, καθὼς καὶ η ἐπιστροφὴ τῶν ἐν σχίσματι καὶ πλάνῃ ἀδελφῶν συνιστοῦν θεμελιώδη εὐθύνην τῆς Ἐκκλησίας, ητις διὰ τῶν ποιμένων καὶ τῶν πιστῶν ἔρχεται εἰς διάλογον μετ' αὐτῶν καὶ συνάντησιν διαλαγῆς. Τοῦτο ἔρμηνεύεται, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τῆς οἰκουμενικότητος τῆς Ἐκκλησίας ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ἐσχατολογικῆς ἐνσωματώσεως πάντων εἰς αὐτὴν¹, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τοῦ ἰδιάζοντος δυναμισμοῦ τῆς ἀγάπης, ητις ἐν πληρότητι καὶ αὐταρκείᾳ ἐντὸς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος ἔξερχεται πρὸς συνάντησιν καὶ κοινωνίαν μετὰ τοῦ μακράν εύρισκομένου ἀδελφοῦ.

Τάς ἀνωτέρω ἀπόψεις ἀναλύει λεπτομερῶς ὁ Φώτιος εἰς ἐπιστολήν του πρὸς Παῦλον τὸν ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης². Προφανῶς ἔρωτηθεὶς ὁ Ἱερὸς πατὴρ ὑπὸ τοῦ ἐν λόγῳ ἱεράρχου περὶ τῆς θέσεως τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῶν μετανοούντων σχισματικῶν, ἀναπτύσσει διεξοδικῶς τὴν σημασίαν τῆς ἐπιστροφῆς τῶν πλανηθέντων εἰς τὴν ποίμνην τοῦ Κυρίου. Οὕτως ἀρχικῶς τονίζει τὴν ἀναγκαιότητα ἐκδηλώσεως συμπαθείας καὶ καταδικάζει τὴν κριτικὴν αὐστηρότητα, ἡ ὁποία καὶ τοὺς ἐπιστρέφοντας δύναται νὰ ψυχράνη καὶ τοὺς μακρὰν ἴσταμένους καὶ μὴ εἰσέτι ἀνανήψαντας νὰ ἀποθαρρύνῃ. «Οὐκ ἀφ' ὑψηλοῦ τοῦ θρόνου τῆς δικαστικῆς ἔξουσίας», διατείνεται, «ἴνα μὴ πόρρω τοὺς ἔρχομένους μακρύνητε, ἀλλ' ἄνωθεν μὲν καὶ ὡς ἀν οἱ θεῖοι νόμοι θεσπίσαιεν»³.

Εἰδικότερον καθίσταται ἐπιβεβλημένη ἡ ἐκδήλωσις τῆς ἀγάπης, τῆς στοργῆς καὶ τῆς εἰλικρινοῦς κατανοήσεως, λόγῳ τῆς ἰδιαίτερης ψυχολογικῆς καταστάσεως τῶν μετανοούντων σχισματικῶν⁴. Τὸ ἔργον τοῦτο τῆς δι' ἀγάπης ὑπο-

δικῶς περὶ τῆς θέσεως τῶν λαϊκῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ βλ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Oἱ λαϊκοὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ*, Τὸ βασιλεῖον ἱεράτευμα, Αθῆναι 1957.

1. Βλ. 'Ιω. 10,16· διὰ πλείονα Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, 'Υπόμνημα εἰς τὸ κατά 'Ιωάννην Εὐαγγέλιον', Αθῆναι 1954, σσ. 376-377.

2. Βλ. 'Ἐπιστολαὶ Β' 21, 19-38· πρβλ. Β. ΛΑΟΥΡΔΑ, σσ. 87*-88*.

3. 'Ἐπιστολαὶ Β' 21,19.

4. «Πολλῆς προνοίας ὁ προσιδὼν δεῖται, πολλῆς παρακλήσεως, πολλῆς ἀνακτήσεως, πολλῆς τῆς παραμυθίας. σκυλθρωπὸν Ἰσαῖος, οἰς ἔβράδυνε, φέρει τὸ πρόσωπον καὶ ἀντὶ ψυχαγωγίας πληγὴν ὄλλην ἐπὶ πληγῇ· τὸ μεμψίμοιρον ἀντῷ διαμηχανώμενον, τὸ κατηφές εὐθὺς πικρῶς εἰς κατηγορίαν ἀρπάζει· τὸν νοῦν ἀσχολεῖ δῶν ἐστέρηται, τοῖς παροῦσιν ἀπεγχάνεται. ἄλλα φαιδρὸν παρέχεται καὶ ἐπίχαρι; ὡς ἵταμός, ὡς ἀναισχυντος, ὡς ἀντὶ τοῦ συγκαλύπτεσθαι καὶ θρασύνεται. ἐπαρρησιάσατο ῥήματα; καταφρονητής εὐθὺς ἤκουσε. δι' εὐλαβείας τὰ φθέγματα; πολὺ τὸ δολερὸν καὶ ὑπουλὸν ἐνστερνίζεται», αὐτόθι 21,32.

διοχῆς καὶ προσεγγίσεως τοῦ μετανοοῦντος σχισματικοῦ δὲν συνιστᾶ ἀπλῶς φυσικὴν ὑποχρέωσιν η ἀναγκαιότητα ἐπιβαλλομένην ἐκ τοῦ φόβου πιθανῆς ίδιας πτώσεως. Πέραν τούτων ἀποτελεῖ κυρίως ἐκδήλωσιν ἀληθοῦς φιλαδελφίας πρὸς τὸν ἐκ πλάνης ἐπιστρέφοντα πλησίον, κοινωνὶ τῆς σωτηρίας τοῦ ὅποιου γενόμενοι οἱ πιστοὶ καθίστανται «συνεργοὶ τῆς δεσποτικῆς προνοίας καὶ τῆς ἔκειθεν αὐτῷ φυομένης εὐφροσύνης καὶ ἀγαλλιάσεως»¹. 'Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς λοιπὸν πρὸς τὸν Θεσσαλονίκης Παῦλον διαπιστοῦται η συγκεκριμένη τοποθέτησις τοῦ Φωτίου ἔναντι τῶν μετανοούντων σχισματικῶν, οἱ ὅποιοι, ἀν καὶ ἔξῆλθον τῆς Ἐκκλησίας, δὲν παύουν καὶ ἐν τῷ σχίσματι νὰ εἰναι τέκνα τοῦ Θεοῦ, συνεπῶς δὲ ἀδελφοὶ καὶ πλησίον τῶν πιστῶν. Κατὰ τὴν διαπίστωσιν τοῦ Β. Λαούρδα «όλοκληρος ἡ μακρὰ αὐτὴ ἐπιστολὴ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς συγγνώμης καὶ τῆς ἀγάπης, αἱ ὅλιγαι δὲ βίαιαι ἐκφράσεις, αἱ ὅποιαι περιέχονται εἰς μερικὰς παραγγράφους τῆς, στρέφονται ἔναντιον ἔκεινων, οἱ ὅποιοι δὲν ἀπλώνουν πρόθυμον καὶ ἀδολον τὴν χεῖρά των πρὸς τοὺς ταλαιπωρηθέντας ἐν τῷ σχίσματι καὶ ἐπιζητοῦντας νὰ εύρουν τὴν γαλήνην των εἰς τοὺς κόλπους τῆς μητρὸς Ἐκκλησίας»².

'Ἀλλ' αἱ οἰκουμενικαὶ ἔξι ἀγάπης τάσεις τοῦ Φωτίου δὲν περιορίζονται εἰς τὴν ἐπιστροφὴν τῶν σχισματικῶν ἐντὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος. Πέραν τῶν ἐνδιαφερόντων τούτων ὁ μέγας πατριάρχης ἡγωνίσθη διὰ τὴν προσέλκυσιν δεδηλωμένων αἰρετικῶν, ὡς οἱ Παῦλικιανοὶ καὶ οἱ Μονοφυσῖται. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἀπηρύθυνεν ἐκκλησιν πρὸς αὐτοὺς δι' ἐπιστροφὴν καὶ ἐγκατάλειψιν τῆς πλάνης³, ἐνῷ εἰς τὴν δευτέραν ἐπεχείρησε δι' ἀλληλογραφίας μετὰ τοῦ Θρησκευτικοῦ ἀφ' ἐνὸς καὶ τοῦ πολιτικοῦ ἀφ' ἑτέρου ἡγέτου τῆς Ἀρμενίας διευκρίνησιν δογματικῶν προβλημάτων πρὸς ἔναρξιν διαλόγου ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἀποστάσεως τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας ἐκ τῆς μονοφυσιτικῆς πλάνης⁴. Τὸ πλέον

1. Αὐτόθι 21,27.

2. Φωτίου, 'Ομιλίαι, Εἰσαγωγὴ, σ. 88*.

3. Κατὰ Μανιζανὸν 3, PG 102, 168Α-Β.

4. 'Ο Φωτίος κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ πατριαρχείαν ἤνοιξεν ἀλληλογραφίαν μετὰ τοῦ βασιλέως τῶν Ἀρμενίων Ashot καὶ τοῦ πατριάρχου αὐτῶν Ζαχαρίου. 'Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν καὶ ἀπαντήσεων, αἱ ὅποιαι ἀντηλλάγησαν, ἐσώθησαν μόνον δύο πρὸς τοὺς προαναφερθέντας Ἀρμενίους (βλ. καδ. 2756 'Εθνικῆς Βιβλιοθήκης Αθηνῶν f. 120v-176v καὶ ἔκδ. Ν. ΔΑΗΡΟΥΖΕΣ, «Deux lettres inédites de Photius aux Arméniens», ἐν Revue des Études Byzantines, 29 (1971) 137-181). 'Ἐκ τούτων διαφύλασται δτὶ σκοπὸς τῆς ἀλληλογραφίας ταῦτης ἡτο ἡ ἐπιθυμία τοῦ Φωτίου νὰ πείσῃ τοὺς Ἀρμενίους βάσει δογματικῶν καὶ Ιστορικῶν δεδομένων, δτὶ εύρισκονται ἐν πλάνῃ. 'Αποτέλεσμα τοῦ ἐπὶ τοῖς δροῖς διαλόγου ὑπῆρξεν ἡ σύγκλησις μικρᾶς συνόδου τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας (864), ητις ἀφοῦ διὰ κανόνων κατεδίκασε τὸν ἀρχηγὸν τοῦ μονοφυσιτικοῦ Ηὐτοῦχη καὶ τὸν Σεβῆρον καὶ τὸν Διόσκουρον καὶ τὸν Ιουλιανὸν τὸν Ἀλικαρνασσέα, προσῆλθεν εἰς τὴν ὄρθοδοξὸν πίστιν. Βλ.

ένδιαφέρον δύμας εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτοῦ ἡτο ή εὐρύτης τῶν ἀντιλήψεων, διὰ τῶν δύοιν τὸν ἡξιολόγει τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ ἀνεκάλυπτεν δημιουργίαν τῶν θρησκευτικῶν διαφορῶν τὴν πνευματικὴν φύσιν τῆς προσωπικότητος ὡς σημεῖον ἐπαφῆς πρὸς δημιουργίαν σχέσεων¹. Διαπνεόμενος ὑπὸ τοιούτων ἀντιλήψεων συνεδέθη στενότατα μετὰ τοῦ Ἐμίρου τῆς Κρήτης, εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ὄποιου, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ μαθητοῦ του, μετέπειτα πατριάρχου Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ, διεῖδε θετικὰ στοιχεῖα διὰ τὴν δημιουργίαν στενοτάτων σχέσεων².

Ἡ εὐρεῖα φιλοσοφικὴ προπατιδεία ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν θεολογικὴν γνῶσιν, τὴν χαρακτηριστικὴν ἀγάπην καὶ τὴν ἔντονον κοινωνικότητα ὠδήγουν τὸν Φώτιον εἰς ἐκδηλώσεις, διὰ τῶν δύοιν τὸν ἔξηρετο ή σημασία τῆς μετὰ τοῦ πλησίου σχέσεως πρὸς δημιουργίαν ἀρραγοῦς μετ' αὐτοῦ κοινωνίας. Τὸ πάθος τῆς ἐνότητος διακατεῖχε πᾶσαν ἐνέργειαν αὐτοῦ, καὶ ὡς προερχομένη ἔξι αὐτῆς ὁφείλει νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ ἡ πλέον δριμεῖα κριτικὴ τῶν ὑπερβάσεων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης ἐν τῷ προσώπῳ τῶν πατῶν.

Συνεπῶς ἡ στάσις καὶ ἡ πρακτικὴ ἀντιμετώπισις τῶν ἔκαστοτε παρουσιαζομένων προβλημάτων ἐνότητος ὑπὸ τοῦ Φωτίου ἔξαρτάται ἀμέσως ἐκ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ, κατὰ τὴν ὄποιαν πάντες θεωροῦνται πλησίον καὶ ἀδελφοί, διότι «Χριστοῦ πάντες καὶ ἐσμὲν καὶ καλούμεθα». Χριστὸς ὑπὲρ ὑμῶν ἐσταυρώθη καὶ θάνατον ἤνεγκε καὶ ἐτάφη καὶ ἀνέστη, ἵνα τοὺς μακρὰν καὶ τοὺς πόρρω διεστῶτας ἐνοποιήσῃ, ἐν βάπτισμα καὶ μίαν πίστιν καὶ μίαν καθολικήν καὶ ἀποστολικὴν ἐκκλησίαν θεοπρεπῶς συστησάμενος. Τοῦτο τῆς Χριστοῦ πρὸς ἀνθρώπους ἐπιδημίας τὸ κεφάλαιον. Τοῦτο τῆς ἄκρας ἔκεινης καὶ ἀφάτου κενώσεως τὸ κατόρθωμα. Ὁ τούτων τι διασπᾶν καὶ κατατέμενιν ἐπιχειρῶν, εἴτε δυσσεβεστάτης αἱρέσεως ἔρωτι, εἴτε σχισματικῆς μανίας φυσήματι, ὁ τοιοῦτος κατὰ τῆς οἰκονομίας Χριστοῦ παρατάττεται, καὶ τῆς κοινῆς σωτηρίας ὀπλίζεται, πρὸς

¹ Επιστολὴ A' 4, 167-168· πρβλ. B. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, 'Ἐκκλησιαστικὴ Ἰστορία', Αθῆναι 1959, σ. 413.

1. Βλ. B. ΤΑΤΑΚΗ, «Φώτιος ὁ μεγάλος ἀνθρωπιστής», σ. 109.

2. Εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ πρὸς τὸν υἱὸν τοῦ Ἐμίρου τῆς Κρήτης, μετὰ τοῦ δύοιν συνεδέθη ὁ Φώτιος, ἀναφέρονται τὰ ἔξης: «ὁ ἐν ἀρχιερεῖσι Θεοῦ μέγιστος καὶ ἀριθμητος Φώτιος ὁ ἐμὸς ἐν Πνεύματι ἀγίῳ Πατήρ πρὸς τὸν πατέρα τῆς ὑμῶν εὐγενείας οὕτω συνῆπτο τῇ τοῦ πόθου σχέσει, ὡς οὐδεὶς οὐδὲ τῶν ὀμοδόξων καὶ ὀμοφύλων φιλικῶς διετίθετο πρὸς ὑμᾶς· ἀνθρωπὸς γάρ διν τοῦ Θεοῦ, καὶ πολὺς τὰ τε θεῖα καὶ τὰ ἀνθρώπινα ἥδει, ὅτι καν τὸ τοῦ σεβάσματος διεστη διατείχισμα, ἀλλὰ τὸ γε τῆς φρονήσεως, τῆς ἀγγινοίας, τοῦ τρόπου εὐσταθεῖς, τὸ τῆς φιλανθρωπίας, τὰ λοιπά δσα κοσμεῖ καὶ σεμνύνει τὴν ἀνθρωπίνην φύσην προσόντα, πόθον ἀναφλέγει τοῖς τὰ καλὰ φιλοῦσι τῶν οἰς πρόσεστι τὰ φιλούμενα. Διὰ τοῦτο κάκεινος ἐφίλει τὸν σὸν πατέρα οἰς εἶπον κοσμούμενον, εἰ καὶ μεταξὺ τὸ διαφέρον τῆς πίστεως Ἰστατο», Επιστολὴ 2, PG 111, 36D-37A. Πρβλ. A. VASILIEV, 'Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, (μεταφρ. Δ. Σαβράμη), Αθῆναι 1954, σ. 369· B. ΤΑΤΑΚΗ, *La philosophie byzantine*, Paris 1959, σ. 131.

τὴν ἔκεινου πρᾶξιν ἀντικαθίσταται καὶ τῆς πρὸς αὐτὸν συναφείας ἀπορρηγνύμενος καὶ τοῦ κυριακοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας διασπώμενος τῇ τοῦ ἀντικειμένου μοίρᾳ συντάσσεται¹. Ἡ βαθεῖα λοιπὸν πίστις τοῦ Ἱεροῦ πατρὸς εἰς τὴν θεολογικὴν ἀφετηρίαν τῆς ἐνότητος ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ὁδύνην διὰ τὰς συνεπίκεις ἐκ τῶν αἱρέσεων καὶ τῶν σχισμάτων ἡγαγον αὐτὸν εἰς ὑπερόχους ἀγῶνας διὰ τὴν πάση θυσίᾳ διασφάλισιν τῆς. Κατόπιν τούτων καὶ παρὰ τὰς περὶ τοῦ ἀντιθέτου ἀναληθεῖς αἰτιάσεις ὑπὸ ρωμαιοκαθολικῶν ἴστορικῶν ὁ Φώτιος ὁφείλει δικαίως νὰ ὀνομασθῇ «πατήρ τῆς ἐνότητος»².

2. Ἡ ἀμαρτία ὡς διασάλευσις τῶν μετὰ τοῦ πλησίου σχέσεων

Ἡ κεφαλαιώδης σημασία τῆς διὰ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον ἐπιτυγχανομένης ἐνότητος ἐκ τῆς Ἐκκλησίας διαφαίνεται ἰδιαιτέρως εἰς περιπτώσεις κατὰ τὰς ὄποιας ἡ ἀμαρτία, δρῶσα ὡς ἀντικοινωνικὸς παράγων, διασπᾶ τὴν ἐνότητα ταύτην καὶ εἰσάγει πληθυμάτων εἰς τὰς μεταξὺ τῶν πιστῶν σχέσεις. 'Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ ἐνότης ἀποτελεῖ, ὡς γνωστόν, καρπὸν βιωθείσης ἀγάπης, εἶναι φυσικὸν καὶ ἡ ἀρσίς ἡ ἡ παντελής ἔλλειψις αὐτῆς νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν καταλυτικὴν δραστηριότητα τῆς ἀμαρτίας³. Ἡ κοινωνία ἀγάπης λοιπὸν μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ πλησίου ἀπομακρύνει τὴν φθοροποιὸν καὶ διαβρωτικὴν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου ἴσχυν τῆς ἀμαρτίας, ἐνῷ ἀντιθέτως ἡ ἐκ τῆς ἀγάπης ἀπομάκρυνσις «πᾶσαν μὲν ἀρετὴν καὶ τάξιν καὶ πᾶν ἀγαθὸν συνδιασπώμενον παραπόλυσι, κακίαν δὲ φθορὰν καὶ ἀταξίαν καὶ σύγχυσιν ἀντεισάγει»⁴.

Ἡ διαπίστωσις αὗτη ἀποκαλύπτει τὰς διαστάσεις τῆς ἀντικοινωνικῆς πραγματικότητος, ἡ ὄποια δημιουργεῖται κατὰ τὴν ἀπουσίαν τῆς ἀγάπης, καὶ ἐντὸς τῆς ὄποιας εἶναι ἄκρως προβληματικαὶ γνήσιαι διαπροσωπικαὶ σχέσεις. 'Ἄνευ ἀρετῆς καὶ γενικωτέρας συμμορφώσεως πάντων εἰς συγκεκριμένας ἡθικὰς ἀρχὰς, διὰ τῶν δύοιν τὸν ἔξασφαλίζεται συγγένεια ἐκδηλώσεων καὶ εὐταξία, εἶναι ἀδύνατος ἡ κοινωνία μετὰ τοῦ πλησίου. Ἡ ὑπαρξία ἄλλωστε κακίας, φθορᾶς, ἀταξίας καὶ συγχύσεως ἀποκαλύπτει ἔλλειψιν ἐνότητος μεταξὺ τῶν μελῶν καὶ συνεπῶς βαθμιαίκαν διάβρωσιν τῆς κοινωνίας. Κατὰ συνέπειαν ἡ ἀμαρτία ἀπο-

1. Ὁμιλία 16,162.

2. B. F. DVORNIK, *The Patriarch Photius - Father of the Schism or Patron of Reunion, Report of the Proceedings at the Church Unity Week*, Oxford 1942. Πρβλ. HIEROMOINE PIERRE (PAUL L'HUILLIER), «Le saint patriarche Photius et l'unité chrétienne», extrait du *Messager de l'Exarchat du Patriarchat de Russie en Europe occidentale* 22 (1955) 92-110.

3. Φωτιού, 'Ομιλία 6,68.

4. Λότοθι 6,69.

τελεῖ ἄρσιν καὶ ἔλλειψιν τοῦ ἀγαθοῦ· ἐφ' ὅσον δὲ τοῦτο εἶναι θεμέλιον τῆς ἑνότητος καὶ προϋπόθεσις τῆς κοινωνίας, ἡ ἀμαρτία εἶναι φυσικὸν νὰ ἀποτελῇ πηγὴν φθορᾶς καὶ νὰ ἐκπροσωπῇ τὴν ἀταξίαν καὶ τὴν ἀντικοινωνικότητα.

Αἱ κοινωνικαὶ ἐπιπτώσεις καὶ συνέπειαι τῆς ἀμαρτίας ἀπετέλεσαν σοβαρὸν πρόβλημα, ίδιως ἐντὸς τῆς Ιουδαϊκῆς κοινότητος. Ἐνταῦθα ἡ ἡθικὴ καθαρότης δὲν ἔθεωρήθη ἀπλῶς αὐτονόητος, ἀλλὰ καὶ ἐπεβλήθη διὰ νομικῶν διατάξεων. Ἡ διαμορφωθεῖσα οὕτω περιπτωτικὴ ἡθικὴ ὠδήγησεν εἰς συγκεκριμένην νομικὴν τυπολογίαν, αἱ διατάξεις τῆς ὁποίας ἀνέστελλον πρὸς στιγμὴν τὰς συνεπείας τῶν τεταμένων σχέσεων καὶ τῆς ἀντιδικίας, χωρὶς νὰ ἀποκαθιστοῦν πλήρως τὴν ἡθικὴν τάξιν καὶ τὴν κοινωνικὴν ἑνότητα. Διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ "Ορούς Ὁμιλίαν, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐπισημαίνεται ἡ στενότης τοῦ διακοινωνικοῦ περιεχομένου τοῦ Νόμου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὑποδεικνύονται αἱ εὑρεῖαι προοπτικαὶ τῆς «Καινῆς ἐντολῆς»¹, διὰ τῆς ὁποίας εἰσάγεται ἀντὶ τῆς διαστάσεως καὶ τοῦ μίσους ἡ ἐκδήλωσις ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον. Κατὰ τὴν συνάντησιν ταύτην ἐπιτυγχάνεται ἡ προσδοκωμένη διαλλαγὴ καὶ θεμελιοῦνται σχέσεις ἀδελφότητος, ἐντὸς τῶν ὁποίων διὰ τῆς κοινωνίας τῶν μυστηρίων καθαγάζονται οἱ πιστοὶ καὶ τελειοῦνται ἐν 'Ἄγιῳ Πνεύματι. Ἡ τελείωσις ἀπαιτοῦσα θυσίαν τῆς ἐγωκεντρικῆς ἀτομικότητος χάριν τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ πρὸς κοινωνίαν κινουμένου προσώπου συνιστᾶ κοπιῶδες ἔργον, ἀλλ' ἐνέχει δλῶς ίδιαιτέρων σπουδαιότητα, διότι καταδεικνύει τὴν ἐκ τοῦ «καθ' ὅμοιόσιν» ἐλκομένην δυνατότητα ἐπιστροφῆς εἰς τὸ ἀρχέτυπον². Ἡ δυνατότης αὐτῆς ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς δραστηριότητος τοῦ αὐτεξουσίου ἀποκαλύπτει τὴν ἀξίαν τῆς ἐλευθέρας προσωπικῆς ἐπιθυμίας τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἀνακαίνισιν, ἡ ὁποία καθίσταται πραγματικότης μόνον ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς χάριτος καὶ τῶν μυστηρίων, ἐντὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας, ὅπου ὁ Παράκλητος ἐργάζεται διὰ τὴν τελείωσιν τῶν πιστῶν καὶ τὴν συνοχὴν τῶν μελῶν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ.

Τὸ στοιχεῖον τῆς ἐλευθερίας διὰ τὴν προσωπικὴν ἀνακαίνισιν ἐκάστου ἐνέγει βασικὴν σπουδαιότητα ίδιαιτέρως ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία πάντοτε τὸ ἐσεβάσθη. Οὕτως ἡ προσωπικὴ ἀμαρτία ἐκάστου, παρ' ὅλας τὰς συνεπείας καὶ φθοράς, τὰς ὁποίας ἡδύνατο νὰ προκαλέσῃ ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, οὐδέποτε ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τῆς ὄρθιδόξου παραδόσεως ὡς ἄκμεσος κληρονομικὴ συνέπεια τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος. Τοιαύτη περὶ τῆς προσωπικῆς ἀμαρτίας ἀντίληψις, ὡς ἀμέσου δηλονότι κληρονομικῆς συνεπείας τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος, θὰ ἡτοί ίκανὴ νὰ δόδηγήσῃ εἰς μίαν ἄποψιν περὶ ἔξελικτικῆς αὐξήσεως τῶν συνεπειῶν αὐτῆς, πρᾶγμα τὸ ὅποιον εἶναι δλῶς ἀντίθετον πρὸς τὴν

1. Πρβλ. *Matθ. 5,21-26· 38-48.*

2. Βλ. N. BERDIAEFF, *De la destination de l'homme, Essai d'éthique paradoxale*, Paris 1935, σ. 60.

ὄρθιδόξον ἀνθρωπολογίαν, ἡτις ίδιαιτέρως ἔχαιρει τὴν ίδεαν τῆς προσωπικῆς εὐθύνης. Ὁ κλυδωνισμὸς τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως μεταξὺ τῶν ποικίλων ἡθικῶν προβλημάτων δὲν ἀποτελεῖ προδιαγεγραμμένην ροπὴν πρὸς τὴν ἀμαρτίαν, ἀλλὰ δραστηριοποίησιν τοῦ αὐτεξουσίου, τελοῦντος ὑπὸ τὰς συνεπείας τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος, τὸ ὅποιον φέρομεν ἐντὸς ἡμῶν, καὶ τοῦ πεπτωκότος κόσμου ἐντὸς τοῦ ὅποιου ζῶμεν¹.

Συνεπῶς ἡ ἐλευθερία ἐκλογῆς μεταξὺ κακοῦ καὶ ἀγαθοῦ συνιστᾶ ἐν τινὶ μέτρῳ ἀσκησιν ἴσχυος τοῦ αὐτεξουσίου, διὰ τοῦ ὅποιου ἀξιολογεῖται πρὸ τῆς ἐκλογῆς ἡ προτίμησις καὶ οὕτως ἔχαιρεται ἡ ὑπεροχὴ τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ². "Ἐνεκα τούτου καὶ ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀποκόπτει ἐκ τοῦ σώματός της τοὺς ἀμαρτωλούς, ἀλλ' ἀκολουθοῦσα τὴν γραμμὴν τοῦ Κυρίου³, περιβάλλει αὐτοὺς μετὰ πάσης στοργῆς καὶ συμπαθείας, γενομένη «τοῖς πᾶσι τὰ πάντα, ἵνα πάντως τινὰς σώσῃ»⁴. Ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ἀντιλήψεως ταύτης τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν διαπίστωσιν τῶν συνεπειῶν τῆς ἀμαρτίας κήρυγμα οὐδέποτε συνεδέθη μετά τινος ἐνεργείας ἀποπομπῆς τῶν ἀμαρτωλῶν ἐκ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ συνεπληρώθη ὑπὸ τῆς φιλανθρώπου κλήσεως πρὸς μετάνοιαν. Ἐν δψει δὲ τῶν ἐνδοκοινωνικῶν συνεπειῶν τῆς ἀμαρτίας, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐσχατολογικῶν προεκτάσεων αὐτῆς ἐκλήθησαν οἱ πιστοὶ διὰ τῆς χάριτος τοῦ 'Ἄγιου Πνεύματος νὰ ἀποδούσιν εἰς πνευματικοὺς ἀγῶνας πρὸς κάθαρσιν ἐκ τῶν ποικίλων μορφῶν τῆς ἀμαρτίας προκειμένου νὰ ἐνταχθοῦν ἐπαξίως εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν ἀγίων⁵. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου κατέστη ἡ Ἐκκλησία κιβωτὸς σωτηρίας, ἐντὸς τῆς ὁποίας οἱ πιστοὶ δύνανται νὰ προφυλάσσωνται ἐκ τῶν ἐπιβούλῶν τοῦ πονηροῦ καὶ διὰ τῆς ἀγιαστικῆς χάριτος τῶν μυστηρίων νὰ ἐργάζωνται πρὸς τελείωσιν αὐτῶν.

Ἡ γενικωτέρα ἀναφορὰ ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰς συνεπείας τῆς ἀμαρτίας ἀποτελεῖ παιδαγωγικὸν μέτρον ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἀφυπνίσεως τῆς συνειδήσεως τῶν ἀμαρτησάντων διὰ τὴν ἔργων μετάνοιαν αὐτῶν καὶ πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἐνότητος τοῦ διασπασθέντος σώματος⁶. Ἀλλ' ἡ ἀναφορὰ αὐτῆς πολ-

1. Αὐτόθι, σ. 60-61.

2. Βλ. ἐνθ' ἀνωτ., διόπι τονίζεται ἡ κεφαλαιώδης σημασία τῆς ἐλευθερίας, προβαλλομένης ὡς ὑψίστου ἀγαθοῦ ἀκόμη καὶ εἰς περιπτώσεις ἐλευθέρας ἐκλογῆς τοῦ κακοῦ. «La liberté du mal est un bien, car sans elle il n'y aurait pas eu de liberté du bien, c'est-à-dire de bien tout court. La possibilité du mal étant la condition du bien, nous pouvons dire que sa prohibition et sa suppression arbitraires eurent été malfaisantes que je mal lui-même».

3. *Matθ. 9,12-13· πρβλ. αὐτόθι 18,12-13.*

4. *A' Koq. 9,22.*

5. Βλ. Ιω. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, «Κοινωνία ἀγίων» ἐν *Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Σχολὴ, Πανηγυρικὸς Τόμος* ἐπὶ τῷ 125ητηρίδι αὐτῆς. Αθῆναι 1969, σ. 467.

6. Πρβλ. ΙΩΝΑΤΙΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Πρός Φιλαδελφεῖς* 3,2, PG 5,700A.

λάκις διατυποῦται υπὸ ηὔημένην αὐστηρότητα καὶ ἐκφράζεται ως ἔλεγχος τῶν ἀμαρτανόντων. 'Οσάκις λοιπὸν προέρχεται ἐξ ἀνευθύνων μελῶν τῆς κοινότητος ἐκφράζει ἐγωιστικὴν κρίσιν κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ καὶ παρὰ τὴν πιθανῶς δικαίαν ἀφορμὴν γενέσεώς της θεωρεῖται καταδικαστέα. 'Αντιθέτως δταν συνιστᾶ ἐκκλησιν τοῦ ὑπευθύνου ποιμένος, ὁ ὅποιος εἶναι κέντρον τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος καὶ τύπος Χριστοῦ, ἐντάσσεται εἰς τὸ δόλον ἔργον τῆς ποιμανούσης 'Ἐκκλησίας, τῆς ὅποιας κυρία ἀποστολὴ εἶναι, ἡ ἐκ τῆς ἀμαρτίας κάθαρσις καὶ ἡ ἔξαγιασις τῶν πιστῶν πρὸς ἐνοποίησιν πάντων εἰς ἐν σῶμα κεφαλὴν ἔχοντος τὸν Κύριον¹. 'Εντὸς τοιούτου κλίματος τοποθετεῖται καὶ ἡ αὐστηρὰ μὲν, ἀλλὰ πλήρης ἀγάπης κρίσις τῶν ἀμαρτανόντων υπὸ τοῦ Φωτίου, ἀφ' ἐνὸς μὲν διότι τελεῖ υπὸ συνεπῆ ἔξαρτησιν ἐκ τῆς προγενεστέρας ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ὡς ποιμὴν ὁ Ἱερὸς πατὴρ αἰσθάνεται προσωπικὴν τὴν εὐθύνην ἔναντι τῶν πιστῶν καὶ ζῆται ὡς ἰδικήν του ἀγωνίαν τὴν ἀνησυχίαν τῆς μητρὸς 'Ἐκκλησίας διὰ τὰς ἀμαρτίας καὶ πτώσεις τῶν τέκνων τῆς.

Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μεγάλου Φωτίου ἡ ἀμαρτία ύφ' οἰανδήποτε μορφὴν τῆς συνιστᾶ ἐπανάστασιν κατὰ τῶν θείων ἐντολῶν, ὕβριν κατὰ τοῦ Θεοῦ, καὶ προκαλεῖ τὴν ἐν ἀνθρωπομορφικῇ ἐννοιᾳ παιδεύουσαν δργὴν αὐτοῦ². Εἰδικότερον αἱ ἄμεσοι συνέπειαι αὐτῆς, χάριν μεθοδικωτέρας μελέτης, δύνανται νὰ διακριθοῦν εἰς ἀναφερομένας εἰς ἑαυτόν, τὸν πλησίον καὶ τὸν Θεόν. 'Υπὸ τὴν διαφοροποίησιν ταύτην δυνάμεθα νὰ ἀποκαταστήσωμεν εἰδός τι τυπολογίας, κατὰ τὴν ὅποιαν ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀμαρτία ἐκφράζει θεοποίησιν τοῦ ἐγώ, ἐντὸς τῆς ὅποιας ὑποκρύπτεται τελεία ἀρνησις τοῦ Θεοῦ καὶ πρόθεσις ὑποκαταστάσεως αὐτοῦ. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἀμαρτίας χαρακτηρίζεται συνήθως ὡς ἀωσφορικὴ ἔπαρσις. 'Η ἀμαρτία πρὸς τὸν πλησίον ἐκφράζει ἀπολυτοποίησιν τοῦ ἐγώ εἰς ἐπίπεδον ἀνθρωπίνων σχέσεων, ἐκδηλοῦται δι' ἀρνήσεως καὶ παραβάσεως τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἀνεὶ ἀπ' εὐθείας ἀρνήσεως αὐτοῦ. Τέλος εἰς τὴν πρὸς ἑαυτὸν ἀμαρτίαν, τῆς ὅποιας ἀκραίαν μορφὴν ἀποτελεῖ ἡ αὐτοκτονία, διαπιστοῦμεν ἀντὶ τῆς ἀπολυτοποίησεως τοῦ ἐγώ τάσιν αὐτομηδενισμοῦ καὶ στροφὴν εἰς τὴν ἀπόγνωσιν.

'Αλλ' αἱ καταστάσεις αὗται ὑποδηλοῦν ἔλλειψιν πίστεως καὶ ἀγάπης πρὸς τὸν Θεόν, τοῦ ὅποιου, κωρὶς νὰ ἀμφισβητῆται συνήθως ἡ ὑπαρξία, ἀγνοοῦνται ὁ νόμος καὶ αἱ ἐντολαί. 'Ἐν τούτοις δὲν ὑπάρχει ἀμαρτία, ἡ ὅποια δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀναφερομένη ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς ἐν τῶν τριῶν ἀνωτέρω ἀντικείμενων, ἔνεκα τοῦ οὐσιαστικοῦ χαρακτῆρος αὐτῆς ὡς ἀντικοινωνικοῦ

1. Πλείον περὶ τούτων βλ. Ιω. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, 'Η ἐνότης τῆς 'Ἐκκλησίας ἐν τῇ θείᾳ εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ 'Ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰώνας', Αθῆναι 1965, σ. 87 κ.ε.

2. 'Ομιλίαι 4,40-52.

στοιχείου ἀνθρωπίνων καὶ θεανθρωπίνων σχέσεων. Διὰ ταῦτα καταλυτικαὶ ἀντικοινωνικαὶ συνέπειαι καὶ προβληματισμοὶ σχέσεων χαρακτηρίζουν τὸ ἀποτέλεσμα ὅλων τῶν μορφῶν ἀμαρτίας ἀνεξαρτήτως τῶν ἀμέσων συνεπειῶν, διότι ἐμμέσως ἐξ αὐτῶν προσβάλλονται καὶ κλονίζονται ίδιαζόσης φύσεως δεσμοί, ἐπὶ τῶν ὅποιων θεμελιοῦνται αἱ πνευματικαὶ σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, καὶ αὐτῶν μετὰ τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ¹.

'Ως παρατηρεῖ ὁ Φωτίος, αἱ ἀμαρτίαι, αἱ ὅποιαι στρέφονται ἀπ' εὐθείας κατὰ τοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ αἱ συγκεκριμέναι ὕβρεις κατὰ τῆς Θεότητος, καὶ ὅταν εἰς ἐν μόνον τῆς 'Αγίας Τριάδος ἀναφέρωνται πρόσωπον, ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει δύνανται νὰ συγχωρηθοῦν². Αἱ ὕβρεις αὗται, ὡς διὰ λόγων προσβολαὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν περὶ αὐτοῦ δογματικῶν ἀληθειῶν (βλασφημίαι), διαπιστοῦνται ίδιᾳ ἐν ταῖς διδασκαλίαις τῶν αἱρεσιαρχῶν, ὅπου ἐπιχειρεῖται ὑποκατάστασις τοῦ δρθροῦ δόγματος δι' αὐθαιρέτων προσωπικῶν διδασκαλιῶν. Παρὰ τὴν φαινομενικὴν λοιπὸν προσβολὴν μόνου τοῦ Θεοῦ, αἱ συνέπειαι τοῦ εἴδους τούτου τῆς ἀμαρτίας εἶναι οὐσιαστικώταται δι' αὐτὸν τὸν ἀμαρτήσαντα, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν πλησίον του. Συμβαίνει δὲ τοῦτο, διότι ἡ ὕβρις κατὰ τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ ἀρνησιν τῆς μετ' αὐτοῦ κοινωνίας, ἐν τελευταίᾳ δὲ ἀναλύσει ἔλλειψιν ἀφοσιώσεως καὶ ἀγάπης πρὸς τὸν ἐν οὐρανοῖς Πατέρα.

'Αλλ' ἀνεὶ ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸν εἶναι ἀδιανόητος ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πλη-

1. 'Η δρθδοῖος θεολογία διεῖδεν ἐν τῇ ἀμαρτίᾳ τὰς συνεπείας τῆς πτώσεως, αἵτινες ἀπὸ τῆς ἀπλῆς παραμελήσεως τοῦ καθήκοντος μέχρι τῆς ἀπολύτου πωρώσεως ἐκφράζουν κρίσις πίστεως καὶ ἀγάπης καὶ πρόθεσιν διακοπῆς τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ πλησίον κοινωνίας. 'Αντιθέτως ἡ δυτικὴ περὶ ἀμαρτίας ἀντίληψις ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου, Θωμᾶ³ 'Ακινάτου καὶ Βοναβεντούρα διεμορφώθη εἰς ίδιον σύστημα σχολαστικῆς θεωρήσεως, διακρίνονται δὲ τοῦ πολυμορφισμὸν καὶ λεπτομερῆ περιπτωσιολογίαν. Εἰδικότερον βλ. ΤΗ. DEMAN, «Pêché», ἐν DTC 12¹, 140-275. G. MENSCHING, Die Idee der Sünde, Leipzig 1931. E. Janvier, Exposition de la morale catholique, τόμ. V-VI, Le vice et le péché, Paris 1907-1908. K. SCHMID, Die menschliche Willensfreiheit in ihren Verhältnissen zu den Leidenschaften nach der Lehre des hl. Th. v. A., Engelberg 1925. L. RÖHR, Die soziale Frage und das neue Testament, Münster 1930. A. LANDGRAF, Das Wesen der lässlichen Sünde in der Scholastik bis Thomas v. Aquin. Eine dogmengeschichtliche Untersuchung nach den gedruckten und den ungedruckten Quellen, Bamberg 1923.

2. 'Ει δὲ καὶ Πνεῦμα οὐ μόνον ιδιαίτερον τὸ πανάγιον Πνεῦμα λέγεται, ἀλλὰ καὶ κοινότερον ἡ 'Αγία Τριάς («Πνεῦμα γάρ ὁ Θεός, καὶ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτὸν ἐν Πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν»), δηλούντι δὲ εἰς Πνεῦμα βλασφημῶν, τουτέστιν δὲ κατὰ μιᾶς τινος τῶν ὑπερφυῶν καὶ δμοσιεύσιων ὑποστάσεων τῆς παντοκρατορικῆς καὶ ὑπερουσίου Θεότητος βλάσφημον γλῶσσαν ἀφείς, καὶ δοκῇ τῆς περὶ τὰς ἀρετὰς καὶ τὸν βίον ὕβρεως καὶ δυσφημίας ἀνεύθυνος εἶναι, ἀλλ' οὖν τῷ πολλῷ μείζονι συνεγόμενος τε καὶ ἐταξιόδευτος ἀμαρτήματι, οὐδαμῶς εὑρήσει τὴν ἀφεσιν, οὔτε ἐν τῷ νῦν αἰώνι, οὔτε ἐν τῷ μέλλοντι». Αμφιλόχια 49, PG 101, 369CD.

σίον¹. Κατὰ συνέπειαν, ἐντὸς τῆς ὥβρεως κατὰ τοῦ Θεοῦ ἐνυπάρχει ἔχθρότης κατὰ τοῦ πλησίου καὶ ἐν αὐτῇ πρόθεσις ὀριστικῆς διακοπῆς τῶν μετ' αὐτοῦ σχέσεων. Ὡς γνωστὸν δὲ ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας αἱ ἀμοιβαῖαι σχέσεις μεταξὺ τῶν ἐν Χριστῷ ἀδελφῶν συναντῶνται καὶ τέμνονται ὑπὸ τῆς σχέσεως Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ἡτις φύκοδομήθη ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ πεπτωκὸς πλάσμα ἀγάπης τῆς ἀποκαλυφθείσης Θεότητος. Οὕτως εἰσῆλθεν ἐντὸς τῆς ὁρατῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ καὶ κατέστησε αὐτὴν μυστήριον, συνεχόμενον διὰ τῆς ἀνένδον παρουσίας τοῦ Παρακλήτου. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην ἡ ὥβρις κατὰ τοῦ Θεοῦ ἐκφράζει ἀρνησίας καὶ ἀπόρριψιν τῆς ἀναγκαιότητος αὐτῆς πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου. Παραλλήλως ἀποκρούει πολλάκις πᾶσαν ἀντίληψιν περὶ συλλογικῆς ἐνότητος, πρᾶγμα ἀντίθετον πρὸς αὐτὴν ταύτην τὴν φυσικὴν κοινωνικότητα καὶ ἀποκαλύπτει τὸν ἀντικοινωνικὸν παραλογισμὸν τοῦ οὗτος ἀμαρτάνοντος ἀνθρώπου.

Ἀναλόγους συνέπειας ἐπὶ κοινωνικοῦ ἐπίσης πεδίου διαπιστοῦμεν καὶ εἰς ἀμαρτήματα στρεφόμενα ἀρχικῶς καὶ αὐτῆς ταύτης τῆς ψυχοσωματικῆς ὄντότητος τοῦ ἀμαρτάνοντος. Χαρακτηριστικώτατα τῆς κατηγορίας ταύτης εἰναι τὰ σαρκικὰ ἐν γένει πάθη, διὰ τῶν ὅποιων φθείρεται καὶ ἀλλοιοῦται ἡ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν Φώτιον ἡ ἀλλοιώσις αὕτη συνιστᾶ ἐκ νέου ὑποδούλωσιν τοῦ ἐκ τῆς δουλείας ἀνακληθέντος πλάσματος καὶ κατάστασιν ἐλλείψεως ἐλευθερίας διὰ τῆς μεταβολῆς αὐτοῦ εἰς δργανον τοῦ πονηροῦ². Παραλλήλως ἀποτελεῖ παλινόστησιν εἰς τὴν ἀτομοκρατικὴν βιολογικότητα, ἡτις καὶ χαρακτηρίζεται ἐξ ἐντόνου τάσεως ἐκανοποιήσεως κατωτάτων ἐνστίκτων. Ἐντὸς τοιούτου κλίματος καὶ ὑπὸ τὴν συνεχῆ πίεσιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ φυσικοῦ σώματος ὁ ἀνθρωπὸς κύπτει ὀριστικῶς εἰς τὴν δουλείαν τῆς σαρκός, ἀποκτᾷ σαρκικὸν φρόνημα καὶ ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν αὐτοῦ ἀδυνατεῖ νὰ βιώσῃ τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τῆς ἀρετῆς. Ἡ ἀδυναμία αὕτη ὀφείλεται βασικῶς εἰς τὸ σαρκικὸν φρόνημα, τὸ ὅποιον ὡς ἐγωκεντρισμὸς ἐμποδίζει τὴν ὑπέρβασιν τῆς ἀτομικότητος καὶ διὰ τῆς θυσίας ταύτης συνάντησιν τοῦ πλησίου ἐν πνεύματι ἀγάπης. Ἀλλὰ τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν μίαν δψιν τοῦ πράγματος, τὴν ἔχουσαν σχέσιν πρὸς τὰς ἐμμέσους ἐπιπτώσεις τοῦ σαρκικοῦ φρονήματος. Ὑπάρχει καὶ ἔτερα δψις ἀναφερομένη εἰς τὰς ἀμέσους συνέπειας τῆς δουλείας τῆς σαρκός, ἡτις γίνεται «δημιουργὸς καὶ τεχνίτης πολλῶν παθῶν καὶ κακίας καὶ διαμηχανᾶται λυμαίνεσθαι τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἐλευθερίας τὸ κάλλος»³. Συνεπῶς παρ' ὅτι αἱ συνέπειαι τῶν σαρκικῶν παθῶν φθείρουν ἀρχικῶς αὐτὸν τὸν ἀμαρτάνοντα, ἀκολούθως πλήττουν τὴν ἐν αὐτῷ ὑπάρχουσαν θεμελιώδη ἀξίαν τῆς ἀρετῆς, ἡτις, ὡς γνω-

1. Φωτιογ., 'Ομιλίαι 6,68. Βλ. καὶ ΤΗ. ΔΕΜΑΝ, μνημ. ἔργον, στ. 227.

2. Βλ. Φωτιογ., 'Αμφιλόχια 54, PG 101, 392C.

3. 'Ἐνθ' ἀνωτ.

στὸν, νοεῖται καὶ ἀξιολογεῖται κατὰ τὴν διαμόρφωσιν σχέσεων αὐτοῦ μετὰ τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας, ἐκ τῆς ὅποιας ἐξαρτᾶται καὶ ἐντὸς τῆς ὅποιας ζῆ. Ἡ ἀπειλὴ ἀλλωστε κατὰ τῆς ἐλευθερίας συνεπάγεται δουλικὴν πτῶσιν εἰς τὸ κακὸν καὶ συνεχῆ προβληματισμὸν εἰς ὅλα τὰ πλαισία ἀμοιβαίων σχέσεων καὶ κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων. Οὕτως ὁ ἀμαρτάνων καθ' ἐκυτὸν καὶ δουλεύων τῇ σαρκὶ μεταβάλλεται εἰς ἔχθρὸν τοῦ πλησίου, διότι «ἡ τῆς σαρκὸς δουλεία πολλῶν μὲν καὶ ἄλλων ἐστὶ πρόξενος παθῶν καὶ κακίας, ἀτάρ δὴ καὶ τὴν ἀγάπην ἀπωθεῖται»¹. «Ανευ ἀγάπης δὲ οὐδεμίᾳ δύναται νὰ ὑπάρξῃ ὑγιὴς μετὰ τοῦ πλησίου σχέσις καὶ κοινωνία.

Τὰ ἀπ' εὐθείας καὶ ἐμφανῶς κατὰ τοῦ πλησίου στρεφόμενα ἀμαρτήματα ἀποτελοῦν τὴν τελευταίαν καὶ πλέον χαρακτηριστικὴν κατηγορίαν, ἀφ' ἐνὸς μὲν διότι δημιουργοῦν αὐτὸ τοῦτο τὸ πρόβλημα τῆς ἐνδοκοινωνικῆς ἐνότητος, ἀφ' ἔτερου δὲ διότι ἀπαντοῦν ὡς οὔσιαστικαὶ ἀφορμαὶ διαταραχῆς τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων. Ελδικώτερον ταῦτα συνιστοῦν ἀρνητικάς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀλόγου λογισμοῦ καὶ τῆς ἀνευ ἀγάπης καρδίας. Καὶ ὡς ἐκδηλώσεις μὲν τοῦ ἀλόγου λογισμοῦ νοοῦνται πᾶσαι αἱ κατὰ τοῦ πλησίου ἐνέργειαι ὑπὸ τὸ κράτος τῆς δογῆς καὶ τοῦ θυμοῦ², ὡς ἀντίστοιχοι δὲ τῆς ἀνευ ἀγάπης καρδίας, πᾶσαι αἱ ἀνάλογοι ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ μίσους, τῆς κακίας καὶ τοῦ φθόνου πράξεις³.

Ἡ διαφοροποίησις αὕτη ἀναγκαίᾳ διὰ τὴν τυπολογικὴν διερεύνησιν τῆς ισούντος, τῶν διαστάσεων καὶ συνέπειῶν τῶν ἐκ τῆς ἀμαρτίας εἰσαγομένων προβλημάτων εἰς τὰς μετὰ τοῦ πλησίου σχέσεις, ἐνέχει ιδιαιτέρων σπουδαιότητα, ἐπειδὴ ὡς ἐπιγέννημα δργῆς ἡ θυμοῦ ἡ ἀμαρτία εἶναι κατὰ τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα ὅλως διάφορος τῆς ἀποτελούσης ἐπιγέννημα μίσους ἡ κακίας ἡ φθόνου. «Ἄν καὶ πολλάκις τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ δύο γενεσιούργων αἰτίων ἐμφανίζεται καθ' ὅλα δημοιον, ἐν τούτοις ἡ διάφορος προσέλευσις συνιστᾶ ρυθμιστικὸν παράγοντα εἰς δ, τι ἀφορᾶ εἰς τὸν χρόνον τοῦ παρεμβαλλομένου προβληματισμοῦ σχέσεων καὶ εἰς τὴν δραματικότητα τῶν κοινωνικῶν, ἡθικῶν καὶ πνευματικῶν ἐπιπτώσεων ἐπὶ τῆς ζωῆς τοῦ ἀμαρτάνοντος καὶ τοῦ προσβαλλομένου πλησίου. Ἡ γνῶσις ἀλλωστε τῆς προσελεύσεως τοῦ ἀμαρτήματος παρέχει δυνατότητας ἀναγκαιτήσεως μιᾶς ἐκ νέου ἐκδηλώσεώς του διὰ τῆς καταλλήλου ἀναστολῆς τῆς ἐξάρσεως τοῦ συγκεκριμένου πάθους⁴. Πρὸς τοῦτο ἐνωρίτατα ἐν τῇ 'Ορθοδοξῷ Ἐκκλη-

1. 'Αμφιλόχια 148, PG 101, 1277A· πρβλ. αὐτόθ: 54, PG 101, 392D.

2. Βλ. 'Ομιλίαι 4,50· πρβλ. αὐτόθ: 7,77.

3. Αὐτόθ: 6,69-70.

4. «Μεγάλως θέλει βιάσασθαι ἀνθρωπὸς τοῦ κρατῆσαι τοῦ πάθους τῆς δογῆς, καὶ καταστεῖλαι τὸν θυμὸν τῆς ψυχῆς διὰ μακροθυμίας, δι' ἐπιεικίας, διὰ προσευχῆς, καὶ ταπεινώσεως», ΑΝΤΙΟΧΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, Λόγος περὶ δογῆς 23, PG 89, 1504C.

σίᾳ ὁ θυμὸς καὶ ἡ ὄργὴ ὡς ψυχικαὶ καταστάσεις δυνάμεναι νὰ γεννήσουν ἀμαρτήματα διεστάλησαν τῶν δεδηλωμένων ἀμαρτημάτων τοῦ μίσους, τῆς κακίας καὶ τοῦ φθόνου. Διότι, ὡς γνωστόν, ὁ θυμὸς ἀποτελεῖ πηγὴν ἀμαρτίας, μόνον εἰς περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὅποιας οὕτος ἐπικυριαρχεῖ τοῦ λογισμοῦ¹. Ἀντιθέτως, ὅταν τίθεται ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς λογικῆς καὶ τοῦ νοός, δύναται νὰ καταστῇ πρόξενος ποικίλων ἀγαθῶν. «Ἐνεκα τούτου ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τῶν Πατέρων ἀδερφόρος τοῦ νοῦ»², «ξυνεργὸς τῷ λογισμῷ»³, «ἀγαθὸν κτῆνος ὅταν τοῦ λογισμοῦ ὑποζύγιον γένηται»⁴ καὶ «μέτοχος τάγαθοῦ»⁵. Τούναντίον οὐδεὶς διετυπώθη ἐλαφρυντικὸς χαρακτηρισμὸς διὰ τὴν κακίαν, τὸ μῖσος καὶ τὸν φθόνον, πάθη τὰ ὅποια γενικῶς ἐθεωρήθησαν δλέθρια διὰ τὸν ἀνθρωπὸν⁶, καταλυτικὰ τῆς τάξεως⁷, στερητικὰ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς χαρᾶς⁸, καὶ μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς ἀδελφοκονίας ὁδηγοῦντα⁹.

Ἡ ἀνωτέρω διάκρισις ἐμφανεστάτη εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μεγάλου Φωτίου παρέχει οὐσιαστικὴν βοήθειαν εἰς τὴν διασάφησιν τῶν ἐκ τῆς κατὰ τοῦ πλησίου ἀμαρτίας προκαλουμένων ἐνδοκοινωνικῶν προβλημάτων. Οὕτως ὁ Ἱερὸς πατὴρ χαρακτηρίζων τὸν θυμὸν ἐπικίνδυνον εἰς περιπτώσεις καταδουλώσεως τοῦ λογισμοῦ, ἐφιστᾶ τὴν προσοχὴν τῶν πιστῶν ἐπὶ τῶν συνεπειῶν καὶ συνιστᾶ τὴν ἐπαγρύπνισιν διὰ τὴν συγκράτησιν αὐτοῦ ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ λογισμοῦ. Διὰ τῆς ἀμέσου ταύτης ἐνεργείας τῆς ἐπαγρυπνίσεως διασφαλίζεται ἡ αὐτοτέλεια καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ «αὐτοκράτορος λογισμοῦ», ἀνευ τῶν ὅποιων εἶναι ἀδύνατος ἡ νικηφόρος ἀντιμετώπισις ἔξωθεν καὶ ἔνδοθεν προεργομένων ἀπειλῶν¹⁰. Προσέτι, μάλιστα, δι’ αὐτοῦ τίθενται αἱ προϋποθέσεις ὀμαλότητος τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων καὶ τῆς μετὰ τοῦ πλησίου εἰρήνης, πρᾶγμα ὅλως ἀντίθετον,

1. Ὁμιλίαι 4,50.

2. ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞ., Στρωματεῖς 4,23, PG 8, 1360C.

3. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΚΥΡΟΥ, Ἐλληνικῶν παθημάτων θεραπευτικὴ 5, PG 83, 952C.

4. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν φαλμῶν 8, PG 44, 477B.

5. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, Περὶ θείων ὀνομάτων 4,20, PG 3, 720C.

6. ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞ., Λόγος προτερητικὸς πρὸς Ἑλληνας, PG 8, 60B. Πρβλ. Φωτίου, Ὁμιλίαι 8,87.

7. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Κατὰ Μαρκαίων 1,47, PG 94, 1548D. Πρβλ.. Φωτίου, Ὁμιλίαι 6,69.

8. «Τὸ γάρ τῆς κακίας ὄνομα δύσωμον ἐστι. δύο γάρ σημαίνει· ποτὲ μὲν γάρ σημαίνει τὴν τῆς ἀρετῆς στέρησιν· ποτὲ δὲ τὴν τῆς χαρᾶς», ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, ἔνθ' ἀνωτ., 1,60, PG 94, 1553A.

9. ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΡΩΜΗΣ, Ἐπιστολὴ Α' πρὸς Κορινθίους 4, PG 1,216B.

10. «Ἄν γάρ, δην αὐτοκράτορα λογισμὸν ἔλαβες ἐκ Θεοῦ, τοῦτον ταῖς ἡδοναῖς προπιῶν ὡς ἀνδράποδων ὑπέταξας αὐταῖς αὐτόν, πῶς πολεμίων ἔξωθεν ἐπιτιθεμένων γενέσθαι κύριος ἐπιθυμεῖς; πῶς δυσμενῶν σκυλεύσεις ἀποσκευὴν ὁ ταῖς ἐγκολπίοις στάσεσι καὶ ταῖς ἐπιβουλαῖς καθο ἐκάστην σκυλεύσμενος τὸν νοῦν»; Ὁμιλίαι 4,50.

«ὅτε θυμὸς ἄλογος τοῦ αὐτοκράτορος λογισμοῦ κρατεῖ καὶ κατὰ τοῦ πλησίου, μηδὲν ἵσως ἡδικηκότος, ἀναπείθει φονᾶν»¹.

Τὸ μέτρον τοῦτο, ὡς εἴπομεν, ἀποτελεῖ ἀμεσον ἐνέργειαν διὰ τὴν γενικωτέραν ἀντιμετώπισιν τῶν συνεπειῶν τοῦ θυμοῦ, καὶ δὲν δύναται νὰ ἀποδώσῃ ἀσφαλῶς ἀνευ παραλλήλου καὶ εἰς βάθος μεταλλαγῆς τοῦ θυμουμένου προσώπου. Τοιαύτη μεταλλαγὴ πραγματοποιεῖται διὰ τῆς καλλιεργείας καὶ ἀναπτύξεως ἀναστατικῶν τοῦ θυμοῦ ἀρετῶν, αἱ ὅποιαι καὶ ἐπιτυγχάνουν τὴν συγκράτησιν τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῶν ἀκροτήτων τοῦ πάθους τούτου. Αρεταὶ ἀναστατίκανται τοῦ θυμοῦ ὅνομάζονται ἐκεῖναι, διὰ τῶν ὅποιων ἐπιτυγχάνεται ἐσωτερικὴ γαλήνη καὶ ἡρεμία. Εἰδικώτερον ὑπὸ Ἀντιόχου τοῦ Μοναχοῦ ὡς τοιαύται προβάλλονται ἡ μακροθυμία, ἡ ἐπιείκια, ἡ προσευχὴ καὶ ἡ ταπείνωσις². Δι’ αὐτῶν λοιπὸν χαλιναγωγεῖται ὁ θυμός, «ὡς δή τι θηρίον ἀλλόκοτον, καὶ τῷ ἀπαθεῖ τῆς γνώμης, οἷα περ ἀλύτοις δεδεμένος νήμασιν δλην τὴν ψυχὴν ἴερὸν πραότητος ἀπεργάζεται τέμενος»³. Οὕτω πως ἐπιτυγχάνεται ἀσφαλῆς ἔλεγχος καὶ ἡνιοχεία τοῦ θυμοῦ καὶ παράλληλος καλλιεργεια ἀρετῶν, συλλογικὸν ἀποτέλεσμα τῶν ὅποιων εἶναι ἡ διασφάλισις καὶ περαιτέρω διατήρησις τῆς ἐνότητος ἐν τῇ χριστιανικῇ κοινωνίᾳ.

‘Αλλ’ ἐὰν διὰ τοῦ τρόπου τούτου εἶναι δυνατὴ ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἐκ τοῦ φθόνου διασπασθείσης ἐνότητος, αὗτη εἶναι ὅλως προβληματικὴ εἰς περιπτώσεις κατὰ τὰς ὅποιας κλονίζεται καὶ διασπᾶται ἐξ ἐκδηλώσεως κατὰ τοῦ πλησίου μίσους, κακίας ἢ φθόνου. Τὰ πάθη ταῦτα δὲν συνιστοῦν στιγμαίας ἐκτροπὰς τῆς λογικῆς, ἀλλὰ σταθεράς, ἐνίστε δὲ καὶ μονίμους ψυχικὰς ἀσθενείας, διὰ τῶν ὅποιων προσβάλλεται ὁ ὅλος ἀνθρωπὸς⁴. Ὁπότε τὸ κράτος τούτων παραλλύουν αἱ αἰσθήσεις, διὰ τῶν ὅποιων ἐρευνᾶται ἡ ἀλήθεια, ἀδυνατεῖ ἡ νόησις νὰ διαχρίνῃ τὸ συμφέρον τῆς ὑπάρξεως, ἔξασθενεὶ ἡ μνήμη καὶ ὁ ἀνθρωπὸς καθίσταται ἀνίσχυρος νὰ ἀξιολογήσῃ τὴν περὶ αὐτὸν πραγματικότητα⁵. Οὕτως ἡ ἀμαρτία ἀποκόπτουσα διὰ τῆς ἔξαρσεως τῶν παθῶν τὸν ἀνθρωπὸν ἐκ τῆς μετὰ τοῦ πλησίου ὑγιοῦς κοινωνικῆς σχέσεως, ἀλλοιώνει τὴν διὰ τῆς χάριτος τοῦ Ἀγίου Πνεύματος μορφωθεῖσαν ἐν αὐτῷ εἰκόνα τοῦ προσώπου καὶ τὸν ἐπαναφέρει εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ ἐγκωντρικοῦ ἀτόμου. Ἀλλ’ ὡς γνωστόν τὸ ἐγκωντρικὸν ἀτομὸν συνιστᾶ ἀντικοινωνικὴν ὄντότητα, διότι κινούμενον ἔξι ἰδιοτελῶν ἐλατηρίων τοποθετεῖ τὴν βιολογικὴν τοῦ ὑπόστασιν εἰς τὸ κέντρον πάντων τῶν ἐνδια-

1. ‘Ἐνθ’ ἀνωτ.

2. Λόγος περὶ ὁργῆς 23, PG 89, 1504C.

3. Ὁμιλίαι 7,77.

4. «Τοιοῦτον τὸ κέντρον τοῦ φθόνου· ἀμα γάρ ἐνεπάρη τῇ ψυχῇ καὶ τὸν δλον ἀνθρωπὸν ἐτραμμάτισε», αὐτόθι 8,87.

5. ‘Ἐνθ’ ἀνωτ.

φερόντων καὶ πασῶν τῶν δραστηριοτήτων του, ἀδιαφορεῖ διὰ τὴν ἰδέαν τῆς συλλογικότητος, καὶ αἱ προσπάθειαι αὐτοῦ τείνουν εἰς προσωπικὴν ὑπεροχήν, ἔστω καὶ ἂν αὕτη στρέφεται κατὰ τοῦ πλησίον καὶ τῆς μετ' αὐτοῦ ἐνότητος. Ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις ταύτας καὶ μόνον δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν τὴν δραστηριότητα τῶν προκαλουμένων προβληματισμῶν καὶ νὰ διαπιστώσωμεν τὴν ἔκτασιν τῶν συνεπειῶν τῆς ἐκ τῶν εἰρημένων παθῶν προκαλουμένης ἀμαρτίας ἐπὶ τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων.

Ἄρχικὴν μορφὴν ἐκδηλώσεως κακίας κατὰ τοῦ πλησίον συνιστᾶ ἡ ἐπίκρισις αὐτοῦ εἰς περιπτώσεις ἀμαρτίας ἢ παραλείψεων ἐκ μέρους ἀνευθύνου μέλους τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας. Ἡ ἐπίκρισις αὕτη, ὡς εἴπομεν καὶ ἀλλαχοῦ, ἀποκαλύπτει πρόθεσιν προβολῆς καὶ ἔξαρσεως τοῦ ἴδιου ἐγὼ δι' ὑποβιβασμοῦ καὶ ταπεινώσεως τοῦ ἀμαρτάνοντος ἀδελφοῦ. Καὶ ἐν μὲν τῇ ἰδίᾳ προβολῇ ὑποκρύπτεται ἐνσυνέδητος ἀδιαφορίας διὰ τὰ οἰκεῖα παραπτώματα, ὑπὲρ τῶν ὅποιων «δέον πενθεῖν καὶ μετανοεῖν καὶ νηστείᾳ τὴν ἀμαρτίαν κολάζειν»¹, ἐν δὲ τῇ ἐπικρίσει, ταπεινώσει καὶ ὑποβιβασμῷ τοῦ ἀδελφοῦ ἀνάλογος ἔπαρσις². Οὗτως πλὴν τῆς ὑπεροπτικῆς θεωρήσεως ἀναπτύσσεται καὶ δαιμονικὸν φρόνημα κενοδοξίας, ἥτις ὡς τροφὸς τοῦ φθόνου συναυξάνεται μετὰ τοῦ παραλογισμοῦ καὶ ὀδηγεῖ εἰς ὀλεθρίαν πτῶσιν. Τοῦτο δέ, ἐπειδὴ «ὁ φθονῶν τοῖς παρευδοκιμοῦσιν αὐτὸν κινεῖται φθονεῖν, ἔκεινος δὲ νικᾶν ἀπαντας φύλονικεῖ, ὁ κοινὰ καὶ μεγάλα καὶ τὰ μηδὲν αὐτῷ προσήκοντα φανταζόμενος περὶ ἔσωτοῦ, καὶ τούτοις ἀφρόνως ἐπαιρόμενος εἰς τὸν τοῦ φθονοῦντος ἐμπίπτει χρημάτων καὶ παρευδοκιμούμενος τῇκεται ἀνοίᾳ καὶ ματαίᾳ δόξῃ ἀθλίως ἀναθεῖς ἔσωτόν»³. Ἡ πτῶσις αὕτη, ἐνθυμίζουσα τὴν ἀρχαίαν κατάπτωσιν τοῦ «πρώτου τῶν ἀσωμάτων», ὑποδεικνύει τὴν φοβεράν συνέπειαν τοῦ ψυχοφθόρου τούτου πάθους, ἐκ τοῦ ὅποιου καταληφθεὶς ὁ Ἐωσφόρος δὲν ἡδυνήθη νὰ σωθῇ, ἀλλ' ἄγγελος φωτὸς ὑπάρχων εἰς ἄγγελον μετεβλήθη τοῦ σκότους⁴. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἡ κενοδοξία ἀπέκοψε καὶ κατεκρήμνισεν αὐτὸν τὸν ἀρχάγγελον ἐκ τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀγγέλων κοινωνίας καὶ σχέσεως, εἶναι προφανὲς δτὶ αὕτη μετὰ τοῦ φθόνου ἐγκυμονεῖ τοὺς αὐτοὺς κινδύνους καὶ διὰ τὸν ἄνθρωπον, τὸ τελοῦντα ὑπὸ τὰς συνεπείας τῆς ἀρχαίας ἔκεινης καταπτώσεως καὶ ὄντα πλέον εὐάλωτον εἰς τὰ πάθη ταῦτα. Διὸ καὶ ὁ Μέγας Φώτιος προτρέπει τὴν πάσῃ θυσίᾳ ἀποφυγὴν τούτων, ἀφ' ἐνὸς μὲν διότι προκαλοῦν φθορὰν εἰς αὐτὸν τὸν ἀμαρτάνοντα, ἀφ' ἐτέρου δὲ διότι γίνονται αἰτία λύπης καὶ δύνης διὰ τὸν φθονούμενον πλησίον⁵.

1. Φωτιού, Ὁμιλίαι 13,129.

2. Αὐτόθι 13,130-132.

3. Αὐτόθι 13,133.

4. «Φύγωμεν κενοδοξίαν, δι' ἣς τὴν πρώτην πτῶσιν ὁ πρῶτος τῶν ἀσωμάτων κατέπεσεν», αὐτόθι 8,87· πρβλ. αὐτόθι 13,132.

5. «Φύγωμεν φθόνον, εἰ μὴ δι' ἄλλο τι, ἀλλ' ὅτι τῷ κεκτημένῳ φθόρος γίνεται, οὐδὲν

‘Αλλ’ ἡ ὑπερηφάνεια δὲν ἀποτελεῖ τὴν μόνην ἐκδήλωσιν τῆς ὑπὸ τὸ πάθος τοῦ φθόνου καὶ τῆς κακίας ἀσθενούσης ψυχῆς. Ἐτέραν μορφὴν ἐκδηλώσεως τοῦ αὐτοῦ πάθους συνιστοῦν αἱ κατὰ τοῦ πλησίον διαβολαί, διὰ τῶν ὅποιων προσβάλλεται κυρίως ἡ προσωπικὴ ἀξία καὶ ὑπόστασις τοῦ ἀδελφοῦ. Διὰ τῆς καταλαλιᾶς λοιπὸν τοῦ συκοφάντου ἐκχέται κατ’ αὐτοῦ τὸ δηλητήριον τοῦ μίσους καὶ καταδεικνύεται ἡ ἀμαρτωλὸς συμμετογὴ τῆς γλώσσης. Οὕτως ἡ γλῶσσα, οκαίτοι μικρὸν μέλος οὖσα, ἡ σπλουσσα ὅλον τὸ σῶμα καὶ φλογίζουσα τὸν τροχὸν τῆς γενέσεως, εἰτα καὶ φλογίζομένη ὑπὸ τῆς γεένης καὶ θηρίων δὲ καὶ ἐρπετῶν χαλεπωτέραν αὐτῆς ἀποφαίνεται τὴν κακίαν, ἐπειδὸν ἀχαλιναγώγητον αὐτῆς τὴν ύδυμην ὁ νοῦς καταλίπη, μηδὲ θέλη ταῖς ἐκείνου πείθεσθαι ήνται¹. Ὑπὸ τὸ κράτος τοιούτου παράφρονος πάθους ὁ συκοφάντης διασύρει τὸν πλησίον, δοτις μεταβαλλόμενος πολλάκις εἰς κοινωνικὸν μίασμα ἀποκόπτεται ἀκουσίως τῆς μετὰ τῶν ἄλλων κοινωνίας καὶ ὑφίσταται τὰς ὀδυνηρὰς συνεπείας τῆς ἀποπομπῆς ταῦτης.

Οὕτως ἀποκαλύπτεται ἡ καταλυτικὴ ἴσχυς τοῦ μίσους, τῆς κακίας καὶ τοῦ φθόνου ἐπὶ τῶν διαπροσωπικῶν μετὰ τοῦ πλησίον σχέσεων, πρᾶγμα τὸ ὅποιον καταδεικνύει ἀπομάκρυνσιν ἐκ τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας καὶ ὑποταγὴν εἰς τὴν δουλείαν τοῦ πονηροῦ.² Ἡ ὑποταγὴ αὕτη πλὴν τῶν διὰ τῶν ἀμαρτιῶν καὶ παθῶν προκαλουμένων σχισμάτων, ἀποκόπτει τὸν πιστὸν τῆς ἐσχατολογικῆς προσδοκίας καὶ καθιστῶσα αὐτὸν τυφλὸν ἐνώπιον τῆς ἐν τῇ χριστιανικῇ κοινωνίᾳ ἀρξαμένης βασιλείας τοῦ Χριστοῦ ἀποστερεῖ τοῦτον καὶ τῆς ἐπουρανίου. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Φώτιος συνιστᾶ τὴν ἀποφυγὴν ταῦτης καὶ τὴν ἐπαγρύπνησιν τῶν πιστῶν ἐπὶ ὀλισθήσεων εἰς ψευδομαρτυρίας, λοιδορίας καὶ συκοφαντίας³. Μάλιστα δὲ προτείνει, δπως «μισήσωμεν τὴν ἀμαρτίαν καὶ ἀνθεξώμεθα τῶν ἀρετῶν· φύγωμεν τὰ ἐγκύλια ταῦτα καὶ ψυχοβλαβῆ πλημμελήματα...φθόνον, καταλαλιάν, πλεονεξίαν, ἀδικίαν, ἀλοζονείαν, μισαδελφίαν, τὰ τούτων ἔκγονα, ὡς ἀν...τῆς οὐρανίου κληροδοσίας μὴ ἀστοχήσωμεν»⁴.

Πάντες διὰ τοῦ βαπτίσματος ἐνεγράφημεν εἰς ἀδελφούς καὶ συνεπῶς ὀφελούμεν νὰ ἀποδεικνύωμεν εἰς ἀλλήλους τὴν κοινωνίαν τῶν ἀρετῶν, διὰ νὰ διασώσωμεν τὸ ἀξιώματα τῆς ἀνθενε κλήσεως καὶ υἱόθεσίας⁵. Ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται βίωσις τῆς ἀγάπης, ἀνευ τῆς ὅποιας οὐδεμία δύναται νὰ οἰκοδομηθῇ ὑγιῆς κοινωνίας. Καθὼς δὲ ὅταν ἀποκοπῶν οἱ τένοντες τῶν μυῶν τοῦ βιολογικοῦ ὀργανισμοῦ διασπᾶται ἀμέσως καὶ ἀφανίζεται οὗτος, καθ' ὅμοιον τρόπον ἐξαφ-

ἡ μικρὰ παραλυπῶν τὸν φθονούμενον», αὐτόθι 8,87.

1. Αὐτόθι 14,136.

2. Αὐτόθι 14,138.

3. Αὐτόθι 4,51.

4. Αὐτόθι 13,128.

νίζεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ πᾶν ἀγαθόν, ὅταν ἐκλείψῃ ἐκ τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων ἡ ἀγάπη καὶ ἀντ’ αὐτῆς εἰσέλθῃ κακία, ἀταξία καὶ σύγχυσις¹. Διότι, ὡς γνωστόν, «ταύτης διαρρυείσης πᾶσα μὲν οὔγεται χάρις, πᾶσα δ’ ἀρετῶν ἀφανίζεται πρᾶξις, πᾶσα δὲ σπαράσσεται κοινωνία καὶ πᾶσα πολιτεία αὐτοῖς νόμοις καὶ ἀνδράσιν εἰς ὅλεθρον ἀκοντίζεται»².

Ἐκ τῆς ἀγάπης λοιπὸν γεννῶνται αἱ ἀρεταὶ, καὶ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέουν τὰ χαρίσματα³. Διὰ τῆς ἀγάπης τὰ πάντα τελειοῦνται καὶ καταρτίζονται προτείνεται ἡ χειρὶς καὶ δεξιοῦται τοὺς ἐν διαστάσεις καὶ μακρὰν δύντας. Διὰ τῆς ἀγάπης αἴρονται αἱ διακοινωνικαὶ ἀντιφάσεις καὶ ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι πάντες ἐνοῦνται εἰς ἓν σῶμα κεφαλὴν ἔχον τὸν Χριστὸν. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν βασικὴν θέσιν τῆς Ἐκκλησίας πρὸς ἄμβλυνσιν τῶν ἐκ τῆς ἀμαρτίας καὶ τῶν παθῶν ἀκροτήτων, ἀλλὰ καὶ τὴν οὐσιαστικωτέραν πρότασιν τοῦ Μεγάλου Φωτίου διὰ τὴν ἐξομάλυνσιν τῶν διαπροσωπικῶν ἀντιθέσεων. Οὕτω συνοψίζων ὁ Ἱερὸς πατήρ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κυρίου καὶ τῶν Ἀποστόλων καὶ ἔχόμενος στερρῶς τῆς ὅλης προγενεστέρας ὁρθοδόξου παραδόσεως ἀποφαίνεται συμπερασματικῶς ὡς ἐξῆς· ἀδιόπερ, ἀγαπητοί, ἐπιμελῶς τῆς ἀγάπης ἔχώμεθα· ταύτην σπουδαίως μεταδιώξωμεν, ταύτην σύνοικον ποιησάμεθα, ταύτην συνέκδημον ἐν ἀγοραῖς, ἐν ἀμφόδοις, ἐν πόλεσιν, ἐν ἑρημίαις, ἐν βουλαῖς, ἐν δικαστηρίοις· μᾶλλον δέ, ἀν ταύτης καθαρῶς ἔχώμεθα, οὐδὲ δικαστήρια δλῶς δψύμεθα, πηγὴ γάρ αὕτη καθέστηκε μακροθυμίας, χρηστότητος, ἐπιεικείας, ἀστραγάλου, πραότητος, πίστεως, ἐλπίδος, ὑπομονῆς. «Ἐνθά δὲ ταῦτα πάρεστιν, ἔρεις καὶ φιλονεικίαι καὶ δίκαιαι καὶ δικαστήρια διαπέπτωκεν»⁴.

3. Αἱ κοινωνικαὶ διαστάσεις τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης

Ἡ ἔλλειψις τῆς ἀγάπης ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ πεδίου συνεπάγεται, ὡς γνωστόν, ἔντασιν εἰς τὰς διαπροσωπικὰς σχέσεις. Οὕτως ἀνευ ἀγάπης ἔχομεν ἀντικοινωνικὰς ἐκδηλώσεις μίσους κατὰ τοῦ πλησίον, αἱ ὅποιαι ἐντὸς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος ἐνεργοῦν ὡς καταλυτικαὶ τῆς ἐνότητος τῆς δυνάμεις. Πρὸς τοῦτο ἡ ἀγάπη ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ Κυρίου καὶ τῆς Ἐκκλησίας θεμελιώδης δύναμις καὶ προϋπόθεσις ἐνότητος καὶ συνοχῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, ἡ δὲ βίωσις καὶ ἐνάσκησις αὐτῆς ὑπὸ τῶν πιστῶν κατέστη αὐτοσκοπός⁵. Ἀγά-

1. Αὐτόθι 6,69.

2. «Ἐνθ’ ἀνωτ.

3. Φατιογ., *Ομιλίαι* 6,70.

4. «Ἐνθ’ ἀνωτ.

5. Πλείονα βλ. J. ROMANIDES, «The Ecclesiology of St. Ignatius of Antioch», ἐν *The Greek Orthodox Theological Review*, 7, 1-2 (1961-62) 65 κ.τ.

πη λοιπὸν καὶ ἐνότητης ἀποτελοῦν διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς κοινωνίαν ἀγίων, σχεδὸν ταυτοσήμους ἐννοίας. Συνεπῶς ἀναγνωρίζεται ἐν τῇ ἀγάπῃ κοινωνικὸς δυναμισμός, διὰ τῆς μελέτης τοῦ ὅποιου δύναται, νὰ κατανοηθῇ εὐχερέστερον καὶ ἐξ ἐπόψεως κοινωνικῆς¹ τὸ μυστήριον τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐνότητος.

Ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη μετὰ τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀποτελοῦν τὰς δύο κεφαλαιώδεις μορφὰς τῆς ἀγάπης, διὰ τῶν ὅποιων ἐκφράζεται ἡ συμμόρφωσις τοῦ πιστοῦ εἰς τὴν βασικὴν ἐντολὴν τοῦ Εὐαγγελίου². Καθὼς δὲ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον συνδέεται μετὰ τῆς θυσίας τοῦ Γιοῦ καὶ Λόγου χάριν τοῦ πεπτωκότος πλάσματος, οὕτω καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ ἄνθρωπου πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἀνευ θυσίας. Τοῦτο κατανοεῖται πληρέστερον, ἐὰν λάβωμεν ὑπὸ δύψιν τὴν σγέσιν τῆς ἀγάπης μετὰ τῆς θυσίας, ἡ ὅποια γενικῶς ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας ἀπετέλεσε κριτήριον τοῦ μεγέθους καὶ τῆς γνησιότητος ἐκείνης.

Ἡ βίωσις τῆς ἀγάπης συνιστᾶ κοινωνικὴν ἐκδήλωσιν. Οὕτω, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, εἰς τὴν ἔξοδον αὐτῆς ἐκ τοῦ ἐγὼ πρὸς συνάντησιν τοῦ σύ, διαπιστοῦται πρόθεσις δημιουργίας σχέσεων, ἐκδηλουμένη δι’ αὐτοθυσίας. Εἰς τὴν συνάντησιν τοῦ ἐγὼ καὶ τοῦ σὺ ἀποκαλύπτεται, ἀφ’ ἐνὸς μὲν βίωσις τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως, ἐν τῇ ὅποιᾳ τὸ σὺ νοεῖται ἀδελφὸς ἐν Χριστῷ, ἀφ’ ἑτέρου δὲ συμκρυνσις καὶ ἐξαφάνισις τοῦ μεταξύ ἐγὼ καὶ σὺ διακένου πρὸς σύμπτηξιν ἐνότητος. Ἡ προαναφερθεῖσα ἔξοδος, κίνησις κατ’ οὐσίαν πρὸς διάσπασιν τοῦ ἐγωκεντρικοῦ φράγματος τῆς ἀτομικότητος, ἐκφράζει ἔτι πλέον τὸ κοινωνικὸν περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης. Μετ’ αὐτῆς οὐδεμίαν δύναται νὰ ἔχῃ σχέσιν οἰαδήποτε ἀντίληψις περὶ στατικῆς ἀγάπης, ἐγκεκλεισμένης εἰς τὸ ἀτομικὸν ἐγὼ καὶ μὴ δυναμένης νὰ ἔξελθῃ εἰς συνάντησιν τοῦ σὺ πρὸς δημιουργίαν σχέσεων καὶ κοινωνίας. Τοιαύτη ἀγάπη συνιστᾶ ἡθικὸν ναρκισσισμόν, δστις ὡς μορφὴ ἐγωισμοῦ θεωρεῖται ξένος πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν³. Ἡ ἀληθή λοιπὸν βίωσις τῆς ἀγάπης πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἐντὸς τῶν κοινωνικῶν διαστάσεων τῆς ὁρατῆς Ἐκκλησίας, ὅπου τὰ μέλη ἀμαρτάνοντα ἢ τελειούμενα βιοῦν κατὰ τὰς μεταξύ των σχέσεις τὸ ἀρνητικὸν ἢ θετικὸν περιεχόμενον αὐτῆς.

1. Ἡ «κοινωνικὴ ἐποψία» συνδέεται κατὰ μεῖζονα λόγον μετὰ τῆς ὁρατῆς ἐνότητος τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας, ἔνθα καὶ μελετῶνται εὐχερέστερον ὡς δραταὶ αἱ διαπροσωπικαὶ σχέσεις. Βεβαίως ἡ ὁρατὴ ἐνότητης συνδεομένη ἀρρήκτως μετὰ τῆς μυστηριακῆς τοιαύτης δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἀνεξαρτήτως αὐτῆς, πᾶσα δὲ ἐξαρσίς, ὡς ἡ ἐπὶ τοῦ προκειμένου, συνιστᾶ μεθοδολογικὴν παρέμφεσιν τοῦ γενικωτέρου τρόπου ἐρεύνης εἰς τὸ ὑπὸ διαπραγμάτευσιν θέμα.

2. Βλ. *Iw.* 13,35· 15,12. *Poym.* 15,2· 15,7. Πλείονα περὶ τούτου βλ. B. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Ἡ καινὴ ἐντολὴ τῆς ἀγάπης καὶ ὁ ὅμιος αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου», *Αθῆναι* 1958, σ. 43 κ.τ.

3. Βλ. K. ΦΡΑΓΚΟΥ, «Ναρκισσισμός», ἐν *ΘΗΕ* 9,317.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, διίσταται ἡ πρὸς τοὺς μισοῦντας ἀγάπη τῆς πρὸς τοὺς ἀγαπῶντας. Διὰ τὸν Φώτιον μάλιστα, «τὸ μὲν ἀγαπᾶν τοὺς μισοῦντας ἀρετῆς καὶ θεῖον τὸ δὲ τοὺς ἀγαπῶντας ἀνθρώπινον καὶ κοινόν»¹. Ἡ διαφοροποίησις αὕτη, ἀναγκαῖα διὰ τὴν ποιοτικὴν διάκρισιν τῆς ἀγάπης, εἰσάγει ἰδιάζουσαν ἀξιολογικὴν κλιμάκωσιν, διότι ἡ πρὸς τοὺς μισοῦντας ἀγαπητικὴ κίνησις ἀπαιτεῖ θυσίαν τοῦ ἔγω καὶ διὰ πραγματικῆς ἀσκήσεως εἰς τὴν ἀρετὴν τάσιν προσεγγίσεως τῆς τελειότητος. 'Αλλ' ἀρετὴ καὶ τελειότης συνδέονται μετὰ πνεύματος ἀνιδιοτελείας, διὰ τοῦτο καὶ «τὸ ἀγαπᾶν τοὺς μισοῦντας ἀρετῆς καὶ θεῖον»· ἐπειδὴ τοιαύτη ἀγάπη ἀποτελεῖ εἰκόνα καὶ ἀπαύγασμα τῆς τελείας καὶ ἀνιδιοτελοῦς ἐν τῇ τριαδικῇ κοινωνίᾳ θείας ἀγάπης. Αὕτη κατὰ τὸν Κύριον, συνθέτει σημεῖον διακρίσεως τοῦ Χριστιανῶν, ὡς υἱῶν τοῦ οὐρανίου Πατρός, ἐκ τῶν τελωνῶν, ἀμαρτωλῶν καὶ ἐθνικῶν, καὶ ἔνδειξιν τῆς τελειότητος αὐτῶν κατὰ μίμησιν τοῦ Θεοῦ².

Τὸ στοιχεῖον τοῦτο τῆς τελειότητος, τὸ ὄποιον εἰσάγεται ἐκ τῆς ἀναγνωρίσεως κεφαλαιώδους διακοινωνικῆς ἰδιότητος τῶν υἱῶν τοῦ Θεοῦ, δὲν θεμελιῶ μίαν ὑπερταξικὴν διάκρισιν ἀριστοκρατισμοῦ διὰ τοὺς δυναμένους νὰ προσεγγίσουν ἐν ἀγάπῃ τὸν μισοῦντα πλησίον. Προβάλλει ἰδεῶδες, συνδέον μετ' αὐτοῦ τὴν γνησιότητα τῶν πιστῶν, οἱ ὄποιοι κατὰ τὸ γενικώτερον πνεῦμα τοῦ Εὐαγγελίου ὄφειλον νὰ καταστοῦν «κυίοι τῆς βασιλείας», ἔστω καὶ ἀν ἀνήκουν πρὸς στιγμὴν εἰς τὴν τάξιν τῶν αιματίων· τῶν αιδούλων». Οὕτως ἡ πρὸς τοὺς μισοῦντας ἀγάπη ἀξιάρεται μὲν ὡς στοιχεῖον τελειότητος καὶ γνησιότητος τῶν μελῶν τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας, ἀλλ' οὐσιαστικῶς προβάλλεται ὡς μέσον διὰ τὴν πραγμάτωσιν τῶν ἐσχατολογικῶν προσπτικῶν τῆς 'Εκκλησίας εἰς μίαν ἐπὶ τὸ αὐτὸν συνάντησιν πάντων τῶν ἀνθρώπων, ὡς εἰς μίαν ποίμνην ὑπὸ τὸν αὐτὸν ποιμένα. 'Αντιθέτως ἡ ἐκδήλωσις ἀγάπης πρὸς τοὺς ἀγαπῶντας συνιστᾶ συνήθη ἀνθρώπινην ἐκδήλωσιν, ἡ ὄποια ἔκκινει πολλάκις ἐξ ἰδιοτελῶν ἐλατηρίων καὶ δὲν ἀπαιτεῖ ἀσκησιν εἰς τὴν ἀρετὴν διὰ προσωπικῶν θυσιῶν.

Βεβαίως ἡ ἀνύψωσις γνωστῶν διηρθρωμένων κοινωνικῶν συνδέσεων εἰς θεσμούς συναδελφώσεως καὶ μυστήρια ἐντὸς τῆς 'Εκκλησίας συνέβαλεν ἀρκούντως εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τῆς ἰδιοτελείας. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι διάγμος κατέστη «μυστήριον μέγα εἰς Χριστὸν καὶ εἰς τὴν 'Εκκλησίαν»³. Ἐντὸς τῆς νέας ταύτης κοινωνικῆς πραγματικότητος ἡγίασθησαν οἱ φυσικοὶ δεσμοί, διὰ νὰ παράσχουν δυνατότητας τελειώσεως εἰς τοὺς συζύγους καὶ τὰ τέκνα. 'Η χριστιανικὴ οἰκογένεια λοιπὸν κατέστη νέον πλαίσιον βιώσεως τῆς ἀληθοῦς ἀγάπης, ἡ ὄποια ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ δύναται νὰ διέλθῃ διὰ τῆς θυσίας. 'Οσον

δμως καὶ ἀν ὑπὸ τὴν νέαν τῶν μορφὴν αἱ διηρθρωμέναι κοινωνικαὶ συνδέσεις ἐθεωρήθησαν πλαίσια βιώσεως τῆς ἀληθοῦς καὶ μετὰ θυσίας συνδεομένης ἀγάπης, ἡ πρὸς τοὺς μισοῦντας ἀγάπη προεβλήθη καὶ πάλιν ὡς ἰδεώδης.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω μορφῶν τῆς πρὸς τοὺς ἀγαπῶντας ἀγάπης, ἡ φιλία συνιστᾶ δεσμόν, ἐντὸς τοῦ ὄποιου διαπιστοῦται ἀξιόλογος καὶ πολλάκις ἐκπληκτικὴ βίωσις τῆς ἀγάπης. Γνωστὴ καὶ εἰς τὸν προχριστιανικὸν κόσμον ἐκπροσωπεῖ ἀνθρωπιστικὸν ἰδεῶδες, τὸ ὄποιον, ἀν καὶ ἀνήκει εἰς τὰς μὴ διηρθρωμένας κοινωνικὰς συνδέσεις, ἐν τούτοις ἔξευγενίζεται ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ καθίσταται ἴσχυρὸς παράγων ὑγιοῦς κοινωνικότητος⁴.

Γενικῶς ἡ φιλία ἀποτελεῖ καρπὸν ἀμοιβαίας διαθέσεως τῶν φιλουμένων πρὸς δημιουργίαν σχέσεων. 'Η φιλία κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν προϋποθέτει ἀνάλογον πνευματικὴν καὶ ἰδεολογικὴν συγγένειαν μεταξὺ τῶν ἐπιθυμούντων τὴν σύναψιν ταύτης. Παρὰ δὲ τὴν φαινομενικὴν ἀπλότητα τῆς πρὸς φιλίαν κοινωνικότητος, ἡ δημιουργία αὐτῆς ἀποτελεῖ διὰ τὸν πιστὸν σοβαρὰν μέριμναν, ἐπιβάλλονταν ἰδιαιτέραν προσοχὴν εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν φίλων του. Οὔτω γράφων ὁ Φώτιος πρὸς Μιχαήλ τὸν ἀρχοντα Βουλγαρίας, λέγει· «μὴ ταχὺ ἥσθια ζευγνύειν εἰς φιλίαν· συζεύξας δέ, παντὶ τρόπῳ τὸν δεσμὸν ἀλυτον συντήρει, ἀπαν τοῦ πλησίου ἀνέχων τὸ βάρος, πλὴν εἰ μήπω ψυχῆς κίνδυνον ἐπάγει»⁵.

'Η σοβαρότης τοῦ δεσμοῦ καὶ αἱ ἐπαπειλούμεναι ἡθικαὶ καὶ πνευματικαὶ ζημιαὶ ἐκ τῆς ἐπιπολαίου φιλίας ἐπιβάλλονται κατὰ τὸν ἵερον πατέρα σκέψιν πολλὴν καὶ σύνεσιν, προκειμένου νὰ ἀποφασίσῃ τις «ζεῦξιν φιλίας», ητίς ἐφ' ὅσον πραγματοποιηθῇ ὄφελοι νὰ διατηρηθῇ ἀλυτος πάσῃ θυσίᾳ⁶. Τοῦτο νοεῖται ἐντὸς τῶν πλαισίων τοῦ βασικοῦ σκοποῦ συνάψεως τῆς φιλίας, δοτικεῖναι ἡ ἀμοιβαία ἐκδήλωσις ἀγάπης δι' ἔξωτερικεύσεως καὶ ἐκδηλώσεως τῶν προσωπικῶν ἀρετῶν τῶν φιλουμένων⁷. Συνεπῶς αἱ διαστάσεις τῆς χριστιανικῆς φιλίας ἐκτείνονται ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς ἀρετῆς καὶ ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει δύνανται νὰ ἐπεκταθοῦν εἰς περιοχὰς σχέσεων, ὅπου ἀπειλεῖται κίνδυνος διὰ τὴν ψυχήν⁸. Τοῦτο ἐκφράζει τὴν ἀγνότητα τῶν προθέσεων τῆς πρὸς φιλίαν κοινωνίας, ἔτι δὲ καὶ τὴν θεμελίωσιν αὐτῆς ἐπὶ ἡθικῶν καὶ μόνον βάσεων. Καὶ ταῦτα ὄφειλον νὰ ἀγαπῶμεν τοὺς φίλους, οὐχὶ ἀπλῶς εἰς περιόδους εύτυχίας καὶ εὐημερίας, ἀλλὰ μάλιστα εἰς ἐποχὰς θλίψεων, δυσκολιῶν καὶ ἀτυχημάτων, διὰ τὰ βά-

1. Επιστολαὶ Α' 198, 518.
2. Βλ. Ματθ. 5, 43-48· Λουκ. 6,27-36.

3. Ἐφεσ. 5,32.

4. Επιστολαὶ Α' 6,229.
5. "Ἐνθ" ἀνωτ.
6. Κ. Μποκη, μνημ. Ἑργον., σ. 47.
7. Επιστολαὶ Α' 6,230.

ρη αὐτῶν πιέζουν τὸν δεσμὸν τῆς φιλίας καὶ δοκιμάζουν τὴν γνησιότητα αὐτοῦ¹. Εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας καλούμεθα μετὰ πάσης προθυμίας νὰ ἀρωμεν τὰ βάρη τῶν φίλων, προσέχοντες παραλλήλως μήπως ἐκ τῆς προθυμίας παρασυρθῶμεν καὶ ζημιώσωμεν τὴν ψυχὴν ἡμῶν. Διὰ τοῦτο πρὸ πάσης ἀποφάσεως καὶ ἐνώπιον τῶν ὅλως ἐνδεχομένων πνευματικῶν κινδύνων ὀφείλομεν νὰ μὴ ἔκλεγωμεν ὡς φίλους «τοὺς φαύλους, ἀλλὰ τοὺς ἀρίστους...οἱ πρὸς ἑτέρους κατὰ πάντα καιρὸν ἄδολον διεσώσαντο τὴν φιλίαν...ἐκ γάρ τῶν φιλουμένων ὡς τὰ πολλὰ κρίνεται τὰ ἥθη τῶν φίλων»².

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω διαπιστοῦται ὅτι κατὰ τὸν Φώτιον ἡ πρὸς φιλίαν κοινωνικότης δὲν ἐκτίνεται πρὸς πάντας, ἀλλὰ πρὸς τοὺς ἀρίστους, μετὰ τῶν ὅποιων καὶ μόνον δύναται τις νὰ συνθέσῃ ἐνότητα φιλίας. Ἐντὸς τοῦ κλίματος τοιαύτης φιλίας ὁ πιστὸς δύναται νὰ διατηρηθῇ μακράν ἡθικῶν καὶ πνευματικῶν κινδύνων. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο, ἐξ ἐπόψεως κοινωνιολογικῆς, μαρτυρεῖ τάσιν ἀποκλειστικότητος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν χαρακτῆρα τῆς πρὸς πάντας ἀνεξαρτήτως κινουμένης χριστιανικῆς ἀγάπης. «Οθεν ἐπιβάλλεται σαφῆς διάκρισις μεταξὺ τῶν δύο τούτων μορφῶν κοινωνικότητος. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἡ χριστιανικὴ φιλία ἀποκτᾷ λόγον ὑπάρξεως καὶ δικαιοῦται ἐκ τῶν προϋποθέσεων πνευματικῆς καὶ ἰδεολογικῆς συγγενείας, ὡς καὶ ἐκ τῶν καθαρῶν ἡθικῶν τῆς στόχων. «Ανευ τῶν προϋποθέσεων τούτων ἡ χριστιανικὴ φιλία δὲν θὰ ἡδύνατο νὰ διασταλῇ τῆς ἐπὶ ἰδιοτελῶν σκοπῶν καὶ ἐπιδιώξεων οἰκοδομούμενης. 'Ἄλλ' ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Φωτίου ἡ ἀληθῆς καὶ ὄντως χριστιανικὴ φιλία ἀφορμᾶται ἐκ προϋποθέσεων ἀρετῆς καὶ κατατείνει εἰς τὴν αὔξησιν τῆς ἀρετῆς³. Καθὼς δὲ ἡ ἰδεώδης ἀγάπη ὡς ἔκφρασις ἀνιδιοτελείας χαρακτηρίζει τὴν ἀρμονίαν καὶ τελείότητα τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων, οὕτω καὶ ἡ ἀποβλέπουσα εἰς τὴν αὔξησιν τῆς ἀρετῆς χριστιανικὴ φιλία, ἔστω καὶ ἐντὸς τῶν περιωρισμένων πλαισίων τῆς ἀποκλειστικότητος, νοεῖται ἰδεώδης, ὅταν οἰκοδομῆται ἐπὶ τῆς ἀνιδιοτελοῦς ἀγάπης, ἡτις «μηδενὸς δεομένη» κινεῖται, ἐνδυναμοῦται καὶ κατευθύνεται ὑπὸ τοῦ θείου πνεύματος⁴. Τοῦτο συνιστᾷ τὸ ἰδεῶδες τῆς χριστιανικῆς φιλίας, ἡ ὅποια παρὰ τὴν ἔξωτερικῶς ἀριστοκρατικήν τῆς διάστασιν ὑπέρκειται κατὰ βάθος πάντων τῶν γνωστῶν κριτηρίων ἀριστοκρατικότητος, θεωροῦσα ἴκανονς πρὸς κοινωνίαν βεβαίως μόνον τοὺς ἀρίστους εἰς τὴν ἀρετήν, ἀνεξαρτήτως κοινωνικῆς καταγωγῆς, πολιτικῆς τοποθετήσεως ἡ οἰκονομικῆς θέσεως καὶ ἰσχύος⁵.

1. Αὐτόθι 136, 453.

2. Αὐτόθι 6, 229· πρβλ. αὐτόθι 238, 547.

3. Αὐτόθι 6, 230.

4. Φωτιογ., 'Ἐπιστολαὶ B' 12, 7.

5. 'Ἡ ἀριστοκρατικότης, ὡς ἀναγκαιότης διὰ τὴν λύσιν τοῦ πολιτειακοῦ προβλήματος,

πάντων τῶν ἀνωτέρω τούτων ὑλιστικῶν καὶ ἐγκοσμιοκρατικῶν σχημάτων ὑπερκείμενος ὁ ἐνάρετος φίλος ἀποτελεῖ τὴν ἀδελφὴν ψυχήν, εἰς τὴν ὅποιαν ὁ πιστὸς δύναται μετ' ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης νὰ ἀποθέσῃ τὰ ἀπόρρητα τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, ἀνευ οὐδενὸς κινδύνου ἀπογοητεύσεως ἢ προδοσίας¹. Οὕτω καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου δικαιολογεῖται ἡ ἐκλογὴ ὡς φίλων τῶν ἀρίστων εἰς τὴν ἀρετήν, διότι μόνον εἰς ἐναρέτους δύναται τις νὰ ἐμπιστεύεται ἀσφαλῶς προσωπικὰ μυστικά. 'Ἐπ' αὐτοῦ ὅμως ὁ Φώτιος συμβουλεύει πολλὴν σύνεσιν καὶ μεγάλην προσοχήν, διότι ὑπάρχουν μυστικά, τὰ ὅποια δύνανται νὰ διαφεύγουν τὸν δεσμὸν τῆς φιλίας καὶ νὰ βλάψουν τὴν ἡθικὴν ἀκεραιότητα ὅχι μόνον τοῦ κατέχοντος ταῦτα προσώπου, ἀλλὰ καὶ τοῦ κοινωνοῦντος τούτοις φίλου². 'Ἐνταῦθα καταδεικνύεται τὸ περιεχόμενον τῆς ἐναντί τοῦ φίλου ἡθικῆς εὐθύνης, ἡτις ἐκπηγάζουσα ἐκ τῆς πρὸς αὐτὸν ἀφοσιώσεως καὶ ἀγάπης ἀποκαλύπτει τὸν μόνον θεμέλιον, ἐπὶ τοῦ ὅποιου οἰκοδομεῖται ἡ φιλία, καὶ ἐκ τοῦ ὅποιου ὡς κέντρου διείλουν νὰ ἐκπορεύωνται αἱ ἐνέργειαι τῶν φιλουμένων προσώπων³.

Οὐδὲν πλὴν τῆς ἀγάπης δύναται νὰ ρυθμίσῃ ἀσφαλῶς τὴν ἀμοιβαίνων συμπεριφορὰν τῶν φίλων. Διὰ ταύτης ἐπιτυγχάνεται προσέγγισις καὶ ἐνότης ἀνομοίων προσωπικοτήτων, αἱ ὅποιαι ἐντὸς τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἡθικοῦ χώρου τῆς φιλίας συνθέτουν ἐν πολλοῖς διαπροσωπικὴν ταυτότητα καὶ ἐνεργοῦσαι ὑπὸ τὸ πνεῦμα αὐτῆς ἀποκαλύπτουν τὴν διὰ τῆς ἀγάπης ἐνότητη μεταλλακτικὴν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου ἵσχυν τῆς φιλίας⁴. Τοῦτο

συνδέεται μετὰ τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας τοῦ Πλάτωνος, κατὰ τὸν ὅποιον ἡ εὐγενὴς καταγωγὴ ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς παιδείας ἔξαπφαλίζουν τοὺς ἰδεώδεις ἀρχοντας. 'Ἄλλ' εἰς τὴν ἐκλογὴν ταύτην ὑπερίσχυον οἰκονομικά καὶ κοινωνικά κριτήρια, διὰ τοῦτο ἀπητήθη προσανατολισμὸς πρὸς ἀρετήν, τὰ ὅποια κατὰ τὸν 'Ἀριστοτέλη' ὄφειλον νὰ είναι ἡθικά. 'Ἡ ἐμφάνισις τοῦ Χριστιανισμοῦ παρ' ὅτι διὰ τοῦ κηρύγματος τῆς ἀδελφότητος τῶν ἀνθρώπων κατήργησε οὐσιαστικῶς τὴν κλασσικὴν περὶ ἀριστοκρατικότητος ἀντίληψιν, ἐν τούτοις ὑπὸ νέου πνευματικὸν καὶ ἡθικὸν περιεχόμενον ἐδέχθη ταύτην ὡς ἔκφρασιν τελείότητος. Οὕτως ἐνῷ οὐδέποτε ὑπεστηρίχθη χριστιανικὴ περὶ ἀριστοκρατικότητος ἀποφύσις, ἐν τῇ πράξει κατὰ τὴν κλῆσιν πρὸς μίμησιν τοῦ Θεοῦ (Matθ. 5, 48) διεμορφώθη θέσις συμφώνων πρὸς τὴν ὅποιαν οἱ ἀριστοὶ (τέλειοι) κατὰ τὴν κοινὴν ἀντίληψιν εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἀγιότηταν ἐκλήθησαν εἰς τὰ ὑπατα ἀξιώματα τῆς Ἑκκλησίας (Πράξ. 6, 5· A' Τιμ. 3, 2-7· Τίτ. 1, 7-9). Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγος 24, 15, PG 35, 1188B. Πρβλ. A. LALANDE, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Paris 1938, τόμ. 1, σ. 65. X. ΠΑΤΣΗ, 'Ἐπίτομο λεξικό κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν', Αθῆναι 1969, σσ. 142-143.

1. Βλ. Φωτιογ., 'Ἐπιστολαὶ A' 136, 453.

2. «Τῶν ἀπορρήτων ἀλλὰ τὴν ἀρετὴν αἰξάνει, κοινώνει τοῖς φίλοις· ἀλλὰ τὴν γνώμην φαυλίζει, μητέ τοῖς φίλοις ἀνατίθει», αὐτόθι 6, 230.

3. Βλ. K. ΜΠΟΝΗ, μνημ. ἔργον, σ. 28.

4. Πρβλ. N. ΜΕΛΑΝΙΤΟΥ, 'Ἡ ἐφηβικὴ ἡλικία καὶ τὰ προβλήματα αὐτῆς', 'Ἐν Ἀθήναις 1966, σ. 100, ἐνθα μελετῶνται εἰδικώτερον αἱ θετικαὶ ἐπιπτώσεις τῆς μεταξὺ τῶν νέων τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας ὑγιοῦς φιλίας.

διαπιστοῦται θετικῶς μὲν εἰς περιπτώσεις κατὰ τὰς ὄποιας ἐν τῇ φιλίᾳ ἀναπτύσσονται ἀγνωστοὶ ἀρεταὶ τοῦ μεμονωμένου προσώπου, ἀρνητικῶς δὲ δταν ἐξ αἰτίας ἑνὸς τῶν φιλουμένων παύσῃ ἐκδηλουμένη ἡ ἀγάπη καὶ ἀκολούθως παύσῃ ἀμέσως ἰσχύουσα καὶ ἡ μεταξὺ αὐτῶν φιλία¹. Ἡ ἀπογοήτευσις εἰς τὴν δευτέρων περίπτωσιν καὶ ὁ ψυχικὸς πόνος τοῦ ἔτερου εἶναι τόσον μεγάλος, ὥστε πολλάκις δὲν δύναται νὰ συγκρατηθῇ, καὶ καταλήγει εἰς αὐστηρὰς ἐπιτιμήσεις τοῦ φίλου, ἐλπίζων μῆπως διὰ τοῦ ἐλέγχου συνετίσῃ καὶ συνδέσῃ αὐτὸν ἐκ νέου εἰς τὸν διακοπέντα δεσμόν². Ἐν δὲ ἡ ἐπιτίμησις καὶ ὁ ἐλέγχος προκαλέσουν μετάνοιαν καὶ ἐπιστροφὴν τοῦ μακρυνθέντος φίλου, ἡ χαρὰ καὶ ἡ εὐφροσύνη εἶναι τόσον μεγάλαι, ὥστε ἐπισκιάζουν τὰς παλαιὰς πικρίας καὶ ἀπογοητεύσεις, ρίπτουν αὐτὰς εἰς τὴν λήθην καὶ ἐγκαινιάζουν διὰ τὴν φιλίαν νέαν περίοδον πλέον δυναμικὴν εἰς ἑνότητα καὶ καρποφόρον εἰς ἀρετὴν³.

Αἱ ἀπόψεις αὗται τοῦ Μεγάλου Φωτίου δὲν ἀποτελοῦν ἀπλᾶς θεωρητικὰς παρανέσεις πρὸς τὸ ποίμνιον αὐτοῦ, ἀλλὰ προσωπικὰς ἐμπειρίας τῆς μετὰ τῶν φίλων κοινωνίας, τὴν ὄποιαν ὁ Ἱερὸς πατὴρ ἔθεωρει ἀνωτέρων πολλάκις καὶ αὐτῶν τῶν συγγενικῶν δεσμῶν. Γράφων, οὕτως, ἐν τῇ πρὸς τὸν πάπαν Νικόλαον ἀπολογητικῇ ἐπιστολῇ καὶ ἀναφερόμενος εἰς τὴν «εἰρηνικὴν ζωὴν», «τὴν γλυκεῖν γαλήνην» καὶ τὴν «ἄλυπον καὶ ἀδολον καὶ ἀνεπίπληκτον συναναστροφήν», τῆς ὄποιας ἐστερήθη διὰ τῆς βιαίως ἐπιβιληθείσης αὐτῷ ἀρχιερωσύνης⁴, λέγει: «ἡγαπώμην τοῖς φίλοις ὑπὲρ τοὺς συγγενεῖς. Ἡ δὲ περὶ ἐμὲ τῶν πλησίων φήμη τῆς σπουδῆς καὶ τοὺς ἀγνῶτας εἴλκεν εἰς ἔρωτα θεῖον καὶ φιλίας δεσμόν»⁵. Τόσον δὲ ἐσέβετο τὸν δεσμὸν τοῦτον καὶ τοὺς μετέχοντας αὐτοῦ, ὥστε ἐφρόντιζε νὰ συμπεριφέρηται μετ' εὐγενείας καὶ ἀκρας ἀγαθότητος, ἀποφεύγων νὰ προκαλῇ στενοχωρίας εἰς τοὺς πλησίους καὶ νὰ γίνεται βάρος εἰς τοὺς φίλους⁶. Εὑρισκόμενος μακρὰν τῶν φίλων διακατέχετο πολλάκις ὑπὸ σφοδροτάτης ἐπιθυμίας μιᾶς κατὰ πρόσωπον συναντήσεως καὶ κοινωνίας μετ' αὐτῶν, εἰς σημεῖον νὰ ἔξωτερικεύῃ τὴν ἐσωτερικὴν τοῦ ἀδημονίαν ὡς μικρὸν παιδίον. «Ἐκαμόν τὰς εὐδίας ἀναμετρῶν καὶ τὴν σὴν περιβλεπόμενος ἀφειν, ἀλλ' ὡς ἔοικε, χειμῶνές σοι αἱ εὐδίαι γεγόνασιν», γράφει χαριτολογῶν πρὸς τὸν ἀγαπητὸν τοῦ φίλου Παῦλον Μητροπολίτην Λαοδικείας, ὑπομιμήσκων παλαιοτέρων ὑπόσχεσιν ἐκεί-

1. Κ. ΜΠΟΝΗ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 35.

2. Αὐτόθι, σ. 36.

3. Αὐτόθι, σσ. 37-38.

4. «Βίαν γάρ ὑπέστημεν, καὶ ἡλίκην Θεός, φο πάντα καὶ τὰ κρυπτὰ πεφανέρωται, αὐτὸς συνεπίσταται. Συνεσχέθημεν ἀκοντες· κακούργοις ίσα καθειρχθημεν· ἐτηρούμεθα φυλασσόμενοι· ἐφηφίσθημεν ἀνανεύοντες· ἔχειρονθήμεν κλαίοντες, ὀδυρόμενοι, κοπτόμενοι», *'Ἐπιστολαι Α'* 3,148.

5. Αὐτόθι 3,149.

6. Αὐτόθι 3,150.

νου περὶ ἐπισκέψεως, τὴν ὄποιαν ὁ Μητροπολίτης συνεχῶς ἀνέβαλλε διὰ προσωπικοὺς λόγους· καὶ συνεχίζων ἐρωτᾷ· «Εἰς ποῖον οὖν ἅρα πέρας τὰ τῶν χειμώνων σοι ἀποκριθήσεται»¹;

Πρὸς πάντας ἀπηγθύνετο διὰ ἀγάπης, δταν δὲ ὑπεχρεοῦτο νὰ ἐλέγῃ κλονισθέντας φίλους, οἱ ὄποιοι ἐκ φόβου ἢ δειλίας διέσπασαν τὸν δεσμὸν τῆς φιλίας, τότε ἔχρησιμοποιεὶ ἀνάλογον δι᾽ ἔνα ἔκαστον ὄφος, γνωρίζων εἰς ποῖον ὡφελεῖ ἡ ἐπιτίμησις καὶ εἰς ποῖον ἡ παραίνεσις². Ἐκεῖ δὲ δπου ἐμφαίνεται καλλίτερον τὸ ἀμετρὸν βάθος τῆς πρὸς τοὺς φίλους ἀγάπης εἶναι οἱ περιπτώσεις στερήσεως αὐτῶν λόγῳ θανάτου. Ὁδυνᾶται καὶ θρηνεῖ ὁ Φώτιος διὰ τοὺς πρὸς αὐτοῦ ἀπελθόντας φίλους, καὶ ἐπιχειρῶν αὐτοπαραμυθίαν καὶ παρηγορίαν τῶν ἄλλων γράφει πρὸς τὸν ἀδελφὸν τοῦ Ταράσιου· «τέθηκε ὁ φίλος τῷ σώματι ἀλλ' οὐδ' ἂν αὐτὸς ἀρνηθείης, ὡς οὐχὶ ἀθάνατον ἀφῆκε στήλην παντὶ τῷ βίῳ τὴν ἑαυτοῦ ἀρετὴν»³. Οὗτω διὰ τῆς ἑναρέτου ζωῆς τοῦ προαπελθόντος μετριάζεται ὁ πόνος ἐκ τοῦ χωρισμοῦ καὶ δικαιοῦται τὸ περιεχόμενον τῆς μετ' αὐτοῦ φιλίας. Διὸ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἐν συμπεράσματι περὶ τῆς φιλίας κατὰ τὸν Φώτιον, δτι θεμελιοῦται ἐπὶ τῆς ἀρετῆς, ἐκκινεῖ ἐξ αὐτῆς καὶ ἀποβλέπει εἰς τὴν αὔξησιν αὐτῆς.

‘Αλλ’ ἡ ἀγάπη ἐντὸς τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας δὲν περιορίζεται μόνον μεταξὺ φίλων, οὔτινες κατὰ τὰ ἀνωτέρω εἶναι εἰς θέσιν νὰ προσφέρουν διὰ τὴν «ζεῦξιν τῆς φιλίας», ἀφ' ἑνὸς μὲν ὑψηλοῦ βαθμοῦ ἀρετήν, ἀφ' ἔτερου δὲ ἀνάλογον πνευματικήν καὶ θήικήν θωράκισιν. Καίτοι δὲ αὐτῇ ἐν τῇ φιλίᾳ συμβάλλει εἰς τὴν τελείωσιν καὶ ἑνότητα τῶν φιλουμένων, ἐν τούτοις δύναται νὰ κινηθῇ καὶ ἐντὸς τοῦ εὐρυτέρου πλαισίου τῆς ἐν Χριστῷ κοινωνίας πρὸς συνάντησιν τῶν ἀδελφῶν ἀνευ ἀπαιτήσεως ἀμοιβαίας ἐξ αὐτῶν συμπεριφορᾶς. Ἐξ ἄλλου πολλάκις ἐξέρχεται τῶν ὁρίων καὶ αὐτῆς τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας τείνουσα πρὸς διαλλαγὴν μετὰ τοῦ ἐκτὸς αὐτῆς εὐρισκομένου κόσμου, δστις κατὰ τὸ πλεῖστον διάκειται ἔχθρικῶς πρὸς αὐτὴν καὶ τοὺς φορεῖς τῆς.

Τοιαύτη ἀγάπη κινουμένη κατὰ τὸν τύπον τῆς ἐνοποιούσης εἰς κοινωνίαν τὰ θεῖα πρόσωπα ἐν τῆς Ἀγίᾳ Τριάδι, δρῷ ἐντὸς τοῦ κόσμου ὡς ἐνοποίες δύναμις, συνάπτουσα εἰς μυστικὴν ἑνότητα τοὺς κατὰ τὴν προσωπικότητα ἀνομοίους ἀνθρώπους. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο συνιστᾶ ἀποκλειστικότητα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἔνθα ἡ ἀποκαλυφθεῖσα θεία ἀγάπη θεμελιοῖ μεταξὺ τῶν πιστῶν ἐν Χριστῷ νέαν πνευματικὴν συλλογικότητα. Ἐντὸς τῆς συλλογικότητος ταύτης ἀτονεῖ ἡ ἀποκλειστικότης τῶν συγγενικῶν, κοινωνικῶν ἡ συναισθηματικῶν συνδέσεων, ἐν πνεύματι δὲ ἀδελφότητος πλέον ὁ πιστὸς καλεῖται μιμούμενος τὸ ἐν οὐρανοῖς Τριά-

1. Αὐτόθι 234,546.

2. Βλ. αὐτόθι 114,435· 439, ὁμοίως αὐτόθι 119,442.

3. Αὐτόθι 143,464· πρβλ. αὐτόθι 144,467.

δικὸν Θεὸν νὰ κοινωνήσῃ ἐν ἀγάπῃ μετὰ τῶν ὄμοίων του¹. Οὕτως ἡ ἀγάπη οἰκοδομεῖ ἐν Χριστῷ ἀδελφότητα συνέχομένην διὰ τῶν δωρεῶν τοῦ Παρακλήτου. 'Αλλ' ἡ ἀδελφότης αὐτῇ ζῆ ἐντὸς τοῦ κόσμου, ὁ ὄποιος, ἂν καὶ ἀνεπλάσθη μετὰ τὴν ἔξαχρείωσιν ἔνεκα τῆς πτώσεως, φέρει ἐν ἑαυτῷ τὰς συνεπείας τῆς ἀμαρτίας. Διὸ τοῦτο καὶ ἡ ἐνότης ἐν ἀγάπῃ συνιστᾶ κοπιῶδες ἔργον, τὸ ὄποιον πραγματοποιεῖται συνήθως παρὰ τὰς στάσεις, τὰς μάχας, τοὺς φθόνους, τὰς ἀδικίας, τὰς προφάσεις, τὰς ἀποστροφάς, τὰς πονηρὰς μεθοδείας καὶ ἀποσκηρτήσεις². 'Ἐκ τούτου ἀποκαλύπτεται τὸ κοινωνικὸν περιεχόμενον τῆς ἀγάπης καὶ αἱ καταλλακτικαὶ αὐτῆς συνέπειαι. «Δι' αὐτῆς γάρ συνάπτεται τὰ διεστῶτα καὶ εἰρηνοποιεῖται τὰ μαχόμενα καὶ τὰ οἰκεῖα μᾶλλον συσφίγγεται, ταῖς στάσεσι καὶ ταῖς φιλονεικίαις πάροδον οὐ παρεχόμενα»³.

Ἐπομέν δὲ τῷ ἡ ἀγάπῃ συνιστᾶ κριτήριον γνησιότητος τῶν Χριστιανῶν. Συνεπῶς ἡ ἐνταξις τῶν πιστῶν ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, πλὴν τῆς ἀναζητήσεως τοῦ πλαισίου διὰ τὴν φυσικὴν ἐκδηλώσιν ταύτης, ἀποτελεῖ καὶ ταυτόχρονον ὑποχρέωσιν βιώσεως τοῦ περιεχομένου τῆς. 'Ἐν τῇ ὑποχρεώσει ταύτῃ ὀφείλομεν νὰ ἰδωμεν ἀρχικῶς τὴν δι' ἔργων ἀγαθῶν ἀσκησιν εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν περαιτέρῳ τελείωσιν τῶν πιστῶν διὰ τῆς μιμήσεως τοῦ Θεοῦ⁴. Τοῦτο ὅμως δὲν δύναται νὰ νοηθῇ κεχωρισμένως τῶν εὐρυτέρων κοινωνικῶν ἐπιπτώσεων. Διὸ παραλλήλως πρὸς τὴν βιουμένην ἀρετὴν διὰ τῆς ἐκδηλώσεως τῆς ἀγάπης συσφίγγονται αἱ ἐκ τῆς ἀμαρτίας διασαλευθεῖσαι ἀνθρώπιναι σχέσεις, συνάπτονται τὰ πρὸς διεστῶτα, ὑπηρετοῦνται οἱ πάσχοντες καὶ δύναμενοι καὶ δικαιοῦνται ἐν τῇ πράξει ὁ κοινωνικὸς δυναμισμὸς τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης. Διότι «αὐτῇ καὶ θεράποντα ἔξημαρτηκότα δεσπόταις καταλλάσσει, τὴν ὄμοτιμίαν τῆς φύσεως εἰς ἀπολογίαν προβαλλομένη τοῦ διλισθήματος. Αὕτη καὶ δεσποτῶν ἀγριαίνοντα θυμὸν πράως φέρειν τοὺς ὑπηρετουμένους παιδεύει, τὴν τῆς τύχης ἀνιστήτα παραμυθουμένη ἀπὸ τῆς τῶν τὰ αὐτὰ πασχόντων ὄμοιότητος καὶ πατρὸς ἐπὶ τέκνοις παραλογισμὸν ὑλαρύνει, καὶ γογγυσμὸν τέκνων τοῖς πατράσιν ἀλύπεις παρακαλεῖ, τὴν φυσικὴν σχέσιν κατὰ τῆς παρὰ φύσιν λύσης ὄπλιζουσα»⁵.

'Ἡ ἀγάπη συνεπῶς, δὲ τὸν τεθῆ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἀλλῶν, δύναται νὰ ἐπιτύχῃ ἀληθῶς κοινωνικὰ θυμάτα. 'Ἐνώπιον ταύτης τότε ἀδυνατεῖ πᾶσα πονηρὰ δικτυολή, τὰ δὲ κατ' αὐτῆς τοξεύμενα βέλη τῆς κακίας καὶ τοῦ μίσους ἀστοχοῦν ἡ ἔξιστρακίζονται⁶. Συμβαίνει δὲ τοῦτο, διότι ἡ ὑπηρετικὴ πρὸς τὸν πλη-

1. Βλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, 'Η Χριστιανικὴ κοινωνία καὶ δικόσμος', σ. 35.

2. Βλ. ΦΩΤΙΟΥ, 'Επιστολαὶ A', 2,146.

3. Αὐτόθι 3,147.

4. Αὐτόθι 60,360· πρβλ. αὐτόθι 48,347.

5. Αὐτόθι 3,147· πρβλ. ΦΩΤΙΟΥ, 'Ἀμφιλόχια 264', PG 101, 1084CD.

6. «Ἐι γὰρ διὰ τῆς ἀγάπης δουλεύετε ἀλλήλους ἥπαν διπλον πονηρίας καθ' ὑμῶν βα-

σίον ἀγάπη, ἐνῷ ἔξωτερικῶς θὰ ἡδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς δουλεία, κατὰ βάθος ἀποτελεῖ πλήρη ἐλευθερίαν, ἐπειδὴ «τὴν ἄνωθεν ἀρραβωνίζεται συμμαχίαν, καὶ τὴν καθαρὰν καὶ μακαρίαν καταπράττεται ἐλευθερίαν διὰ τῆς ἐν ἀλλήλοις εἰρήνης»¹.

Διὰ τῆς ἀγάπης λοιπὸν ἀμβλύνονται αἱ κοινωνικαὶ ἀντιφάσεις καὶ ἔξομαλύνονται αἱ διαφοραὶ τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων. 'Ἡ εὐρύτης τοῦ φαινομένου τούτου ἔξαρτωμένη ἐκ τῆς ἐκτάσεως τῆς προηγγείσης διαστάσεως ἀποκαλύπτει τὰς εὐεργετικὰς συνεπείας τῆς ἀγάπης, ίδιᾳ δὲ τὸν θράυη τὸ φράγμα τῆς ἀμοιβαιότητος καὶ κινήται πρὸς συνάντησιν καὶ ὑπηρέτησιν τοῦ ἔχθρικῶς διακειμένου πλησίον. Τοιαύτη ἐνέργεια, ἀποτελοῦσα ἡρωικὴν πρᾶξιν τοῦ πιστοῦ, ἐπὶ μὲν τοῦ πνευματικοῦ πεδίου καταξιοῦ ἀυτὸν ἀληθῶς «τέκνον Θεοῦ γενέσθαι»², ἐπὶ δὲ τοῦ κοινωνικοῦ ἀποδεικνύει ἀυτὸν εἰρηνοποιόν, διότι προσωπικῶς εἰργάσθη διὰ τὴν ἀνάκλησιν τοῦ πλησίον ἐκ τῆς ἔχθρας καὶ τῆς κακίας, καὶ τὴν σύνδεσίν του εἰς κοινωνίαν μετὰ τοῦ ἀγαπῶντος Θεοῦ³.

Οὕτω κατὰ τυπολογικὴν κλιμάκωσιν μετὰ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπην, ὀφείλει νὰ τοποθετηθῇ ἡ πρὸς τὸν ἔχθρικῶς διακειμένον πλησίον, ἐν τῇ ὄποιᾳ διαφαίνεται οὐσιαστικὴ νέκρωσις τοῦ ίδιου «έγώ» καὶ ἀληθὲς πνεῦμα θυσίας. Αὕτη συνήθως ἔξερχεται τοῦ χώρου τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκτείνεται εἰς μίαν διακοινωνικὴν συνάντησιν μετὰ τοῦ πλησίον ἀνεξαρτήτως ὄμολογιακῆς, φυλετικῆς, κοινωνικῆς ἢ οἰκονομικῆς θέσεως ἀυτοῦ. Μετὰ ταύτην ἀκολουθεῖ ἡ πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς τῇ πίστει, ἐν τῇ ὄποιᾳ κύριον χαρακτηριστικὸν ἀποτελεῖ ἡ ἐνδοκοινωνικὴ προσφορὰ ὑπὸ ἀνάλογον νέκρωσιν τοῦ ίδιου «έγώ» καὶ πνεύματος θυσίας ἐντὸς τῶν πλαισίων πάντοτε τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας. Τέλος ἡ φύλα, λόγω τῆς ἀμοιβαιότητος καὶ τῆς ἀπαιτουμένης πνευματικῆς καὶ ίδεολογικῆς συγγενείας, ὡς ἐπίσης καὶ ἐνεκα διαφοροποιήσεως τῆς ἐν σχέσει πρὸς τὰς διηρθρωμένας μορφὰς κοινωνικῆς συνδέσεως, συνιστᾶ οὐσιώδη μέν, ἀλλὰ διάφορον τῶν προηγουμένων μορφὴν χριστιανικῆς κοινωνικότητος. Δικαιοῦται δὲ αὐτῇ, ὡς εἴπομεν, διότι ἀποβλέπει εἰς τὴν βίωσιν καὶ αὔξησιν τῆς ἀρετῆς.

Κατὰ ταῦτα τὸ ἔργον τῆς ἀγάπης τῶν ἔχθρῶν συνθέτει θεμελιῶδες βίωμα, τοῦ ὄποιου αἱ πνευματικαὶ καὶ κοινωνικαὶ ἐπιπτώσεις δύνανται νὰ βελτιώνουν δημόνον τὴν δομὴν τῆς μικροκοινωνικῆς ἐνότητος τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας, ἀλλ' ἐκκινοῦσαι ἐξ αὐτῆς νὰ εἰσέρχωνται εἰς τὴν μακροκοινωνικὴν διάστασιν

λόμενον ἀπρακτήσει· τῷ θυρεῷ γάρ ἐμπίπτον τῆς (ἐν) ἀλλήλοις ὄμονοίας τε (καὶ) φύλας, καὶ θάττον περιθράνεται, καὶ ἀποκρουόμενον εἰς κωφὴν διαπίπτει βολίδα, μετὰ τοῦ καὶ τὸν βάλλοντα τῆς προστρούσης αἰσχύνης ἀναπλήσαι», αὐτόθι 54, PG 101, 392D.

1. 'Ἐνθ' ἀνωτ., πρβλ. 'Αυτιλόχια 148 (supplementum)', PG 101, 1277B.

2. ΦΩΤΙΟΥ, 'Ομιλίαι 8,71.

3. 'Αμφιλόχια 52, PG 101, 389A-C.

τοῦ κόσμου διὰ νὰ τὸν μεταβάλλουν. Πρὸς τοῦτο ὅμως ἀπαιτεῖται εὐρυτέρα βίωσις τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως διὰ ταυτοχρόνου ἐνασκήσεως εἰς ἔργα ἀρετῆς, συγγνώμης καὶ ἰδίᾳ ἀγάπης πρὸς τοὺς ἔχθρούς. Καθ' ὅσον εἰς τὴν προτροπὴν τοῦ Κυρίου «ἀγαπᾶτε τοὺς ἔχθρούς ὑμῶν», «εἰ πάντες ἀγαπήσουσι», κατὰ τὸν Φῶτιον, «ποῦ οἱ ἔχθρικῶς ἔχοντες»; Καὶ πάλιν «εἰ πάντες τοῖς τὴν σιαγόνα παίουσι τὴν δεξιάν, καὶ τὴν ἄλλην εἰς ὅβριν ἵσην ἐκδώσουσι, ποῦ οἱ τυπτήσοντες»¹; «Ἡ παθητικὴ δηλονότι διὰ τῆς ἀγάπης ἀντιμετώπισις τοῦ κακοῦ παρὰ τὴν ἔξωτερικῶς φαινομενικὴν τῆς ἀδυναμίαν συνιστῷ τρόπον προσεγγίσεως τοῦ ἔχθρικῶς διακειμένου πλησίου. Εἰδικῶτερον ἡ παθητικὴ αὕτη στάσις ἀποβλέπει εἰς τὴν δημιουργίαν ἐσωτερικῆς κρίσεως, διὰ τῆς ὁποίας καὶ μόνον δύναται νὰ ἀποτραπῇ ἡ ἔχθρότης τοῦ πλησίου καὶ νὰ ἐπιτευχθῇ ἀληθῆς προσέγγισις καὶ διαλλαγὴ μετ' αὐτοῦ. Ἡ ἔκτασις τοῦ φαινομένου τούτου ἀποκαλύπτει εὐρύτητα βίωσις τοῦ περιεχομένου τῆς ἀγάπης καὶ ἐν ταύτῃ ἔξασφάλισιν προϋποθέσεων διὰ τὴν ἔξομάλυνσιν τῶν τεταμένων ἀνθρωπίνων σχέσεων ἐπὶ εὐρυτέρου πεδίου. Πάντα δὲ ταῦτα ἐκφράζουν εἰδικῶς μὲν τὸν εἰρηνικὸν καὶ διαλλακτικὸν χαρακτῆρα τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης, κατ' οὓσιαν δὲ τὰς κοινωνικὰς διαστάσεις αὐτῆς.

Ἡ ἀγάπη λοιπὸν καὶ μόνον δύναται νὰ ἐφευρίσκῃ τρόπους διαλλαγῆς καὶ δημιουργίας σχέσεων μετὰ τοῦ πλησίου, ὅστις ἀγαπῶν ἡ μισῶν εἶναι ἀδελφὸς ἐν Χριστῷ καὶ τέκνον τοῦ ἐν οὐρανοῖς Πατρός. Ἐντὸς τῆς ἐν Χριστῷ ἀδελφότητος ἐπιβάλλεται πάσῃ θυσίᾳ ἡ διαλλαγὴ μετὰ τοῦ πλησίου πρὸς δικαίωσιν καὶ τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ σχέσεως τοῦ πιστοῦ. Κατὰ συνέπειαν εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ πλησίου κλείεται τὸ περιεχόμενον τῆς γνησιότητος τοῦ ἀληθοῦ πιστοῦ², ὅστις μετὰ τοῦ πλησίου συνάπτεται εἰς κοινωνίαν καὶ μετ' αὐτοῦ κοινωνεῖ διὰ τῶν μυστηρίων τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ.

4. Τὸ θεολογικὸν νόμα τῆς χριστιανικῆς φιλανθρωπίας

Ο δρός φιλανθρωπία συνθέτει, κατὰ τὴν γενικωτέραν ἀποψιν τῆς παραδόσεως τῆς Ἔκκλησίας, βασικῶς μὲν τὸ περιεχόμενον τῆς ἀποκαλυψθείσης καὶ ἀκαταπαύστως ἔκτοτε ἐκδηλουμένης θείας χάριν τοῦ ἀνθρώπου ἀγάπης, κατ'

1. Αὐτόθι 101, PG 101, 621C.

2. «Ο τοῦ θείου εἰλικρινῆς ἔρως καὶ ἡ τοῦ πλησίου στοργὴ καὶ τελείᾳ ἀγάπη, τῶν ἀλλῶν ἐντολῶν ἐν ἐστυχίες περιέχουσι τὰς πράξεις, οὐ χαλεπὸν μὲν καὶ αὐτόθεν κατανοῆσαι· παρίστησι δὲ τοῦτο καὶ ὁ Δεσποτικὸς λόγος ἐν οἷς φησι περὶ αὐτῶν· ἐν ταύταις ταῖς δυσὶν ἐντολαῖς ὅλος ὁ νόμος κρέμαται καὶ οἱ Προφῆται». Καὶ γάρ ὁ τὸν θεῖον ἔρωτα ἐνεστερνισμένος, καὶ τὸν πλησίον ὡς σεκυτὸν στέργων καὶ φιλῶν, πατέρα μὲν καὶ μητέρα διαφερόντως ἀγαπήσει, καὶ τιμῆς τῆς πρώτης μετά γε Θεὸν ἀξιώσει· αἰμάτων δὲ ἐμφυλίων καὶ φόνων οὐ μόνον τὰς χεῖρας, καθαράς φυλάξει, ἀλλὰ καὶ τὴν γλῶσσαν καὶ τοὺς λογισμούς μελέτης τοιωτῆς», Ἐπιστολὴ Α' 6,223.

ἐπέκτασιν δὲ τὴν ἔμπρακτον ἐκδήλωσιν ἀγάπης τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον αὐτοῦ. Διότι, ὡς εἴπομεν, ἡ ἀγάπη, συνιστῶσα ἐπὶ ἀνθρωπίνου πεδίου μέτρον γνησιότητος τῶν πιστῶν, ἀπαιτεῖ, ὅπως πολιτεύωνται οὗτοι εἰς πᾶσαν ἀμοιβαίαν σχέσιν καὶ ἐκδήλωσιν συμφώνως πρὸς τὸ πρότυπον τῆς τελείας καὶ ἀνιδιοτελοῦς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ.

Ἡ βίωσις αὕτη τῆς ἀγάπης ἀποκαλύπτει, ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ ἀπειρον τοῦ προτύπου ἔναντι τῆς σμικρότητος τοῦ κατὰ τὸ πρότυπον, ἀφ' ἐτέρου δὲ τὴν συγγένειαν παρὰ τὴν ἐκ τοῦ μεγέθους διαφοράν. Κατὰ τὸν Ἱερὸν Χρυσόστομον, «ὅσον σταγῶν πρὸς πέλαγος ἀπειρον, τοσοῦτον ἡμῶν ἡ ἀγαθότης πρὸς τὴν ἀφατον αὐτοῦ φιλανθρωπίαν»¹. Ἀλλ' ἡ μὲν σταγῶν καὶ ὡς ἐλαχίστη συνιστᾶ μικροκοσμικὴν προβολὴν τοῦ πελάγους, τὸ δὲ πέλαγος καὶ ὡς ἀχανὲς συνάπτεται πρὸς τὴν θυγατρικὴν σταγόνα. Ἐνῷ λοιπὸν ὑπὸ τὸν δρὸν φιλανθρωπία οὐσιαστικῶς ὀφείλομεν νὰ ἔδωμεν τὸ περιεχόμενον τῆς ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς θείας οἰκονομίας ἐκδηλουμένης χάριν τοῦ πεπτωκότος ἀνθρώπου ἀγάπης, ἐν τούτοις ἔνεκα τῆς προβολικῆς ἐκδηλώσεως αὐτῆς ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου, ὑποχρεούμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὅμοιώς καὶ τὴν πρὸς τὸν συνάνθρωπον «φιλαδελφίαν»². Καθὼς δὲ ἡ φιλανθρωπία νοεῖται ἀρχικῶς ὡς καθοδικὴ κίνησις τῆς ἀνιδιοτελοῦς θείας ἀγάπης, ἡτις ἐκφράζεται διὰ τῆς κενώσεως τοῦ Θεοῦ, τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λάγου καὶ τῆς θυσίας αὐτοῦ χάριν τοῦ ἀνθρώπου, οὗτο καὶ διὰ νὰ θεωρηθῇ ἀνάλογος ἡ ἀντίστοιχος ἐπὶ τοῦ διανθρωπίνου πεδίου, ὀφείλει νὰ ἐκδηλωθῇ κατὰ τὸν τύπον ἐκείνης, ἥτοι ἐν πνεύματι ἀληθοῦς θυσίας καὶ ταπεινώσεως καὶ ὑπὸ τίν σαφῇ προϋπόθεσιν τῆς ἀνιδιοτελείας. Ὅπο τὰς προϋπόθεσεις ταύτας καὶ μόνον «προρχέεται καθαρὸν τὸν ἔλεον» πρὸς τὸν πάσχοντα ἀδελφόν³. Συνεπῶς ἡ ἐκδήλωσις τῆς ἀληθοῦς φιλανθρωπίας ἐνέχει θεμελιώδη στοιχεῖα ἡθικότητος, διὰ τῶν ὁποίων διαστολὴ πρότερον τὰς διανέμονται πρὸς τὸν πλησίον καὶ καθίστων αὐτὸν κοινωνὸν τῶν ἰδίων ἀγαθῶν ἀσκεῖται εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ καθίσταται ἀληθῆς ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ πολίτης τῆς οὐρανίου βασιλείας⁴.

1. Ομίλια εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ τὰ μόρια τάλαντα ὀφειλοντος, καὶ τὰ ἐκατὸν δηράμα ἀπαιτοῦντος (Ματθ. 18,23), PG 51,20.

2. Βλ. Φωτίου, Ἐπιστολαὶ Β' 21, 35· πρβ). Κλημέντος Αλεξ., Στροματεῖς 2,9, PG 8,97A.

3. Φωτίου, Αμφιλόχια 46, PG 101,352A.

4. «Καὶ γάρ δοι τὴν οὐρανίου πολιτείαν, δι' ὧν βιοῦσιν ἐπὶ γῆς, ὑπογράφουσι, τοὺς δὴ, τούτους ἔνεστιν δρῦν αὐτὸν τοῦτο πρῶτον, θεμέλιον, οἰον καὶ ὑπόβαθρον, τὸ πωλήσατε τὰ ὑπάρχοντα, καὶ δότε ἐλεημοσύνην, ὑποβαλλομένους· καὶ οὗτο τὰς ἀλλας ἀρετὰς ἐποικοδομοῦντες· ὡς ἀνευ ταύτης, μηδεμιᾶς μᾶλης ὑφεστάναι καθαρῶς δύναμιν ἐχούστης. Διὸ πωλοῦντες πρότερον τὰ ὑπάρχοντα, καὶ τοῖς δεομένοις διανέμοντες, πῶς ἀν τις ἀξίως ἔξυμνήσῃ τὸ θεῖον καὶ θεουργικὸν καὶ φιλάνθρωπον τῆς παρακνέσεων»; αὐτόθι 101, PG 101, 632D-633A.

'Εκ τῶν ἀνωτέρω στοιχείων ἡ φιλανθρωπία ἀποτελεῖ πρᾶξιν προσεγγίσεως τοῦ πλησίου, ἡ δὲ προσέγγισις αὕτη ἐντὸς τῆς 'Εκκλησίας ἀποκαλύπτει ἡθικὰ κίνητρα, διὰ τῶν ὁποίων ὁ ἀσκούμενος εἰς τὴν φιλανθρωπίαν προάγεται εἰς τὴν ἀρετήν, ἐνῷ ταυτοχρόνως βιοῖ τὸ περιεχόμενον τῆς ἀγάπης ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ἀδελφοῦ¹. Συνεπῶς κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν ἡ ἀσκησις εἰς τὴν φιλανθρωπίαν συνιστᾶ ἀσκησιν εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ εὐκαιρίαν ἀποθησαρισμοῦ ἀγαθῶν ἔργων δι' ἐκδηλώσεως ζώσης πίστεως ἐν ὅψει τῆς βάσει ἀμφοτέρων κρίσεως κατὰ τὴν δευτέραν ἔλευσιν τοῦ Κυρίου².

'Αντιθέτως κατὰ τὰς ἑξωχριστιανικὰς ἀντιλήψεις αἱ ἀντίστοιχοι προτροπαὶ ἀφορμῶνται ἐξ ἀνθρωπιστικῶν ἐλατηρίων, προβάλλονται δὲ διὰ τῆς ἰδέας περὶ ἐνότητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους³. Οὗτως ἡ ὅλη κίνησις δι' εὐρυτέραν ἐφαρμογὴν τείνει εἰς μίαν προνοιακὴν ἑξομάλυνσιν τῶν ἐκάστοτε κοινωνικῶν προβλημάτων, καὶ συνιστᾶ μέτρον ἀρσεως τῶν ἐκ τῆς πενίας γεννωμένων οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων⁴. Αἱ ἰδέαι αὗται ἴδιᾳ τῶν Στωικῶν ἀνεβίωσαν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ ιη'⁵ καὶ ιθ' αἰδόνος, ὑπὸ τὴν πίεσιν δὲ τοῦ γενικωτέρου φιλανθρωπικοῦ πνεύματος τοῦ δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ διεμόρφωσαν νέαν περὶ φιλανθρωπίας ἀντίληψιν, ἑξηρτημένην ἀμέσως ἐκ τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ ἐμμέσως ἐκ τῶν ποικίλων τάσεων παγκοσμιότητος τῆς ἐποχῆς⁶. Οὗτως, ἐνῷ δι-

1. Κατὰ τὸν συγγραφέα τῶν ψευδοκλημεντίων συγγραμμάτων ἡ φιλανθρωπία διακρίνεται εἰς ἐλεημοσύνην καὶ ἀγάπην· «φιλανθρωπία ἐστὶν ἀρρενόθηλυς, ἡς τὸ θῆλυ μέρος ἐλεημοσύνη λέγεται, τὸ δὲ σφρεν αὐτῆς ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον ὀνόμασται», *'Ομιλία 12, 26*, PG 2,321C.

2. Φατιογ., *'Ομιλίαι*, 2,17.

3. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Βουδισμοῦ ἡ πρὸς τὸν ἀνθρώπον καὶ τὰ ζῶα ἐπιδεικνυόμενη φιλανθρωπία ὑπαγορεύεται βασικῶς ἐκ τῆς ἐνότητος, ἡ τις ὑπάρχει ἐντὸς τοῦ ζωικοῦ κόσμου. Πλέον προηγμένην μορφὴν φιλανθρωπίας εἰσηγεῖται ἡ διδασκαλία τῶν Στωικῶν, οἱ ὅποιοι διὰ τῆς ἰδέας τῆς παγκοσμίου ἀδελφότητος τῶν ἀνθρώπων ἔθεσαν τὰς πρώτας ἡθικὰς βάσεις διὰ τὴν φιλανθρωπίαν. Βλ. R. MC NALLY, «Humanitarianism», ἐν *NCE*, 7,229· πλείονα βλ. R. STOB, «Stoicism and Christianity», ἐν *Classical Journal* 30 (1934-35) 217-224. M. SPANNEUT, *Le stoicisme des Pères de l'Église de Clément de Rome à Clément d'Alexandrie*, Paris 1957· εἰδικώτερον διὰ τὴν Ιστορικὴν ἑξέλιξιν τῆς φιλανθρωπίας βλ. F. ROWLEY, *The Humane Idea*, Boston 1912. F. NIETHAMMER, *Der Streit des Philanthropismus und des Humanismus in der Theorie des Erziehungsunterrichtes unserer Zeit*, Jena 1808. J. MARITAIN, *Humanisme intégral*, Paris 1936.

4. Βλ. A. LALANDE, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Paris 1938, τόμ. 2, σ. 582.

5. «Ἐνῷ ἀνωτ., ὑποσημειώσιν. Πρβλ. BENOIT XIV, *Immensa Pastorum* (Fraternité de tous les hommes par delà les considerations raciales), adressée aux Evêques du Brésil et au Roi du Portugal et d'Algarve sur les droits des Indiens, 20 Δεκεμβρίου 1741, ἐν *La doctrine sociale de l'Église à travers les siècles*, ὑπὸ A. URTZ, Paris 1970, σσ. 405-413.

Kant διὰ τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς ὑπεδείκνυεν ὅτι ἔκαστος ὄφελει νὰ ἔνεργῃ, ὡς ἐὰν αἱ προσωπικαὶ του πράξεις νὰ εἰχον παγκόσμιον ίσχὺν διὰ τὸ ἀνθρώπινον γένος, ὁ Comte ἀνεζήτει μίαν θοησκείαν τῆς φιλανθρωπίας καὶ ἔδωσεν ἀφορμὴν νὰ ἐκληφθῇ ὁ θετικισμὸς ὡς ἐπιστημονικὴ θεμελίωσις ἐνὸς νέου ἀνθρωπισμοῦ¹. Τὸ γενικώτερον λοιπὸν περὶ φιλανθρωπίας κλῖμα, τὸ ὄποιον ἐδημιουργήθη, ἐνῷ συνέβαλεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν εὐρέων κρατικῶν προνοιακῶν προγραμμάτων διὰ τὴν ἀνακούφισιν τῶν πενεστέρων τάξεων, ἐπειδὴ ἔρριψε τὸ βάρος ἐπὶ τῆς ἀπροσώπου καὶ ὡργανωμένης φιλανθρωπίας, ἀπεγύμνωσεν αὐτὴν ἐκ τῶν θεμελιώδων ἡθικῶν ἐλατηρίων καὶ κατέστησεν ἀντικείμενον παρασυμπαθητικῶν συναισθημάτων καὶ πολλάκις ὑποκριτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ².

"Ολως διάφορος πρὸς τὰς ἀνωτέρω τάσεις καὶ μορφὰς ἡ ὄρθιδος παράδοσις ἐτόνισε πρωτίστως τὸ ἡθικὸν περιεχόμενον τῆς φιλανθρωπίας ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἀσκοῦντα ταύτην καὶ ἀνεξαρτήτως τῶν ἐκ τοῦ φυσικοῦ δικαίου προερχομένων συναισθηματικῶν ἐρεθισμῶν. Τὸ ἡθικὸν δὲ περιεχόμενον αὐτῆς ἐξήρθη, διότι ἐθεωρήθη μέσον ἀσκήσεως εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἀνιδιοτέλειαν, καὶ δὲ ἀσκῶν αὐτὴν μιμητὴς τοῦ Θεοῦ, τοῦ εὐεργετοῦντος διδικτίτως δικαίους καὶ ἀδίκους³. Εξ ἄλλου ἡ βασικὴ αὕτη θέσις, ἐρειδομένη ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου, εἶδεν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ εὐεργετουμένου οὐχὶ ἀπλῶς τὸν πάσχοντα συνάνθρωπον, ἡ τὴν πεπτωκυῖνα εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τὸν πάσχοντα Κύριον⁴. Οὗτως συνεδέθη ἀμέσως ἡ φιλανθρωπία μετὰ ἴδιαζούσης προσαιρέσεως προσφορᾶς πρὸς τὸν πλησίον καὶ κοινωνίας μετ' αὐτοῦ, χαρακτηριζομένης τῆς προαιρέ-

1. «The ethical principle of Immanuel Kant gave humanitarianism a new facet. His 'categorical imperative' was a plea that each man should act as if his personal actions would have universal validity for mankind... Comte even went so far as to found a Religion of Humanity. Positivism was accepted by many as a 'scientific' foundation for modern humanitarianism», R. MC NALLY, μνημ. ἔργον, σ. 230.

2. Τὴν τάσιν ταύτην προσπαθεῖ νὰ ἀντικρούσῃ καὶ δὲ Kant, γράφων πρὸς τὸν Benjamin Constant. Βλ. I.M. KANT, «Über ein vermeintes recht aus menschenliebe zu lügen», ἐν *Werke in zehn Bänden*, hrsg. von Wilhelm Weischedel, Darmstadt 1971, τόμ. 7, σσ. 637-641. Πρβλ. ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΛΛΕΡΤ., (Ζήτων) 7,111: «Ἐλεον μὲν οὖν εἶναι λύπην ὃς ἐπ' ἀναξίως κακοπαθοῦντι».

3. «Χρή ὁδὸν τὸν φιλανθρωπίαν ἀσκοῦντα μιμητὴν εἶναι τοῦ Θεοῦ, εὐεργετοῦντα δικαίους καὶ ἀδίκους, ὃς αὐτὸς ὁ Θεὸς πᾶσιν ἐν τῷ νῦν κόσμῳ τὸν τε ἥλιον καὶ τοὺς ὑετοὺς αὐτοῦ παρέχων», *Κλημέντια* (Φευδ.) 12,26 PG 2,321C· πρβλ. Φατιογ., *'Επιστολαὶ B'* 21,37.

4. Βλ. Ματθ. 5,7· 5,43-6,4 καὶ αὐτόθι 25,31-46. Πρβλ. Φατιογ., *'Ομιλίαι* 2,17· 21, ἔνθι ἐρμηνεύων δὲ ιερὸς πατήρ τὸ Ματθ. 25,31-46 ἀποφαίνεται: «Εἴδες χρηστότητα; εἰδες φιλανθρωπίαν πῶς εἰς ἐαυτὸν ἀναδέχεται τὰ τῶν πενήτων; πῶς οἰκειοποεῖται τὴν εὐεργεσίαν; τί τοῦτο; Ινα κάκείνους τῆς πολλῆς αἰσχύνης καὶ ἀθυμίας κουφίσῃ καὶ σὲ προθυμότερον εἰς τὴν ἐκείνων εὐεργεσίαν παρασκευάσῃ, καὶ πολυπλασίσῃ καὶ διψηστέρων σοι παράσχῃ τὴν ἀντικείμενην, ὡς οὐχ ὁμόδουλον μόνον, ἀλλὰ δι' αὐτοῦ καὶ τὸν κοινὸν δεσπότην εὐεργετηκότιν.

σεως ταύτης ώς θεμελιώδους ἡθικῆς και πνευματικῆς προϋποθέσεως διὰ τὴν ἔξωτερίκευσιν τῆς ἀγάπης, ἀλλὰ βεβαίως ἐν οὐσιαστικῇ προσωπικῇ θυσίᾳ τοῦ ἀσκοῦντος τὴν φιλανθρωπίαν. Κατὰ ταῦτα μέχρι τῆς τελικῆς ἐκδηλώσεως αὐτῆς ὁφεῖται νὰ προηγηθῇ σειρὰ ὅλη ἐνεργειῶν και σκέψεων, διὰ τῶν ὅποιων ὃ πιστὸς ἀπαλλάσσεται τῶν ἰδιοτελῶν ἐγωκεντρικῶν δεσμῶν τοῦ ἀτόμου και ἀνιδιοτελῶς πλέον προσεγγίζει τὸν ἐνδεῆ πλησίον, διὰ νὰ καταστήσῃ αὐτὸν κοινωνὸν τῶν ἰδίων ἀγαθῶν.

Ἡ ἀναγκαιότης τῆς προσεγγίσεως ταύτης ἐπιβάλλεται, ώς εἴπομεν και ἀλλαχοῦ, ἐκ τῆς πνευματικῆς συγγενείας πρὸς τὸν πλησίον, ὃ ὅποιος ἐπίσης εἶναι ἄνθρωπος και «πλάσμα Θεοῦ, σάρκα περικείμενος και ψυχῆς Ἰσως ἀρετῆ τὸν κοινὸν πλάστην μᾶλλον ἔξεικονίζων»¹, συνδέεται δὲ μετὰ προσωπικῆς εὐθύνης τοῦ καλῶς ἔχοντος διὰ τὴν ἐνδειαν αὐτοῦ. Κατὰ τὸν Φώτιον λοιπὸν ἡ ἐνδεια και ἀπορία τοῦ πλησίον ὁφεῖται και πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὴν ἀσυμπάθειαν, ἀσπλαγχνίαν και τυραννίαν τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας ἐντὸς τῆς ὅποιας ζῆι οὗτος ἡ ἔζησαν οἱ γονεῖς και οἱ πρόγονοι του². Συνεπῶς εἰς τὰ πλαίσια τῶν γενικωτέρων σχέσεων ἑκάστου μετὰ τῆς κοινωνικῆς ὀλότητος τοποθετεῖται τὸ πρόβλημα τῆς προσωπικῆς εὐθύνης διὰ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἐνδειαν και ἔξ αὐτοῦ ἀπορρέει ἡ ἀναγκαιότης ἀρσεως τῆς ἐνδειας πρὸς περαιτέρω ἄρσιν και τῆς ὑφισταμένης προσωπικῆς εὐθύνης. Οὕτως ἡ φιλανθρωπία καθίσταται ἔκφρασις δικαιοσύνης και ἐν ταύτῳ μέσον διευθετήσεως τῆς ἐκ τῆς τυραννίδος εἰσαχθείσης ἀντινομίας. Τοῦτο διαπιστοῦται ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Π. Διαθήκην, ἔνθα συνέδεθη πολλάκις ἡ δικαιοσύνη μετὰ τῆς ἐλεημοσύνης ώς συνθετικὴ μορφὴ ἀρετῆς εὐαρέστου τῷ Θεῷ³.

Ἡ τήρησις ἔξ ἄλλου μακρὰν ταύτης πάσης ἐνδειας τῶν καλῶς ἔχοντων νοεῖται κατὰ τὸν ἡμέτερον συγγραφέα ώς ἰδιαιτέρα εὔνοια τοῦ Θεοῦ, γεγονός διὰ τὸν ὅποιον ὁφείλουν οὗτοι πρὸς αὐτὸν διαρκεῖς εὐχαριστίας δι᾽ ἐκδηλώσεως ἀληθοῦς φιλανθρωπίας πρὸς τὸν κακῶς πάσχοντα πλησίον· «μεγίστη γάρ εὐχαριστία Θεῷ ἡ πρὸς τοὺς ὁμοδούλους φιλανθρωπία»⁴. Παρὰ ταῦτα οἱ πλεῖστοι τῶν πλουσίων λησμονοῦν τὴν εὔνοιαν ταύτην, ἀδιαφοροῦν διὰ τὴν πρὸς τοὺς ἐνδειας εὐθύνην, ἀμελοῦν τὴν ἀσκησιν εἰς τὴν ἀρετὴν και μεριμνοῦν μόνον διὰ τὴν αὔξησιν τοῦ πλούτου, τὴν προαγωγὴν εἰς τὰ ἀξιώματα και τὴν πολυτελῆ δια-

βίωσιν⁵. Οὕτω μακρύνονται τῆς ἀσκήσεως εἰς τὴν ἀρετὴν και τῆς κοινωνίας ἀγάπης μετὰ τοῦ πλησίον και ἐγκλειόμενοι εἰς τὸ ἰδιοτελὲς ἐγὼ προσῆλοῦνται εἰς ἐπιγείους θησαυροὺς και ἀποστεροῦνται τῶν οὐρανίων. Μετασχηματίζουν τὰς συμφορὰς τῶν ἄλλων εἰς ἴδιαν εὐφροσύνην, ἀντιμετωπίζουν τὸν πλησίον ὑπεροπτικῶς, ἔξεγείρονται κατ’ αὐτοῦ και ἐνῷ δι’ ὅλων αὐτῶν ὁφείλουν νὰ συνετισθοῦν, ἀποτολμοῦν νὰ ὑπερηφανεύωνται, ἀδιαφοροῦν διὰ τὴν σωφροσύνην και ἀποβάλλουν κάθε ἔχον σεμνότητος⁶. Συνεπῶς «οἱ χρώμενοι τοῖς ἐκ φύσεως πλεονεκτήμασιν εἰς πονηρίας ὑπηρεσίαν, ἀλλὰ μὴ πρὸς τὴν τῶν πλησίον εὐεργεσίαν, οὗτοι και τὴν φύσιν φαυλίζουσι, και τῷ δημιουργῷ τὴν περὶ αὐτοὺς φιλοτιμίαν και ὕβριν εἰς ἀχαριστίαν πειτρέπουσιν»⁷.

Κατὰ βάθιος λοιπὸν διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐνῷ ἀποκαλύπτουν πρόθεσιν διακοπῆς τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας, ἀποστρέφονται τὸν Θεὸν και ἀδιαφοροῦν ἀν διαθέτουν αὐτὸν δυσμενῶς πρὸς αὐτούς, ἐν τούτοις παρὰ τὴν θέλησιν και τὴν ἐγωιστικὴν διαγωγὴν τῶν γίνονται αἴτιοι πολλαπλασιασμοῦ πρὸς τοὺς ἐνδειεῖς τῆς ἀνωθεν συμπαθείας⁸. Ἐξ ἄλλου διὰ τῆς ἀδιαφορίας και κωφεύσεως εἰς τὰς δραματικὰς ἐκκλήσεις τοῦ ταλαιπωρουμένου πλησίον ἐγκληματοῦν καθ’ ἔκτιν, διότι ἀποκόπτονται ἐκ τῶν πηγῶν τῆς θείας φιλανθρωπίας, ἐνῷ διὰ τῆς ἀρνήσεως μεταδόσεως εἰς αὐτὸν ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐμπιστευθέντων αὐτοῖς πρὸς διαχείρισιν ἀγαθῶν συσσωρεύουν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς των πῦρ κολάσεως διὰ τὴν μέλλουσαν κρίσιν⁹. Αἱ ἀνωτέρω δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις ἐκπροσωποῦν συνεπίκας ἐκ τῆς παραλήψεως ἡ τῆς ἀποφυγῆς ἀσκήσεως τῆς φιλανθρωπίας. Ἄπολείπεται νὰ ἰδωμεν ἐν συνεχείᾳ τὴν πλήρη και ἀληθῆ ἀσκησιν αὐτῆς, διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ ἀξιολογήσωμεν τὴν οὐσίαν τῶν καρπῶν και ἐπιπτώσεών της ἐπὶ τῆς ἐν γένει ζωῆς τοῦ πιστοῦ.

Βασικὴ ἀρχὴ τῆς ὁρθοδόξου παραδόσεως, ἐρειδομένης ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου¹⁰, είναι ὅτι τὸ μέγεθος και ἡ πληθύς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν δὲν ἀποτε-

1. Αὐτόθι 2,22.

2. «Τι δὲ παρορᾶς τὸν πεινῶντα και βδελύσση τὸν πένητα; διτὶ πλέον αὐτῶν ἐνετρύφησας ἡ μᾶλλον διτὶ τὰς ἐκείνων ἀναγκαίας τροφὰς εἰς τὴν σὴν ἐδαπάνησας ἀσωτὸν τρυφὴν και τῷ κόρῳ τὸν κόρον μεθύσκων ἀπορὸν αὐτοῖς παρεσκεύασας τὴν πόσιν; διτὶ τὰς ἀλλοτρίας συμφορὰς ἴδιας ἔθου εὐφροσύνας; ταῦτα σε τοῦ πλησίον ὑπερόπτην ποιεῖ; ταῦτα κατεπείρεσθαι κινεῖ τὸν ὄμογενόν; ταῦτα παρ’ δεῖ φρονεῖν ἀναπειθεῖ ὑπερφρονεῖν και τοῦ σωφρονεῖν καταφρονεῖν; ἐφ’ οἵς ἔδει στένειν, ἐφ’ οἵς σκυθρωπάζειν, ἐφ’ οἵς κόπτεσθαι και μετανοεῖν, ἐπὶ τούτοις ἀγερώχως γαυριέζειν και τὸν δύκον τοῦ φυσῆματος πνέεις φοβερὸν ἱσως και κατὰ τοῦ λιμώττοντος, οὐ και τοῖς λίαν φιλοκόμποις τὸ πειράσθαι κατευμεγεθεῖν ἔκπτωσις λογίζεται τῆς σεμνότητος»; ἔνθ’ ἀνωτ.

3. Φωτιογ., 'Επιστολαι Α' 6,237.

4. Φωτιογ., 'Ομιλίαι 2,20.

5. Αὐτόθι 6,66.

6. Βλ. Ματθ. 10,42.

1. Ἐνθ’ ἀνωτ.

2. «Οὐχ οὕτως αὐτὸν ἀπορον ἡ φύσις ἐτελεσφόρησεν, ἀλλ’ ἡ τοῦ πλησίον τυραννίς ἡ αὐτὸν ἡ τοὺς τεκνίτας εἰς ἀπορίαν περιέστησε, τὸ δὲ ἡμέτερον ἀσπλαγχνὸν και ἀσυμπαθὲς τὴν πενίαν αὐτῷ συνετήρησεν ἡ και ἐπῆξησεν», ἔνθ’ ἀνωτ.

3. Βλ. Γέν. 24,49. Τωβ. 12,9· 14,7. Ἱερ. 9,24. Ἱεζ. 18,19· 18,21. Παροιμ. 21,21. Πρβλ. και Φωτιογ., 'Ομιλίαι 1,6.

4. Αὐτόθι 2,17-18.

λοῦν προϋπόθεσιν ἀληθίους φιλανθρωπίας, ἀλλ' ἀπλοῦν μέσον διὰ τὴν μείωσιν τῆς ἀνθρωπίνης οἰκονομικῆς ἀθλιότητος. Διότι, κατὰ τὸν ἡμέτερον συγγραφέα, καὶ ἀν ἀκόμη ἐλλείπουν τὰ περιττά, ὁ πιστὸς δύναται νὰ ψωμίσῃ τὸν πεινῶντα ἐκ τοῦ ἰδίου ἄρτου, διὰ τοῦ ὅποιου καὶ ὁ ἴδιος τρέφεται, νὰ ἐνδύσῃ τὸν ριγοῦντα διὰ τῶν οἰκείων ἐνδυμάτων, νὰ στεγάσῃ εἰς τὴν πτωχὴν οἰκίαν του τὸν ἀστεγον καὶ ἐντὸς αὐτῆς νὰ φιλοξενήσῃ τὸν ξένον. «Αν δὲ καὶ τούτων τῶν χρειωδῶν ἀποστερῆται, ἀρκεῖ ποτήριον ψυχροῦ ὕδατος διὰ νὰ λογισθῇ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὡς γνησία καὶ ἀληθῆς φιλανθρωπία ἀνωτέρᾳ καὶ τῶν πλέον πλουσίων δωρεῶν¹. «Οὐ γάρ τὸν ὅγκον τοῦ δώρου, τὸν δὲ τῆς γνώμης τρόπον ταλαντεύων ἀποδέχεται τὴν προθυμίαν»². Κατὰ συνέπειαν θεμέλιον τῆς φιλανθρωπίας εἶναι ἡ ἀγαθὴ προαιρεσίς, ἐκ τῆς ὅποιας καὶ δικαιοῦται τὸ ἀποτέλεσμα ἔκεινης. Χαρακτηριστικὸν δὲ τῆς ἀγαθῆς προαιρέσεως εἶναι ἡ λήθη τῆς εὐεργεσίας μετὰ τὴν πραγμάτωσιν τῆς, διότι ἥδη ἐπετελέσθη ὁ σκοπὸς διὰ τὸν ὅποιον ἐπραγματοποιήθη³. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀληθῶς γριστιανικὴ φιλανθρωπία νοεῖται ὡς συμμόρφωσις εἰς τὸ Θέλημα τοῦ Θεοῦ, ἐπομένως ἀποτελεῖ ἀσκησιν εἰς τὴν ἀρετὴν ὑπὸ δλως ἥθικὸν καὶ πνευματικὸν περιεγύμενον.

'Η ἀνωτέρω θέσις βασική διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ἀπετέλεσεν ἀντικειμενικὸν σκοπόν, χάριν τοῦ ὅποιου ἔχρησιμοποιήθησαν ποικίλα παιδαγωγικά μέσα προκειμένου νὰ πεισθοῦν περὶ τῆς ἀναγκαιότητος τῆς φύλανθρωπίας οἱ διαφόρου πνευματικότητος καὶ ἡμικῆς ζωῆς πιστοί⁴. 'Ως ἀληθεῖς ποιμένες οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐγνώριζαν καλῶς τὸν τρόπον νὰ ἐγγίζουν διὰ τῆς διδασκαλίας των τὰς ἀνθρωπίνας καρδίας, χρησιμοποιοῦντες ἀναλόγως τὸ κήρυγμα διὰ τὴν προσωπικήν ἀφύπνισιν καὶ στροφὴν τῶν πιστῶν πρὸς ἀνακούφισιν τῆς ἐνδείξις τοῦ πλησίον⁵. 'Ἐγδιμένος στερρῶς τῆς γοκαμῆς ταύτης καὶ ὁ λεόδες Φώτιος ἐμ-

1. ΦΩΤΙΟΥ, *'Oim̄iai* 2, 18-19.

2. "Ev0" $\dot{\alpha}v_{\omega\tau}$

3. Ἀναφερόμενος ὁ Ἱερὸς Φώτιος εἰς τὴν ἀληθῆ φιλανθρωπίαν καὶ τὴν εἰλικρινή ἀναγνώρισιν αὐτῆς ἐκ μέρους τοῦ εὐεργετηθέντος γράφει πρὸς Μιχαὴλ τὸν ἀρχοντα Βουλγαρίας· «Ἄ μὲν εἰς πάθοις, ἀτέλ μέμνησο· ὃν δ' ἂν εἰς ποιήσαις, θάττον ἐπιλανθάνου· τὸ μὲν γὰρ χρηστότητος καὶ εὐγνωμοσύνης, τὸ δὲ καθαρᾶς μεγαλοψυχίας, καὶ καθαρὰν φυλάττει τὴν εὐεργεσίαν», *'Επιστολαὶ Α'* 6,237.

4. Πρβλ. Κλημέντος Αλεξ., *Στοιχιατεῖς* 2,9, PG 8,977A.

5. Ένεκα τού τουνισμού τού ήμικου χρακτήρος τῆς φιλανθρωπίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ, αὐτῇ διετηρήθη ὡς ἐκδήλωσις προσωπικῆς προσφορᾶς τῶν ἀνακεννίζομένων πιστῶν, ἡ δὲ Ἐκκλησία ἀπέργυε νὰ ἔμφανεισθῇ, πλὴν ίδιας ζουσῶν περιπτώσεων (βλ. ΙΙ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *"Η πίστις τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ὡς κανὼν ζωῆς καὶ ὁ κόσμος"*, Αθῆναι 1959, σσ. 144-146.D. CONSTANTELOS, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Jersey 1968, σ. 111 κ.τ.), ὡς εὐνοοῦσα τὴν ἀπρόσωπον ὡργανωμένην φιλανθρωπίαν. Οσάκις δὲ ὠργάνωσε τὴν φιλανθρωπίαν διὰ περιστατικοὺς λόγους έθεστν αὐτὴν ὑπὸ τὴν εὐθύνην τοῦ ἐπισκόπου ὡς ποιμένος καὶ ὑπεύθυνου τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος (*"Αποστολικαὶ Διαταγαὶ 2,27"*

φανίζει τὴν φύλανθρωπίαν ὡς ἀναγκαιότητα, ἀλλοτε μὲν διὰ τὸ ἐνδεχόμενον μελλοντικῆς ἐνδείας καὶ εἰς αὐτὸν τὸν πιστόν, συνεπῶς δὲ δι' ἀναμονὴν ἀμοιβαιότητος¹, ἀλλοτε δὲ διὰ τὴν ἔξαρσιν τῆς σημασίας τῆς μελλούσης κρίσεως ἐν δψει τῆς φυσικῆς τάσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν μισθαποδοσίαν². Ἡ στοιχειώδης αὕτη μορφὴ τῆς φύλανθρωπίας, ἐνῷ κινεῖται ὑπὸ ἰδιοτελείας, δύναται διὰ τούς «ἀσθενεῖς τῇ πίστει» νὰ ἀποτελέσῃ ἔναντισμα καὶ ἀφετηρίαν προσδου εἰς τὴν ἀρετήν. Τοῦτο θὰ καταστῇ δυνατὸν ἐφ' ὅσον ἔθισθη ὁ πιστὸς εἰς τὴν ἀσκησίν της. Ὡς γνωστόν, διὰ τῆς κατ' ἐπανάληψιν καλλιεργείας πνεύματος θυσίας, ὅπερ ἀπαιτεῖται καὶ δι' ἐλαχίστην προσφορὰν πρὸς τὸν πλησίον, ἀφανίζεται τὸ ἴδιον ἐγώ καὶ μετ' αὐτοῦ πάντα τὰ εἰς τοῦτο ἐδράζοντα ἀμαρτήματα³. Οὕτως ἡ φύλανθρωπία καθίσταται μέσον ἀπομακρύνσεως τῶν ἀμαρτημάτων, τὰ ὅποια ἔξασθενοῦν προοδευτικῶς καὶ κατὰ τὴν ἀντίστροφον ἀναλογίαν τῆς ἀσκήσεως τῆς⁴. Δι' αὐτῆς ἀνοίγεται «ἡ πύλη τῆς βασιλείας, ἦν ἀπετείχισεν ὁ τῆς φύλανθρωπίας ἔρωας»⁵ καὶ κενουμένου τοῦ πλούτου κενοῦνται ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ ἐλεοῦντος τὰ μετὰ τοῦ πλούτου συνδεόμενα πάθη⁶.

‘Η ἀρετὴ κατὰ τὸν Φώτιον δὲν δύναται νὰ συνυπάρχῃ μετὰ τοῦ ἔρωτος τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν. “Οστις δὲ ἐπιθυμεῖ τὴν ἀσκησὸν τῆς ἀληθίους ἐλεημοσύνης, διφείλει νὰ κατασβέσῃ τὴν φλόγαν τῆς πλεονεξίας καὶ νὰ ἀπαλλαγῇ ἐκ τῶν ἀκανθῶν τῆς φιλαργυρίας⁷. Μόνον ψυχὴ ἀπηλλαγμένη τῶν ἀμαρτημάτων δύναται νὰ συλλάβῃ τὸ ἀληθὲς νόημα τῆς φιλανθρωπίας, καθιστῶσα τὸν πλησίον κοινωνὸν τῶν οἰκείων ἀγαθῶν καὶ αὔτως αἰρούσα τὴν πολυμορφίαν τῶν διακοινωνικῶν

3,4. ΚΑΙΜΕΝΤΟΣ ΡΩΜΗΣ, Ἀποστολικαὶ Διατ. 4, PG 1,808BC. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, Ἀπολογία 1,67,69· πρβλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Βεζαρτινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. 2, Ἀθῆναι 1948, σ. 65). Οὗτως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν ἡ Ὁρθόδοξος εἰς οὐδενίς, ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν ὄφράνωσιν καὶ ἀσπεσιν τῆς φιλανθρωπίας, εἰδικοῦ τάγματος προέβη τὴν Ἰδρυσιν. «Περὶ τῶν δυτικῶν μοναχικῶν ταγμάτων καὶ τοῦ φιλανθρωπικοῦ ἔργου των Βλ. Ε. ΘΕΟΔΟΡΟΥ, «Φιλανθρωπία», ἐν ΘΗΕ 11, 1052 κ.ά.

1. «Τὸν κατασχεθέντα θεράπευσον, ἵνα μὴ καὶ αὐτὸς δύοισι σπλάγχνων δεηθῆται εἰπεῖν τοὺς ἀρρωστήματα». *Οὐαὶ λαὶ* 2,18.

2. «Λάβε τὸν πένητα τῶν παρά σοι ἀγαθῶν κοινωνόν, ἵνα μὴ ἀκούσῃς, ἀπέλαβες τὰ ἀγαθά σου ἐν τῇ ζωῇ σου», ἔνθ' ἀνωτ. Ἀντίστοιχος πρὸς τὴν διδασκαλίαν ταύτην εἰναι καὶ ἡ περὶ ἔξιλασμοῦ ἐξ ἀμαρτημάτων τοῦ παρελθόντος, διὰ τῶν ὅποιων καὶ ἐπανήγριώθη ἡ καινιστεῖσα διὰ τοῦ βαπτίσματος πρότερον πεπτωκυῖα φύσις. Βλ. αὐτόδι 6,66 καὶ Ἐπι-
στολαὶ Β' 21,31.

3. Bλ. Ὁμιλίαι 4,46.

4. «Αλλ' ὄντειρας; ἀλλ' ἐλέους, καθόσον ἡ χειρὶς ηὔπορει, μετέδωκας; ἀλλ' ἐλεηθῆσῃ καὶ σβέσεις τὸ πῦρ ἔκεινο, διὰ τῶν ἀλλων ἐλαττωμάτων ἀνῆψεν ἡ ἀκανθίκη, ταῖς ἀπὸ τῆς ἐλεη- μοσύνης ρυνίσις μαραίνομενόν τε καὶ συντηρόμενον», αὐτόθι 6,66.

5. Φωτιού, *'Επιστολαι A'* 138, 454.

6. "Ev0" övör.

7. *'Epiσtolai A'* 185, 512.

άντιφάσεων. Κατὰ συνέπειαν ἡ ἐντολὴ τοῦ Κυρίου «πώλησόν σου τὰ ὑπάρχοντα καὶ δὸς πτωχοῖς»¹ ἐνέχει τὴν θεμελιώδη λύσιν τῶν βασικῶν κοινωνικῶν προβλημάτων, διότι εἰσηγεῖται τὴν ἀλλοτρίωσιν ἐκ τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ ἐκ τῶν μετὰ τούτων συνδεομένων παθῶν. Διότι, ἐὰν ἔχωμεν μίαν εὐρυτέραν ἐφαρμογὴν τῆς ἐντολῆς ταύτης, «ποῦ κλοπή, φιλαργυρίας ἀνηρημένης; ποῦ δ' ἀρπαγή; ποῦ δὲ ληστεία, ἐν οἷς καὶ τῶν ἴδιων ἡ διανομὴ περισπούδαστον ὀρᾶται; ἔρεις δὲ καὶ μάχαι καὶ φίλονεικίαι οὐ τῇ τῶν χρημάτων ἀφειδίᾳ αὐτίκα συναφανίζονται; δ' δ' ἀκόλαστος καὶ ἀσωτος βίος ἄρα παρείσθυσιν ἔξει, τῆς ἐλεγμοσύνης ἐπικρατούσης, καὶ τὸ περισσὸν ἅπαν εἰς τὴν τῶν ἐνδεῶν καταναλισκούσης χρείαν, καὶ οὐκ ἔώσης εἰς κόρον τρυφῆς ἡ τῆς ἀλλης ἡδυπαθείας τὸν ἀνθρωπὸν ἔξυβρίζειν, δι' ὃν εἴωθε καὶ τὰ περὶ ἀφήναι αἰσχρότερα πάθη παραφύεσθαι; πῶς οὖν τὸ φιλάνθρωπον καὶ κοινωνικόν, τὸ πρὸς τὸν ἔλεον τῶν ἡπορημένων ἔτοιμον, ἀναστρέψει τὰς πόλεις καὶ τὰ ἔθνη καὶ τὰς οἰκείας; πῶς δὲ ἡ τῆς ἀρπαγῆς, ἡ τῆς ληστείας, ἡ πάσης ἀπλῶς ἀδικίας καὶ τυραννίδος ἀναίρεσις τῆς ἀνθρωπίνης ἔσται καταστροφὴ πολιτείας»²;

Ἡ ἀποδέσμευσις λοιπὸν καὶ ἡ ἀλλοτρίωσις ἐκ τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν συστοῦν οὐχὶ ἀπλῶς προσωπικὴν πρόσδοπον τοῦ πιστοῦ, ἀλλά, συνδεόμεναι μετὰ τῆς φιλανθρωπίας, καὶ μέσον διὰ τὴν ἔξομάλυνσιν τῶν διακοινωνικῶν διαφορῶν καὶ ἀρσιν τοῦ ἔξ αὐτῶν προερχομένου κοινωνικοῦ ἀνταγωνισμοῦ³. Παραλλήλως ἀποκαλύπτουν τὸ ἥθικὸν καὶ πνευματικὸν περιεχόμενον αὐτοῦ διὰ τῆς ἀσκήσεως εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν πρόσδοπον εἰς τὴν ἔμπρακτον ἀγάπην⁴. Ἐκ τούτων δὲν δύναται νὰ ἔξαιρεθῇ ἡ πίστις, διότι ἡ ἐλεγμοσύνη κατὰ τὸν Φώτιον, ἐκδηλουμένη πρὸς τὸν πένητα ἀναφέρεται εἰς τὸν Χριστόν, δοτική πιστεύεται κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας, συνεπῶς δὲ καὶ τῶν πενήτων⁵. Προσφέρων λοιπὸν ἔκαστος εἰς τοὺς πένητας καὶ ἐνδεῖξει ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει εἰς τὸν Χριστὸν καὶ καθιστᾶ αὐτὸν χρεώστην μισθαποδοσίας κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως.

1. Ματθ. 19, 21.

2. 'Επιστολαὶ A' 66, 371-372. Ἀμφιλόχια 101, PG 101, 620AB.

3. Ἐνταῦθα εἶναι προφανής ἡ ἥθικὴ ἀξιολόγησις τοῦ κοινωνικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ήτις κατὰ τὸ ἐκτιθέμενον χωρίον ἐνέχει καὶ τὴν σπουδαιοτέραν σημασίαν. 'Ο τονισμὸς ἀλλωστε ὑπὸ τοῦ Φωτίου τῶν εὐρυτέρων ἥθικῶν ἐπιπτώσεων εἰδικῶτερον ἐκ τοῦ οἰκονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀποδεικνύει τὴν γενικωτέρων θέσιν τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῶν οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων. Πλείονα περὶ τῶν ἐπιπτώσεων τοῦ ἀνταγωνισμοῦ βλ. A. BIROU, *Vocabulaire pratique des sciences sociales*, Paris 1966, σσ. 66-67. S. PARMISANO, «Moral Aspect of Competition», ἐν NCE 4, 90-91.

4. Φωτιού, 'Αμφιλόχια 101, PG 101, 620AB. 'Επιστολαὶ A' 66, 372.

5. «Ἐλ δὲ καὶ κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας, τουτέστι τῶν πιστῶν, δὲ Χριστὸς λέγεται καὶ πιστεύεται, οἰκειοῦται δὲ πάλιν τρόπον ἔτερον τοὺς πένητας καὶ τὴν εἰς ἐκείνους ἐλεγμοσύνην εἰς ἐκείνον ἀναδέχεται», 'Αμφιλόχια 44, PG 101, 340A.

Ποία δὲ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὑψηλοτέρα μακαριότης τῆς ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ δικαιώσεως καὶ κοινωνίας μετ' αὐτοῦ¹; Οὐδὲν ἐκ τῶν ἀγαθῶν ἔργων τοῦ πιστοῦ λησμονεῖται ἢ παραγράφεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. «Πάντα προσίεται, ἐπὶ πᾶσιν ἀντιμετρεῖ τὸν ἔλεον, ἐπὶ πᾶσι πηγάζει τὴν εὐσπλαγχνίαν, διὰ πάντων ἡμᾶς εἰς τὴν τῶν οὐρανῶν συγκαλεῖται βασιλείαν»².

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω διαπιστοῦται διτὶ ἡ φιλανθρωπία συνιστᾶ μέσον τελειώσεως τοῦ πιστοῦ, διότι αὕτη διὰ τῆς παιδαγωγικῶς προβαλλομένης μισθαποδοσίας ἀλκύει ἀρχικῶς τὸ ἰδιοτελές ἐνδιαφέρον αὐτοῦ διὰ νὰ τὸ μετασχηματίσῃ προοδευτικῶς εἰς εἰλικρινῆ καὶ βεβαίαν πρὸς τὸν πάσχοντα ἀδελφὸν ἀγάπην, δυναμένην νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ διὰ πραγματικῆς θυσίας. Οὕτως ἐκ τῆς ἰδιοτελοῦς ἀγάπης ἐπιτυγχάνεται ἡ μετάβασις εἰς τὴν ἀληθῆ καὶ διὰ θυσίας ἐκδηλουμένην, ἡτις ἀποτελεῖ τὴν τελείαν φιλανθρωπίαν κατὰ μίμησιν τῆς ἀνιδιοτελοῦς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἀνθρωπὸν. Τοιαύτη φιλανθρωπία ἐκφράζει οὐσιωδῶς τὸ περιεχόμενον τῆς ζώσης πίστεως, διότι ἀποκαλύπτει οὐχὶ ἀπλῶς τὴν ἀγάπην, ἀλλὰ μετ' αὐτῆς τὴν ἐσωτερικὴν εἰρήνην, μάλιστα δὲ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν εὐσέβειαν³. Ἐντὸς τῶν πλαισίων τούτων ἡ φιλανθρωπία καθίσταται διὰ τὸν πιστὸν μέσον κοινωνίας μετὰ τοῦ πλησίον καὶ ταυτοχρόνως πεδίον ἀσκήσεως εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν πίστιν, συνεπῶς δὲ καὶ κοινωνίας μετὰ τοῦ Θεοῦ.

1. Φωτιού, 'Ομιλίαι 2, 21-22.

2. Αὐτόθι 2, 19.

3. «Οὗτος ταῖς ἐλεγμοσύναις ἐσωτοῦς καταρδεύσαντες καὶ ταῖς εἰς τοὺς πενομένους συμπαθείαις καλῶς ἡμῖν ἀρόσαντες τὰ νεώματα καρποφορήσωμεν τὸ τῶν ἀρετῶν κεφάλαιον, τὴν ἀγάπην, δι' ἣς καὶ τῆς ζωῆς ἡμῶν τὸ εἰρηναῖον καὶ ἀσταπίαστον περιγίνεται καὶ ἡ πρὸς Θεὸν εὐσέβεια καὶ πίστις χαρακτηρίζεται», αὐτόθι 6, 68.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'
ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΕΝΔΟΠΟΛΙΤΕΙΑΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ

Σταθμὸν εἰς τὴν ἴστορίαν τῶν πολιτειακῶν ἔξελίξεων πρὸς Ἰδεώδη ἔκφρασιν τῆς ἀνωτάτης πολιτικῆς ἔξουσίας ἀποτελεῖ ἡ περίοδος διαμορφώσεως τῆς αὐτοκρατορικῆς ἔξουσίας εἰς τὸ Βυζάντιον. 'Η ἔξουσία αὕτη βεβαίως ὑπῆρξε συνέχεια καὶ προέκτασις τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς, ἀλλ' ἐντὸς τοῦ νέου πλαισίου ἐδέχθη τὰς περὶ βασιλείας ἰδέας τοῦ ἀρχαίου Ἰσραὴλ καὶ κατωχυρώθη ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας δι' ἀμέσου ἀναφορᾶς εἰς τὸν Θεόν. Τοῦτο προοδευτικῶς κατέστη συνείδησις διὰ τοὺς βυζαντινούς, οἱ ὅποιοι ἔθεωρον τὴν αὐτοκρατορικὴν ἔξουσίαν, ὡς εἰς συγκεκριμένον πρόσωπον θείαν παραχώρησιν¹.

Κατὰ τὸν Φώτιον ὁ φορεὺς τῆς ἀνωτέρω ἔξουσίας ἐκπροσωπεῖ ἐν τῷ κόσμῳ τὴν «τριαδικὴν δεσποτείαν»², ἡτις συνεχομένη ὑπὸ τῆς μοναρχίας τοῦ Πατρός, νοεῖται κατὰ τὸ ὄρθodoξον δόγμα ξένη πρὸς πᾶσαν ἀντίληψιν περὶ δυναστικῆς καὶ ἀπολύτου ἔξουσίας αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ἄλλων θείων προσώπων. 'Ο Χριστιανὸς λοιπὸν αὐτοκράτωρ δὲν θεωρεῖται ὡς ἀπόλυτος μονάρχης, ἀλλ' ὡς ἐντολοδόχος τῆς «τριαδικῆς δεσποτείας», ὑπεύθυνος ρυθμιστής τῶν ἐνδοπολιτειακῶν σχέσεων χάριν τῆς εὐνομίας, ἀσφαλείας καὶ εὐημερίας τῶν ὑπηκόων του. "Οθεν ἡ πολιτικὴ ἔξουσία διὰ τῆς εὐθύνης ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ πρὸς διασφάλισιν τῆς ἐνδοπολιτειακῆς εἰρήνης καὶ ἐνότητος ἀποτελεῖ παράλληλον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἔξουσίας ἀρχήν. 'Αναφερόμενοι λοιπὸν εἰς τὰς διαπροσωπικὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν ὑπευθύνων μελῶν τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας εἰς περίοδον ἐντόνου συνεργασίας καὶ ἀμοιβαίας περιχωρήσεως τῶν δύο ἔξουσιῶν, δὲν δυνάμεθα νὰ ἀγνοήσωμεν τὴν μελέτην τῶν ἰδιαιτέρων στοιχείων τῆς πολιτικῆς ἔξουσίας, διὰ τῶν ὅποιων αὕτη εἰργάσθη παραλλήλως πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν χάριν τοῦ ἔνιαίου πληρωμάτος. 'Η ἀμοιβαία δὲ συνεργασία ἔθεωρήθη ἀπαραίτητος πρὸς θεμελίωσιν ἀκοινωνίας πίστεως καὶ ἀληθοῦς ἀγάπης» ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς τελειώσεως καὶ σωτηρίας τῶν ὑπηκόων-πιστῶν.

1. Βλ. ΔΙΟΝ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἰστορία* (324-1071), 'Αθῆναι 1972, σ. 79, ἔνθα παρατίθενται χαρακτηριστικαὶ ἔκφράσεις τοῦ 'Ιουστινιανοῦ, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἐκ Θεοῦ προέλευσιν τῆς ἔξουσίας.

2. *Προοίμιον 'Ἐπαναγωγῆς*, σ. 237.

Αἱ ἀντιλήψεις αὗται ἐντὸς τοῦ κλίματος τῆς ἐντόνου ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως τῶν βυζαντινῶν διεμόρφωσαν ἰδίαν πολιτικὴν θεολογίαν, αἱ βασικαὶ θέσεις τῆς ὁποίας ἀναπτύσσονται ὑπὸ τοῦ Μ. Φωτίου κατὰ τὴν προσωπικὴν θεώρησιν τοῦ Ἰδεώδους τοῦ ἀνωτάτου βυζαντινοῦ ἀρχοντος¹. Πρὸς τὸ Ἰδεώδες τοῦτο, κατὰ τὸν Ἱερὸν πατέρα, ὀφείλουν νὰ κατατείνουν πάντες οἱ καθ' οἰονδήποτε τρόπον ἀσκοῦντες τὴν πολιτικὴν ἔξουσίαν, ἐν γνώσει ὅτι ἀποτελοῦν «ἔννομον ἐπιστασίαν, κοινὸν ἀγαθὸν πᾶσι τοῖς ὑπηκόοις, μήτε κατὰ ἀντιπάθειαν τιμωροῦντες, μήτε κατὰ προσπάθειαν ἀγαθοποιοῦντες, ἀλλ' ἀνάλογοι τινες ἀγωνοθέται τὰ βραβεῖα παρεχόμενοι»².

1. 'Ο ἀρώτατος ἄρχων ἐν σχέσει πρὸς τὴν προέλευσιν καὶ τὴν δικαικὴν δογμάτων τῆς ἔξουσίας:

Τὸ Βυζάντιον ὡς συνέχεια τοῦ imperium romanum ἥτο φυσικὸν νὰ φέρῃ κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς πολιτικῆς του θεωρίας τὰ θεμελιώδη στοιχεῖα τῆς πολιτικῆς ἰδέας τῶν Ρωμαίων, ἀλλὰ βεβαίως ὑπὸ νέαν μορφὴν κατόπιν τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς οὔτως ἐπελθούσης μεταβολῆς τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κράτους. 'Ἐνῷ δὲ εἰσῆλθεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἀρχικῶς ἐπεκράτησεν ἡ δυτικὴ περὶ κράτους ἀντίληψις, ἐν τούτοις οὐδέποτε διετυπώθη ἐν αὐτῇ ἀπηρτισμένη θεωρίᾳ, ἡ ὁποία νὰ εἰσηγῆται τὸ πρότυπον καὶ Ἰδεώδες τῆς Πολιτείας ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν Ἰδανικὸν ἀνώτατον ἀρχοντα³. 'Ιδεῖαι καὶ προτά-

1. 'Ἅπο τὸν δρόν τοῦτον, χάριν μεθοδολογικῆς ὁμοιογενείας, θὰ ἰδωμεν ἐφ' ἔξῆς τὰς γενικωτέρας πολιτειακὰς ὑποχρεώσεις καὶ εὐθύνας ἐν συνδυασμῷ βεβαίως πρὸς τὴν ἐκάστοτε ἀναφορὰν τοῦ Φωτίου εἰς τὰ σχετικὰ κείμενα. Εἰδικώτερον ἡ μνεία τοῦ αὐτοκράτορος, κατὰ τὴν ἴσχυονταν εἰς τὸ Βυζάντιον ἀντίληψιν ὁμοιότητος αὐτοῦ πρὸς τὸν βασιλέα τοῦ ἀρχαίου Ἰσραὴλ, ὡς καὶ τὸ γεγονός τοῦ θρησκευτικοῦ χρίσματος [βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, 'Ο βασιλεὺς καὶ ὁ Ἱερεὺς εἰς τὸ Βυζάντιον', *Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Κληρονομίας* 3 (1971) 14], ἐπιβάλλει ἐπικρατεστέραν τὴν χρῆσιν τοῦ δρου «βασιλεύει». 'Ἐν γνώσει τῆς θεμελιώδους διαφορᾶς τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ὁ Φώτιος χρησιμοποιεῖ τὸν αὐτὸν δρόν, ἀπευθυνόμενος πρὸς Ashot τὸν 'Αρμενίας καὶ σπανίως πρὸς Μιχαὴλ τὸν Βουλγαρίας. Τὸν τελευταῖον τοῦτον ὁ Ἱερὸς πατέρας προτιμᾷ νὰ ἀποκαλῇ ἀρχοντα, ἐπιθυμῶν προφανῶς νὰ καταστῇσῃ εἰς αὐτὸν ἐμφανῆ τὴν διαφορὰν πρὸς τὸν βυζαντινὸν ἀνώτατον ἀρχοντα καὶ νὰ διαχρονοποιήσειν, κατὰ τὴν διαπραγμάτευσιν τῶν εἰδικῶν παραγράφων, ἡ χρῆσις τῶν δρῶν θὰ ἔχει τὰς περιπτώσεις συμπερασματικῶν γενικεύσεων.

2. 'Ἐπαναγωγῆ 2,240.

3. Εἰδικώτερον περὶ τούτου βλ. ΙΩ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, 'Η πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν', ἐν *Βυζαντινά* 2 (1970) 44-45.

σεις ἀναφορικῶς πρὸς τὴν Πολιτείαν καὶ τὸν ἀνώτατον ἀρχοντα διετυπώθησαν πολλάκις διὰ μέσου τῶν αἰώνων εἰς τὸν γεωγραφικὸν χῶρον τοῦ Βυζαντίου, ἀλλ’ οὐδεμίᾳ ἐξ αὐτῶν προεβλήθη ὡς ἐπίσημος θεωρία. Αὗται προέρχονται συνήθως ἐξ ἐκκλησιαστικῶν κύκλων, οἱ ὅποιοι ὡς φορεῖς τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ἐπιθυμοῦν νὰ ἔξαρουν τὴν φύσιν καὶ προέλευσιν τῆς βασιλικῆς ἔξουσίας, τονίζοντες οὕτως ἐμμέσως τὰς εὐθύνας τοῦ βασιλέως ἔναντι τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ὑπηκόων. Ἡ προσπάθεια αὕτη ἐντάσσεται εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ποιμαντικοῦ καὶ παιδαγωγικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὴν πνευματικὴν καθοδήγησιν τῶν ἀρχόντων, θεωρουμένων ὡς πιστῶν τέκνων αὐτῆς. Δὲν δύναται δὲ νὰ θεωρηθῇ ὑπέρβασις τῆς Ἐκκλησίας διότι ἐνωρίτατα αἱ δύο ἔξουσίαι διεκρίθησαν σαφῶς, ἡ δὲ διάκρισις αὐτῶν «περιεβλήθη νομικὸν κύρος»¹.

Κατὰ τὴν νέαν διαφοροποίησιν τῆς ἔξουσίας ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ, πλὴν τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἔξουσιῶν τοῦ ρωμαίου προκατόχου του, περιεβλήθη δι’ ἴδιας ἐκκλησιαστικῆς ἔξουσίας, ὅλως διαφόρου τῆς ἱερατικῆς², διὰ τῆς ὅποιας καὶ προεβλήθη ὡς ὀρισθεὶς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν προστασίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἔξωτερην διαχείρισιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν. Κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Εὐσεβίου ἐθεωρήθη ὡς «κοινὸς ἐπίσκοπος ἐκ Θεοῦ καθεστα-

1. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ο βασιλεὺς καὶ ὁ ἵερος εἰς τὸ Βυζάντιον», σ. 10. Κατὰ τὸν J. Straub τὸ φαινόμενον τοῦτο χαρακτηρίζεται ύφ' ἐνὸς «διαλεκτισμοῦ» καὶ ἐκφράζει παράλληλον δρᾶσιν ἴδια κατὰ τὴν περίοδον τῆς διαμορφώσεως τῶν σφαιρῶν τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς θρησκευτικῆς δικαιοδοσίας. «The dialectical process, as I have just pointed out, was affected both by the Emperor's initiative and by the adherence of the Church to its tradition of autonomy», «Constantine as KOINOΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ: Tradition and Innovation in the Representation of the First Christian Emperor's Majesty», ἐν *Dumbarton Oaks Papers* 21 (1967) 48.

2. Εἰς τὸ χριστιανικὸν Βυζάντιον ἡ παλαιὰ ἀντίληψις περὶ τοῦ αὐτοκράτορος ὡς ροπτίσις maximi, καὶ divi μετὰ τὴν ἀποθέωσιν ἐθεωρήθη ἀστεβῆς, διότι ἥδη ἡ ἀρχιερατικὴ ἔξουσια ἤσκετο ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων ἡ δὲ ἀποθέωσις ἀπὸ τῶν πρώτων αὐτοκρατόρων μετεβλήθη εἰς περιστατικὴν θριαμβικὴν ἐκδήλωσιν. «Ἄντις αὐτῆς, ἥτις καὶ προῆλθεν ἐκ τῆς ἴδιας τῆς Πολιτείας, ἡ Ἐκκλησία κατὰ τὴν διδάσκαλίαν τοῦ Εὐαγγελίου (βλ. *Ματθ.* 22, 21, *Μαρκ.* 12,17. *Λουκ.* 20,25. *Ρωμ.* 13,1. *Α'* *Πετρ.* 2,13-17), ἐδέχθη τὴν πολιτικὴν ἔξουσιαν ὡς «εἷς Θεοῦς καὶ περιέβαλε τὸν αὐτοκράτορα δι’ ἴδιας ἐκκλησιαστικῆς ἔξουσίας. Αὕτη κατοχυρωθεῖσα διὰ τῆς στέψεως ὑπὸ τοῦ πατριάρχου καὶ τῆς μετ’ αὐτὴν ἀκολουθίουσης διμολογίας πίστεως, ὀλοκληρώθη διὰ τῆς δι’ ἄγιου μάρτυρος χρίσεως (βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, μνημ. ἔργον, σ. 14-15). Οὕτως ὁ αὐτοκράτωρ περιεβλήθη δι’ ἐκκλησιαστικῆς ἔξουσίας, ἡ ὅποια ἐθεωρήθη ὡς προστατευτικὴ μέριμνα καὶ γενικωτέρα εὐθύνη τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνευ εἰδικῆς ἀσκήσεως ἱερατικῶν καθηκόντων. Εἰς τὰ πλαίσια τῆς εὐθύνης ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὁ χριστιανὸς αὐτοκράτωρ συνεκάλει τὰς οἰκουμενικὰς συνόδους, μετεῖχε καὶ προήδρευε αὐτῶν, ὑπέγραψε τὰ πρακτικά καὶ ἐδημοσίευε αὐτά (βλ. J. STRAUB, μνημ. ἔργον, σ. 48. Διὰ πλείσιαν βλ. C. PAPOURIDES, «La place de l'empereur à Byzance pendant les Conciles Oecuméniques», ἐν *Bυζαντινά* 3 (1971) 123-133.

μένος»¹. Βεβαίως διὰ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τούτου ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ νομισθῇ ὅτι ἀποδίδεται εἰς τὸν αὐτοκράτορα ἴδιος ἱερατικὸς βαθμός, ἀνάλογος πρὸς τὸν τῶν ἐπισκόπων. Διὰ τοῦτο ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος συντόμως παρεμερίσθη, καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν ἄλλοι ἐκφράζοντες καλλίτερον τὸ περιεχόμενον τῆς ἴδιας ζούσης ἐκκλησιαστικῆς θέσεως αὐτοῦ². Ἐκ πάντων τούτων ἐπεκράτησεν ἡ ἀποψίς τῆς «ἐκ Θεοῦ» ἐκλογῆς καὶ προβολῆς τοῦ αὐτοκράτορος, ἡ ὅποια καὶ ἐδημιούργησε τὴν ἀντίστοιχον περὶ τῆς προελεύσεως τῆς ἔξουσίας ἀντίληψιν³.

Γενικῶς κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἡ πολιτικὴ ἔξουσία δὲν δίδεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐν λευκῷ εἰς τὸ συγκεκριμένον πρόσωπον. Ἀποτελοῦσα αὕτη φυσικὴν ἀναγκαιότητα διὰ τὴν ὀργάνωσιν καὶ λειτουργίαν τοῦ ἐνδοκοινωνικοῦ συσχηματισμοῦ, ὅστις προκύπτει ἐκ τῶν κοινωνικῶν τάσεων τοῦ πλάσματος τοῦ Θεοῦ, συνδέεται μετ’ αὐτοῦ καὶ συνιστᾷ εἰδός τι ἴδιαιτέρας θείας εὐνοίας, ἥτις ἐκδηλοῦται πρὸς ὄρισμένον σκοπὸν καὶ αἱρεται ἐφ' ἕσον παραγνωρίζεται οὗτος. Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ λοιπὸν συνθέτει τὸ πολιτικὸν ἴδεωδες τοῦ «ποιμένος», ὅστις ὀφείλει διὰ τῆς κοσμικῆς ἔξουσίας νὰ ἔχεισφαλίσῃ εὐνομίαν, εἰρήνην, ἡσυχίαν καὶ ἀσφάλειαν ἐντὸς τῶν ὀρίων τῆς δικαιοδοσίας του, ὡστε διὰ παραλλήλου πρὸς τὴν τῆς Ἐκκλησίας ὄδον «καὶ φέρῃ τὰς ψυχὰς τῶν ὑπηκόων του εἰς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν γνῶσιν τοῦ ἀληθοῦς Θεοῦ, προετοιμάζων τοιουτοτρόπως αὐτούς διὰ τὴν ἐπουράνιον βασιλείαν»⁴.

1. *Bios Κωνσταντίνου* 1,44, PG 20,957D. J. STRAUB, Ἔνθ' ἀνωτ. σσ. 51-53. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 12. «Ο χαρακτηρισμὸς τοῦ Εὐσεβίου ἐθεωρήθη ὑπερβολικὸς ὑπὸ τινῶν ἐρευνητῶν καὶ μάλιστα μὴ ἀποδίδων τὴν πραγματικὴν περὶ τοῦ Κωνσταντίνου ἴδεαν τῶν συγγρόνων του. Ἐπ' αὐτοῦ δὲ Jacob Burckhardt διατείνεται ὅτι ὁ Εὐσέβιος ἔδωσε τὴν πλέον ψευδῆ εἰκόνα περὶ τοῦ αὐτοκράτορος ἐξ ὅλων τῶν πανηγυριστῶν. *Die Zeit Constantins des Grossen*, Leipzig 1898, σ. 355.

2. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, μνημ. ἔργον, σ. 12-14.

3. Χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ διευκίνησης τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ πρὸς τὸν Ἑμίρη τῆς Κρήτης, εἰς τὸν ὃποιον οὗτος ἔξηγει, κατὰ ποιὸν τρόπον ὁ ἔρχων ἐκπροσωπεῖ τὸν Θεόν, εἰς τὴν συγκατάνευσιν τοῦ ὄποιου ὀφείλει τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν ἔξουσίαν. Βλ. «Ἐπιστολὴ 1», PG 111, 28A. Μαρτυρίας περὶ τῆς «ἐκ Θεοῦ» ἐκλογῆς καὶ προβολῆς τοῦ αὐτοκράτορος βλ. F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 1/1-3 München-Berlin 1924-1932; 1/4 München 1960. P. LEMERLE, *Actes de Kutlumus (Archives de l'Athos 2)*, édition diplomatique, Paris 1946. E. SCHWARTZ, *Acta conciliorum oecumenicorum 1/1-1/III*, Berlin 1927-1940. IV/2 Strasburg 1941. J. MANSI, *Sanctorum conciliorum nova et amplissima collectio*, I-XIII, Florenz 1759-1767. H. HUNGER, *Prooimion, Elementa der byzantinischen Kaiseridee in den Arengae der Urkunden*, Wien 1964. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησακά*, I-IV, Ἀθῆναι 1912-1930.

4. Ιω. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΥΟΥΔΟΥ, μνημ. ἔργον, σ. 49. Πρβλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ Β', Νεαρά 149· ΛΕΟΝΤΟΣ Γ' - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ε', *Προοίμιον εἰς τὴν ἐκλογὴν Εἰρήνης*, Νεαρά 27· ΙΩΑΝΝΟΥ Ε' ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ, *Χρωσθόβιλ*. Λόγος, ἐν H. HUNGER, *Prooimion*, ἀντίστοιχως, σσ. 113· 102· 80.

Ἐκ τῆς θεμελιώδους ταύτης ὑποχρεώσεως προκύπτει εὐθύνη ἔναντι τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ὑπηκόων, ἐξ αὐτῆς δὲ αἰτιολογεῖται ἡ συνήθης εἰς τὸ Βυζάντιον κήρυξις ὡς ἐκπτώτου ἐκ τῆς ἔξουσίας τοῦ αὐτοκράτορος ἐν περιπτώσει παραμελήσεως τῶν ὑποχρεώσεων αὐτοῦ ἔναντι τοῦ λαοῦ¹. Τοιαῦται ὑποχρεώσεις ἀναφέρονται κυρίως εἰς τὴν ἀσφάλειαν τῆς αὐτοκρατορίας ἐξ ἔξωτερικῶν ἐπιδρομῶν, ἐσωτερικῶν στάσεων, ἡ σχισμάτων ὁφειλομένων εἰς θρησκευτικᾶς ἕριδας καὶ αἱρέσεις. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐπικρατήσασα ἀρχικῶς μὲν διὰ τοὺς κληρικοὺς μετὰ τὴν Οἰκουμενικὴν Σύνοδον τῆς Ἐφέσου (431) ρῆσις τῆς «ἐλέω Θεοῦ» ἔξουσίας, ἀργότερον δὲ διὰ τοὺς αὐτοκράτορας καὶ βασιλεῖς τῶν χριστιανικῶν χωρῶν, ἔχρησιμοποιήθη ἐλάχιστα εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἐνῷ εἰς τὴν Δύσιν κατέστη ἔμβλημα τῆς ἀποιλύτου μοναρχίας τῆς ὑπεριεμένης πάσης λογοδοσίας εἰς ἐγκόσμιον συλλογικότητα πλὴν τοῦ Θεοῦ². Κατὰ συνέπειαν ἡ «ἐλέω Θεοῦ» παραχώρησις τῆς πολιτικῆς ἔξουσίας εἰς τὸ συγκεκριμένον πρόσωπον πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ ἐντὸς τῶν πλαισίων μιᾶς ὑπὸ δρους ἀναθέσεως, ἡ ὅποια ἐκφράζει τὴν ἀμεσον ἀναφορὰν ταύτης εἰς τὸν Θεόν³, καὶ ἐξ αὐτῆς τὴν ἔμμεσον σχέσιν μετὰ τῆς Ἱερατικῆς ἔξουσίας, προερχομένης ἐπίσης ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ σκοπὸν ἔχούσης τὴν πρὸς αὐτὸν ἐν Πνεύματι προέγγισιν τῶν πιστῶν⁴.

Ἐντὸς τῶν ἀνωτέρω γενικωτέρων ἰδεολογικῶν διαστάσεων ὁφείλομεν νὰ ἴδωμεν καὶ τὴν ἐν γένει πολιτικὴν θεωρίαν τοῦ Μεγάλου Φωτίου. Τὸ ἰδιάζον δμως εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτοῦ εἶναι ὅτι διὰ πρώτην φορὰν ἐπιχειρεῖ νὰ διευκρινήσῃ λεπτὰ σημεῖα τῆς πολιτικῆς θεωρίας τῶν βυζαντινῶν, τὰ ὅποια ἀπέφυγον νὰ ἀναπτύξουν οἱ προγενέστεροι, καὶ νὰ καθορίσῃ ἐπακριβῶς τὴν δικαιοδοσίαν καὶ τὸν ρόλον ἐκάστης τῶν δύο προκαταφεύεισῶν ἔξουσιῶν. Καὶ περὶ μὲν τῶν σχέσεων τῶν δύο ἔξουσιῶν θὰ ἐπανέλθωμεν ἐν ἰδιαιτέρᾳ παραγγράφῳ περὶ δὲ τῆς πολιτικῆς θεωρίας τοῦ ἀνδρὸς θὰ ἀσχοληθῶμεν ἐν τοῖς ἐφ' ἔξης.

Ἡ οὐσιαστικὴ τοποθέτησις τοῦ Φωτίου ἔναντι τοῦ πολιτειακοῦ προβλήματος ἐν σχέσει πρὸς τὴν αὐτοκρατορικὴν ἔξουσίαν καὶ τὰς ἀρμοδιότητας αὐτῆς ἀρχεται ἀπὸ τῆς ἐνεργοῦ ἐκπροσωπήσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ κορυφοῦται εἰς τὴν δευτέραν πατριαρχείαν διὰ τῆς συντάξεως τῆς Ἐπαναγωγῆς, ἡτὶς ἐδημοσιεύθη μεταξὺ τῶν ἑτῶν 879-886. Ἄν καὶ ἡ γνώμη τῶν μελετητῶν περὶ τῆς δη-

1. Ια. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, μνημ. ἔργον, σ. 50.

2. Περιορισμὸς τοῦ ἀποιλυταρχικοῦ τούτου πνεύματος ἐτέθη διὰ τοῦ ἐξαναγκασμοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἀκτήμονος ὑπὸ τῶν εὐγενῶν νὰ ὑπογράψῃ τὸ 1215 τὴν «Magna Charta», ἡτὶς συμπληρωθεῖσα ὑπὸ τῶν μετέπειτα συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν καὶ τοῦ δικαιώματος ἀσκήσεως ἐλέγχου ὑπὸ ἀντιπροσωπευτικῶν σωμάτων, ἔθεσε βάσεις διὰ τὴν λειτουργίαν τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας. Βλ. G. SABINE, *'Ιστορία τῶν πολιτικῶν θεωριῶν*, (μεταφρ. Μ. Κρισπη), Ἀθῆναι 1961, σσ. 243-244.

3. Βλ. H. HUNGER, *Prooimion*, σσ. 52-55.

4. Πρβλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ο Βασιλεὺς καὶ ὁ Ἱερεὺς εἰς τὸ Βυζάντιον», σσ. 20-22.

μοσιεύσεως ἢ μὴ τῆς Ἐπαναγωγῆς διχάζεται, ἐν τούτοις πάντες συμφωνοῦν διτὶ συνετάγη ὑπὸ τοῦ Φωτίου ἢ ἔστω κατὰ τὰς ὑποδείξεις αὐτοῦ, συνεπῶς δὲ ἀπηχεῖ τὰς ἀπόψεις του¹. Κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς Ἐπαναγωγῆς ἡ βασιλικὴ ἔξουσία προέρχεται οὐχὶ ἐκ προσωπικῆς μοναρχίας τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἐκ τῆς μοναρχίας, ἡτὶς νοεῖται κατὰ τὴν σχέσιν αἰτίας τῶν προσώπων τῆς Τριάδος, ἥτοι τῆς ἀποτελούσης τὴν συνεκτικὴν ἀρχὴν τῆς τριαδικῆς δεσποτείας². Συνεπῶς ὁ φορεὺς τῆς βασιλικῆς ἔξουσίας ἐκπροσωπεῖ τὴν δεσποτείαν τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ καὶ διχὶ προσωπικὴν μοναρχίαν, ἡτὶς θὰ ἡδύνατο νὰ νοηθῇ ἀπόλυτος. Κατὰ ταῦτα ὁ δρός «ἐλέω Θεοῦ» συνεδέθη ἐν τῇ Ἀνατολῇ στενότερον μετὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἔξουσίας, καὶ ὁ ἀνώτατος πολιτικὸς ἄρχων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἐν τῇ κυριολεξίᾳ ἀπόλυτον μονάρχην τῆς Δύσεως, ἐπεφορτίσθη διὰ βαρέων θρησκευτικῶν εὐθυνῶν ἔναντι τοῦ Θεοῦ, συμφώνως πρὸς τὰς γενικωτέρας λαϊκὰς ἀντιλήψεις.

Τοῦτο κατανοεῖται καλλίτερον, ἐὰν λάβωμεν ὑπὸ δψιν τὴν σύνδεσιν τῆς ἔξουσίας μετὰ τοῦ νόμου, προερχομένου ἐπίσης ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀναφερομένου εἰς τὸ ἀγαθὸν καὶ τὴν σωτηρίαν τοῦ κόσμου³. Ἡ σύνδεσις αὕτη νόμου καὶ ἔξουσίας προβάλλει τὴν σπουδαιότητα τοῦ νόμου καὶ ἀποκαλύπτει τὴν προέλευσιν αὐτοῦ καὶ τὴν ἀρχέγονον σχέσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ. «Μόνος τῶν λοιπῶν ἀγαθῶν καθ' αὐτὸν ὁ νόμος ἡμῖν ἐκ Θεοῦ δέδοται, καὶ αὐτὴν τὴν φύσιν ἡμῶν ἡώνησι καὶ τὸ σεβάσμιον κέκτηται... οὐκ ἔστιν ἡμῖν ζῆν ἀνευ τοῦ ἀναπνεῖν, οὔτως οὐκ ἔστι σώζεσθαι καὶ εὖ εἶναι ἀνευ τοῦ συμμαχοῦντος καὶ στρατηγοῦντος νόμου»⁴. «Ο νόμος λοιπὸν παρέχεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς στήριξιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἡτὶς ἀνευ αὐτοῦ ἀδυνατεῖ νὰ ἀνακτήσῃ τὴν ἀξίαν τῆς ἐντὸς τῆς δημιουργίας καὶ νὰ σωθῇ. Κατὰ ταῦτα ἡ παροχὴ τοῦ νόμου ἀποτελεῖ ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει ἀναγκαιότητα, ἐπιβαλλομένην ἐκ τῆς πτώσεως καὶ σκοπὸν ἔχουσα τὴν στήριξιν καὶ βοήθειαν τοῦ ἀνθρώπου».

«Ἡ ἀναγνώρισις ἐκ μέρους τοῦ Φωτίου τῆς ἀνωτέρω ἀναγκαιότητος συνεπάγεται ἀμεσον ἀναγνώρισιν τῶν δυνατοτήτων, αἱ ὅποιαι προκύπτουν ἐκ τῆς

1. Βλ. H. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, σ. 525. C. E. Z. von LINGENTHAL, *Jus Graecoromanum* (ἐπιμελεῖς Ιω.-Π. Ζέπου, Ἀθῆναι 1931, σ. XIII). Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 11.

2. «οἱ ποιήσας πάντα θεὸς... εἰσάγων τὴν τῆς μιᾶς δεσποτείας καὶ ἐνιαίσας μοναρχίας κυριότητά τε καὶ ἔξουσίαν, οὐ προσωπικὴν δὲ μοναρχίαν ἡνίατο, ἀλλὰ τὴν τρισυπόστατον δεσποτείαν ἐμήνυσατο... Καὶ τοῦτο ἐκ τῆς φυσικῆς μοναρχίας καὶ τριαδικῆς δεσποτείας ἡ ἡμετέρα βασιλεία θείως πως καὶ ἀπορρήτως μυηθεῖσα, ἐπὶ τὴν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ σωσικόσμου νόμου ἀνάληψιν καὶ ἀγόρευσιν μετὰ πολλῆς σπουδῆς καὶ ἐπιμελείας διηγέρθη καὶ διανέστη», *Προοίμιον* Ἐπαναγωγῆς σ. 237.

3. Ἐνθ' ἀνωτ.

4. *Προοίμιον* Ἐπαναγωγῆς, σσ. 237-238.

τηρήσεως καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου, ἀνευ τῶν ὁποίων εἶναι ἀνέφικτος ἡ δικαιοσύνη, περαιτέρῳ ἡ δικαιοπραγία καὶ μετὰ ταύτην ἡ ἀγαθότης¹. Ὁ νόμος λοιπὸν συμβάλλει εἰς τὴν προσέγγισιν τῆς δικαιοσύνης καὶ τὴν ἔξ αὐτῆς ἐξηρτημένην ἀρμονίαν τῶν διαπροσωπικῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων. «Πάντα γάρ ἀρχῆθεν πραγματικῶς ὑπὸ τοῦ νόμου περαίνεται καὶ μορφοῦται, καὶ τῆς προσηκούσης εὐταξίας εὔμοιρήσαντα, ὥσπερ ὑπὸ δι(α)βήτου τινὸς ἡ κανωνίου σφραγιζόμενα καὶ προτυπούμενα, εἰς ἐνὸς κόσμου σύστασιν ἀρμονικῶς συνάγεται καὶ συναθροίζεται»². Συνεπῶς ἡ βοήθεια τοῦ νόμου πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν εἶναι οὐσιαστικῶς κοινωνική, διότι οὕτος ἀποτελεῖ ρυθμιστικὸν παράγοντα τῆς κοινωνικῆς ἀρμονίας καὶ δυνατότητα ἄρσεως τῶν κοινωνικῶν ἀντιφάσεων καὶ ἐτεροτήτων.

Ἐκ τούτων καθίσταται προφανῆς ἡ σχέσις νόμου καὶ ἐξουσίας, κατ' ἀναλογίαν δὲ νόμου καὶ φορέως τῆς ἐξουσίας. Οὕτως ὁ φορεὺς τῆς ἐξουσίας ἐκφαινεται καὶ φορεὺς τοῦ νόμου, ἐν συνεχείᾳ δὲ ρυθμιστῆς τῶν σχέσεων τῶν ὑπηκόων καὶ κύριος συντελεστῆς τῆς ἐν τῇ Πολιτείᾳ εἰρήνης καὶ ἀσφαλείας³. Ὅπο τὴν ἰδιότητα ταύτην δὲν δύναται ὁ ἀρχων νὰ ὑπερβαίνῃ ἢ νὰ καταργῇ τὸν νόμον. Ὁφείλει νὰ ἐρμηνεύῃ αὐτὸν, δσάκις δὲ προκύπτει ἀμφιβολία, καλεῖται νὰ προτιμήσῃ τὴν ἐρμηνείαν ἐκείνην, ἐκ τῆς ὁποίας μέλλει νὰ προέλθῃ περισσότερον καλόν⁴. Κατὰ τὸν Φώτιον λοιπὸν ὁ βασιλεὺς εἰς τὸ Βυζάντιον ἐκφαίνεται ὡς ἄλλος πατήρ, δστις διακονεῖ χάριν τῆς εὐημερίας, τῆς ἀσφαλείας καὶ τῆς εἰρήνης τῶν τέκνων τοῦ⁵.

Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Φωτίου ἐπὶ τῆς ἀγαθότητος τοῦ ἀνωτάτου ἀρχοντος εἶναι ἴδιαιτέρως χαρακτηριστική, διότι συνδέει αὐτὸν μετὰ συνεχοῦς εὐεργεσίας τῶν ὑπηκόων του. Ἀποκλειστικὸς σκοπὸς τοῦ βασιλέως, ἴσχυρίζεται, εἶναι ἡ εὐεργεσία «διὸ καὶ εὐεργέτης λέγεται». Ἐὰν δὲ κάποτε παραμελήσῃ ταύτην, τότε ἀλλοιώνει τὴν πρωταρχικὴν περὶ βασιλείας ἀντίληψιν⁶. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ βασι-

1. «Τέλος γάρ Θεοῦ, ἀποτέλεσμα δὲ νόμου ἐν ἡμῖν ἡ ὄντως δικαιοσύνη, αὐτῷ δὲ τούτῳ τῷ ἀγαθῷ νόμῳ, ὥσπερ δὴ καὶ Θεῷ σκοπὸς ἡ δικαιοπραγία, καὶ διὰ ταύτης ἡ παρόντα ἀγαθὰ φυλάξαι, ἡ ἀπόντα ἀνακαλέσασθαι, τέλος δὲ τὸ τὴν δικαιοπραγίαν διὰ πάντων ἐνεργεῖσθαι καὶ τὴν ἀγαθότηταν», ἔνθ' ἀνωτ.

2. «Ἐνθ' ἀνωτ.

3. «Βασιλεὺς ἐστιν ἔννομος ἐπιστασία, κοινὸν ἀγαθὸν πᾶσι τοῖς ὑπηκόοις... Σκοπὸς τοῦ βασιλεῖ τῶν τε ὄντων καὶ ὑπαρχόντων δυνάμεων δι' ἀγαθότητος ἡ φυλακὴ καὶ ἡ ἀσφάλεια, καὶ τῶν ἀπολωλότων δι' ἀγρύπνου ἐπιμελείας ἡ ἀνάληψις, καὶ τῶν ἀπόντων διὰ σοφίας καὶ δικαίων τροπαίων καὶ ἐπιτηδεύσεων ἡ ἀνάκτησις», *Ἐπαναγωγὴ* 2,240. Πρβλ. Φωτίου, *Ομιλίαι* 6,73, ἔνθι δ βασιλεὺς ὄνομάζεται «μέτρον δικαιοσύνης».

4. Βλ. *Ἐπαναγωγὴ* 2, 241.

5. Βλ. *Ομιλίαι* 18,174.

6. *Ἐπαναγωγὴ* 2,241.

λικὴ ἐξουσία δὲν συνιστᾷ αὐθαίρετον καὶ ἀπόλυτον μοναρχίαν, ἀλλ' «ἔννομον ἐπιστασίαν» καὶ «κοινὸν ἀγαθὸν πᾶσι τοῖς ὑπηκόοις»¹.

Ἡ ρυθμιστικὴ ἀντη ὑπόστασις τῆς ἐξουσίας, ὡς αἰτιώδους κέντρου, ἐκ τοῦ ὅποιου ἐξαρτᾶται καὶ συντονίζεται ἡ κοινωνικὴ εὐταξία, ἀγαθότης καὶ εὐημερία, προβάλλει τὸν ἀγαθὸν βασιλέα εἰς φορέα καὶ διαχειριστὴν τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἀποκαλυφθείσης θείας ἀγάπης. Ἐφ' ὅσον δὲ προϋποθέσεις καὶ κριτήρια τῆς ἰδεώδους ἀνωτάτης ἐξουσίας εἶναι ἡ ἀγαθότης, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ εὐεργεσία τῶν ὑπηκόων, εἶναι προφανῆς ἡ ἐξάρτησις αὐτῆς ἐκ τοῦ πλήρους ἀγάπης ἐν Τριάδι Θεοῦ. Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ λοιπὸν ὡς ἐπίγειος βασιλεὺς ἐκπροσωπεῖ συμβολικῶς ἐν τῇ ἔννοιᾳ τῆς φυσικῆς μοναρχίας, ἡτοι τῆς μόνης πηγῆς τῆς πολιτειακῆς καὶ δικαιικῆς ἐξουσίας, τὴν ἐπὶ γῆς «τριαδικὴν δεσποτείαν», ἡτοι συνέχεται ὑπὸ τῆς «φυσικῆς μοναρχίας» τοῦ Πατρός, νοούμενης ὡς μόνης ἀρχῆς καὶ αἰτίας τῶν θείων προσώπων². Συμφώνως δὲ πρὸς τὴν ὄρθοδοξὸν παράδοσιν τὸ δόγμα τῆς μοναρχίας τοῦ Πατρός οὐδόλως εἰσηγεῖται κυριαρχικήν τινα ἐξουσίαν ἐπὶ τοῦ Γενὶου καὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Ἡ ἀναγωγὴ λοιπὸν τῆς ἐγκοσμίου ἐξουσίας εἰς τὸν βυζαντινὸν αὐτοκράτορα κατὰ τὸν τύπον τοῦ περὶ μοναρχίας δόγματος, ὡς πιστεύεται ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, ἐκφράζει τὴν ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ ἀρχὴν καὶ αἰτίαν πάσης περαιτέρω ἐξουσίας καὶ διοικήσεως ἐπ' ἀγαθῷ τῶν ὑπηκόων του. Τοῦτο ἀποκλείει πᾶσαν ὑπέρβασιν εἰς βάρος τοῦ γενικωτέρου συμφέροντος τῶν ὑπηκόων καὶ βεβαίως ἀφορμὴν διὰ χαρακτηρισμὸν τῆς ἐξουσίας ὡς ἀπολύτου ἡ δυναστικῆς.

Ἐκ τούτων κατανοεῖται ὁ λόγος διὰ τὸν ὅποιον ἡ Ἀνατολὴ ἔθεσεν οὐσιαστικῶς εἰς ἀγρηστίαν τὴν ἀπολυταρχικὴν ρῆσιν «ἔλέφ Θεοῦ», τὴν ὅποιαν ἐκ πεποιθήσεως ἀπέφυγε νὰ χρησιμοποιεῖσθαι, ἐστω καὶ διὰ μίαν μόνην φοράν, κατὰ τὰς πολυαριθμούς προσφωνήσεις αὐτοκρατόρων καὶ βασιλέων ὁ Φώτιος³. Ἀντιθέτως, ὡς εἴπομεν, ἡ χρῆσις ταύτης εἰς τὴν Δύσιν, ἐνεκα τῶν γνωστῶν περὶ ἐξουσίας συγκεντρωτικῶν ἀντιλήψεων, ὡδήγησεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ ἐπιβί-

1. Αὐτόθι 2,240.

2. Πρβλ. *Προοίμιον* *'Ἐπαναγωγῆς*, σ. 237· *Μεσταγωγία* 19, PG 102,297B.

3. «Ἡ ρῆσις γνωστὴ εἰς τὴν ἀκυλησιαστικὴν γραμματείαν ἔχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν ἐπιστόπων, προτασσομένη τῶν ἐπισήμων ἐπιστόλων των. Ὅπο τὸν Φωτίου χρησιμοποιεῖται ἀπαξ ἐν τῇ πρὸς τὸν Ἀκυλήιας Μητροπολίτην ἐπιστολῇ ὡς ἔξης: «Φώτιος ἔλέφ Θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης». Ἡ μοναδικὴ ἀντη ἐχρῆσις τοῦ «ἔλέφ Θεοῦ» ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τοὺς τίτλους «ἀρχιεπίσκοπος» καὶ «οἰκουμενικὸς πατριάρχης», οἱ δοποὶ ἐπίσης χρησιμοποιοῦνται μόνον εἰς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην, καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κλασικὴν ἔκφρασιν τοῦ ἵεροῦ πατρὸς «Φώτιος, Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης» ἐμβάλλει τὴν ὑποψίαν πιθανῆς ἀντιγραφῆς προσθήκης. Βλ. *'Ἐπιστολαὶ Α'* 5,181 ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς αὐτόθι 1,133· 2,143· 3,146· *'Ἐπιστολαὶ Α'*, *Παράρτημα Β*', σ. 572.

ωσιν μέχρι τοῦ ιγ' αἰώνος τοῦ ἐπωνύμου συστήματος τῆς «ἐλέω Θεοῦ ἀπολύτου μοναρχίας». Οὕτω δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν σαφῶς τὴν θέσιν τοῦ Φωτίου, διστις ἀναφερόμενος εἰς τὸν αὐτοκράτορα δέχεται αὐτὸν ὡς ὅργανον τῆς Τριαδικῆς Θεότητος χάριν τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Διότι ἐν αὐτῷ «τῆς τριάδος ἡ χάρις ἐγκατοικίζεται» καὶ ἐνδυναμούμενος ὑπ' αὐτῆς βασιλεύει «ἔνεκεν ἀληθείας καὶ πραξτήτος καὶ δικαιοσύνης»¹.

Κατὰ τὸν ἡμέτερον συγγραφέα ἡ βασιλικὴ ἔξουσία χαρακτηρίζεται «θεοστεφής»², «θεοφρούρητος»³ καὶ «θεοκυβέρνητος»⁴, ἐνῷ ὁ βασιλεὺς «φιλανθρωπότατος»⁵, «στήλη ὄρθιοδοξίας»⁶, «θεοστήρικτος»⁷, «θεοπρόβλητος»⁸, «θεοχαριτώτατος καὶ θεοφιλέστατος»⁹. Ἐνῷ δὲ ἐν συνδυασμῷ μετά τινων προσωπικῶν αἰτήσεων τοῦ Φωτίου αἱ ἀνωτέρω ἐκφράσεις ἐχαρακτηρίσθησαν ὡς κολακεία πρὸς τὸν ἀνώτατον ἀρχοντα¹⁰, ἡ εὐρυτάτη χρῆσις τῶν ὑπὸ τῆς ἐν γένει πατερικῆς γραμματείας μαρτυρεῖ σαφῶς τὴν θέσιν τῆς Ἐκκλησίας ἐναντὶ τῆς πολιτικῆς ἔξουσίας¹¹. Κατ' αὐτὴν τονίζεται βασικῶς ἡ «ἐκ Θεοῦ» προέλευσις τῆς ἔξουσίας καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐνδυνάμωσις τῶν φορέων τῆς πρὸς ἐκπλήρωσιν τῆς μεγάλης ἀποστολῆς των. Ἡ προσφώνησις δὲ συνδέεται μετὰ τῆς θεόθεν ἐρχομένης ἔξουσίας καὶ τοῦ συγκεκριμένου ἀξιώματος κατὰ προβολήν συμβολισμὸν τῶν εἰς τὸν Θεὸν ἀποδιδομένων ἔξουσιῶν, ἀν καὶ εἶναι δυνατὸν τὸ συγκεκριμένον πρόσωπον-φορεὺς νὰ παρανομῇ καὶ νὰ συμπεριφέρεται

1. 'Ομιλίαι 18,180.

2. 'Ἐπιστολαὶ A' 221, 536.

3. 'Ἐπιστολαὶ B' 13,7.

4. B. LAOURDAS, «A New Letter of Photius to Boris», ἐν 'Ελληνικά 13 (1954)

264.

5. 'Ἐπιστολαὶ A' 218,530.

6. 'Ομιλίαι 18,179.

7. 'Ἐπιστολαὶ B' 14,9.

8. B. LAOURDAS, «A New Letter of Photius to Boris», ἐνθ' ἀνωτ., 265.

9. 'Ομιλίαι 10,103.

10. Βλ. K. ΜΠΟΝΗ, «Κρίσεις ἐπὶ τινῶν σημείων τῆς πολιτικῆς τοῦ Φωτίου», σ. 16. Πλείονα βλ. K. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΥΟΛΟΥ, 'Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ "Ἐθνους", τόμ. 3, 'Αθῆναι 1925, σ. 308, ἐνθα ἐπικρίνεται δριμύτατα ἡ καθ' ὅλα ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ὄρθιοδόξου παραδόσεως στάσις τοῦ Φωτίου ἐναντὶ τοῦ φορέως τῆς ἀνωτάτης πολιτικῆς ἔξουσίας.

11. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, 'Ἐπιστολὴ Ἐγκύκλιος', PG 25,592A. Κατὰ 'Ἀρειανῶν 4, PG 25, 252C. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΙΕΡ., *Bίος καὶ Πολιτεία Κέρον καὶ Ιωάννου*, PG 87, 3688A. ΜΑΞΙΜΟΥ, *Μεσταγωγία*, PG 91, 684C. Πρβλ. MANSI III, 308· III,557· XI,208· 217· 221· 316· 321. ΡΑΛΛΗ - ΠΟΤΑΝΗ, *Σύνταγμα τῶν θελῶν καὶ ιερῶν Κανόνων*, 'Αθῆναι 1855, 5,504. H. HUNGER, *Prooimion*, σσ. 49-58· 63-73. Πρβλ. K. AMANTOU, 'Ιστορία τοῦ Βεζαντινοῦ Κράτους', τόμ. 1, 'Αθῆναι' 1953, σ. 437.

ἀναξίως. Τοῦτο κατανοεῖται πληρέστερον, ἐὰν λάβωμεν ὅπ' ὅψιν τὴν ἀποψίν τοῦ Φωτίου, διστις συγκεφαλαιοῖ τὴν προγενεστέραν παράδοσιν καὶ καθορίζει ὡς ἔξῆς τὴν θέσιν τοῦ βασιλέως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ: «'Ὑπόκειται ἐκδικεῖν καὶ διατηρεῖν ὁ βασιλεὺς πρῶτον μὲν πάντα τὰ ἐν τῇ θείᾳ γραφῇ γεγραμμένα, ἐπειτα δὲ καὶ τὰ παρὰ τῶν ἐπτὰ ἀγίων συνόδων δογματισθέντα...'. Επισημότατος ἐν Ὁρθοδοξίᾳ καὶ εὐσεβείᾳ ὀφείλει εἶναι ὁ βασιλεὺς, καὶ ἐν ζήλῳ θείῳ διαβότος, ἐν τε τοῖς ὑπὲρ τῆς τριάδος δογματισθεῖσιν ἐν τε τοῖς ὑπὲρ τῆς οἰκονομίας λαμπρότατα καὶ ἀσφαλέστατα διὰ τὴν κατὰ σάρκα οἰκονομίαν τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ χριστοῦ ὁρισθεῖσιν»¹.

Αἱ ἀνωτέρω κανονικαὶ ὑποχρεώσεις τονίζουν τὴν τεραστίαν εὐθύνη τοῦ ἀρχοντος ἐναντὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας, συνιστοῦν δὲ βασικοὺς περιορισμούς, ἀνευ τῆς τηρήσεως τῶν ὅποιων δὲν δύναται νὰ νοηθῇ οὗτος ἀξιος τῆς «ἐκ Θεοῦ» ἔξουσίας. Η συμμόρφωσις αὐτοῦ πρὸς τὰς συγκεκριμένας ἀρχὰς καὶ δόγματα ἀναφέρεται εἰς τὴν προσωπικὴν ἰδιότητα τοῦ βεβαπτισμένου μέλους τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκφαίνεται ἀκρος ἐπιβεβλημένη ἐνεκα τῆς θέσεως καὶ τῆς ἀ-αὐτῆς ἀπορρεούσης εὐθύνης. Κατὰ ταῦτα τὸ πρόσωπον τοῦ βυζαντινοῦ βασιλέως περιβάλλεται ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ διὰ τῆς εἰρημένης λαμπρότητος, ἐνεκα τῆς ἔξουσίας τὴν ὅποιαν ἐκπροσωπεῖ καὶ ἡ ὅποια ἀνάγεται εἰς τὸν ἐν Τριάδι Θεόν. Συνεπῶς ὁ φορεὺς τῆς ἀνωτάτης ἔξουσίας καθίσταται ὡς ἐκ τῆς θέσεώς του «έπισημότατος ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ», καὶ διὰ τῆς ἀναδεχομένης «ἐκ τοῦ Θεοῦ» εὐθύνης διὰ τὴν κατὰ τὸ σῶμα εἰρήνην καὶ εὐδαιμονίαν τοῦ λαοῦ του ἀποδεικνύεται μέγιστον καὶ ἀναγκαιότατον μέρος τῆς πολιτείας ὡς καὶ ὁ ἀρχερεύς².

2. 'Ο Χριστιανὸς ἀνώτατος ἀρχῶν

'Η σοβαρότης τοῦ ἔργου τοῦ ἀνωτάτου ἀρχοντος, τὸ μέγεθος τῆς εὐθύνης αὐτοῦ ἐναντὶ τοῦ Θεοῦ ἐν συναρτήσει μετὰ τῆς ἐπισημοτάτης θέσεώς του ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ, ὡς καὶ ἡ σημασία τῆς ἀσκουμένης ἔξουσίας διὰ τὴν διασφάλισιν τῆς κοινωνικῆς ἀρμονίας ὑπῆρξαν βασικοὶ λόγοι, ἐκ τῶν ὅποιων παρωρμήθη ὁ Φώτιος, προκειμένου νὰ ἀσχοληθῇ ἰδιαιτέρως μὲ τὸ «έργον τοῦ Ἀρχοντος» καὶ τὴν περιγραφὴν τοῦ ἰδεώδους αὐτοῦ³. Τὸ πρόσωπον λοιπὸν τοῦ βασιλέως ἀπο-

1. 'Ἐπαναγωγὴ 2,241.

2. «Τῆς πολιτείας ἐκ μερῶν καὶ μορίων ἀναλόγως τῷ ἀνθρώπῳ συνισταμένης, τὰ μέγιστα καὶ ἀναγκαιότατα μέρη βασιλεὺς ἐστι καὶ πατριάρχης», αὐτόθι 3,242.

3. Τοιούτου περιεχομένου εἶναι ἡ περιφήμος πρὸς Μιχαήλ τὸν ἀρχοντα Βουλγαρίας ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου, ἥτις ὑπὸ τὸν τίτλον, *Tl ἐστιν ἔργον Ἀρχοντος ἀναλύει λεπτομερῶς τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς καὶ προποθέσεις ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὅποιων δύναται διαβότος*

τελεῖ, ἔνεκα τῆς «ἐκ Θεοῦ» ἀσκουμένης ἔξουσίας, ἐγγύησιν τῆς πολιτειακῆς εὐδαιμονίας, μετὰ τῆς ὁποίας συνδέεται ἀμέσως ἡ Ἔκκλησία ὡς σῶμα, τοῦ ὅποιου τὰ μέλη εἶναι ταυτοχρόνως, ἐστω καὶ ὑπὸ ἄλλην ἰδιότητα, μέλη τῆς πολιτειακῆς κοινότητος. Παρ' ὅτι δὲ ἡ διάκρισις τῶν δύο ἔξουσιῶν ὅρίζει σαφῶς τὴν ἔκτασιν τῆς δικαιοδοσίας ἐκάστης, ἔνεκα τῆς ἀναλογικῆς πρὸς τὸν ἀνθρώπινον σῶμα δομῆς τῆς Πολιτείας, καὶ διὰ τὴν «εἰρήνην καὶ εὐδαιμονίαν τῶν ὑπηκόων», εἶναι ἀναγκαιότάτη «ἐν πᾶσιν βασιλείας καὶ ἀρχιερωσύνης ὁμοφροσύνη καὶ συμφωνία»¹. «Ἡ συμφωνία αὕτη οὐδόλως νοεῖται ὡς ἀπλῆ τις ἔξωτερικὴ ταυτότης ἀπόψεων ἢ συντονισμὸς διοικητικῶν ἐνεργειῶν. Κατὰ βάθμος ἀποτελεῖ ἐνταξιν ἀμφοτέρων ἐντὸς τῶν γενικωτέρων γάριν τῆς σωτηρίας τοῦ ὅλου ἀνθρώπου προσπαθειῶν, καὶ εἰδικῶς διὰ τὴν πολιτικὴν ἔξουσίαν βεβαίωσιν τῆς σοβαρότητος μετὰ τῆς ὁποίας ἀνεδέχθη τὴν ἔξουσίαν καὶ ἐν φόβῳ Θεοῦ ὑπηρετεῖ ὁ ἀνώτατος ἄρχων, γνωρίζων ὅτι εἰς πᾶσαν ἐνέργειάν του ὁφείλει νὰ πρυτανεύῃ τὸ συμφέρον τῶν ὑπηκόων, τὸ ὅποιον δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἀνεξάρτητον τῆς ὑπὸ τῆς Ἔκκλησίας ἐπιδιωκομένης τελειώσεως καὶ προόδου αὐτῶν εἰς τὴν ἀρετήν².

Κατὰ ταῦτα πρωτίστως ἡ προσωπικὴ σχέσις τοῦ βασιλέως ὡς πιστοῦ ἐντὸς τῆς Ἔκκλησίας, καὶ ἀκολούθως ἡ διαμορφουμένη σχέσις αὐτοῦ μετὰ τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἀποτελοῦν βάσεις διὰ τὴν οἰκοδόμησιν ἰδεώδους. «Ἐκφρασιν πληρότητος τοῦ ἰδεώδους τούτου ἀποτελεῖ ἡ ἐγάπη προσέγγισις τῶν ὑπηκόων καὶ ἡ ἔξασφάλισις ὅλων τῶν ἀναγκαίων προϋποθέσεων πρὸς εὐδαιμονίαν καὶ εἰρήνην, ἀρετὴν καὶ πνευματικὴν τελείωσιν.

«Ἡ «ἐπισημοτάτη» ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ θέσις τοῦ βασιλέως, εἴπομεν, ἀπαιτεῖ ἀνάλογον εὐσέβειαν καὶ πίστιν, διὰ τῶν ὅποιων ἀποκαλύπτεται ἡ γενικωτέρα τοποθέτησις αὐτοῦ ἐναντὶ τῆς Ἔκκλησίας καὶ τῶν ὑπὸ αὐτῆς κηρυσσομένων ἀληθειῶν. Ὡς μέλος τῆς Ἔκκλησίας ὁ βασιλεὺς συνάπτεται διὰ ζώσης πίστεως

λεὺς νὰ ἐνσαρκώσῃ τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἄρχοντος. Ὡς σημειοῦται ἐν τῇ ἱδιωτέρᾳ εἰσαγωγῇ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰω. Βαλέττα ἐκδόσεως τῆς ἐπιστολῆς (σ. 200), ὁ λερὸς πατὴρ ἐχρησιμοποίησεν εὐρέως ὑλικὸν ἐκ τῶν Πρὸς Νικοκλέα καὶ Λημόνικον παρανετικῶν λόγων τοῦ Ἰσοκράτους, ἐκ τῶν σοφιολογικῶν βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ ἐκ τῶν Παρανέσεων Βασιλείου πρὸς τὸν νίδιον αὐτοῦ Λέοντα. Βλ. καὶ N. Μπογγατσού, *Ἐνας ἄγιος γράφει στὸ βασιλιά γιὰ τὰ καθήκοντα του*. M. Φωτιού, *Tί ἐστιν ἔργον ἄργοντος*, Αθῆναι 1964. I. DUJCEV, «Au lendemain de la conversion du peuple Bulgare, L'épitre de Photius», én *Mélanges de science religieuse* 8 (1951) 211-226. Πρεβλ. τοῦ αὐτοῦ, «Die Responsa Nicolai I Papae ad consulta Bulgarorum als Quelle für die bulgarische Geschichte», én *Festschrift des Haus-, Hof- und Staatsarchivs*, I, Wien 1949, σσ. 361-362.

1. *Ἐπαγγογὴ* 3,242.

2. «Πᾶσα ψυχὴ πρὸς τὸ πολιτεύεσθαι κατανεύσασα τῷ την ἡμετέρων καὶ χριστιανικὴν πολιτείαν εὐθὺς μυεῖσθαι τε τῆς εὐσέβειας ἐπιποθεῖ σὺν τῇ τάξει τῇ πολιτικῇ, καὶ τὰ τῆς σωτηρίας καὶ τελειώσεως καὶ πρὸς θεὸν ἀναβάσεως», *Προοίμιον Ἐπαγγογῆς*, σ. 239.

μετὰ τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ καὶ κοινωνεῖ τῶν δωρεῶν τοῦ Ἅγιου Πνεύματος ἀνακαινιζόμενος καὶ τελειούμενος ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἐν ἀγαθότητι ἐπιτελέσεως τοῦ ἀναληφθέντος ἔργου¹. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀφορμάται ἐκ τοῦ καταρτισμοῦ εἰς τὴν πίστιν ἑαυτοῦ, τῶν οἰκείων καὶ τῶν ὑπηκόων, καὶ ἀποτελεῖ θεμελιώδη καὶ σοβαρωτάτην φροντίδα. «Ἄρχοντος γὰρ ὡς ἀληθῶς μὴ τῆς ἴδιας μόνον σωτηρίας ποιεῖσθαι φροντίδα, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐμπιστευθέντα λαὸν τῆς Ἱσης ἀξιοῦν προνοίας, καὶ εἰς τὴν αὐτὴν τῆς θεογνωσίας χειραγωγεῖν τε καὶ προσκαλεῖσθαι τελειότητα»².

«Ἡ προσωπικὴ λοιπὸν πίστις τοῦ βασιλέως ὁφείλει νὰ μεταφυτευθῇ εἰς τὸ ἄμεσον περιβάλλον, καὶ ἀκολούθως εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ὑπηκόων, ὅπου καὶ πρέπει νὰ διατηρηθῇ πάσῃ θυσίᾳ. Τοῦτο συνιστᾷ εὐθύνην ἐναντὶ τοῦ Θεοῦ, συνδεόμενην μετὰ τῆς ἔξουσίας καὶ πρωταρχικὸν καθῆκον, πρὸς ὑπενθύμισιν τοῦ ὅποιου γράφει εἰδικῶς ὁ Φωτιος ἐν τῇ πρὸς Ashot τὸν βασιλέα τῶν Ἄρμενίων ἐπιστολήν του. «Ωσπερ τὴν κοινὴν τῶν γριστιανῶν βασιλείαν ἐγκολπίω πόθῳ καὶ εἰλικρινοῦς ὑποταγῆς διαθέσται ἀσπάζεσθαι καὶ τιμᾶν διωμολόγησας, οὗτο καὶ τὴν κοινὴν τῶν εὐσέβουντων πίστιν, τὴν ἀπὸ περάτων ἔως περάτων τῆς οἰκουμένης τὰς σωτηρίους ἀκτῖνας πυρσεύουσαν, σαυτῷ τε μάλιστα καὶ γένει τῷ σῷ καὶ τοῖς ὑπηκόοις λατρεύειν ἀνύστακτόν τε καὶ ἀπροφάσιστον καὶ χειρὶ καὶ ποδὶ καὶ φωνῇ καὶ πάσῃ δυνάμει ποιεῖ σπουδασμα, ἡς χωρὶς οὐκ ἔστιν οὐδὲ μὴ γένηται βασιλείαν οὐρανῶν οὐδένα ἐπιτυχεῖν»³. «Ἐνταῦθα ὑπαινισσόμενος ὁ λερὸς πατὴρ τὴν τελετουργικὴν πρᾶξιν ἀναγορεύσεως τοῦ βασιλέως, ἥτις ἵσχυσεν εἰς τὴν ἐκχριστιανισθεῖσαν Ἀνατολήν, ὑπενθυμίζει εἰς τὸν ἀρμένιον βασιλέα τὰς διαβεβαιώσεις καὶ τὴν δοθεῖσαν ὑπὸ αὐτοῦ ὁμολογίαν πίστεως κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς στέψεως του συμφώνως πρὸς τὸν βυζαντινὸν τύπον»⁴. «Ἡ ὑπενθύμισις αὕτη σκοπεῖ εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς σπουδαιότητος τῆς εὐθύνης, ἥτις ἀνελήφθη ὑπὸ τοῦ βασιλέως καὶ ἐπεσφραγίσθη διὰ τῶν διαβεβαιώσεων ἐναντὶ τοῦ Θεοῦ.

«Ἐκ τῶν ἀνωτέρω βλέπομεν ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει συμβάλλει διὰ τῆς ἀσκουμένης ἔξουσίας, καὶ ἐφ' ὅσον βιοῖ τὸ περιεχόμενον τῆς ὥρθοδοξίου πίστεως, εἰς τὸ καθ' αὐτὸν ἔργον τῆς Ἔκκλησίας, ἡ μετὰ τῆς ὁποίας σχέσις γεν-

1. Φωτιού, *'Επιστολὴ Α'* 6,222.

2. Αὐτόθι 6,220.

3. J. DARROUZÈS, «Lettres de Photius aux Arméniens, Κατὰ τῆς Θεοπασχιτῶν αἱρέσεων», én *Revue des Études Byzantines*, 29 (1971) 153. Πρεβλ. Φωτιού, *'Επιστολὴ Α'* 6,222.

4. Περὶ τῆς τελετουργικῆς κατοχυρώσεως τῆς βασιλικῆς ἔξουσίας, ὡς καὶ περὶ τῶν βασιλικῶν διαβεβαιώσεων βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ο βασιλεὺς καὶ ὁ λερὸς εἰς τὸ Βυζάντιον», σσ. 14-16, ἐνθα καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πλείσια βλ. O. TREITINGER, *Die oströmische Kaiser-und Reichsidee*, Jena 1938, ἐνθα καὶ ἡ βασικὴ περὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία.

νάται ἐκ τοῦ διὰ τὸ αὐτὸν ἀντικείμενον ἐνδιαφέροντος καὶ ἐκ τῆς ἰδιότητός του ὡς πιστοῦ μέλους αὐτῆς. Κατὰ συνέπειαν εἰς τοὺς διὰ τὸν Μιχαὴλ-Βόριδα χαρακτηρισμοὺς τοῦ Φωτίου «ἡγαπημένος λίαν καὶ πεποθημένος υἱός»¹, «πνευματικὸς υἱός»², «κακὸν ὄγαλμα τῶν ἔμῶν πόνων»³, καθὼς καὶ εἰς τὴν πρὸς τὸν Ashot ὑπόμνησιν, «έχρην, δὲ βέλτιστε, τοῖς ὑφ' ἡμῶν λεγομένοις πειθήνιον ὑποσχεῖν τὸ οὖς καὶ τὴν περὶ ἡμᾶς πολυύμνηστον ὑπόκλησιν ἔργῳ σωτηρίᾳ οἰκείῃ πιστώσασθαι»⁴ πρέπει νὰ ἴδωμεν τὴν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ φορέως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἔξουσίας ἀσκουμένην πνευματικὴν πατρότητα, ἐκ τῆς ὁποίας εἶναι ἀναμφισβήτητος ἡ ἔξάρτησις τοῦ συγκεκριμένου ἀνωτάτου πολιτικοῦ ἀρχοντος, διστις ὡς πιστὸς ἀποτελεῖ μέλος τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ ὁποίου ἡ διαποίμανσις ἀνήκει εἰς τὸν ἐπίσκοπον.

Ἡ ἰδιότης τοῦ πιστοῦ συνεπάγεται διὰ τὸν ἀρχοντα ἀναγνώρισιν τῆς πνευματικῆς δικαιοδοσίας καὶ ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας, κατ' ἀκολουθίαν δὲ ὑποχρέωσιν διατηρήσεως συνεχοῦς μετ' αὐτῆς σχέσεως υἱότητος καὶ μαθητείας. Μόνον ὑπὸ τὴν σχέσιν ταύτην εἶναι δυνατή ἡ προοδευτικὴ ἀνοδος εἰς τὰς βαθύτας τῆς ἀρετῆς καὶ ὁ συνεχῆς ἔχαγιασμὸς τοῦ πιστοῦ, συνεπῶς δὲ καὶ τοῦ βασιλέως, ὡς πιστοῦ. Τοῦτο ἀπετέλει σοβαρὸν μέλημα τῆς Ἐκκλησίας, ἥτις ἐπ' ἀγαθῷ τῶν ὑπηκόων διετήρει πνευματικὰς σχέσεις μετὰ τῶν ἀρχόντων, ἀποβλέπουσα οὐχὶ εἰς ὑποσκελισμὸν τῆς πολιτικῆς ἔξουσίας καὶ ὑπερβάσεις, ἀλλ' εἰς «μόρφωσιν» τῶν ἐν ταῖς ἔξουσίαις Χριστοῦ. Τὴν ὑπαρξίαν τοιαύτης σχέσεως μαρτυρεῖ τὸ περιεχόμενον πλείστων ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου οὐ μόνον πρὸς βασιλεῖς, ἀλλὰ καὶ πρὸς κατωτέρους πολιτικοὺς ἀρχοντας, μετὰ τῶν ὁποίων, ὡς ποιμὴν καὶ πνευματικὸς πατὴρ, συνεδέετο ὁ μέγας πατριάρχης καὶ ἐκ τῆς σχέσεως ταύτης ἐλάμβανε τὸ δικαίωμα νὰ παραινῇ ἢ νὰ ἐλέγχῃ⁵. Χαρακτηριστικώτεραι δμως πάντων παραμένουν αἱ πρὸς Μιχαὴλ τὸν ἀρχοντα Βουλγαρίας ἐπιστολαί, διὰ τῶν ὁποίων ὁ πατριάρχης ἐφρόντιζε νὰ διατηρῇ ἀσβεστον μετὰ τῆς Ἐκκλησίας τὸν δεσμὸν τοῦ νεαροῦ βασιλέως καὶ νὰ παρέχῃ οὐσιαστικὰς λύσεις ἐπὶ συγκεκριμένων προβλημάτων προσωπικῆς καὶ διοικητικῆς φύσεως. Τόσον δὲ ζωηρὸν ὑπῆρξε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ πατριάρχου διὰ τὸν πνευματικὸν του υἱόν, ὥστε ἐσκέφθη νὰ ὑποβληθῇ εἰς τὰς θυσίας κοπιώδους ταξιδίου εἰς Βουλγαρίαν, προκειμένου νὰ λάβῃ γνῶσιν ἐκ τοῦ πλησίον τῆς προόδου καὶ τῶν

ἔργων ἐκείνου¹. Ηὔφραίνετο πληροφορούμενος γεγονότα ἐκ τῆς προσωπικῆς του ζωῆς καὶ δράσεως καὶ εὐγαριστῶν τὸν Θεὸν προέτρεπεν ἐκεῖνον εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν εὐσέβειαν. 'Επ' αὐτῶν ἐστήριζε τὴν καλὴν διακυβέρνησιν καὶ ὑπεμίμησκε τὰς μεγίστας διὰ τοὺς ὑπηκόους ὠφελείας ἐκ τοῦ προσφερομένου παραδείγματος διὰ τῆς ἐναρέτου ζωῆς του, διότι ἐδοκιμάζετο ἰδιαιτέρως κατὰ τὴν ἐνάσκησιν τῆς ἔξουσίας του².

Τὸ παραδειγμα τοῦ ἀνωτάτου ἀρχοντος ἐνεῖχε κατὰ τὸν Φώτιον ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα, ὅταν συνεδέετο μετὰ τῆς λατρευτικῆς ζωῆς. Γράφων πρὸς τοῦτο ἐν τῇ πρὸς Μιχαὴλ ἐκτενῇ ἐπιστολῇ λέγει: «Σὺ τοίνυν προσεύχου μὲν εὐχὰς ἰδίας διὰ παντὸς καὶ καθ' ἑαυτὸν τῷ Θεῷ, προσεύχου δὲ καὶ ὅμα τῷ πλήθει καὶ ἐν τῷ φανερῷ. Δι' ἑκατέρου μὲν γάρ θεοφιλῶς πραττομένου τὸ δσίν ἐστιν ἀποδιδόναι· ὅσον δὲ τὸ πρότερον εἰς καθαρότητα διανοίας πλεονεκτεῖ, τοσοῦτον τὸ δεύτερον εἰς μίμησιν τοὺς ὄρωντας παρακαλεῖ· καὶ τὸ μὲν εἰς οἰκεῖον κέρδος συντελεῖ, τὸ δὲ καὶ τοὺς ἄλλους οἴδεν ὠφελεῖν· διὰ τὴν σωτηρίαν καὶ ἡ προκοπὴ μεγάλη πάλιν τῆς ἀρετῆς ἐστι τοῦ ἀρχοντο μαρτυρία»³.

Πλὴν τῶν ὠφελειῶν ἐκ τοῦ παραδείγματος βλέπομεν καὶ τὰς προσωπικὰς διὰ τὸν ἀρχοντα ὠφελείας ἐκ τῆς λατρευτικῆς ζωῆς, γεγονὸς ἐκ τοῦ ὁποίου βεβιοῦται ὅτι μόνον ἐν σχέσει μετὰ τῆς Ἐκκλησίας δύναται οὗτος νὰ προσεγγίσῃ τὸ ἰδεῶδες καὶ νὰ καταστῇ ἀληθῶς Χριστιανὸς ἀρχων. 'Εξ ἄλλου, ὡς εἰπομένεν, ἡ ὑπαρξίες καὶ διατήρησις σχέσεως υἱότητος καὶ μαθητείας μετὰ τῶν φορέων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἔξουσίας συνεπάγεται σεβασμὸν πρὸς τὸ ὑπὸ αὐτῶν τελούμενον ἀγιαστικὸν καὶ ποιμαντικὸν ἔργον, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἀδιαμφισβήτητον προνόμιον τοῦ ἱερατείου. Οὐδεμία ἐπιτρέπεται ἀνάμειξις τοῦ ἀρχοντος εἰς τὸ λατρευτικὸν καὶ ποιμαντικὸν ἔργον τοῦ ἱερατείου· «καὶ θυσίαι τῆς Ἱερᾶς ἡμῶν λατρείας» λέγει ὁ Φώτιος, «τοῖς ἱερεῦσιν ἀνάκεινται»⁴. Μόνη θυσία ἐπιτρεπομένη, ἡ καλλίτερον ἐπιβαλλομένη εἰς τὸν ἀνώτατον ἀρχοντα εἶναι ἡ αὐτοπροσφορὰ εἰς τὸν Θεὸν διὰ τῆς καθαρότητος τοῦ βίου καὶ τῆς δρθότητος τῆς διανοίας⁵.

1. Αὐτόθι 6,222.

2. «Ἄλλον πρὸς τὴν τῶν ἀρχόντων ὄρῷ παιδαγωγίαν, καὶ τῇ σῇ φυλάττειν ἐπιτηδειότερα ἔξουσία, καὶ ἔδινεν εἰς τοῖς παιδαγωγοῖς τοῖς ἀρχοντας δεῖ καλοκαγαθίας, τῆς τε ἀλητῆς, καὶ τῆς ἐν ἡθεσιν εὐκοσμίας. Δι' ὃ καὶ φασιν 'ἀρχὴ ἀνδρα δεικνύει' καὶ ... οὕτως ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἐν ταῖς ἀρχικαῖς ἔργασίαις καὶ ταῖς τῶν ἀρχομένων διανοίας ἔξετάζεται», αὐτόθι 6,224.

3. Αὐτόθι 6,225.

4. 'Ἐνθ' ἀνωτ.

5. 'Ἀπευθυνόμενος δὲ Φώτιος πρὸς Μιχαὴλ τὸν Βουλγαρίας λέγει· «Δύναιο δ' ἂν καὶ σὺ, Βουλγαρία, κάλλιστον αὐτούργησαι Θεῷ θύμα καὶ ἐρασμιώτατον, βίον αὐτῷ καλλιεργούμενος καθαρόν, καὶ διανοίας δρθότητα», 'Ἐπιστολαὶ A' 6,226 πρβλ. ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ, Πρόδη Νικοκλέα 5.

1. 'Ἐπιστολαὶ B' 13,7-8.

2. 'Ἐπιστολαὶ A' 6,220· πρβλ. B. LAOURDAS, «A New Letter of Photius to Boris», σ. 265,

3. 'Ἐπιστολαὶ A' 6,204.

4. J. DARROUZÈS, μνημ. ἔργον, σ. 143.

5. Βλ. 'Ἐπιστολαὶ A' 117,441· 119,442· 120,443· 122,444· 123,445· 125,446· 126, 447· 128,448· 130,449· 131-132,450· 134,451· 135,452· 136,453· 138-140,454.

Ἐν τελευταίᾳ λοιπὸν ἀναλύσει τὸ ἔργον τοῦ βασιλέως εἶναι ἔργον αὐτοθυσίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀφανίζεται τὸ ἔδιον ἐγὼ χάριν τῆς ἀποστολῆς τῆς ἔξουσίας τῆς ἀνατείσης ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀναφερομένης εἰς τὴν καλλιτέραν διακυβέρνησιν τῶν ὑπηκόων.

Οἱ βασιλεὺς ἀσχέτως πρὸς τὴν «ὲν Θεοῦ» κατεχομένην ἔξουσίαν ἀποτελεῖ, ὡς πιστός, τέκνον τῆς Ἑκκλησίας καὶ ὡς τοιοῦτον ὥφελει νὰ ὑπηρετῇ καὶ νὰ διευκολύνῃ τὸ ἔργον τῆς¹. Μεγίστη δὲ ὑπηρεσία καὶ διευκόλυνσις διὰ τὴν Ἑκκλησίαν εἶναι ἡ διὰ τῆς ἀσκουμένης ἔξουσίας συμβολὴ εἰς τὴν οἰκονομικὴν ὑποστήριξιν αὐτῆς καὶ εἰς τὴν οἰκοδόμησιν ἵερῶν ναῶν. Τὸ γνωστὸν φαινόμενον τῆς κτητορίας ἀποτελεῖ ἄκρως συγκινητικὴν ἐκδήλωσιν τῆς εὔσεβείας τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἔμεσον ἀπόδειξιν τῆς διαμορφωθείσης καὶ ἰσχυρούσης σχέσεως μεταξὺ βασιλέως καὶ Ἑκκλησίας. Η εὔσεβής αὐτῆς συνήθεια ἐγκαινιασθεῖσα ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου διετηρήθη καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ὑπερχιλιετοῦς ἴστορίας τοῦ Βυζαντίου καὶ ἦδη ἐν ἴσχψι κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Φωτίου², εἰσῆλθεν ὡς συνέχεια εἰς τοὺς νέους διὰ τῶν ἱεραποστολῶν ἐκγριστιανισθέντας λαούς. Σλάβοι Χριστιανοὶ ἡγεμόνες ἀνεγέρισαν εἰς τὰς πόλεις τῆς ἐπικρατείας των περικαλεῖς ναούς, διαδηλώντες τὴν βαθεῖαν πίστιν καὶ τοὺς δεσμοὺς ἀγάπης καὶ σεβασμοῦ πρὸς τὴν Ἑκκλησίαν³. Οὕτως ἡ πολιτικὴ ἔξουσία ἔρχεται ἐκ τῶν ἔξω ἀρωγὸς τῆς Ἑκκλησίας, ὁ δὲ βασιλεὺς διὰ τῆς κτητορίας, ἢτοι οἰκονομικῶν καὶ τεχνικῶν παροχῶν, συμβάλλει εἰς τὴν ἀνέγερσιν νέων ναῶν καὶ δι' αὐτῶν ἐμμέσως εἰς τὸν ἐκκλησιασμὸν τῶν ὑπηκόων, «ἴνα κοινὴ τὸ θεῖον ἐξιλεύμενοι, καὶ κοινὴ τὴν δοξολογίαν προσάγοντες, εἰς κοινὴν τε μᾶλλον ὄμδονοιαν συνελαύνονται, καὶ κοινὴν καρπῶνται τὴν σωτηρίαν καὶ ὠφέλειαν»⁴. Συνεπῶς ἡ πολιτικὴ ἔξουσία δύναται νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν «κοινὴν ὄμδονοιαν» τῶν ὑπηκόων⁵, διτὸν ἔρχεται ἀρωγὸς εἰς τὸ ἔργον τῆς Ἑκκλησίας, τῆς ὁποίας σκοπὸς εἶναι ἡ «κοινὴ σωτηρία καὶ ὠφέλεια».

Τὸ προκαναφερθὲν πνεῦμα συνεργασίας ἐκφράζουν ἰδιαιτέρως αἱ βυζαντιναὶ ἱεραποστολαὶ, τῶν ὁποίων, ἡ ὄργάνωσις ἀπετέλει ἀποκλειστικὸν ἔργον τοῦ

1. Αὐτόθι 6,225.

2. Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ ἀναφερόμενος ἐν τῇ δεκάτῃ ὅμιλῃ τοῦ Φωτίου ἱερὸς ναὸς, κτισθεὶς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Γ' καὶ ἐγκαινιασθεὶς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου. Βλ. Β. ΛΑΟΥΡΔΑ, σ. 61*. ΦΩΤΙΟΥ, «Ομιλίαι 10,99-104».

3. Βλ. ΒΑ. ΦΕΙΔΑ, «Ἐπίτομος Ἑκκλησιαστικὴ Ἰστορία τῆς Ρωσίας ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον», Αθῆναι 1967, σ. 14· ΑΝ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ, «Βυζαντίου, Ἔργον εὐαγγελισμοῦ», ἐν ΘΗΕ, 4, 54-55.

4. «Ἐπιστολαὶ Α' 6,225.

5. «Βαθεῖαν μὲν εἰρήνην καὶ ἀστασίαστον παντὶ τῷ τῆς Ἑκκλησίας βραβεύει πληρώματι, παραπλησίαν δὲ τὴν ὄμοφροσύνην καὶ ὄμοιαν παντὶ πρυτανεύει τῷ πολιτεύματι (ἢ βασιλικὴ παλάμη)», «Ομιλίαι 18,179».

αὐτοκράτορος. Η ἐκπαίδευσις ὅμως τῶν ἱεραποστόλων, κατήχησις τῶν νεοφωτίστων καὶ ἰδρυσις τῶν νέων Ἑκκλησιῶν ὑπῆρξεν ἔργον τῆς Ἑκκλησίας¹. Τοῦτο ἐγνώριζον οὐ μόνον οἱ βυζαντῖνοι, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιθυμοῦντες νὰ ἀσπασθοῦν τὸν Χριστιανισμὸν εἰδωλολάτραι. Ο ἡγεμὸν τῆς Μοραβίας Ραστισλάβος, προκειμένου νὰ ζητήσῃ τὴν ἀποστολὴν ἱεραποστόλων εἰς τὴν χώραν του, ἀπηυθύνθη, ὡς γνωστόν, πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ τὸν Γ'². Αἱ ἱεραποστολικαὶ πρωτοβουλίαι λοιπὸν τοῦ αὐτοκράτορος ἐκφράζουν τὴν ἰδιάζουσαν ἐν τῷ χριστιανικῷ κόσμῳ θέσιν αὐτοῦ, συνδέονται δὲ ἀμέσως μετὰ τοῦ «ἀποστολικοῦ χαρακτῆρος», δὲ ὅποιος ἐδόθη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ ἐντεῦθεν εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν ἔξουσίαν³.

Ἐντὸς τῶν πλαισίων τούτων τοποθετεῖται ἡ ἀνταπόκρισις τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Γ'⁴ εἰς τὰς ἐκκλήσεις τῶν Μοραβῶν. Οὕτως ὁ αὐτοκράτωρ, ἀκολουθῶν τὴν παράδοσιν τῆς αὐτοκρατορικῆς πρωτοβουλίας τοῦ Μ. Κωνσταντίνου διὰ τὸν ἐσωτερικὸν ἐκχριστιανισμὸν τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ διὰ τὸν εὐαγγελισμὸν τῶν ἀνατολικῶν καὶ νοτίων ἐπαρχιῶν, ἀπέστειλεν ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Ἑκκλησίας πρὸς εὐαγγελισμὸν τῶν Μοραβῶν τοὺς Θεσσαλονικεῖς ἱεραποστόλους Κύριλλον καὶ Μεθόδιον. Ἀναλόγους πρωτοβουλίας ἀνέπτυξε καὶ διὰ τὸν εὐαγγελισμὸν τῶν Βουλγάρων. Κατὰ τὸν χρονογράφον μάλιστα Λέοντα τὸν Γραμματικόν, ἀνάδοχος εἰς τὴν βάπτισιν τοῦ ἀρχοντος αὐτῶν Βόριδος ἦτο αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ, δοτικαὶ ἔδωσεν εἰς τὸν νεοφωτίστον τὸ δνομα Μιχαὴλ⁵. Καθὼς δὲ τὸ Βυζαντίον ἀπετέλει πρότυπον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν νέων ἔθνων, οὕτω καὶ ὁ δεσμὸς τῆς πολιτικῆς ἔξουσίας μετὰ τῆς Ἑκκλησίας ἐθεωρήθη ἰδεώδης διὰ τοὺς ἐκχριστιανισθέντας πολιτικούς ἀρχοντας.

Κατὰ ταῦτα εἶναι ἀπολύτως ὁρθὴ ἡ παρατήρησις ὅτι εἰς τοὺς ἐκχριστιανι-

1. Βλ. P. CHRISTOU, «The Missionary Task of the Byzantine Emperors», ἐν Βυζαντίου 3 (1971) 286.

2. Πλειοναὶ βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἐπιδιώξεις τῆς ἀποστολῆς Κυρίλλου καὶ Μεθόδιου εἰς τὴν κεντρικὴν Εὐρώπην», ἐν Κυρίλλῳ καὶ Μεθόδῳ τόμος ἔργων ἐπὶ τῷ χλιοστῷ καὶ ἐκαποστῇ ἐπηρίδι, Θεσσαλονίκη 1966, τόμ. 1, σσ. 3-4. Πρβλ. P. DUTHILLEUL, *L'évangélisation des Slaves, Cyrille et Méthode*, Paris 1963, σ. 103 κ.ε. F. DVORNÍK, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Prague 1933, σ. 372. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Περὶ τῶν πηγῶν τοῦ βίου Κωνσταντίνου (Κυρίλλου) καὶ Μεθόδιου τῶν ἱεραποστόλων παρὰ τοῖς Σλάβοις» (κατὰ τὸν F. Grivec). «Ιστορικὸν σημειώματα», ἐν Ἑκκλησίᾳ 43 (16-17) 395.

3. Εἰδικώτερον βλ. P. CHRISTOU, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 281-285, διποὺ καὶ ἀναλύεται λεπτομερῶς ἡ ἰδιάζουσα σημασία τοῦ «ἀποστολικοῦ χαρακτῆρος» τῆς αὐτοκρατορικῆς ἔξουσίας.

4. Αὐτόθι, σ. 279.

5. «Ο δὲ βασιλεὺς (Μιχαὴλ ὁ Γ') τὸν ἀρχοντας αὐτῶν (τῶν Βουλγάρων) βαπτίσας καὶ δεξάμενος, ἐπιτέθεικεν αὐτῷ τὸ δνομα». Χρονογραφία, PG 108, 1072A· πρβλ. καὶ ΑΝ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ, «Ἐργον εὐαγγελισμοῦ», ἐν ΘΗΕ, 4, 40-41.

σιέντας λαούς συνεχίζετο κατά τὸν βυζαντινὸν τύπον ἡ θεώρησις τῆς βασιλικῆς ἔξουσίας ἐν στενοτάτῃ σχέσει μετὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὁ ἀνωτάτος ἄρχων περιεβλήθη δι' ἀγιότητος, ἀκρας δικαιοσύνης καὶ ἀγαθότητος¹. Ἡ γνωστὴ ἀναφορὰ τοῦ βασιλέως εἰς τὸν Χριστὸν καὶ ἡ ἐπὶ γῆς βασιλικὴ ἐκπροσώπησις αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος εἰσῆλθον ἐκ τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως εἰς τὴν σλαβικὴν κατὰ τρόπον ἀποκαλύπτοντα τὴν οὐσιαστικὴν ἔξαρτησιν τοῦ βασιλέως ἐκ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀνωτάτης πολιτικῆς ἔξουσίας κατὰ τὸ βυζαντινὸν ἰδεῶδες².

Ἐκ τούτων ἐκαλλιεργήθη εὐρέως ἡ ἀντίληψις διτού μόνον ἐν σχέσει μετὰ τῆς Ἐκκλησίας ὁ βασιλεὺς δύναται νὰ ἐπιτελῇ δρθῶς τὸ ἔργον του καὶ συγχρόνως νὰ παρέχῃ ἐγγύησιν τῆς ἐν τῇ πολιτείᾳ εἰρήνης, ἥτοι τῆς «κοινῆς ὁμονοίας», ἡ ὁποία ἀποτελοῦσα σκοπὸν καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς «ὅμοφροσύνης καὶ συμφωνίας βασιλείας καὶ ἀρχιερωσύνης»³. Ἡ συμφωνία αὕτη ὀνομασθεῖσα συναλλῆλα ἀπετέλεσε τὸ γνωστὸν σχῆμα σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο ἔξουσιῶν, συμφώνως πρὸς τὸ ὄποιον ἡ συμπλήρωσις καὶ ἀρωγὴ ἐκάστης ἐκ τῆς ἑτέρας ἐκφράζει τὴν δυνατότητα συνεργασίας ἐπ' ἀγαθῷ τῶν ὑπηκόων-πιστῶν⁴. Οὕτω διασπορένη ἡ ἀκαμπτος ρωμαϊκὴ μοναρχία εἰς κοινωνίαν σχέσεων, ἐκφράζει εἰς τὸ βυζαντινὸν σχῆμα τὰς δυνατότητας προσεγγίσεως τοῦ ἰδεῶδους διὰ τοῦ εἰκονισμοῦ καὶ τῆς μιμήσεως τῆς κοινωνίας τῶν θείων προσώπων. Ἡ κοινωνία λοιπὸν ἀγάπης, συνεργίας καὶ περιχωρήσεως τῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος προβάλλεται καὶ ἐνταῦθα ὡς τύπος, κατὰ μίμησιν τοῦ ὄποιου δρείλει

1. «La conception de l'origine et du caractère du pouvoir royal en Bulgarie médiévale a été édifiée en relation étroite avec l'idéologie de l'église, répandue dans les pays après la conversion au christianisme en 865. Concue et pleinement affirmée dans l'Empire byzantin, cette idéologie placait la personne du roi sur un piédestal vraiment très élevé et l'entourait de conception de sainteté, justice suprême et bonté» D. ANGUÉLOV, «Affermissement et fondements idéologiques du pouvoir royal en Bulgarie Médiévalen», ἐν *Bučavtina* 3 (1971) 26.

2. Πλείονα βλ. I. DOUITSHEV, *Iz starata bulgarska knijnina II*, Sofia 1943, σ. 140 κ.ε. Ἐπίσης βλ. N. MOUCHMOV, *Monetite i petchatite na bulgarskite tzare*, Sofia 1924, ἐνθα σχολιάζεται ἐκτενῶς τὸ πλούσιον νομισματικὸν ὄλικὸν τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰώνος, ἐν τῷ ὄποιῳ εἰκονίζεται τὸ ἐν προκειμένῳ θέμα. βλ. καὶ D. ANGUÉLOV, μνημ. ἔργον, σσ. 21-22.

3. ΦΩΤΙΟΥ, 'Ἐπαγγεγή 3,242· πρβλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, μνημ. ἔργον, σ. 11.

4. Πλείονα περὶ τούτου βλ. X. ANDROUΤΕΟΥ, 'Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία ἐξ ἐπόφεως δρθοδόξου', Θεσσαλονίκη 1964, σσ. 9-20, ἐνθα ἀποκρούονται οἱ ἴσχυρισμοὶ περὶ ἴσχυσαντος «Καισαροπατισμοῦ» εἰς τὸ βυζαντινὸν. Εἰδικώτερον περὶ τοῦ θέματος βλ. D. GEANAKOPLOS, *Byzantine East and Latin West*, Oxford 1966, σσ. 55-83, ἐνθα καθορίζονται τὰ δρια τῆς δικαιοδοσίας τοῦ βυζαντινοῦ ἀντοκράτορος ἐν σχέσει πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ αἱ διαφοροποιήσεις τῆς ἔξουσίας αὐτοῦ διὰ μέσου τῆς ἴστορίας.

ὁ βασιλεὺς νὰ συνάψῃ μετὰ τῆς Ἐκκλησίας κοινωνίαν ἀγάπης, συνεργίας καὶ περιχωρήσεως διὰ τὴν προσέγγισιν τοῦ ἰδεῶδους¹.

Βεβαίως ὑπερβάσεις δὲν ἔπαυσαν νὰ σημειοῦνται ἐκατέρωθεν κατὰ τὴν πορείαν τῆς ᴵστορίας, ἥδη δὲ πολλαὶ συνδέονται καὶ μετὰ τοῦ προσώπου τοῦ Φωτίου², ἀλλ' αὗται ἀπετέλεσαν ἐκφρασιν προσωπικῶν ἀντιλήψεων, καὶ παρ' ὅτι ἴσχυσαν πρὸς καιρόν, ἔξελιπον μετ' ὀλίγον διὰ νὰ ἀποκατασταθῇ καὶ πάλιν ὡς γνωστὸς τρόπος τῆς συναλλήλου λειτουργίας τῶν δύο ἔξουσιῶν³. Δὲν εἶναι συνεπῶς ὅρθινον νὰ ὅμιλωμεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν περὶ ἴσχυσαντος καισαροπατισμοῦ ἡ παποκαισαρισμοῦ κατὰ τὸν εἰς τὴν Δύσιν διαμορφωθέντα τύπον. Ἡ Ἐκκλησία εἰς τὸ βυζαντινὸν καὶ εἰδικώτερον ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Φωτίου προσεπάθησε καὶ μέχρις ἐνὸς ὅρου ἐπέτυχεν οὐχὶ νὰ ὑποσκελίσῃ τὴν πολιτικὴν ἔξουσιαν, ἀλλὰ νὰ ἐκχριστιανίσῃ, νὰ ἔξαγιασῃ καὶ νὰ πνευματοποιήσῃ τοὺς φορεῖς της, προκειμένου νὰ ἐνσαρκώσουν τὸ ἰδεῶδες τοῦ Χριστιανοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος⁴.

Ἐντὸς τῆς προσπαθείας ταύτης ἐντάσσεται καὶ τὸ δόλον πνεῦμα τῶν πρὸς πολιτικοὺς ἄρχοντας ἀπευθυνομένων ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου, ἰδίᾳ δὲ τῆς ἐκτενοῦς ἐπιστολῆς πρὸς Μιχαὴλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας. Αἱ ὑποδείξεις τοῦ πατριάρχου ἀποτελοῦν προσωπικὴν ἐμπειρίαν ἀνδρός, ὁ ὄποιος ἔζησεν ἐκ τοῦ πλησίου ὅλας τὰς μεταπτώσεις τῆς πολιτικῆς εὐθύνης, ἀνευ ἀπομακρύνσεως ἐκ τοῦ θρησκευτικοῦ ἰδεῶδους τοῦ κατὰ Χριστὸν ζῆν. «Οθεν βασικὸς σκοπὸς τῶν ὑποδείξεων παραμένει ἡ προσφορὰ λύσεων διὰ τὴν ἔξομάλυνσιν τῶν σχέσεων βασιλέως καὶ ὑπηκόων, ἀσφαλεστέρα δὲ πρὸς τοῦτο ὄδις ὑποδεικνύεται ἡ καλλιέργεια πίστεως καὶ ἡ ἐναρμόνισις αὐτῆς μετὰ τῶν ἔργων. Κατὰ τὸν ἡμέτερον συγγραφέα ἡ μετὰ τῆς Ἐκκλησίας σχέσις τοῦ βασιλέως, ἀλλὰ καὶ παντὸς πολιτικοῦ ἄρχοντος εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἀπαραίτητος, διότι διασφαλίζει τὴν πίστιν καὶ ἐγγυᾶται τὴν εὐσέβειαν αὐτοῦ. Ἰκανοῦται λοιπὸν ὁ βασιλεὺς «ἀρεταῖς κοιμεῖν τὴν πίστιν, καὶ τῇ πίστει τὰς ἀρετὰς λαμπροτέρας ἀπεργάζεσθαι»⁵. Καταχαζόμε-

1. St. HARKIANAKIS, «Die Stellung des Kaisers in der byzantinischen Geistigkeit, dogmatisch gesehen», ἐν *Bučavtina* 3 (1971) 50.

2. Τὴν πλέον χαρακτηριστικὴν μαρτυρίαν περὶ αὐτοκρατορικῆς ὑπερβάσεως εἰς βάρος τοῦ Φωτίου δίδει Λέων ὁ Γραμματικὸς γράφων: «Φώτιος δὲ ὁ πατριάρχης ἐλθόντος τοῦ βασιλέως (Βασιλείου) ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ μέλλοντος αὐτὸν κοινωνεῖν, τοῦτον ληστὴν καὶ φονέα ἐλεγεν, καὶ ἀνάξιον τῆς Θείας κοινωνίας. Ο δὲ θυμωθεὶς ἀπέστειλεν ἐν Ρώμῃ, καὶ ἤγαγεν τόμον μετὰ Ρωμαίων ἐπισκόπων, καὶ τοῦτον τοῦ θρόνου αὐτοῦ ἐξέωσεν, καὶ προεχειρίσατο Ἱγνάτιον τὸν ἐν ἀγίοις πατριάρχην τὸ δεύτερον αὐτῷ», *Χρονογραφία*, PG 108,1088A· πρβλ. καὶ Ιηττα, *Χρονογραφία*, PG 139, 276C (περίοδος Βασιλείου)· 276D (περίοδος Λέοντος).

3. βλ. II. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ο βασιλεὺς καὶ ὁ ἱερεὺς εἰς τὸ βυζαντινὸν, σ. 10· καὶ X. ANDROUΤΕΟΥ, μνημ. ἔργον, σ. 14 κ.ε.

4. Πρβλ. B. ALOUTRAL, σ. 18*.

5. ΦΩΤΙΟΥ, 'Ἐπιστολαι A' 6,223.

νος δὲ ὑπὸ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἀνάγεται εἰς μέγα ὄψος εὐσεβείας καὶ ἐπιτελῶν τὸ ταχθὲν αὐτῷ ἔργον ἐν φόβῳ Θεοῦ, ἀνυψοῦται εἰς τὴν περίοπτον θέσιν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου¹.

Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ πρώτου Χριστιανοῦ αὐτοκράτορος ὑπὸ τοῦ Φωτίου ὡς προτύπου πρὸς μίμησιν δικαιολογεῖται ἐκ τῆς γενικωτέρας περὶ τούτου ἀντιλήψεως τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Μέγας ἐκεῖνος αὐτοκράτωρ μετεστράφη ἐκ τοῦ Ἐθνισμοῦ εἰς τὸν Χριστιανισμόν, βιώσας δὲ τὸ ἰδεώδες τοῦ πιστοῦ βασιλέως, ὑπηρέτησεν ἐνθέρμως Πολιτείαν καὶ Ἐκκλησίαν, καὶ ὑπερψύχθη ὑπὸ τῆς συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν τάξιν τῶν ἴσαποστόλων. Οὕτω κατέστη ὁ πρῶτος ἄγιος βασιλεὺς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Προβάλλων λοιπὸν ὁ Φωτίος τὸν Κωνσταντίνον, ὑποδεικνύει τὸ βυζαντινὸν πρότυπον, ἡ μίμησις τοῦ ὅποιου σημαίνει προσέγγισιν τοῦ βυζαντινοῦ ἰδεώδους, τοῦ ὅποιου τὰς λεπτομερείας σκιαγραφεῖ ὁ Ἱερὸς πατήρ. Βεβαίως τὸ αἰώνιον πρότυπον δι' ἔκαστον πιστόν, ἰδίως δὲ διὰ τὸν βασιλέα παραμένει ὁ Χριστός, καὶ ὁ βασιλεὺς νοεῖται μιμῆτῆς Χριστοῦ, ὅταν καθίσταται τύπος αὐτοῦ καὶ ἀληθῆς φορεὺς τῆς «βασιλικῆς καὶ τῆς ἀρχικῆς ἔξουσίας»². Τότε ἐνσαρκώνει τὸ ἰδεώδες τοῦ ποιμένος, εἰς τὸν ὅποιον ὁ Θεὸς διὰ τῆς παρασχεθείσης ἔξουσίας ἐνεπιστεύθη τὴν διαποιμανσιν τῶν ὑπηκόων, ὡς λογικοῦ ποιμανοῦ³. Συνεπῶς τὸ πεδίον εἰς τὸ ὅποιον δοκιμάζεται ἡ συνέπεια καὶ ἡ εὐθύνη τῆς πολιτικῆς ἔξουσίας ἔναντι τοῦ Θεοῦ είναι ἡ πολιτειακὴ κοινωνία, ἐντὸς τῆς ὅποιας ζῶντες καὶ ἀποτελοῦντες μέλη αὐτῆς οἱ ὑπήκοοι ἔξαρτῶνται διὰ ποικίλων σχέσεων μετὰ τοῦ φορέως τῆς ἔξουσίας⁴.

3. Αἱ ἀρεταὶ τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος

Πλὴν τῶν βασικῶν προύποθέσεων πίστεως καὶ εὐσεβείας, αἱ ὅποιαι ἀνεπιύθησαν ἀνωτέρω, ἡ δλοκλήρωσις τῆς εἰκόνος τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος ἀπαιτεῖ ἐμβάθυνσιν εἰς λεπτομερείας τῆς πολιτικῆς θεωρίας τοῦ Φωτίου, ὡς αὗται διατυποῦνται εἰς τὸ Β' μέρος τῆς προρρηθείσης πρὸς Μιχαὴλ τὸν Βουλγαρίας ἐπιστολῆς. Βεβαίως, ὡς γνωστόν, ὁ Ἱερὸς πατήρ ἔχρησιμοποίησεν εὐρέως, πλὴν τῶν προσωπικῶν του ἐμπειριῶν, καὶ προγενέστερον συναρπάξεις ὑλικὸν ἐκ τῆς κλασσικῆς καὶ χριστιανικῆς γραμματείας. 'Αλλ' αἱ διατυπούμεναι ἀπόψεις ὑπεισέρ-

1. Αὐτόθι 6,222.

2. Βλ. ST. HARKIANAKIS, μνημ. ἔργον, σ. 46.

3. Φωτιογ., 'Ομιλίαι 12,127· πρβλ. αὐτόθι 18,174, ἐνθα ὁ βασιλεὺς καλεῖται «πατήρ πατρίδος».

4. «βασιλικαὶ φροντίδες τῇ πολιτείᾳ χρηματίζουσιν, δισφ. ψυχὴ σώματος καὶ σελήνης ἥλιος καὶ τὸν κατὰ τὴν αἰσθησιν ἀντιτίθεντος ἡ κατὰ νοῦν θεωρία προσανέστηκεν, ἐπὶ τοσούτῳ μέτρῳ τούτων ἀπάντων φέρει τὰ νυκτήρια», αὐτόθι 18,178.

χονται εἰς νέας λεπτομερείας, συνθέτουσαι οὕτω τὴν πλήρη εἰκόνα τοῦ ἰδεώδους ἄρχοντος καθ' ἑαυτὸν καὶ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ὑπηκόους.

Θεμελιῶδες στοιχεῖον τῆς προσωπικότητος τοῦ ἄρχοντος ἀποτελεῖ κατὰ τὸν ἡμέτερον συγγραφέα ἡ ἀρετὴ¹. Εἶναι δὲ ἡ σημασία αὐτῆς ὅντως μεγίστη, διότι ἡ πρόδοσις ἡ αἱ ἐλλείψεις εἰς αὐτὴν ἀναφέρονται ἀμέσως εἰς ἑαυτόν, τοὺς ὑπηκόους καὶ τὸν Θεόν. «Οθεν οὖτος δὲν δύναται νὰ εἰναι ξένος πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ ἀδιάφορος, διότι ἀδιαφορία πρὸς αὐτὴν σημαίνει μετάπτωσιν εἰς τὴν κακίαν, πρᾶγμα διὰ τὸ ὅποιον ἐκτίθεται ὁ Ἰδιος καὶ οὗτω ὑποσκάπτει τὰ θεμέλια τῆς ἔξουσίας του. Παραλλήλως διὰ τοῦ ἐπιδεικνυομένου κακοῦ παραδείγματος ἔξωθεν εἰς κακίαν τοὺς ὑπηκόους καὶ καθίσταται αἵτιος βλασφημίας τοῦ Θεοῦ ὑπ' αὐτῶν, ἐπειδὴ ἀνάξιος ὁν καὶ ἀχρεῖος αὐτὸς ἔλαβεν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τοιαύτην ἔξουσίαν².

Πρὸς ἵδιον λοιπὸν συμφέρον, πρὸς διαφύλαξιν τῶν ὑπηκόων ἐκ τῆς κακίας καὶ πρὸς δοξολογίαν καὶ εὐγνωμοσύνην τοῦ Θεοῦ ὁ ἀνώτατος ἄρχων δρεῖται νὰ ἐπιδεικνύῃ πάση θυσία ἐνάρετον ζωὴν πρὸς παραδειγματισμὸν τῶν ἀρχομένων καὶ μεταστροφὴν αὐτῶν ἐκ τῆς φαυλότητος εἰς τὴν σωφροσύνην³. Τούτο πραγματοποιεῖται διὰ τῆς ἀρίστης καὶ δικαίας διοικήσεως, ἡ ὅποια ἀνατιθεμένη καὶ ἀσκούμενη ἐπίσης ὑπὸ ἐναρέτων καὶ δικαίων συνεργατῶν ἔξασφαλίζει πολιτικὴν εὐνομίαν καὶ ἔξαλείφει πᾶν πιθανὸν παράπονον, δργὴν ἡ μῆσος τῶν ὀργομένων, τὸ ὅποιον, καίτοι προκαλούμενον ἔξι παιτιότητος ἀδικιῶν τῶν συνεργατῶν τοῦ ἄρχοντος, στρέφεται πάντοτε κατ' αὐτοῦ τοῦ ἵδιου⁴.

Λεπτομερέστερον αἱ ἐπὶ μέρους μορφαὶ ἀρετῆς, αἱ προσιδιάζουσαι εἰς τὰ πρόσωπον τοῦ φορέως τῆς ἔξουσίας, συνδέονται, ἀφ' ἐνὸς μὲν μετὰ τῆς ἀσκούμενης ἔξουσίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ μετὰ τῆς προσωπικῆς ζωῆς αὐτοῦ. Οὕτω γεννᾶται θέμα διοικητικῆς ἡθικῆς ἀναφερομένης εἰς τὴν ἐνάσκησιν τῆς ἔξουσίας καὶ ἀναλόγου τοιαύτης ἔχοντος σχέσιν μετὰ τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς τοῦ φορέως αὐτῆς. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Φωτίου πίπτει ἐπὶ τῆς δικαιο-

1. «Οσο δὲ τὶς προέχει τῇ Ἀρχῇ, τοσούτῳ χρεωστεῖ πρωτεύειν καὶ τῇ ἀρετῇ. 'Ο δὲ τούτωντὸν ποιῶν τρία ἄμα καὶ κάπιστα ἐπιτελεῖ ἀπόλλυσιν ἑαυτόν· τοὺς δρῶντας εἰς κακίαν παρακαλεῖ· βλασφημεῖσθαι παρακευάζει τὸν Θεόν, διτι τοιούτῳ τηλικαύτην ἐνεχείρησεν 'Αρχὴν», 'Ἐπιστολαὶ Α' 6,232.

2. 'Ἐνταῦθα τονίζεται ἡ εὐθύνη τοῦ ἄρχοντος ἔναντι τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἔξι αὐτῆς προκύπτουσα ὑποχρέωσις διὰ τὴν συμμόρφωσιν πρὸς συγκεκριμένους ἡθικοὺς κανόνας συνδεομένους μετὰ τῆς ἐνασκήσεως τῆς ἔξουσίας. 'Η διευκρίνησις ἔξι ἀλλού τῆς ἀναθέσεως τῆς ἔξουσίας ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν ἄρχοντα ὑπογραμμίζει παραλλήλως πρὸς τὴν εὐθύνην τὸν ὑπηρετικὴν ἔναντι τοῦ Θεοῦ ἐνάσκησιν τῆς ἔξουσίας ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος, διτις οὐσιαστικῶς θυσιάζει κατὰ τὸν χάριν τῶν ὑπηκόων. Πρβλ. αὐτόθι 6,232, σημ. 4.

3. Αὐτόθι 6,233.

4. Αὐτόθι 6,235.

νης, τῆς ἀξιοπιστίας, τῆς ψυχικῆς γενναιότητος καὶ τῆς συνεχοῦς ἐπαγρυπνήσεως διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῶν ὑπηκόων, ἐνῷ εἰς τὴν δευτέραν τονίζεται ἡ σοβαρότητος καὶ ἡ σεμνότης τοῦ βίου ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν στενὴν περὶ ἥθικῆς ἀντίληψιν, ὡς αὕτη νοεῖται εἰς τὰς σχέσεις μετ' ἐκπροσώπων τοῦ ἔτερου φύλου. Καὶ εἰς τὴν πρώτην ὅμως καὶ εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν αἱ ἐπιπτώσεις, θετικαὶ ἡ ἀρνητικαὶ, ἐπ' οὐδενὶ δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ἀνεξαρτήτως τῆς σχέσεως αὐτοῦ μετὰ τῶν ὑπηκόων καὶ τῆς εὐθύνης ἔναντι τοῦ Θεοῦ, συνεπῶς χαρακτηρίζουν ἔτι πλέον αὐτὸν τοῦτον τὸν ἀνώτατον ἀρχοντα.

Καὶ εἰς δὲ τι ἀφορᾷ εἰς τὴν δικαιοσύνην ἐπισημαίνεται ὑπὸ τοῦ Ἱεροῦ πατρὸς ἡ ἀναγκαιότης ἐκλογῆς ἐκ μέρους τοῦ ἄρχοντος «ἄκριβεστάτων νόμων» πρὸς ὁργάνωσιν καὶ ρύθμισιν βασικῶς τῆς ἰδιωτικῆς του ζωῆς, ἀλλὰ διὰ τοὺς ὑπηκόους προτείνεται, ἐκ παιδαγωγικῶν λόγων ἡ χρῆσις ἐπιεικείας καὶ «φιλανθρωποτέρων νόμων». Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐκφαίνεται ὁ ἄρχων αὐστηρὸς τηρητῆς τοῦ νόμου εἰς τοὺς παρανομοῦντας, φιλάνθρωπος δὲ καὶ ἐπιεικῆς εἰς τοὺς νομοταγεῖς¹. Οἱ νομοταγεῖς ἔχουν ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν ἔξουσίαν διὰ τοῦτο καὶ ἀπαιτοῦν ἀξιοπιστίαν ἐκ μέρους αὐτῆς· συνεπῶς δὲ ἰδιαιτέρως δι' αὐτοὺς ἀπαιτεῖται ἐκ μέρους τοῦ ἄρχοντος συνέπεια ἔργων καὶ λόγων.² Η οὕτως ἐπιδεικνυομένη ἀξιοπιστία συμβάλλει καὶ διασφαλίζει τὰς ὑγιεῖς μετ' αὐτῶν σχέσεις. Ἀντιθέτως τὸ ψεῦδος καὶ ἡ ἀσυνέπεια, ἀκόμη καὶ ἐπὶ ἀσημάντων ζητημάτων, «τὸν δλὸν τρόπον ἀπιστον δεικνύει καὶ τοῖς διαψευσθεῖσιν οὐκ ἔστιν αἰσχύνη μὴ ἀμείβεσθαι τοῖς ὅμοιοις. Παντὶ μὲν οὖν ἀνθρώπῳ διὰ τοῦτο φευκτέον τὸ ψεῦδος, μάλιστα δὲ τοῖς ἐν δυναστείᾳ»³.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω, θεμελιώδες ἐπίσης στοιχεῖον ἀρετῆς ἀποτελεῖ ἡ ψυχικὴ γενναιότης διὰ τῆς ὅποιας ἴκανοῦται ὁ ἄρχων νὰ ὑποφέρῃ «εὐχαρίστως καὶ γενναιῶς» τὰς ἀντιξότητας, αἱ ὅποιαι πλήττουν αὐτὸν καὶ τοὺς οἰκείους του. Ἀλλ' ἡ γενναιότης αὕτη ὀφείλει νὰ ἐπεκτείνεται καὶ νὰ ἐκδηλοῦται ὡς συμπάθεια καὶ ὀδύνη ὑπὲρ τῶν ὑπηκόων, δσάκις ὑποφέρουν ἐκ ποικίλων συμφορῶν καὶ δυσχερεῶν⁴. Εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας ἡ συμπάθεια καὶ ἡ ὀδύνη ἐκφράζουν ἀπλῶς τὴν συναισθηματικὴν διάθεσιν, ἡ ὅποια εἶναι νεκρά τις θεώρησις ἀνευ οὐσιαστικῆς ἐπικουρίας. Καὶ διὰ τὸν ἄρχοντα ἡ ἐπικουρία τῶν ἐν συμφοραῖς δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἐκδήλωσιν ἀγάπης πρὸς τοὺς πάσχοντας ὑπηκόους, οἱ ὅποιοι οὐδέποτε θὰ λησμονήσουν τὴν εὐεργεσίαν, ἀλλὰ καὶ τρόπον βεβαιώσεως τῆς συνετῆς καὶ δικαίας ἐνασκήσεως τῆς ἔξουσίας⁵. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἀπο-

καλύπτεται ἡ καρτερία, τὸ ἀνδρεῖον φρόνημα, ἡ εὐθύνη καὶ ἡ πρόνοια ὑπὲρ τῶν ἀρχομένων καὶ δικαιοῦται οὗτος ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων διὰ τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἀσκούμενον ἔργον. Εἰδικότερον ἡ ψυχικὴ γενναιότης συνδέεται μετὰ τῆς συνεχοῦς ἐπαγρυπνήσεως καὶ ταυτοχρόνου ἀναλήψεως ὅλων τῶν ἀναγκαίων μέτρων πρὸς ἀποτροπὴν ἐνδεχομένων συμφορῶν. Ἀσφαλῆς πρὸς τοῦτο τρόπος εἰναι ἡ ἐπαγρύπνησις κατὰ τὰς περιόδους εἰρήνης καὶ ἀσφαλείας καὶ ἡ μετὰ φρονήσεως δραστηριότης κατὰ τὰς περιόδους ἀναταραχῶν καὶ ἐσωτερικῆς ἀσταθείας· «οὐδέτερον γάρ τῶν ἐπὶ τάνατον φερόντων ἡ πεῖρα δείκνυσιν ἀνέλπιστον· ἀλλὰ πολλάκις μικρὰ ὁστώνη μεγάλας ἀρχὰς καὶ ὑπερόγκους κατήνεγκεν καὶ πάλιν σπουδὴ σὺν εὑβουλίᾳ εἰς μέγα δυνάμεως ὑψος τοὺς κετενεχθέντας ἐπανήγαγεν»⁶.

Αἱ προαναφεΐσαι ἀρεταὶ ἀποτελοῦν, ὡς εἴπομεν, συστατικὰ στοιχεῖα τῆς προσωπικότητος τοῦ ἄρχοντος ἀπαραίτητα διὰ τὴν ἰδεώδη ἐνάσκησιν τῆς ἔξουσίας. Ἀλλ' εἰς τὴν πραγματικότητα συνέβαινε συνήθως τὸ ἀντίθετον, δταν οἱ ἀνώτατοι ἄρχοντες ἐστεροῦντο στοιχειωδῶν ἀρετῶν καὶ διὰ τῆς ἐν γένει ζωῆς καὶ συμπεριφορᾶς των ἀπεμακρύνοντο τοῦ ἰδεώδους. Ἐν τούτοις ἡ ἐμμονὴ τοῦ Φωτίου παρέμενε χαρακτηριστική. Παρ' ὅτι δὲ δὲ ὁ Ἱερὸς πατήρ ἐκινεῖτο διαρκῶς μεταξὺ δεοντολογίας καὶ ἡθικολογίας, ἡτο βέβαιος ὅτι οἱ λόγοι καὶ αἱ παραινέσεις του δὲν θὰ ἀπέβαινον εἰς μάτην.⁷ Η βυζαντινὴ ἰδιορρυθμία σχέσεων τῆς πολιτικῆς ἔξουσίας μετὰ τῆς Ἐκκλησίας παρεῖχε βεβαίων τὴν ἐλπίδα μιᾶς οὐσιαστικῆς προσεγγίσεως τοῦ προτεινομένου ἰδεώδους. Κατ' αὐτὴν ὁ ἀνώτατος ἄρχων ἐκπροσωπῶν ἰδεῶδες ἐν τῇ πολιτειακῇ κοινωνίᾳ δὲν δύναται νὰ ἀδιαφορῇ διὰ τὴν καθ' αὐτὸ προσωπικὴν ἥθικήν, ἔνεκα τῆς ἐπισημοτάτης θέσεώς του ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ καὶ τῆς ἐκπροσωπήσεως ἀρχῆς προερχομένης «ἐκ Θεοῦ». Διὰ τοῦτο πρὸ πάντων ὀφείλει ἐναρμόνισιν τῆς ἰδιωτικῆς του ζωῆς πρὸς τὰς ἡθικὰς ἀρχὰς τῆς Ἐκκλησίας, προσοχὴν εἰς τὴν σύναψιν φιλικῶν δεσμῶν καὶ ἀποφυγὴν πράξεων, αἱ ὅποιαι προσβάλλουν τὸ κοινὸν αἰσθημα καὶ κλονίζουν τὸ προσωπικόν του γόνητρον. Ἰδιαιτέρως ὁ Φωτίος συνιστᾶ τὴν σύναψιν σχέσεων μετὰ σοβαρῶν προσώπων καὶ τὴν ἀπομάκρυνσιν πάρακτα ἐκ τοῦ βασιλικοῦ περιβάλλοντος τῶν φαύλων καὶ τῶν ἀνηθίκων. Οἱ τοιοῦτοι δύνανται διὰ τῶν πράξεών των οὐχὶ ἀπλῶς νὰ ἐξευτελίσουν τὸν ἄρχοντα, ἀλλὰ καὶ νὰ ὑποσκάψουν τὰ θεμέλια αὐτῆς τῆς πολιτειακῆς ἀσφαλείας⁸.

Η σεμνότης τοῦ βίου καὶ ἡ Ἑλλογος σοβαρότης αὐξάνουν τὴν ἀγάπην καὶ ἐμπιστοσύνην τῶν ὑπηκόων, ἐνῷ ἀντιθέτως ἐπιπολαιότης, ἀστείσμοι καὶ χα-

1. Αὐτόθι 6,232.

2. Αὐτόθι 6,239.

3. Αὐτόθι 6,238.

4. «Ἐπικουρεῖν ἐν οἷς ἔκαστος ἔχει χρείαν ἀρχικῆς καὶ ἔχέφρονος διανοίας· μάλιστα δὲ τοῖς ἐν συμφοραῖς περιπεσοῦσιν. Μετὰ γάρ τῶν ὅλων καὶ ἀείμνηστον συντηρεῖν εἰώθασι

τὴν εὐεργεσίαν. Η εὐδαιμονία τῶν ὑπεξουσίων ἄκρων ἀνακηρύγτει σύνεσιν καὶ δικαιοσύνην τῆς ἔξουσίας», κύτοθι 6,247.

5. Αὐτόθι 6,245.

6. Αὐτόθι 6,233.

ριεντισμοί, παρ' ὅτι προκαλοῦν σύντομον εὐχαρίστησιν, ὑποθάλπουν μεγάλας συμφοράς ίδιαιτέρως εἰς τοὺς ἀσκοῦντας τὴν ἔξουσίαν¹. Μέγισται συμφοραὶ δύνανται νὰ προέλθουν ἐπίσης ἐκ τῆς ἀσωτείας καὶ μέθης· καὶ βεβαίως ὅχι μόνον δὶ' αὐτὸν τὸν ἄρχοντα, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ὑπηκόους του· «ὅτε γάρ ὁ κυβερνήτης καταποντίζεται τῇ πλησμονῇ καὶ τῷ οἴνῳ, πῶς οὐχὶ μυρίοις κύμασι καὶ κλύδωσιν ἐσχάτοις ἡ κυβερνώμένη προσαράξει πολιτείᾳ, καὶ τῇ τοῦ κυβερνήτου ὑποβρυχίῳ συγκαταποθήσεται ἀπολείᾳ»;² «Ἄν δὲ ἡ μέθη δύναται νὰ προκαλέσῃ τόσας καταστροφὰς καὶ συμφοράς, ἡ σαρκολατρεία εἶναι ίκανὴ νὰ καταστρέψῃ ἀκόμη εἰς μεγαλυτέραν ἔκτασιν, διότι ἀφανίζει συγχρόνως τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχήν. «Αἰσχρόν» λοιπόν, «ἐστὶν ἀνδρῶν ἄρχοντα καὶ δεσπόζοντα γυναικῶν ἡττηθῆναι, καὶ δοῦλον ἡδονῶν ὀφθῆναι»³.

‘Η ἐπιμονὴ τοῦ Φωτίου ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν πρὸς τὸν Μιχαὴλ ἐπιστολὴν δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς προσπάθεια τοῦ πατριάρχου νὰ πείσῃ διὰ τοῦ ἄρχοντος τὸν βουλγαρικὸν λαόν, ὅπως ἐγκαταλείψῃ τὴν συνήθειαν τῆς πολυγαμίας⁴. Ἀλλὰ καὶ ἄνευ τῆς ίδιαιτέρας σημασίας ἡ ἀνάλυσις ὑπὸ τοῦ Ἱεροῦ πατρὸς τῶν συνέπειῶν ἀποκαλύπτει τὸ μέγεθος τοῦ κινδύνου ἐκ τοῦ πάθους τούτου διὰ πάντα ἀνθρωπὸν πολὺ δὲ περισσότερον διὰ τὸν ἔχοντα τὴν εὐθύνην τῶν ἀρχομένων ἀνώτατον ἄρχοντα. Κατὰ συνέπειαν ἡ σεμνότης τοῦ βίου καὶ ἡ ἥθικὴ συνέπεια διασφαλίζουν οὐχὶ ἀπλῶς τὸ ἀκέραιον καὶ ἀκιβδηλὸν τῆς προσωπικότητος τοῦ ἄρχοντος, ἀλλὰ καὶ δημιουργοῦν τὰς ὑγιεῖς προυπόθεσις διὰ τὴν πραγματοποίησιν ἀγαθῶν σχέσεων μετὰ τῶν ὑπηκόων του. ‘Αληθῆς καὶ ἰδεώδης ἄρχων εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὅποιος γνωρίζει νὰ κυριαρχῇ πρωτίστως ἐπὶ τοῦ ἔαυτοῦ του⁵.

‘Η ἔξουσία ὡς διαμόρφωσις καὶ συντονισμὸς δημοσίων σχέσεων καὶ ἔλεγχος τῶν πράξεων τῶν ὑπευθύνων πολιτῶν ἐντὸς τοῦ ὀργανωμένου κοινωνικοῦ πλαισίου ἀποτελεῖ κοπιῶδες ἔργον, πρὸς ἀσκησιν τοῦ ὅποιου ἀπαιτοῦνται οὐχὶ ἀπλῶς ἀρεταῖ, ἀλλὰ γνώσεις καὶ ίκανότητες συλλήψεως τῶν ίδιομόρφων διοι-

1. Αὐτόθι 6,244.

2. Αὐτόθι 6,243.

3. Αὐτόθι 6,242.

4. ο'Αγαμίκ μὲν θεῖον πρᾶγμα, καὶ ὑπερφύες, καὶ μεῖζον πολιτικῆς ἀρετῆς καὶ εὐνομίας· μονογαμία δὲ φύσεως ἀνθρωπίνης ἔργον, εἰς τέ γένους διαδοχήν, καὶ εἰς κοινωνίαν ἡμέρου καὶ φιλανθρώπου βίου καὶ πολιτείας εἰνομουμένης παλυγαμία δὲ ὑπέραισχρον καὶ μαρόν, καὶ τῆς τῶν ἀλόγων ἀκολασίας καὶ ἀκαθαρσίας, ἐνθ' ἀνωτ.

5. ο"Οταν τις ἄρχη ἔαυτον, τότε νομίζετω καὶ τῶν ὑπηκόων ἄρχειν ἀληθῶς. “Οταν γάρ ίδωσι τὸν ἐφεστηκότα ἄρχοντα παθῶν καὶ κρατοῦντα ἡδονῶν, τότε πέθω καὶ ἔκνοτες καὶ αὐτοὶ ὑποταγήσονται· ἀν δὲ ἀνδράποδον ίδωσιν ἡδονῆς καὶ παθῶν, ἀφέρητον ἡγήσονται ἀνδραπόδῳ δουλεύειν αὐτοῖν, ‘Ἐπιστολαὶ Α' 6,234· πρβλ. αὐτόθι 6,236.

κητικῶν προβλημάτων πρὸς ἀπόδοσιν τῆς δεούσης δι' ἓνα ἔκαστον λύσεως. Καὶ αἱ μὲν ἀρεταῖ, διὰ τῶν ὅποιων ἀξιοποιοῦνται αἱ φυσικαὶ ίκανότητες, ἀνεπτύχθησαν ἐν τοῖς πρόσθεν, αἱ δὲ εἰδικαὶ γνώσεις μετὰ τῶν τρόπων ἀντιμετωπίσεως τῶν διοικητικῶν ίδιομορφῶν θὰ ἐκτεθοῦν κατωτέρω προκειμένου νὰ ὀλοκληρωθῇ ἡ θεώρησις τῆς κατὰ τὸ δυνατὸν καλλιτέρας ἐνασκήσεως τῆς ἔξουσίας ὑπὸ τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος.

Θεμελιώδη προϋπόθεσιν διὰ τὴν ἀσκησιν τῆς ἔξουσίας ἀποτελεῖ ἡ ὑπὸ τοῦ φορέως αὐτῆς γνῶσις τῶν ὑπηκόων. ‘Η γνῶσις αὐτῆς πέραν τῶν ἔξιτερικῶν στοιχείων πρέπει νὰ ὑπεισέλθῃ εἰς τὰς πεποιθήσεις καὶ ἀντιλήψεις τῶν ἀρχομένων, διότι μόνον μία τοιαύτη ἐμβάθυνσις θὰ προσφέρῃ δυνατότητας καλλιτέρας προσεγγίσεως ἐν ὅψει τῆς διευθετήσεως τῶν προβλημάτων των. Τοῦτο βεβαίως συνιστᾷ σοβαρὰν δυσκολίαν, ἀλλ' αὐτη δύναται νὰ ὑπερπηδηθῇ διὰ τῆς ίδιαιτέρας μελέτης καὶ παρατηρήσεως τῆς δημοσίας καὶ ίδιωτικῆς ζωῆς καὶ δράσεως τῶν ἀρχομένων, διότι εἰς τὰς δημοσίας καὶ ίδιωτικάς σχέσεις ἀποκαλύπτεται τὸ ίδεολογικὸν ποιὸν ἐκάστου¹. ‘Η μελέτη καὶ ἐμβάθυνσις αὐτῆς εἶναι ἀπαραίτητος, προκειμένου νὰ γίνῃ δικαία καὶ ἀμερόληπτος ἀξιολόγησις καὶ νὰ ἀποδοθῇ ἡ ἀντίστοιχος δικαιοσύνη, ἀφοῦ ἀποφευχθοῦν αἱ ἄνευ σοβαρὰς αἰτίας μεταπτώσεις τῶν διαθέσεων τοῦ φορέως τῆς ἀνωτάτης ἔξουσίας². Παραλλήλως ἀποφεύγεται ἡ ἐκδήλωσις τῆς ὀργῆς τοῦ ἄρχοντος καὶ ἀναστέλλεται μία ἴσως ἀδικος τιμωρία, ἐνῷ συγχρόνως ἀποτρέπεται πλάνη ἐξ ἀπάτης τῶν φκινομένων.

‘Ο ἄρχων ὁφείλει νὰ κυβερνᾷ μὲ προσοχὴν καὶ ἐγκράτειαν· νὰ μὴ καταφεύγῃ εἰς τιμωρίας, ἀλλὰ νὰ φαίνεται διτὶ εἶναι τιμωρός³. Τοῦτο διμως εἶναι ἀδύνατον ἄνευ βαθυτάτης γνώσεως τῶν ὑπηκόων του καὶ ἐπιγνώσεως διτὶ σκοπὸς τοῦ ἀγαθοῦ ἄρχοντος δὲν εἶναι ἡ τιμωρία, ἀλλ' ἡ βελτίωσις αὐτῶν⁴. Πᾶσα τιμωρία πρέπει νὰ ἐκφαίνηται ὡς εἰς βελτίωσιν ἀποβλέπουσα καὶ τοῦτο εἶναι δυνατόν, διτὸν δὲ ἄρχων τιμωρῇ οὐχὶ ὑπὸ τὸ κράτος ὀργῆς ἢ μίσους, ἀλλ' ὡς πατήρ ἐκ παιδαγωγικῆς ἀνάγκης⁵. Οὕτως εἰσάγει εἰς τὰς σχέσεις αὐτοῦ μετὰ τῶν ὑπηκόων τὴν ἀγάπην καὶ περιορίζει τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ φόβου εἰς ἀναστατωτὸν παράγοντα ἐκδηλώσεως τῆς φαυλότητος⁶. ‘Ενῷ θεωρεῖται τιμωρὸς ὑπὸ τῶν ἀδικούντων, πιστεύεται ἀγαθὸς καὶ προστάτης ὑπὸ τῶν νομοταγῶν πολιτῶν⁷. ‘Η

1. Βλ. Αὐτόθι 6,235.

2. ‘Ἐνθ' ἀνωτ.

3. ‘Ἐπιστολαὶ Α' 6,232.

4. Αὐτόθι 6,233.

5. Αὐτόθι 6,237.

6. Αὐτόθι 6,237.

7. Αὐτόθι 6,236.

έμπιστοσύνη αὐτή ἀποτελεῖ δεῖγμα καλῆς διοικήσεως καὶ ἀσκήσεως τῆς ἔξουσίας, δύναται δὲ νὰ αὐξάνῃ καὶ νὰ ἐδραιοῦται διὰ τῆς εὐεργεσίας τοῦ λαοῦ, πρὸς τὴν ὄποιαν πρέπει νὰ κατατείνουν πᾶσαι αἱ ἐνέργειαι τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος.

Ἡ εὐεργεσία καὶ ἡ ἐκδηλουμένη ἀγαθότης συνιστοῦν συνεκτικὴν δύναμιν τῶν μελῶν τῆς πολιτειακῆς κοινωνίας¹. Οἱ ἀληθῆς δὲ Χριστιανὸς ἄρχων ὄφειλει δι’ αὐτῶν νὰ προσελκύῃ τὴν ἀγάπην καὶ τὴν εὔνοιαν τῶν ὑπηκόων του. “Ανευ τῆς εὐνοίας ποικίλοι κινδυνοὶ ἀπειλοῦν τὴν ἐνότητα καὶ τὴν συνοχὴν τῆς πολιτείας· δι’ αὐτῆς διασφαλίζεται ἡ ἐσωτερικὴ γαλήνη καὶ ἡ εὐταξία, διότι δύτως ἀποτελεῖ «μεῖζον βάθυν ἀρχῆς»² καὶ «ὅπλων καὶ ἀνδρείας καὶ στρατηγίας κραταιότερον καὶ ἀσφαλέστερον»³. Βλέπομεν οὕτως ὅτι ἡ ἀγάπη διὰ τῶν διαφόρων ἐκδηλώσεων καὶ μορφῶν τῆς συνιστᾶ θεμέλιον καὶ προϋπόθεσιν τῆς ἐνδοπολιτειακῆς ἐνότητος, ἡ ὄποια δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἀσχέτως τῆς διὰ τοῦ βίου τῶν ὑπηκόων-πιστῶν συνεπείας πρὸς τὸ δρθόδοξον δόγμα.

Κατὰ συνέπειαν βασικὴν μέριμναν τοῦ φορέως τῆς ἀνωτάτης πολιτικῆς ἔξουσίας, ὡς ἐκπροσώπου τῆς «τριαδικῆς δεσποτείας», πρέπει νὰ ἀποτελῇ ἡ πάση θυσίᾳ ἐκδήλωσις ἀγαθότητος καὶ εὐεργεσίας πρὸς ἀντίστοιχον αὐξησιν τῆς εὐνοίας τῶν ὑπηκόων ἔναντι αὐτοῦ, ὡς καὶ ἡ παράλληλος ἀπομάκρυνσις πάσης αἰτίας ἵκανῆς νὰ διασπάσῃ τὸ κλῖμα τῆς εὐνοίας καὶ νὰ κλονίσῃ τὴν ἐσωτερικὴν ὁμόνοιαν. Πρὸς τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀπομακρύνωνται αἱ «πρὸς ἀλλήλους ἔρεις τῶν ἄρχομένων» καὶ νὰ διατηρῆται ἀστασίαστος ἡ μεταξὺ αὐτῶν ὄμονοια⁴. Ήσαύτως τὸ αἴτιον τῶν διχοστασιῶν, ὁ φθόνος, πρέπει νὰ ἐκριζοῦται οὐχὶ μόνον ἐκ τῶν ψυχῶν τῶν ὑπηκόων, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ ἄρχοντος⁵. Παραλλήλως προτείνει ὁ Φώτιος ἀσκησὶν πάντων εἰς ἀγαθὴ ἔργα καὶ ἐπιβράβευσιν τῶν διακρινομένων εἰς αὐτὰ ὑπὸ τοῦ βασιλέως, ἀφ’ ἐνὸς μὲν διὰ νὰ γίνουν οὗτοι ἄριστοι, ἀφ’ ἑτέρου δὲ διὰ νὰ καθίστανται πρότυπα πρὸς μίμησιν ὑπὸ τῶν ὑπολοίπων⁶. Τοιουτορόπως καλλιεργοῦνται πολιτικαὶ ἀρεταὶ, καὶ ὡς φυσικὴ ἐπιβράβευσις προσελκύεται ἡ βασιλικὴ εὐεργεσία, ἡ ὄποια πρὸς οὓσιαστικὴν καρποφορίαν δὲν πρέπει νὰ ἐκδηλοῦται ἐφ’ ἄπαξ ὑπὸ τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος, ἀλλὰ νὰ χαρακτηρίζῃ αὐτὸν διὰ βίου συνεγῶς καὶ ἀδιακόπως⁷.

Τοῦτο κατὰ τὸν ἱερὸν πατέρα ἀποδεικνύει ἔτι πλέον τὴν πρὸς τοὺς ὑπηκόους ἐκδήλωσιν τῆς ἀγαθότητος ὑπὸ τοῦ βασιλέως κατὰ μίμησιν τοῦ Θεοῦ, τὸν

1. «Ἐνεργετῶν τὸ ὑπήκοον περιφρούρει, ὡς τῆς ἀρχῆς νεῦρα καὶ οἰκεῖα μέλη ἔκεινων γάρ διασπασθέντων, κινδυνος καὶ τὴν σὴν συγκαταλύεσθαι ἔξουσίαν», αὐτόθι 6,244.

2. Αὐτόθι 6,232· πρβλ. καὶ 117,441.

3. Αὐτόθι 6,247.

4. Αὐτόθι 6,236.

5. Αὐτόθι 6,234.

6. Αὐτόθι 6,236.

7. Αὐτόθι 6,240-241.

ὄποιον οὗτος ὄφειλει νὰ θεωρῇ πάντοτε ὡς αἰτίαν τῶν ἀγαθῶν του ἐπιτευγμάτων «εἴτε ἐν τῷ οἰκείῳ βίῳ, εἴτε ἐν τῷ κοινῷ τῆς πολιτείας»¹. Ἡ εὐσεβής αὕτη ἀναφορὰ τῶν πάντων εἰς τὸν Θεόν ἀποτελεῖ ὑψίστην ἀπόδειξιν τῆς πίστεως καὶ τῶν ἀρετῶν τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος², χαρακτηρίζει δὲ τὴν σοβαρότητα, μετὰ τῆς ὄποιας ἀσκεῖ οὗτος τὴν «ἐκ Θεοῦ» ἔξουσίαν. Ἐκκινῶν λοιπὸν ὁ βασιλεὺς ἐκ τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς κατεχομένης ἔξουσίας καὶ ἀνάγων τὰ πάντα εἰς τὸν Θεόν, καθίσταται «ἴμψυχον ὡς ἀληθῶς καὶ κάλλιστον ἄγαλμα θεοφιλοῦς πολιτείας»³, ἥτοι ἰδεώδης κατὰ τὸν Φώτιον Χριστιανὸς ἄρχων⁴.

4. Θέματα πολιτικῆς ἥθικῆς

Πλὴν τῶν εἰς τὸν Χριστιανὸν ἀνώτατον ἄρχοντα ἀναφερομένων ὑποδείξεων ἡ πολιτικὴ θεωρία τοῦ Φωτίου ἀπτεται καὶ γενικωτέρων θεμάτων, τὰ ὄποια ἀνεξαρτήτως εἰδικῆς ἀναφορᾶς εἰς ἄρχοντας ἢ ἀρχομένους ὑποδεικνύουν τρόπους πρὸς διασφάλισιν τῆς ἐν τῇ πολιτείᾳ εἰρήνης καὶ ὁμονοίας. Οὕτως εἰς γενικὰς γραμμὰς ἔχομεν οὓσιώδεις προτάσεις ἐνδοκοινωνικῆς συμπεριφορᾶς, αἱ

1. Αὐτόθι 6,247.

2. «Περὶ ὃν ἀν πράξης,... τῷ Θεῷ ἀνατιθέναι δικαιου τὴν αἰτίαν οὗτων γάρ μᾶλλον τε αὐτὸν ἐπικουρὸν ἔξει, καὶ θεοφιλὴς εἶναι δόξεις, καὶ κοῦφον σεωτὸν καὶ ἀλαζονικὸν οὐκ ἐλέγχεις, καὶ τοῦ φθόνου δεῖξεις περιτεθραυσμένας τὰς ἀκίδας», ἕνθ’ ἀνωτ.

3. 'Επιστολαὶ Α' 6,248.

4. Τὸ ἰδεώδες τοῦτο ἐν συμπεράσματι ἐκτίθεται εἰς τὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς καὶ ἔχει ὡς ἔξῆς: «Εἴτε μοι δι’ ἀπάσης ἰδέας κατορθωμάτων ἐπίσημος καὶ περιβλεπτος· ἀκρος μὲν σύνεσιν, μνήμην δ’ ἀσφαλῆς· ἡδὺς ἐν λόγοις, τοὺς τρόπους ἡδύτερος· ἐφάσμιος συντυχεῖν, τοῖς δὲ συνοῦσιν ἐφασμιώτερος· κράτιστος τὸ παρὸν κρῖναι, καὶ ἀγαγεῖν εἰς διάταξιν· δῆνος τὸ μέλλον ἰδεῖν, προμηθῆς φυλάξασθαι· ἔτοιμος μεγάλας αὐτούργησαι πράξεις, ἐτοιμότερος τὸ κατορθωθὲν διασώσασθαι· δεινὸς μὲν τὸ συμφέρον κρύπτειν, κρείτων δὲ λανθάνειν, δεινότερος δὲ φωρᾶσαι τοὺς ἐπιηράζοντας· φοβερὸς μὲν τοῖς πολεμοῖς, ποθεινὸς δὲ τοῖς ὑπηκόοις, ἀμφοῖν δὲ κοινὸς τὸ αἰδεῖσθαι καὶ θαυμάζεσθαι· κρείτων ἡδονῶν, ἡττῶν σωφροσύνης· ὄργης κύριος, πραφτῆτος φίλος· ταχὺς θηρεῦσαι τὸ δίκαιον, ἀδέκαστος διανεῖμαι· γνώμην εὐσταθῆς, ταῖς ὑποσχέσεσι βέβαιος· γενναῖος ἐν φύσεις, ἀτολμός πρὸς πᾶσαν παρανομίαν, καὶ μηδεμίαν φαστόνην καρτερίας καὶ καλῶν πόνων ἀνταλλασσόμενος· εὐεργετεῖν πρόθυμος, κολάζειν ὀκνηρός· φίλας ἐφαστής, ἔχθρας πολέμιος· ἐλέους πηγή, οἰήσεως μελίζων, ταπεινοφροσύνης ἐλαττούμενος· ὑπερόπτης πλούτου, πενίας ἐπίκουρος· ἀλήθειαν τιμῶν, ψεύδη μὴ σπενδόμενος· ἀταπεινωτος οὐκ εὐδοκιμῶν, εὐδοκιμῶν δὲ οὐ φυσιούμενος· γλωσσῆς αὐτοκράτωρ· ἀκοῆς φύλαξ· ἀφῆς καὶ τῆς ἀλλῆς αἰσθήσεως ἀδυσώπητος· ἐπιστάτης, καὶ μηδενὶ πάθει ἐνδιδούς, μηδὲ τοῖς ἐρεθισμοῖς κηλούμενος τῶν δρέξεων. Καὶ σύμπαν εἰπεῖν, εἴης μοι πάσης ἀρετῆς καὶ εὐσεβείας οὐ τοῖς ὑπὸ σὲ μόνον ὑπογραμμίδες καὶ παράδειγμα, ἀλλὰ καὶ τῷ μετὰ σὲ πάντῃ τῶν ἀνθρώπων γένει καλὴ καὶ μεγάλη καὶ καλὰ καὶ μεγάλα κατεργαζομένη παραίνεσις. Δι’ αἱ σοι μάλιστα καὶ ἡ τῶν οὐρανῶν ἀνέκφραστος καὶ ἀδίοις βασιλεία εἰς κλῆρον ἀναφαίρετον, καὶ κατασκήνωσιν ἀδιάδοχον, καὶ ὑπερφυῆ καὶ θείκην τρυφὴν καὶ ἀπόλαυσιν μὴ λυομένην, παρασχεθῆσται», αὐτόθι 6,248.

όποιαι είσηγοῦνται συνέπειαν πρὸς μίαν συγκεκριμένην πολιτικὴν ἡθικὴν καὶ δὲν δύνανται νὰ νοηθοῦν ἀνεξαρτήτως τοῦ γενικωτέρου θεολογικοῦ πλαισίου, ἐντὸς τοῦ ὅποιου κινεῖται ὁ ἡμέτερος συγγραφεύς. Περιττὸν νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ συνίθησ ἀναφορὰ εἰς τὸ φυσικὸν δίκαιον ὁφείλεται, ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὸ ἐκ τῆς κλασσικῆς γραμματείας διανειζόμενον ὄλικόν, τοῦ ὅποιου ἡ χρῆσις ἡτο τόσον λογικὴ καὶ αὐτονόητος, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν προσωπικὴν ἐπιχειρηματολογίαν τοῦ Φωτίου, ὅστις χρησιμοποιεῖ πᾶν δ.τι δύναται νὰ πείσῃ καὶ νὰ διδάξῃ τοὺς ἀναγνώστας του. Βεβαίως τὴν πολιτικὴν ἡθικὴν τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως ὁφείλομεν νὰ ἔδωμεν ὡς ἔκφρασιν καὶ ἀπαύγασμα τῆς ἐν Χριστῷ ἡθικῆς ζωῆς, πρᾶγμα τὸ ὅποιον ἀποδεικνύει διὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην συνάντησιν καὶ ταυτότητα τῶν ἰδιοτήτων τοῦ πολίτου τοῦ Κράτους καὶ τοῦ πιστοῦ μέλους τῆς Ἐκκλησίας.

Τοῦτο βεβαίως ἀποτελεῖ ἴδεωδες, τὸ ὅποιον, ἀν καὶ κατὰ καιροὺς ἐφικτόν, συνίθισ ὑφίστατο ὀλλοίσιν ἔνεκα ἐγκληματικῶν ἐνεργειῶν μεμονωμένων κακῶν πολιτῶν. Εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας ἡ αὐστηρότης τοῦ πολιτειακοῦ νόμου ἔθεωράθη ὡς ἡ μόνη ὁδός, ἀφ' ἐνὸς μὲν πρὸς πάταξιν τῶν εἰρημένων ἐκδηλώσεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς συγκράτησιν τῶν ὑπολοίπων πολιτῶν ἐξ ἀναλόγων παρεκτροπῶν. Ἡ αὐστηρότης αὕτη μάλιστα εύρισκει σύμφωνον καὶ τὸν Φώτιον ὡς ἐκκλησιαστικὸν ἡγέτην, ὁ ὅποιος διὰ τῆς Ἐπαναγωγῆς ἀκολουθεῖ εἰς τοὺς «περὶ καινοτομιῶν καὶ ὅρων» καὶ «περὶ ποινῶν» τίτλους του τὴν ὄντως σκληρὰν προγενεστέραν βυζαντινὴν νομοθεσίαν. Τοῦτο δικαιολογεῖται ἐκ τῆς γενικωτέρας περὶ δικαίου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀντιλήψεως, ὡς καὶ ἐκ τῆς προσωπικῆς πεποιθήσεως τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως, κατὰ τὸν ὅποιον, «νόμος ἐστὶ φρονήμων ἀνδρῶν δόγμα, ἐκουσίων καὶ ἀκουσίων ἀμαρτημάτων ἐπιστροφή, πόλεως συνθήκη κοινή»¹. Κατὰ τὴν ἐρμηνείαν ταύτην ἡ αὐστηρότης συνιστᾷ ἀναστατικὸν παράγοντα τῆς παρανομίας, εἰς τὴν ὅποιαν πίπτουν οἱ ἀρνηταὶ τῆς δικαιοσύνης. Συνεπῶς ἡ αὐστηρότης τοῦ νόμου ἀναφέρεται μόνον εἰς τοὺς παρανομοῦντας, οὐχὶ δὲ εἰς τοὺς βιοῦντας ἐν δικαιοσύνῃ, διότι «ἴδιον δικαιοσύνης τὸ κοσμίως ζῆν καὶ ἐκάστῳ τὸ ἴδιον ἀπονέμενον»².

Εἰδικώτερον ἡ πολιτικὴ ἡθικὴ τοῦ Φωτίου ἔκκινει ἐκ τῶν σχέσεων καλῆς γειτονίας, εἰς τὰς ὅποιας ὁ ἵερος πατήρ δίδει μεγίστην σημασίαν ἔνεκα τῆς οὐσιαστικῆς των συμβολῆς διὰ τὴν ἐνδοπολιτειακὴν ἐνότητα. Οὔτως ὁ σεβασμὸς τῆς ζωῆς τοῦ γείτονος, πλὴν τῆς προσωπικῆς τιμῆς καὶ ἀξίας, ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὴν κατοικίαν καὶ εἰς τὰς προϋποθέσεις ὑγιοῦς καὶ ἡσύχου διαβιώσεως αὐτοῦ³. Δὲν παρανομεῖ λοιπὸν σοβαρῶς μόνον ὁ ἐπιβουλευόμενος τῆς ζωῆς τοῦ συμπο-

1. Ἐπαναγωγὴ 1,240.

2. Ἔνθ' ἀνωτ.

3. Ἐπαναγωγὴ 39, 353-360.

λίτου του, ἀλλὰ καὶ ὁ δὲ ἐνοχλήσεων, θορύβων καὶ ἀταξιῶν καθιστῶν προβληματικὴν τὴν διαβίωσιν αὐτοῦ. Ἡ ἀπλουστάτη αὕτη περίπτωσις ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῶν ἐκ τοῦ νόμου προβλεπομένων κυρώσεων¹ ἀποκαλύπτει τὴν σπουδαιότητα, ἡ ὅποια ἀπεδίδετο εἰς τὴν ἐνδοπολιτειακὴν τάξιν καὶ ἡσεμίαν, ἀνευ τῶν ὅποιων ἡτο ἀδύνατος ἡ εἰρηνικὴ συμβίωσις τῶν πολιτῶν. Αὐστηρόταται ἐπίσης ἡσαν αἱ ποιναὶ διὰ τοὺς συλλαμβανομένους κλέπτας², ἐμπρηστάς³, παραχαράκτας⁴, αἱρετικούς⁵ καὶ προδότας τῆς πατρίδος⁶. Μέγιστον κακούργημα ἔξ ὅλου ἔθεωρεῖτο ἡ ἐπιβουλὴ κατὰ τῆς ζωῆς τοῦ βασιλέως, ὁ ἔνοχος τῆς ὅποιας ἐτιμωρεῖτο διὰ τῆς ἐσχάτης τῶν ποινῶν⁷. Γενικῶς ἡ ἐπιβουλὴ κατὰ τῆς ἀλλοτρίας ζωῆς καὶ περιουσίας ἀπετέλει μέγα ἔγκλημα, διὰ τοῦτο ἐδικαιολογεῖτο ἀκόμη καὶ ὁ φόνος τοῦ ἐπιτιθεμένου ἐν περιπτώσει ἀμύνης καὶ ληστείας τοῦ κινδυνεύοντος πολίτου⁸.

Τὸ ὑψός τῶν ἐπιβαλλομένων ποινῶν διὰ τὰ ἀνωτέρω κακούργηματα, θίγοντα ἀμέσως αὐτὴν ταύτην τὴν ἐσωτερικὴν λειτουργίαν, τάξιν καὶ ἀσφάλειαν τῆς πολιτειακῆς κοινότητος, μαρτυρεῖ τὴν σοβαρότητα, διὰ τῆς ὅποιας ἀντεμετωπίζοντο ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν καὶ ἐν προκειμένῳ ὑπὸ τοῦ Φωτίου ἀδικήματα ἔξεισσόμενα εἰς πολιτικὰ ἔγκληματα, διὰ τὰ ὅποια καὶ ἐλαχίστη ἐπιείκεια ἡτο δυνατὸν νὰ ἔξειλυθῇ εἰς μεγίστην κοινωνικὴν μάστιγα.

Ἡ αὐστηρότης λοιπὸν τοῦ νόμου καὶ αἱ παραδειγματικαὶ τιμωρίαι τῶν ἐνόχων είχον σκοπὸν νὰ ἀναστείλουν τὰς εἰς βάρος τοῦ συνόλου ἀντικοινωνικὰς ἐκδηλώσεις, τὰς ὅποιας κατὰ τὴν ὑπὸ ἔξετασιν περίοδον δὲν ἡτο εἰς θέσιν νὰ ἀναστείλῃ πλήρως ὁ κρατικὸς μηχανισμὸς ἐσωτερικῆς τάξεως, ἀσφαλείας καὶ λειτουργίας τῆς δικαιοσύνης. Τὰ δχανῆ δρικα τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ πληθὺς τῶν λαῶν, αἱ συνεχεῖς ἐπιδρομαὶ τῶν βαρβάρων καὶ ἡ μετ' αὐτῶν συνδεομένη διαρκῆς μετακίνησις τῶν στρατευμάτων, ηγύρουν συνήθως τὰς ληστρικὰς καὶ ἐμ-

1. «Οἱ λεγόμενοι νεωτερικοὶ καὶ θορύβους ἐν τῷ δήμῳ ποιοῦντες, εἰ μὲν ὑπομνησθέντες τοῖς αὐτοῖς ἐπικέντρου, ἔξορίζονται· εἰ δὲ πολλοὺς θορύβους καὶ ἀταξίας ἐποίησαν, καὶ πολλάκις κρατηθέντες καὶ πρότερον κολασθέντες ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἐπέμειναν προπετείας, τυπτόμενοι σφοδρῶς καὶ κουρευόμενοι διηγεκῶς ἔξοριζόσθωσαν· εἰ δὲ οὐχ ὑπεμνήσθησαν πάρα τοῦ ἀρχοντος, ὁπαλίζονται μόνον καὶ ἀπολύνονται, αὐτόθι 40,360.

2. Αὐτόθι 40,366.

3. «Ἐάν τις ἐν πόλει εἰδὼς οἰκήματα ἐμπρήσῃ, ἢ σωρὸν σίτου πλησίον οἰκήματος κείμενον, ἐλεγχόμενος πυρὶ παραδίδοται· εἰ δὲ ἔξω πόλεως τὸ τοιοῦτον διαπράξηται, χειροκοπείσθω», αὐτόθι 40,361.

4. Αὐτόθι 40,361.

5. Αὐτόθι 40,361· 362.

6. Αὐτόθι 40,361.

7. Ἔνθ' ἀνωτ.

8. Ἐπαναγωγὴ 40,360· 361.

πρηστικάς ἐπιθέσεις, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν ἀθόρυβον μετακίνησιν τῶν αἱρετικῶν πρὸς διασπορὰν ἀσεβῶν δογμάτων, διὰ τῶν ὁποίων προσεβάλετο μὲν πρωτίστως τὸ ὄρθοδοξὸν δόγμα, ἀλλ' ἐν συνεχείᾳ ἔξέσπον στάσεις καὶ ἐμφύλιοι σπαραγμοί· 'Ὕπὸ τοιαύτας συνθήκας ἐκλονίζετο ἡ πρὸς τὴν πατρίδα πίστις, δὲν ἡσαν δὲ σπάνιαι καὶ αἱ περιπτώσεις προδοσίας τῆς, εἴτε δὶ' ἀνακοινώσεως εἰς τοὺς ἔχθρους ἔθνικῶν μυστικῶν, εἴτε δὶς πωλήσεως στρατιωτικοῦ ὑλικοῦ, εἴτε δὶ' αὐτομολήσεως¹. 'Ἐν τελευταὶ λοιπὸν ἀναλύσει πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω πράξεις ἐστρέφοντο κατ' αὐτοῦ τοῦ συνόλου καὶ δὶς τοῦτο ἡ ἀναγκαιότης ἐπιβολῆς αὐτηρῶν διὰ τοῦ νόμου κυρώσεων ἐθεωρεῖτο αὐτονόητος.

'Αλλ' ἡ ἐφαρμογὴ τῶν πολιτειακῶν μέτρων πρὸς ἀναστολὴν πολιτικῶν ἐγκλημάτων θὰ ἀπέβαινε ματαίᾳ ἀνευ τῆς παραλλήλου δραστηριότητος τῆς Ἐκκλησίας πρὸς καλλιέργειαν ἀρετῶν διὰ τὴν μεταλλαγὴν τῶν ἡθῶν ἐπὶ εὔρυτέρου διακοινωνικοῦ πεδίου. Οὕτως ἐνῷ ἡ Πολιτεία διὰ τῆς ποινικῆς νομοθεσίας προσπάθει νὰ ἀναχαιτίσῃ τὴν ἔξαρσιν τῆς ἐγκληματικότητος, ἡ Ἐκκλησία διὰ τοῦ ἀγιαστικοῦ καὶ ποιμαντικοῦ τῆς ἕργου ἡγωνίζετο νὰ ἀναμορφώσῃ τὸν πολίτην εἰς συνειδήτὸν Χριστιανόν. 'Ἡ συνάντησις λοιπὸν τῶν δύο ἰδιοτήτων εἰς προσωπικὴν ταυτότητα θὰ ἥδυνατο νὰ ἀποτελέσῃ πλαίσιον διαμορφώσεως τῆς πολιτικῆς ἡθικῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τοῦτο, πλὴν τῆς ἥδη μνημονευθείσης συμβολῆς εἰς τὴν πολιτειακὴν δικαιοσύνην, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Φωτίου ἐστράφη κυρίως πρὸς τὴν συνάντησιν ταυτότητος πιστοῦ καὶ πολίτου διὰ τῆς καλλιέργειας ἀρετῶν καὶ τῆς ἀποφυγῆς κακῶν, αἱ ὁποῖαι ἥδυναντο νὰ προκαλέσουν ἀντικοινωνικὰς ἐκδηλώσεις. 'Ἡ ἑναία προσωπικότης λοιπὸν κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Φωτίου δὲν ἀποτελεῖ πλέον ἀνεύθυνον ἄτομον τῆς λαϊκῆς μάζης, ἀλλ' ὑπεύθυνον ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας Χριστιανὸν πολίτην, ὁ ὅποιος ἐντὸς τῆς πολιτειακῆς κοινωνίας ὑποχρεοῦται εἰς συμμόρφωσιν πρὸς ὡρισμένας θεμελιώδεις ἀρχάς, ἀνευ τῶν ὁποίων εἶναι ἀδύνατος ἡ ἐνότης καὶ ἡ ἐνδοπολιτειακὴ ὄμονοια. 'Ἐκ τῶν ἀρχῶν τούτων τὴν «πολιτικωτέραν» συνιστᾶ ἡ δικαιοσύνη, διότι αἱρονται δὶ' αὐτῆς αἱ ἐκ τῶν ἀδικιῶν ἀντιφάσεις καὶ ἐπιτυγχάνεται ἡ ἔννομος ἴσορροπία τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων.

'Ἡ ἀναγκαιότης τῆς προαναφερθείσης ἴσορροπίας ἐπιβάλλει ἄμεσον δραστηριοποίησιν πρὸς ἐφαρμογὴν τῆς δικαιοσύνης, διάκονος προκύψη διασάλευσις τῆς ἐννόμου τάξεως, διότι ἡ ἐλαχίστη ὀλιγωρία δύναται νὰ προκαλέσῃ ἀνεπανορθώτους πολλάκις ἐπιπλοκάς εἰς τὰς δημοσίας σχέσεις τῶν μελῶν τῆς πολιτειακῆς κοινότητος. Διὰ τοῦτο κατὰ τὸν Φωτίον ἀληθῶς δίκαιος θεωρεῖται ἐκεῖνος, ὁ ὅποιος χωρὶς χρονοτριβάς ἀναζητεῖ τὴν δικαιοσύνην, τὴν ὁποίαν καὶ ἐφαρμόζει, διὰν ἀνακαλύπτῃ². 'Αλλ' ἡ ἐφαρμογὴ τῆς δικαιοσύνης ἀποτελεῖ ἔξισου

σοβαρὸν ἔργον, πρὸς περάτωσιν τοῦ ὁποίου ἐπιβάλλεται νηφαλιότης, ἀκρίβεια καὶ ἀποφυγὴ ὀργῆς ἢ ὑπερβολικοῦ συναισθηματισμοῦ³, διότι ἡ μὲν ὀργὴ δύναται νὰ ὀδηγήσῃ τὸν κρινόμενον εἰς ἀπόγνωσιν⁴, ἡ δὲ ὑπερβολικὴ συμπάθεια ἡ ἐπιδεικνυομένη κατὰ τὴν κρίσιν τῆς παραβάσεως τοῦ συμπαλίτου «έκεινόν τε γὰρ μᾶλλον εἰς κακίαν ὑπαλείψει, καὶ ἐκυτὸν εἰς παραπληγίαν πρᾶξιν καιρὸν ἐπιζητεῖν ἀπελέγχει»⁵.

Περιττὸν νὰ τονίσωμεν τὴν σπουδαιότητα τῆς νηφαλιότητος καὶ τῆς ἀκριβείας, ἀρετῶν αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν ἐγγύησιν πρὸς ἀπόδοσιν τῆς ἰδεώδους δικαιοσύνης. Δι' αὐτῶν δύναται τὶς νὰ συλλάβῃ τὴν ποικιλίαν τῶν περιπτωσιακῶν ἰδιομορφιῶν καὶ νὰ ἀποδώσῃ δὶ' ἐκάστην τὰ προσήκοντα. Οὕτως ἐκ τῆς πολιμορφίας τῶν περιπτώσεων ἀναγόμεθα εἰς πολυμορφίαν δικαιοσύνης, καὶ ἐν δψει τῶν δυσμενῶν διὰ τὴν πολιτειακὴν κοινότητα ἐπιπτώσεων ἐκ τῆς ἀσταθμήτου ἀξιολογήσεως τῶν γεγονότων κατανοοῦμεν τὴν σοβαρότητα τοῦ ἔργου τῆς ἀκριβοῦς ἀποδόσεως τῆς δικαιοσύνης. Χαρακτηριστικῶς ἐπ' αὐτοῦ γράφει ὁ Φώτιος· «τρία ἔστιν ἐν ἀνθρώποις, τιμωρία, ψύγος, ἔπαινος· εἰ βούλει δὲ καὶ εὐεργεσία. 'Αλλὰ τῆς μὲν οἱ πολέμιοι ἄξιοι· ψύγοι δὲ οἱ τὰ μέτρια τῶν πολιτῶν ἀμαρτάνοτες· ἔπαινοι δὲ καὶ εὐεργεσίας οἱ διαφέροντες κατορθώματιν. Εἰ δέ τις εἰς τὴν τῶν πολεμίων τόλμαν καὶ μίμησιν ἔξαχθείη, αὐτὸς καὶ τὴν ἐκείνων ποινὴν εἰς ἔκατον ἐπιστρέψει· δέ τι τούτων ἀμείβων καὶ τὴν διάταξιν ἐπαλλάσσων, οὕτος ἔχθρος τῆς πολιτείας ἢ οἱ πολέμιοι· δέ τε γὰρ τοὺς πολεμίους εὐεργετῶν, προδότης, δέ τε τοὺς φαύλους ἔπαινων τὴν πόλιν ἀνατρέπει· ἐπὶ κακίαν γὰρ παρακαλεῖ τοὺς πολίτας· καὶ δέ τοὺς κατορθοῦντας μὴ τιμῶν εἰς τὴν αὐτὴν ἀκοσμίαν τὴν πολιτείαν καταστρέφει»⁶.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω καταδεικνύουν τὴν κοινωνικὴν ἔκτασιν τῶν συνεπειῶν ἐκ τῆς αὐθαιρέτου ἀποδόσεως τῆς δικαιοσύνης ἐντὸς τῆς πολιτείας καὶ ἐπισημαίνουν τὴν ἀναγκαιότητα ἐπιβραβεύσεως τῆς ἀρετῆς καὶ τιμωρίας τῆς παρανομίας πρὸς διατήρησιν ἴσορροπίας σχέσεων καὶ εὐκοσμίας. Εἰδικῶς διὰ τὴν παρανομίαν ὁ ιερὸς πατὴρ ἀπορρίπτει πᾶσαν ἐπιείκειαν, ἀκόμη καὶ δταν φίλοι εἶναι οἱ παρανομοῦντες. Τοῦτο δὲ διότι οὕτοι ἐκθέτουν τὸν ἐπιδεικνύοντα τὴν ἐπιείκειαν καὶ διὰ τῆς προκαλουμένης κακῆς φήμης γίνονται αἴτιοι νὰ τὸν ἀποστραφοῦν οἱ ἀγαθοὶ ὡς εὐεργέτην τῶν φαύλων⁷.

'Αλλ' ἐὰν ἡ δικαιοσύνη συνθέτη κεφαλαιώδῃ πολιτικὴν ἀρετὴν διὰ τὴν ἀξιο-

1. «Βραδὺς κολάσαι τοὺς ἀμαρτάνοντας· καὶ κρείτων μὲν χρυσίου, οὐκ ἐλάττων δὲ δυναστείας· καὶ κρατῶν μὲν ὀργῆς, οὐχ ἡττώμενος δὲ συμπαθείᾳ», αὐτόθι 6,235.

2. Αὐτόθι 6,243.

3. Αὐτόθι 6,233.

4. Αὐτόθι 6,236-237.

5. Αὐτόθι 6,239.

1. Αὐτόθι 40,361.

2. 'Επιστολαὶ Α' 6,234.

λόγησιν τῶν πράξεων τῶν ἄλλων καὶ τὴν ὁρθὴν τοποθέτησιν ἔναντι αὐτῶν, ἡ σύνεσις καὶ ἡ περίσκεψις ἀποτελοῦν ρυθμιστικὸν παράγοντα τῶν οἰκείων ἐνεργειῶν καὶ πράξεων, διὰ τῶν ὅποιων ἐκδηλοῦται ἔκαστος καὶ θεωρεῖται ὑπεύθυνον μέλος τῆς δεδομένης πολιτικῆς κοινωνίας. Διὰ τοῦτο πρὸς ἀποφυγὴν σφαλμάτων ἐκ βεβιασμένων ἀποφάσεων, καὶ συνεπῶς πρὸς διατήρησιν μακράν τῆς κοινωνικῆς κριτικῆς, ἀπαιτεῖται πρωτίστως σοβαρὰ περίσκεψις¹.

“Ἄλλωστε ἡ διὰ τοῦ τρόπου τούτου καλλιεργούμενη σύνεσις συμβάλλει εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τῆς ἀφροσύνης καὶ τῆς κουφότητος καὶ βοηθεῖ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μετριοφροσύνης ἐνώπιον τῶν ἐπιτυχιῶν καὶ τῶν κατορθωμάτων καὶ τῆς γενναιότητος ἐνώπιον τῶν δυσκολιῶν καὶ τῶν ἀντιξοτήτων². Οἱ κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπον ἐνεργοῦντες, ἀφ’ ἐνὸς μὲν μετριάζουν τὴν κοινωνικὴν ἔκτασιν τοῦ φύσιου, ἀφ’ ἑτέρου δὲ τὰς δυσκολίας «ἀρετῆς ὑπόθεσιν ποιούμενοι, τῷ κράτει ταύτης δυναμοῦσι τὴν γνώμην, καὶ τὸ ἀθυμοῦ ἔξορύζουσι τῆς διανοίας»³. Κατὰ συνέπειαν λοιπὸν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν διὰ αἱ προσωπικαὶ ἀρεταὶ εἰς τὴν κοινωνικὴν τῶν διάστασιν, πλὴν τῶν προσωπικῶν ὀφελειῶν, συμβάλλουν τὰ μέγιστα εἰς τὴν μεταλλαγὴν τοῦ κοινωνικοῦ φρονήματος, ἐπειδὴ καθίστανται παράγοντες ἀναστολῆς τῶν ἀλλοτρίων παθῶν καὶ πρότυπα μιμήσεως.

Βεβαίως αἱ ἀρεταὶ ἀποτελοῦν κόσμημα τῆς ἡθικῆς προσωπικότητος καὶ «ἄριστον ταύτῃ μὴ διαμαρτεῖν, μηδὲ τῆς ὁρθῆς κρίσεως ἀποσφαλῆναι»⁴. ‘Αλλ’ ὑπάρχουν περιπτώσεις κατὰ τὰς ὅποιας ἐξ αἰτίας ποικίλων, ἐνίστε δὲ καὶ ἀσταθμήτων παραγόντων, διαπράττονται σφάλματα καὶ ἐπισυμβαίνουν πτώσεις. Εἰς τοιαύτας περιπτώσεις ὁ ἀληθῶς συνετὸς ὀφείλει ἀμέσως νὰ ἀνανήψῃ μεταχειρίζομενος αὐτὰς ὡς ἐμπειρίαν δι’ ἀποφυγὴν μελλοντικῆς πτώσεως⁵. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἔχομεν ἐκ τῶν πτώσεων θετικὰ ἀποτελέσματα, ἐφ’ ὅσον δι’ αὐτῶν ἐπιτυγχάνεται πρόδος καὶ τελείωσις εἰς τὴν ἀρετήν.

Κατὰ τὴν διδασκαλίαν λοιπὸν τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως ἡ ἀνωτέρω τελείωσις νοεῖται ὡς ταύτισις τῶν ἰδιοτήτων τοῦ πιστοῦ καὶ τοῦ πολίτου. Οὕτω τὴν πολιτικὴν ἡθικὴν ζωοποιεῖ καὶ ἔξευγενίζει ἡ ἐν Χριστῷ ζωὴ τοῦ πιστοῦ, διστις ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ ὑπεύθυνου καὶ ἀγωνιζομένου κατὰ τῆς ἀμαρτίας μέ-

1. Αὐτόθι 6,233-234.

2. «Οἱ ἔμφρονες καὶ εὐσταθεῖς τῶν ἀνθρώπων, κατορθοῦντες μὲν, οὐ φυσιοῦνται, ἀλλὰ μετρίῳ φρονήματι τῆς εὐπραγίας κοσμοῦσι τὸν ὅγκον, καὶ τῶν φθονούντων διαπραΐνουσι τὸ φλεγμαῖνον περιπταίοντες δέ, φέρουσι γενναίως· καὶ τὸ συνενεγθὲν ἀρετῆς ὑπόθεσιν ποιούμενοι, τῷ κράτει ταύτης δυναμοῦσι τὴν γνώμην, καὶ τὸ ἀθυμοῦ ἔξορίζουσι τῆς διανοίας· ίσασι γάρ τὸ ἐφ’ ἐκάτερα τρεπτὸν καὶ ἀστατον καὶ ἀβέβαιον τῶν ἀνθρωπίνων», αὐτόθι 6, 245.

3. ‘Ἐνθ’ ἀνωτ.

4. ‘Ἐπιστολαὶ Α’ 6,243.

5. Αὐτόθι 6,244.

λους τῆς Ἐκκλησίας δύναται νὰ ἐκπροσωπῇ τὸν ὑπεύθυνον καὶ νομοταγῆ πολίτην τῆς Πολιτείας. Καθὼς δὲ ὁ ἰδεώδης βασιλεὺς δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἀσχέτως τῆς ἰδιότητος τοῦ πιστοῦ μέλους τῆς Ἐκκλησίας, οὕτω καὶ ὁ ἰδεώδης πολίτης τῆς βαζαντινῆς Πολιτείας δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἀπιστος, ἀσεβῆς ἢ μακρὰν τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν, διατί ὁ Φώτιος ἀποδίδει τόσην σπουδαιότητα εἰς τὴν ἡθικὴν τελείωσιν τῶν πιστῶν, θεωρῶν αὐτὴν προϋπόθεσιν διὰ τὴν ὁρθὴν ἀντιμετώπισιν τῆς καταλυτικῆς ἐπὶ τῆς ἐνότητος τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας ἴσχυος τῆς ἀμαρτίας, ητὶς ἐπὶ πολιτειακοῦ πεδίου ἐκφαίνεται ὡς ἀντικοινωνικὴ δρᾶσις κατὰ τῆς πολιτικῆς ἐνότητος.

Πρὸς τοῦτο συνιστᾶται, πλὴν τῶν ἀναφερθεισῶν ἥδη θετικῶν μορφῶν ἀρετῆς, ἡ ἀποφυγὴ συγκεκριμένων μορφῶν κακίας ἢ ἀμαρτωλότητος, διὰ τῶν ὅποιων, ἀφ’ ἐνὸς μὲν προσβάλλεται τὸ καινὸν αἰσθημα, ἀφ’ ἑτέρου δὲ διαβιβρώσκεται ἡ ἀκεραιότης τοῦ πιστοῦ-πολίτου καὶ καθίσταται οὗτος ἐστία μολύνσεως ἐντὸς τοῦ σώματος τῆς κοινωνικῆς ἐνότητος, εἴτε αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, εἴτε εἰς τὴν Πολιτείαν. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἀνήκει ὁ θυμός, «ἐκστασις ἐκούσιος καὶ τῶν ἱδίων φρενῶν ἀλλοτρίωσις»¹, πάθος τὸ ὅποιον λόγω τῆς τυφλότητος, τὴν ὅποιαν προκαλεῖ, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀφανίσῃ τὰ πάντα μετὰ τῆς ψυχῆς καὶ νὰ διασπείρῃ εὐρύτατα τὴν φθορὰν καὶ τὸ ὅλεθρον². ‘Ἀναλόγου καταστροφικῆς δράσεως εἶναι καὶ ἡ ὑβρεολογία, ητὶς στρεφομένη κατὰ τῶν ἄλλων καὶ διασύρουσα τὴν τιμήν, τὴν ὑπόληψιν καὶ τὴν προσωπικήν των ἀξίων, οὐδόλως διαφέρει τῶν εἰς αὐτοὺς προκαλουμένων σωματικῶν πληγῶν καὶ καταφερομένων μαστιγωμάτων³. ‘Αναστολὴ τοῦ πάθους τούτου συνιστᾶ πρόληψιν μεγίστων συνεπειῶν καὶ ζημιῶν διὰ τὸ κοινωνικὸν σύνολον, συνεπῶς δὲ ἔμμεσον συμβολὴν εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ἐν τῇ πολιτείᾳ διαπροσωπικῆς ἐνότητος. Μόνη δυνατότης διὰ τὴν ἀναστολὴν τοῦ πάθους τῆς ὑβρεολογίας εἶναι ἡ ἐπίμονος καλλιέργεια καὶ ἀνάπτυξις τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς αἰδοῦς, θεμελιώδῶν πολιτικῶν ἀρετῶν, αἱ ὅποιαι πρὸς οὐσιαστικὴν καρποφορίαν πρέπει πρωτίστως νὰ ἀνακομφώσουν τὸ πρόσωπον καθ’ ἐκατὸν καὶ ἀκολούθως νὰ ἐκφρασθοῦν ἐν σχέσει πρὸς τὸ πλῆθος⁴. Τοιουτοτρόπως ἔχομεν ἀληθῆ σωφροσύνην καὶ δι’ αὐτῆς βεβαίων ἐκδήλωσιν ἀρετῶν διὰ ταυτοχρόνου ἀναστολῆς καὶ συγκρατήσεως λόγων, οἱ ὅποιοι δύνανται νὰ προσβάλλουν τὸν πλησίον καὶ νὰ κλονίσουν τὰς μετ’ αὐτοῦ ἀρμονικὰς διαπροσωπικὰς σχέσεις.

1. Αὐτόθι 6,241.

2. «“Ωσπερ τὸ πῦρ τὴν τρέφουσαν ὅλην ἀφανίζει, οὕτω καὶ ὁ θυμός τὴν ἔχουσαν ψυχὴν κατεσθίει· πολλάκις δὲ καὶ φθορὰν ὀλόκληρον ειργάσαστο», ἔνθ’ ἀνωτ.

3. Φωτιογ., ‘Ἐπιστολαὶ Α’ 6,244.

4. ‘Αρχικῆς ἀρετῆς καὶ τελείας μὴ μόνον τὸ πλῆθος αἰσχύνεσθαι πρὸς τὸ μὴ ἀμαρτάνειν, ἀλλὰ καὶ ἐκατὸν πρὸ τοῦ πλήθους», ἔνθ’ ἀνωτ.

‘Η σπουδαιότης τῶν ἀρμονικῶν σχέσεων διὰ τὸν Φώτιον ἡτο μεγίστη, εἴτε μετὰ τοῦ θρησκευτικοῦ εἴτε μετὰ τοῦ πολιτικοῦ πλαισίου συνεδέοντο αὗται. Διὰ τοῦτο, ὡς εἶπομεν καὶ ἀλλαχοῦ, ὁ ἱερὸς πατὴρ ἡγωνίσθη δι’ ὅλων τῶν δυνάμεων του διὰ τὴν διασφάλισιν αὐτῶν. ‘Η πολιτικὴ ἐμπειρία τοῦ πατριάρχου μετὰ τῶν ποιμαντικῶν γνώσεων ὑπεχρέωνται αὐτόν, ὡς ὑπεύθυνον ἡγέτην, νὰ λαμβάνῃ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν τὰ ἀναγκαῖα μέτρα, προκειμένου νὰ ἀποφευχθῇ πᾶν διὰ τῆς ἡδύνατο νὰ ὑποσκάψῃ τὰς ἀγαθὰς σχέσεις καὶ νὰ διασαλεύσῃ τὴν κοινωνίκην ἐνότητα. Μετὰ τῆς στάσεως ταύτης δύναται νὰ συνδεθῇ καὶ ἡ ἐπισήμανσις τῶν κινδύνων ἐκ τῆς φιλαργυρίας ἡ καλλίτερον ἐκ τῆς ὑπερβολικῆς προσκολλήσεως εἰς τὸν χρυσόν. ‘Ως γνωστόν, ἡ ἀδυναμία αὕτη ὀδηγεῖ συνήθως εἰς συγκρούσεις καὶ ἔριδας, ταραχὰς καὶ μάχας, πολέμους καὶ πολιορκίας¹. «Χρυσὸς ἀπαντα τ’ ἀνθρώπινα στρέφει»². Διὰ τοῦτο ἀπαιτεῖται ἔλλογος ἀντιμετώπισις αὐτοῦ δι’ ἀποφυγῆς τῆς ἄκρας πλεονεξίας καὶ προτιμήσεως τῆς λογικῆς μεσότητος. ‘Η μεσότης κατὰ τὸν ἵερον πατέρα ὀφείλει νὰ ἀποτελῇ ὅδὸν πρὸς ἀξιολόγησιν τῶν πάντων, συνεπῶς δὲ αὕτη συνιστᾶ βασικὴν ἀρετήν³.

‘Ψίστη τέλος πολιτικὴ ἀρετὴ, συνδυάζουσα τὰ φυσικὰ πλεονεκτήματα ἐκάστου μετὰ τῆς πρὸς τὸν πλησίον εὐθύνης, εἰναι ἡ διαρκῆς καὶ οὐσιαστικὴ παντὶ τρόπῳ εὐεργεσία. ‘Η εὐρυτέρα συνειδητοποίησις τῆς εὐθύνης ταύτης εἰναι γνωστὸν διὰ δύναται νὰ μεταλλάξῃ τὴν ὅψιν τῶν κοινωνιῶν καὶ νὰ ισχυροποιήσῃ τὴν ἐσωτερικὴν τῶν ἐνότητα. ‘Αντιθέτως ἀδιαφορία ἡ ἀντιστροφὴ τῶν ὅρων δι’ ἀρνητικῆς στάσεως σημαίνει ἐπιβουλὴν ἔναντι τῆς κοινωνίας καὶ ὅβριν κατὰ τοῦ Θεοῦ. «Οἱ χρώμενοι», λοιπόν, «τοῖς ἐκ φύσεως πλεονεκτήμασιν εἰς πονηρίας ὑπηρεσίαν, ἀλλὰ μὴ πρὸς τὴν τῶν πλησίον εὐεργεσίαν, οὗτοι καὶ τὴν φύσιν φαύλιζουσι, καὶ τῷ δημιουργῷ τὴν περὶ αὐτοὺς φιλοτιμίαν εἰς ὅβριν καὶ ἀχριστίαν περιτρέπουσιν»⁴. Οὕτω βλέπομεν κατὰ ποῖον τρόπον συνδέει ὁ Φώτιος τὴν πολιτικὴν εὐθύνην ἐκάστου μετὰ τῆς ἰδιότητος τοῦ πιστοῦ.

Τὸ περιεχόμενον τῆς πολιτικῆς εὐθύνης δὲν ἀναφέρεται μόνον εἰς τὸ κοινωνικὸν σύνολον τῆς συγκεκριμένης πολιτείας. Συνδέεται ἀδιασπάστως μετὰ

1. Βλ. Φωτίου, ‘Ἐπιστολαὶ Α’ 6,238 σημ., 3.

2. Λύτθοι 6,238.

3. Λύτθοι 6,237. ‘Ἐν προκειμένῳ ὁ Φώτιος δέχεται τὴν κλασσικὴν θέσιν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλ’ ἐπιχειρεῖ σαφῆ σύνθεσιν ταύτης μετὰ τῆς ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου εἰσαγθείσης διαχρονοποίησεως τῆς μεσότητος. Οὗτος ἡ μεσότης νοεῖται ὡς αὐτόνομον μέσον ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὰς ἐκτροπὰς τῶν ἄκρων (πλείσταν βλ. Δ. Τελλινή, ‘Ἡ περὶ μεσότητος διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ἐν Κληρονομίᾳ 1 (1969) 275-284). Πρβλ. Αριστοτελεύτης, ‘Ηθικά Νικομάχ. 2,6, 1107 κ.ε., ἔνθα ἀναλύεται ἡ σημασία τῆς μεσότητος διὰ τὰς ἀρετὰς καὶ ἐπισημείνεται ὁ πιθανὸς κίνδυνος ἐκ μιᾶς γενικεύσεως τῆς μεσότητος εἰς ἐκδηλώσεις κακῶν πράξεων.

4. ‘Ἐπιστολαὶ Α’ 6,237.

τῆς εὐθύνης ἔναντι τοῦ Θεοῦ, ἐκ τοῦ ὅποιου προέρχονται τὰ πάντα καὶ πρὸς τὸν ὅποιον κατευθύνονται. ‘Εντὸς λοιπὸν τῆς θείας δημιουργίας καὶ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ἀσκοῦν οἱ πιστοὶ τὰ πολιτικά των καθήκοντα, ἢτοι βιοῦν ἐνσυνειδήτως τὴν εὐθύνην διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς πατρίδος, σέβονται καὶ τιμοῦν τοὺς ἀρχοντας, συμπειφέρονται πρὸς ἀλλήλους ὡς θὰ ἀνέμεναν τὴν συμπειφορὰν τῶν ἀλλων καὶ καταβάλλουν τὰς ἐκ τῆς θέσεώς των ἀπαιτουμένας προσπαθείας διὰ τὴν εἰρηνικήν, ἡσυχον καὶ ἀσφαλῆ ζωὴν ἐντὸς τῆς πολιτικῆς κοινότητος, εἰς τὴν ὅποιαν ζοῦν.

Συνεπῶς, ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει, ἡ σχέσις πολιτικῆς ἡθικῆς καὶ ἡθικῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, πλὴν τῆς δραγμανικῆς ἐνότητος τῶν ἰδιοτήτων πιστοῦ καὶ πολίτου, ἀποκαλύπτει τὴν κατὰ τὰς προοπτικὰς ἐνότητα τῶν σκοπῶν ‘Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν σχέσει πρὸς τὴν σωτηρίαν καὶ εὐημερίαν τοῦ λαοῦ, δοτις καὶ διὰ τὴν πρώτην καὶ διὰ τὴν δευτέραν εἰναι «λαὸς ἡγιος τοῦ Χριστοῦ καὶ βασιλείου ιεράτευμα»¹. ‘Ο χαρακτηρισμὸς «χριστιανὴ πολιτεία»² ἀποδίδει πλήρως τὴν ἰδεολογικὴν τοποθέτησιν τοῦ μεγάλου πατριάρχου ἔναντι τοῦ προβλήματος τῆς συνεργασίας τῶν δύο ἔξουσιῶν, καὶ ἐκφράζει τὸ διαμορφωθὲν καὶ ἐπικρατοῦν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην πνεῦμα, ἐφ’ ὅσον τὸ περιέχον τὸν χαρακτηρισμὸν κείμενον τῆς ‘Ἐπαναγωγῆς ἀπηγεῖ ὡς δημόσιον ἔγγραφον διὰ τῆς γλώσσης καὶ τῆς γραφίδος τοῦ Φωτίου καὶ τὰς συγχρόνους του πολιτικὰς (ἀυτοκρατορικὰς) ἀπόψεις³.

Τὸ κοινὸν ἐνδιαφέρον λοιπὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς ἔξουσίας διὰ τὸ αὐτὸν ἀντικείμενον, τὸν πιστὸν-πολίτην, μαρτυρεῖ οὐσιαστικὴν συνεργασίαν τῶν ὡς ἔξουσιῶν, αἱ ὅποιαι παρὰ τὴν διακεκριμένην σφαῖραν δικαιοδοσίας καὶ ἐπιτροπῆς περιχωροῦν πολλάκις ἀμοιβαίως ἡ μία εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς ἐτέρας, ἀλλὰ βεβαίως χάριν τῆς εὐεργεσίας τῶν πιστῶν-πολιτῶν. Κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς περιχωρήσεως ταύτης ἡ πολιτικὴ εὐθύνη συνιστᾷ μέριμναν καὶ τῆς ‘Ἐκκλησίας, ὡς ἡ χειραγωγία τοῦ λαοῦ εἰς τὴν θεογνωσίαν καὶ τελεότητα καθήκον τοῦ πολιτικοῦ ἀρχοντος⁴. Βεβαίως ἡ περιχώρησις αὕτη δὲ δύναται νὰ δικαιολογήσῃ ὑπερβάσεις εἰς περιοχὰς τῆς ἀποκλειστικότητος, ἀλλ’ εἰδικῶς διὰ τὴν περιοχὴν τῆς πολιτικῆς ἡθικῆς, ἐφ’ ὅσον κινεῖται ἐντὸς τῶν πλαι-

1. Λύτθοι 150, 487. Βλ. καὶ Φωτίου, ‘Ἐπαναγωγὴ’ 3,242: «Τῆς πολιτείας ἐκ μερῶν καὶ μορίων ἀναλόγως τῷ ἀνθρώπῳ συνισταμένης, τὰ μέγιστα καὶ ἀναγκαιότατα μέρη βασιλεύεισται καὶ πατριάρχης. διὸ καὶ ἡ κατὰ τὴν ψυχὴν καὶ σῶμα τῶν ὑπηκόων εἰρήνη καὶ εὐδαιμονία βασιλείεις ἐστὶ καὶ ἀρχιερεωσύνης ἐν πᾶσι ὁμοφροσύνῃ καὶ συμφωνίᾳ».

2. Προοίμιον ‘Ἐπαναγωγῆς’, σ. 239.

3. Βλ. *Jus Graecoromanum*, Νομοθεσία Ἰσαύρων καὶ Μακεδόνων, *Epanagoge Legis*, C. E. Z. v. LINGENTHAL, XIII.

4. Βλ. Φωτίου, ‘Ἐπιστολαὶ Α’ 6,220.

σίων τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, ἐπιβάλλεται ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας καθ' διὰ τρόπου ἀπαιτεῖται ἐκ τῆς πολιτικῆς ἔξουσίας ἐπαγρύπνησις διὰ τὴν διασφάλισιν εἰρήνης καὶ εὐημερίας, βασικῶν προϋποθέσεων διὰ τὴν τελείωσιν τῶν πιστῶν.

Προτείνων οὕτως ὁ Φώτιος λύσεις εἰς θέματα πολιτικῆς ἡθικῆς συμβάλλει, κατὰ τὸν Ισχύοντα βυζαντινὸν τρόπον συνεργασίας τῶν δύο ἔξουσιῶν, εἰς τὴν εἰρηνικωτέραν συμβίωσιν τῶν πολιτῶν. Ἀλλ' οὗτοι, ὡς πιστοί, ἀποτελοῦν καὶ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, συνεπῶς δὲ δέχονται τὰ δόγματα, τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς καὶ τὰς ἔξ αὐτῶν ὑποδείξεις ὡς κανόνα ζωῆς. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἡ ἐπιδιωκομένη διὰ τῆς πολιτικῆς ἡθικῆς τοῦ Φωτίου ἐνδοπολιτειακὴ ἐνότης καὶ ἀρμονία σχέσεων ἐκφαίνεται ὡς καρπὸς πίστεως καὶ συνεπείας πρὸς τὸ ὅρθοδοξον δόγμα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἡ ἔξαρτησις τῆς ἐνδοεκκλησιαστικῆς πραγματικότητος ἐκ τῆς τριαδικῆς κοινωνίας τῶν θείων προσώπων ἀποτελεῖ προϋπόθεσιν, ἐπὶ τῆς ὥποιας οἰκοδομεῖται ἡ κοινωνικὴ διδασκαλία τοῦ Μεγάλου Φωτίου. Αὕτη τοποθετεῖται εἰς ἐπίπεδον διαπροσωπικῶν σχέσεων, ἔνεκα δὲ τούτου ἀποκτᾶ ἰδιαιτέρων σπουδαιότητα, διότι ἀναφέρεται εἰς τὰς ἐντὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος σχέσεις τῶν ἐν Χριστῷ ἀναγεννηθέντων προσώπων. Καθὼς δὲ ἡ τελεία καὶ ἀνιδιοτελῆς ἀγάπη ἀποτελεῖ αἰτίαν καὶ ἔκφρασιν τῆς τριαδικῆς ἐνότητος, οὕτω καὶ ἡ προβολικὴ βίωσίς της ἐντὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας ἀποκαλύπτει τὴν ἐνότητα τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ. Ἐνότης λοιπὸν καὶ ἀγάπη ἀποτελοῦν ἀδιασπάστους μεταξύ τῶν ἐννοίας, διὰ τῶν ὥποιων ἔκφράζεται ἡ ζῶσα δργανικότης τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας.

Ἡ ἐνότης βιοῦται ὡς συλλογικότης, ἐντὸς τῆς ὥποιας κοινωνοῦν ἀλλήλων αἱ συγκεκριμέναι προσωπικότητες ἕνευ κινδύνου μεταπτώσεως εἰς ἀπρόσωπα μέλη ἀνωνύμου ὄμαδικότητος. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐνότης ἐκφαίνεται ὡς κοινωνία θελήματος, ἐνεργειῶν, πίστεως καὶ ἀγάπης. Ἐντὸς τῆς ἀγάπης ἔξ ἄλλου ἀποκαλύπτονται δυναμικὰ στοιχεῖα διαλλαγῆς, διὰ τῶν ὥποιων αἴρονται αἱ ἐκ τῆς ἀμαρτίας κοινωνικαὶ ἀντιφάσεις. Οὕτως ἀποκαθίστανται αἱ σχέσεις τῶν πιστῶν μετὰ τῶν συνανθρώπων τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ μετὰ τοῦ ζῶντος ἐν Τριάδι Θεοῦ ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς «ἄνωθεν υἱοθεσίας».

Ἡ σπουδαιότης τῆς ἀγάπης διὰ τὴν ἀρμονικὴν λειτουργίαν τῶν ἀνωτέρω σχέσεων, ὡς καὶ διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐνότητος χαρακτηρίζει ἐν τῷ συνόλῳ τὰ κείμενα τοῦ Μεγάλου Φωτίου. Ὁ μέγας οὗτος πατὴρ διακρίνεται ἰδιαιτέρως διὰ τὴν ἐμμονήν του εἰς τὰς προϋποθέσεις βιώσεως καὶ διαφυλάξεως τῆς ἐνότητος, πρὸς τοῦτο δὲ τονίζει ἰδιαίστως τὴν σχέσιν τῆς ἀγάπης μετὰ τοῦ δόγματος. Ἡ σχέσις αὕτη εἰς τὴν ὅρθοδοξον παράδοσιν ἔκφράζεται ὡς ἐνότης, κατὰ τὴν ὥποιαν μετὰ τοῦ ὅρθου δόγματος συνδέεται τὸ ὅρθον ἡθος, ἐνῷ ἀντιθέτως ἀπόκλισις ἐκ τοῦ ὅρθου δόγματος συνεπάγεται ἀπόκλισιν ἐκ τοῦ ὅρθου ἡθους. Ἡ ὅρθη λοιπὸν πίστις, ὡς βιωματικὴ συμμόρφωσις πρὸς τὸ ὅρθοδοξὸν δόγμα, ἀποτελεῖ μοναδικὴν ἐγγύησιν διὰ τὴν ὅρθην ἔκφρασιν τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης. Τοῦτο διαπιστοῦται οὐ μόνον κατὰ τὴν μορφολογικὴν ἔξέτασιν τῶν κοινωνικῶν τάσεων, συμβόλων, ἰδεῶν καὶ ἀξιῶν ἐντὸς τῶν συγκεκριμένων πλαισίων τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, ἀλλ' ἐπίσης

καὶ κατὰ τὴν θεολογικὴν ἀναφορὰν τῆς πολιτικῆς ἔξουσίας εἰς τὸν ἐν Τριάδι Θεόν.

Εἰς τὰ πλαισια τῆς ἀναφορᾶς ταύτης ἡ πολιτικὴ ἔξουσία ἐκπροσωπεῖ ἐν τῷ κόσμῳ τὴν δεσποτείαν τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ καὶ κατὰ συνέπειαν ὑπέχει ἔναντι αὐτοῦ μεγίστην εὐθύνην διὰ τὴν εἰρήνην, ἀσφάλειαν, εὐνομίαν καὶ εὐημερίαν τῶν ὑπηκόων. Ἡ ἀναγκαιότης λοιπὸν τῆς πολιτικῆς ἔξουσίας, ἔνεκα τῆς ἴδιότητος τοῦ ἀνωτάτου πολιτικοῦ ἀρχοντος ὡς ρυθμιστοῦ τῶν ἐνδοπολιτειακῶν σχέσεων καὶ τῆς κοινωνικῆς εὐρυθμίας, θεωρεῖται αὐτονότητος. "Ἐνεκα τούτων τὸ πρόσωπον τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος περιεβλήθη διὰ μεγίστης λαμπρότητος, κατέστη δὲ οὗτος «έπισημότατος ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ», καὶ διὰ τῆς ἀναδεχομένης «ἐκ τοῦ Θεοῦ» εὐθύνης διὰ τὴν κατὰ τὸ σῶμα εἰρήνην καὶ εὐδαιμονίαν τοῦ λαοῦ ἀπεδείχθη μέγιστον καὶ ἀναγκαιότατον μέρος τῆς πολιτείας ὡς καὶ ὁ ἀρχιερεὺς.

"Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω καθίσταται φανερὸν ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Μεγάλου Φωτίου ἀποκτῆται ἰδιαιτέρων ἐπικαιρότητα, ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ τὰς διομολογιακὰς σχέσεις τῆς συγχρόνου ἐποχῆς κατόπιν τοῦ ἀρξαμένου διαλόγου, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τὴν ὄρθοδοξον θεώρησιν τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων ἐντὸς τῶν πλαισίων ἐρεύνης τῆς Θρησκευτικῆς Κοινωνιολογίας.

Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἡ προσωπικὴ ζωὴ καὶ ἡ ἰδεολογικὴ τοποθέτησις τοῦ μεγάλου πατριάρχου, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν διακήρυξιν τῶν ὄρθοδοξῶν θέσεων, δεικνύουν ὅτι ἐκ τῆς ἴδιότητος τοῦ πιστοῦ μέλους τῆς ἐν Χριστῷ κοινωνίας ὑποχρεούμεθα εἰς βίωσιν καὶ ἀσκησιν τῆς ἀγάπης. Τοῦτο δμως οὐχὶ ἀπλῶς ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, εἰς τὴν ὅποιαν ζῶμεν, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς αὐτῆς εἰς περιοχάς, ἐνθα ἐπικρατεῖ ἄγνοια καὶ πλάνη. Σκοπὸς τῆς ἱεραποστολικῆς ταύτης ἔξόδου εἶναι ἡ συνάντησις μετὰ τῆς «εἰκόνος» τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀποκάλυψις τῆς θείας ἀληθείας. Ἡ διακοινωνικὴ αὕτη προέκτασις τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης συνιστᾷ κεφαλαιώδη εὐθύνην τῆς Ὁρθοδοξίας, τῆς ὅποιας χαρακτηριστικὸς ἐκπρόσωπος ὑπῆρξεν ὁ Φωτιος. Ἡ ἐκδήλωσις δμως τῆς ἀγάπης ὑπὸ τοῦ μεγάλου πατριάρχου πρὸς σχισματικούς, αἱρετικούς ἢ ἀλλοιοθήσους ἐπραγματοποιήθη, καὶ τοῦτο ἐνέχει τὴν μεγαλυτέρων σπουδαιότητα, ἀνευ καὶ τῆς ἐλαχίστης ἀποκλίσεως ἐκ τοῦ ὄρθοδοξου δόγματος.

Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ἡ ὅλη θεώρησις τῆς ἡθικῆς συνοχῆς καὶ δικαιοκῆς διαρθρώσεως τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Φωτίου μαρτυρεῖ ὅτι αὗται ἐν τῇ Ὁρθοδοξῷ ἐκκλησίᾳ δὲν δύνανται νὰ νοηθοῦν ἀνεξαρτήτως τῆς συνεχοῦς ἀναφορᾶς εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν δόγμα. Κατὰ συνέπειαν, οἰαδήποτε κοινωνιολογικὴ μελέτη τούτων ἐντὸς τῶν ὄρθοδοξῶν πλαισίων ὀφείλει νὰ πραγματοποιηθῇ ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὄρθοδοξον δόγμα, ἐφ' ὅσον

μάλιστα αἱ ἀρχαὶ, ἐπὶ τῶν ὅποιων θεμελιοῦνται αἱ εἰρημέναι σχέσεις, ἐκφράζουν ἀναφορὰν εἰς αἰώνιον πρότυπον, τὴν τριαδικὴν κοινωνίαν.

'Ἡ ἀναφορὰ λοιπὸν εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν δόγμα θεωρεῖται κεφαλαιώδης δι' ὅλα τὰ πεδία μελέτης τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων. "Ανευ τῆς ἀναφορᾶς ταύτης εἶναι οὐσιαστικῶς ἀδύνατος ἡ κατανόησις τῆς ὄρθοδοξου κοινωνικῆς πραγματικότητος. Οὕτως ἡ ἀρμονικὴ ἐνότητης ὄρθοδοξου δόγματος καὶ ηθους, ἥτοι πίστεως καὶ ἀγάπης, καθίσταται θεμέλιον καὶ ρυθμιστής πάσης κοινωνικῆς σχέσεως ἐπὶ ἀνθρωπίνου καὶ θεανθρωπίνου πεδίου. Ἡ ἐνότης δὲ αὕτη κατὰ τὸν Μέγαν Φώτιον ἐγκλείει τὰς προοπτικὰς τῶν δεσμῶν τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας καὶ καθίσταται ἐντὸς τῶν πλαισίων αὐτῆς ἰδεῶδες, «έπει πασῶν ἀρίστη κοινωνία ἡ κοινωνία τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀληθοῦς ἀγάπης».

THÉOLOGIE ET RELATIONS INTER-PERSONNELLES
SELON PHOTIUS

RÉSUMÉ

Dans la présente thèse, sous le titre "Théologie et relations inter-personnelles selon Photius", on analyse en général l'unité particulière entre le dogme et la morale, ainsi que ses incidences et ses conséquences, qui en découlent sur la vie sociale des fidèles.

La recherche la plus spécifique du sujet se réalise:

1. Par l'investigation systématique des relations des personnes divines dans la Sainte Trinité, et cela car ces personnes divines donnent le modèle de la communion idéale. Sur les données et les présuppositions de cette communion se fonde la cause de la révélation de la Divinité, qui par la création attire la créature "selon son image" en communion divino-humaine dans la relation de la "filiation divine".

2. Les conséquences sociales de la chute constituent un autre point de la présente recherche, par laquelle on essaie de mettre en valeur les éléments anti-sociaux du péché. Cette évaluation se fait en relation avec les possibilités fournies par le mystère de la régénération pour la réliaison de l'homme en communion avec Dieu.

3. L'analyse des relations des membres de la société chrétienne, en comparaison avec les autres formes non-chrétiennes de cohabitation sociale, constitue la suite de la recherche pour la vérification des bases sociales, sur lesquelles fut fondée l'Église.

4. Dans la dernière étape de la présente thèse, on essaie d'exposer quelques précisions sur certains points de la théologie politique de Photius. Selon cette théologie et conformément au schéma des relations entre l'Église et l'État en Byzance, le chef d'État possède non seulement la responsabilité législative et politique, en vue de l'unité civile, mais aussi la responsabilité spirituelle pour le perfectionnement des citoyens-fidèles, conformément à la dépendance fondamentale de la morale et des relations inter-personnelles du dogme orthodoxe.

L'ecclésiologie de Photius en principe constitue un effort d'explication de l'unité dans l'Église et des relations inter-personnelles en elle,

selon l'expression du dogme trinitaire et la distinction orthodoxe des personnes divines de la Trinité étant communion entre elles. Dans ce cas, l'unité accentuée constitue la position essentielle de la théologie orientale, qui projette cette unité comme caractéristique de la communion trinitaire. Ainsi la communion trinitaire devient le modèle de la communion des fidèles dans l'Église, qui, en tant qu'unité du corps du Christ, se rapporte par l'amour au prototype indiqué par l'unité trinitaire. Par conséquent, la communion en Christ constitue une image et une forme de la communion trinitaire et vers laquelle elle se porte eschatologiquement.

A cause de l'unité, dans la communion trinitaire, les personnes ne sont pas anéanties, mais elles se révèlent en communion d'amour et d'identité de volonté, d'énergie, de puissance, d'autorité et de maîtrise, comme une Divinité et en même temps comme une communion des trois hypostases distinctes. D'après cette expression, il est possible d'expliquer aussi l'unité des fidèles dans l'Église, lesquels, alors qu'ils constituent les membres du corps unique du Christ, conservent en même temps leur indépendance et leur propre personnalité.

Selon l'interprétation ci-dessus, Photius fixe la position de la tradition orthodoxe par rapport à celle de l'Occident, mais en désirant accentuer l'unité du dogme avec la morale et avec la vie des fidèles en général, il présente comme modèle de la communion des fidèles l'unité trinitaire, à laquelle se rapporte finalement la société des hommes fondée par la grâce de Dieu. Le dogme, par conséquent, se lie immédiatement avec la vie des fidèles et fonde les relations inter-personnelles d'après le type des relations divines dans la Sainte Trinité. Dans ces relations, la "Bonté Suprême" dans sa forme parfaite et désintéressée constitue la puissance dominante. De cette manière se révèle l'unité du dogme et de la morale, d'où la nécessité essentielle de l'existence d'une communion de foi et d'amour, que Photius pose comme base pour la création de la "meilleure société".

La persistance du saint père à la présupposition ci-dessus se lie étroitement avec la tradition patristique en général, selon laquelle l'inconséquence de la morale envers le dogme orthodoxe constitue une chute morale, c'est-à-dire un péché. La déviation du dogme orthodoxe, d'ailleurs, constitue une erreur dogmatique, c'est-à-dire une hérésie. Dans le second cas, il se trouve parfois que les suites morales, au sujet de la vie des personnes écartées du dogme orthodoxe, ne sont pas évidentes au début, et cela seulement pour peu de temps, jusqu'à ce que les dernières bases de la moralité, retenues par la foi, soient ébranlées. De cela, il

est démontré, d'une part, que le résultat dans les deux cas est l'éloignement de Dieu, et d'autre part, que la déviation morale ne peut être entendue indépendamment de l'attitude négative de la personne deviée devant la vérité divine. La morale, par conséquent, se relie avec le dogme, dont elle se nourrit. D'après cela la "meilleure société" ne peut exister sans la coexistence du dogme juste et de la vraie morale.

Ce point de départ éclaire l'attitude particulière de Photius à l'égard du surcroit latin du "Filioque". Ici, Photius ne voit pas seulement l'altération du dogme trinitaire, mais aussi celle de l'ordre dans l'Église, qui édifie et règle les relations entre les fidèles. Photius considère l'égarrement moral des Pauliciens, après l'abandon de l'Église et l'altération des dogmes orthodoxes, comme caractéristique de ce cas.

D'ailleurs, selon la doctrine du grand patriarche, les relations inter-personnelles ne constituent pas simplement l'expression d'une cohérence sociale des membres d'une totalité donnée, mais la communion de foi et d'amour des personnes renées en Christ dans l'Église maintenue par l'Esprit Saint. Plénitude et fruit de cette unité de l'Église constitue la sortie pour l'évangélisation des frères, qui vivent dans l'erreur et dans l'ignorance. Or pour Photius l'évangélisation consiste, excepté la foi, une manifestation d'amour envers les frères éloignés aussi.

La rencontre avec ces frères dans l'Église découvre la dimension oecuménique des relations inter-personnelles chrétiennes. Plus spécialement les relations inter-personnelles unies avec le dogme ont pour but la levée des contradictions sociales, dérivant du péché, afin de vivre l'amour avec le prochain, d'exercer la vertu et de perfectionner les membres de la société chrétienne par l'imitation du Père céleste.

Or, toute négation ou tout éloignement du dogme orthodoxe constitue un reniement de la manière orthodoxe des relations inter-personnelles, qui découlent de ce dogme. Mais cela révèle aussi l'intention de troubler l'unité de la société chrétienne. Ce point de vue justifie complètement l'attitude de Photius envers les prétentions dominatrices de Rome par le renouvellement des conceptions concernant la primauté, ainsi qu'envers la théologie occidentale en général, qui par ses innovations successives et principalement par le "Filioque", menaçait de renverser la structure dogmatique de la théologie orthodoxe.

La période du pouvoir patriarchal de Photius, comme une période de reconstitution intérieure de l'Église et de l'État après la crise de l'iconoclasme, se distingue par son activité croissante de tous les éléments administratifs et civilisateurs. En outre, un résultat immédiat de cette

activité fut, en dehors de ladite renaissance des lettres et des études humanistes, la réorganisation et l'assainissement du mécanisme d'État, l'instruction du clergé, l'équipement et la reconstitution des grands centres monastiques, ainsi que l'assurance des bases pour le commencement des missions aux Slaves. Ces éléments constituent une expression de dynamisme, d'autarcie, de compréhension et de vigueur pour les deux pouvoirs en collaboration. Ces pouvoirs selon le système de l'alliance byzantine "συναλληλία", ont coopéré à la sauvegarde des présuppositions nécessaires pour le perfectionnement et le salut des citoyens-fidèles.

Nous voyons donc en Byzance la formation d'une théorie politique particulière, d'après laquelle le pouvoir politique suprême, représentant sur la terre la domination trinitaire "τριαδική δεσποτεία", est obligé d'assurer la paix, la sûreté et le juste traitement pour le perfectionnement des citoyens-fidèles en relation avec les moyens fournis par l'Église.

On peut constater ici, d'une part une relation et une communication entre les deux pouvoirs, et d'autre part une exaltation de la responsabilité spirituelle du porteur du pouvoir politique vis-à-vis des citoyens. Cette responsabilité émanant de la conception au sujet de la provenance du pouvoir politique, révèle la grandeur de l'importance, que Photius attribue à l'oeuvre de l'empereur. En parlant donc des relations inter-personnelles dans une période d'une intense collaboration et d'une interférence mutuelle des deux pouvoirs, nous ne pouvons ignorer l'étude des éléments particuliers du pouvoir politique, avec lesquels celui-ci travaille parallèlement à l'Église en faveur de l'unité des citoyens-fidèles. Cela dit, parce que les éléments ci-dessus composent d'après Photius l'idéal du souverain chrétien. Mais cet idéal constitue fondamentalement une synthèse des vertus chrétiennes particulières, qui, comme il est connu, s'entendent inséparablement liées avec la foi vivante.

Ainsi la foi devient aussi un facteur régulateur dans le cas des relations inter-personnelles entre le souverain et ses sujets. De cette façon l'unité harmonieuse du dogme et de la morale, autrement dit de la foi et de l'amour, contient les perspectives des liens de la société chrétienne. Cette unité devient aussi l'idéal sur le plan de la société chrétienne, parce que "de toutes les sociétés la meilleure est la société de la foi et de l'amour vrai".

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ, Σ., «Filioque, Ἡ σημασία τῶν θεολογικῶν διαφορῶν διὰ τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας», ἐν Περὶ Ἀγίου Πνεύματος, Εἰσηγήσεις, Αθῆναι 1971, σσ. 33-50.
- ΑΗΡWEILER, H., «Sur la carrière de Photius avant son patriarchat», ἐν BZ 58(1965) 348-363.
- ΑΜΑΝΤΟΥ, K., Ιστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, 2 τόμοι, Αθῆναι 1953.
- ΑΜΑΝΝ, E., «Photius», ἐν DTC 12², 1536-1604.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ I., Οἱ Παναγιανοί, Αθῆναι 1959.
- «Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Κωνσταντίνου - Κυρίλλου εἰς τὴν χώραν τῶν Χαζάρων», ἐν Ἐκκλησίᾳ 43(1966) 425-436.
- «Ἡ κατάστασις τῆς παιδείας εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ θ' αἰῶνος», ἐν Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἔσχτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι, Θεσσαλονίκη 1966, τόμ. 1, σσ. 31-77.
- ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, X., Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία ἐξ ἐπόψεως ὁρθοδόξου, Θεσσαλονίκη 1964.
- ΑΝΓΕΛΟΥ, D., «Affermissement et fondements idéologiques du pouvoir royal en Bulgarie Médiévale», ἐν Βυζαντιὰ 3(1971) 17-27.
- ΒΑΛΕΤΤΑ, I., Φωτίου τοῦ αρχιεπισκόπου καὶ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐπιστολά, αἱς δύο τοῦ αὐτοῦ παρήργηται πονημάτια, Λονδίνον 1864.
- ΒΑΡΔΥ, G., «Monarchianisme», ἐν DTC 10², 2193-2209.
- «Théophile d'Antioche», ἐν DTC 15¹, 530-536.
- ΒΑΡΚΕR, E., Greek Political Theory: I Plato and his Predecessors, London 1918.
- ΒΑΡΟΝΙ, V., «Colère», ἐν Dictionnaire Encyclopédique de la Bible, Valence-sur-Rhone 1956, 1, 218-219.
- ΒΑΡΟΝΙUS, C., Annales Ecclesiastici, cum historico-chronologica P. Antonii Pagii, Lucae 1738-1759.
- ΒΑΣΤΙΔΕ, R., Le prochain et le lointain, Paris 1970.
- ΒΕCK, H., Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959.
- ΒΕΡΔΙΑΕFF, N., De la destination de l'homme, Essai d'éthique paradoxale, Paris 1935.
- ΒΛΑΣΧΚΕ, S., Der Zusammenhang der Familien-und Gütergemeinschaft der platonischen «States» mit dem politischen und philosophischen System Platons, Berlin 1893.
- ΒΟΕΗΜΕR, I., «Zorn», ἐν Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft 44(1926) 320-322.
- ΒΟΥΤΗΟΥL, G., Traité de Sociologie, Paris 1959.
- ΒΟΥΡΚΗΑRDΤ, J., Die Zeit Constantins des Grossen, Leipzig 1898.
- ΧΡΗΣΤΟΥ II., Ἡ κουρονιολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Αθῆναι 1951.
- «Ἐπιδιώξεις τῆς ἀποστολῆς Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου εἰς τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην», ἐν Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἔσχτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι, Θεσσαλονίκη 1966, τόμ. 1, σσ. 3-21.

- «Ο βασιλεὺς καὶ ὁ λερένς εἰς τὸ Βυζάντιον», *'Ανάτυπον ἐκ τῆς Κληρονομίας* 3 (1971) A'.
- 'Εκκλησιαστική Γραμματολογία, Πατέρες καὶ θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ, A', Θεσσαλονίκη 1971.
- CHRISTOU, P., «The Missionary Task of the Byzantine Emperor», ἐν *Βυζαντίῳ* 3 (1971) 279-286.
- CLÉMENT, O., «Τριάς ἡ ἐν Μονάδι», ἐν *Τρία δοκίμια περὶ Ορθοδοξίας*, Αθῆναι 1962.
- CONSTANTELOS, D., *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Jersey 1968.
- CORSEN, P., *Monarchianische Prolog zu den vier Evangelien*, Leipzig 1896.
- CÜBEL, R.-NÜEGG, A., «Zorn Gottes», ἐν *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, Leipzig 1908, 21, 719-722.
- DAHLBERG, B., «Anger», ἐν *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, New York 1962, 1, 135-137.
- DARROUZÈS, J., «Deux lettres inédites de Photius aux Arméniens», ἐν *Revue des Études Byzantines* 29 (1971) 137-181.
- DEMAN, Th., «Péché», ἐν *DTG* 12¹, 140-275.
- ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Π., 'Η πίστις τῆς ἀρχαῖας Ἐκκλησίας ὡς κανὼν ζωῆς καὶ ὁ κόσμος', Αθῆναι 1959.
- 'Αθανασία τῆς ψυχῆς», ἐν *ΘΗΕ* 1, 503.
- DENZINGER, H. - SCHÖNMETZER, A., *Enchiridion Symbolorum Definitionum et Declarationum de rebus fidei et morum*, Barcelona 1963.
- DESROCHE, H., «Église d'Occident et Église d'Orient», ἐν «Religions» Encyclopédie Thématique Weber, Paris 1973.
- DÖLGER, F., *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, I/1-3 München-Berlin 1924-1932· I/4 München 1946.
- DOUCHEV, I., *Iz starata bulgarska knjinina II*, Sofia 1943.
- «Die Responsa Nicolai I Papae ad consulta Burgarorum als Quelle für die bulgarische Geschichte», ἐν *Festschrift der Haus-, Hof- und Staatsarchiv*, I, Wien 1949.
- «Au lendemain de la conversion du peuple Bulgare, L'épitre de Photius», ἐν *Mélanges de science religieuse* 8 (1951) 211-226.
- DUTHILLEUL, P., *L'évangélisation des Slaves, Cyrille et Méthode*, Paris 1963.
- DUVEAU, G., *Sociologie de l'utopie*, Paris 1961.
- DVORNÍK, F., *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Praha 1933.
- «Le second schisme de Photius, Une mystification historique», ἐν *Byzantium* 7 (1933) 425-474.
- *The Patriarch Photius - Father of the Schism or Patron of Reunion*, Report of the Proceedings at the Church Unity Week, Oxford 1942.
- *The Photian Schism, History and Legend*, Cambridge 1948.
- *Byzance et la primauté romaine*, Paris 1964.
- EICHRODT, W., «Zorn Gottes im A.T.», ἐν *Die Religion in geschichte und Gegenwart*, Tübingen 1962, 6, 1930-1931.
- *Theologie des Alten Testaments*, Stuttgart 1957.
- ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, A., 'Ο κοινωνικός βίος τῶν ἀνθρώπων, Θεσσαλονίκη 1930.
- EVDOKIMOV, P., *L'esprit saint dans la tradition orthodoxe*, Paris 1969.
- FICHTNER, J.-GRETHER, O., «Der Zorn Gottes im A.T.», ἐν *Theologisches Wörterbuch zum N.T.*, (Begründet von Gerhard Kittel), Stuttgart 1954, 5, 395-413.

- GEANAKOPLOS, D., *Byzantine East and Latin West*, Oxford 1966.
- ΓΕΡΑΕ, Γ., 'Ο Φώτιος ἐν τῷ σχίσματι', Αθῆναι 1900.
- GERLAND, E., «Photius und der Angriff der Russen auf Byzanz», ἐν *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* 6, B 11 (1903) 718-722.
- ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ, Λ., «Βυζάντιον, Ἐργον εὐαγγελισμοῦ», ἐν *ΘΗΕ* 4, 19-58.
- ΓΙΕΒΤΙΤΣ, Α., «Δύγμα καὶ ηθος εἰς τὴν ὁρθόδοξον παράδοσιν», ἐν *Θεολογία* 39 (1968) 175-191.
- GROSS, J., *Entwicklungsgeschichte des Erbsündendogmas*, München 1963.
- GRUMEL, V., «Y eut-il un second schisme de Photius?», ἐν *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 12 (1933) 432-457.
- HAUSHERR, I., «Dogme et spiritualité orientale», ἐν *Revue d'Ascétique et de Mystique* 23 (1947) 3-37.
- HAMELL, P., «Monarchianism», ἐν *NCE* 9, 1019-1020.
- HARKIANAKIS, St., «Die Stellung des Kaisers in der byzantinischen Geistigkeit, dogmatisch gesehen», ἐν *Βυζαντίῳ* 3 (1971) 45-50.
- HEFELE, C.-J., *Conciliengeschichte*, 8 τόμοι, Freiburg 1873-1887 (καὶ γαλλικὴ μετάφρασις *Histoire des Conciles*, 11 τόμοι ὑπὸ H. LECLERCQ, Paris 1907-1952).
- HERGENRÖTHER, J., «Theologia polemica Photii contra Latinos», ἐν *Tübinger theolog. Quartalschrift* 4 (1858) 607 κ.ε.
- *Photius, Patriarch von Konstantinopel*, 3 τόμοι, Regensburg 1867-1869.
- HIEROMOINE, P., (PAUL L'HUILLIER), «Le saint patriarche Photius et l'unité chrétienne», Extrait du *Messager de l'Exarchat du Patriarchat de Russie en Europe Occidentale* 22 (1955) 92-110.
- HUNGER, H., *Prooimion, Elemente des byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wien 1964.
- ISAAC, J., *La genèse de l'antisémitisme*, Paris 1956.
- ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, B., 'Η κανὴ ἐντολὴ τῆς ἀγάπης καὶ ὁ ὅμοιος αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου', Αθῆναι 1958.
- JAGER, J., *Histoire de Photius*, Paris 1844.
- JANIN, R., *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin* 1, 3, *Les Églises et les Monastères*, Paris 1953.
- JANVIER, E., *Exposition de la morale catholique*, Paris 1907-1908.
- JUGIE, M., *Theologia Dogmatica Christianorum Orientalium*, 5 τόμοι, Paris 1926 κ.ε.
- «Péché originel dans l'Église Grecque après Saint Jean Damascène», ἐν *DTG* 12¹, 606-624.
- «Schisme Byzantin», ἐν *DTG* 14¹, 1312-1401.
- ΚΑΛΑΙΝΙΚΟΥ (ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ) ΚΥΖΙΚΟΥ, 'Ο ἐν ἀγίοις ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος», ἐν *Ορθοδοξίᾳ* 1 (1926) 394-404.
- ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, I., *Μαρία ἡ δειπάρθενος θεοτόκος κατὰ τὴν ὁρθόδοξον πίστιν*, Θεσσαλονίκη 1957.
- «Κοινωνία ἀγίων», ἐν *Piété orthodoxe Ἐκκλησιαστική Σχολή*, Πανηγυρικὸς Τόμος ἐπὶ τῇ 125ετηρίδι αὐτῆς, Αθῆναι 1969, 457-485.

- KANT, I., «Über ein vermeintes recht aus menschenliebe zu lügen», ἐν *Werke in zehn Bänden*, hrsg. von Wilhelm Weischedel, Darmstadt 1971.
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ι., «Η πολιτική θεωρία τῶν βυζαντινῶν», ἐν *Βυζαντιά* 2 (1970) 39-61.
- ΚΑΡΜΙΡΗ, I., *Tὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, 2 τόμοι, Ἀθῆναι, 1960.
- , *Ορθόδοξος Ἐκκλησιολογία*, Ἀθῆναι 1973.
- ΚΟΝΙΔΗΡΗ, Γ., «Περὶ τῶν πηγῶν τοῦ βίου Κωνσταντίνου (Κυρίλλου) καὶ Μεθόδιου τῶν ἵεραποστόλων παρὰ τοὺς Σλάβοις (κατὰ τὸν F. Grivec). Ἰστορικὸν σημείωμα», ἐν *Ἐκκλησία* 43 (1966) 380-398.
- ΚΟΥΚΟΥΔΕ, Φ., *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμοι 1₁₋₂-2₁, Ἀθῆναι 1948.
- ΚΡΕΜΟΥ Γ., *Ιστορία τοῦ σχίσματος τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς*, 2 τόμοι, Ἀθῆναι 1907.
- KÜHLWETTER, K. v., «Emanation und Emanatismus», ἐν *EKL* 1, 1068-1069.
- ΛΑΜΠΡΟΥ Σ., *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακὰ I-IV*, Ἀθῆναι 1912-1930.
- LANDGRAF, A., *Das Wesen der lässlichen Sünde in der Scholastik bis Thomas v. Aquin. Eine dogmengeschichtliche Untersuchung nach den gedruckten und den ungedruckten Quellen*, Bamberg 1923.
- ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Β., *Φωτίου Ὁμιλίαι*, Θεσσαλονίκη 1959.
- LAOURDAS, B., «A New Letter of Photius to Boris», ἐν *Ἑλληνικά* 13 (1959) 263-265.
- LAURENTIN, R., *Bilan du Concile*, Paris 1966.
- LIENHARDT, G., *Social Anthropology*, London 1964.
- LINGENTHAL, C.E.Z. v., *Jus Graecoromanum, (ἐπιμελεῖα Ἰω. καὶ Παν. Ζέτου), Νομοθεσία Ἰσαύρων καὶ Μακεδόνων*, τόμ. 2, Ἀθῆναι 1931.
- LOVSKY, F., *L'antisémitisme chrétien*, Paris 1970.
- LÜTHI, K., *Gott und das Böse*, Zürich-Stuttgart 1961.
- MANSI, J., *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, 31 τόμοι, Paris-Leipzig 1901-1903.
- MANTZARIΔΟΥ, Γ., «Η χριστιανικὴ κοινωνία καὶ ὁ κόσμος», Θεσσαλονίκη 1967.
- , «Ηθικὴ καὶ Ἀποκάλυψις», Θεσσαλονίκη 1969.
- , «Η μαρτυρία τῆς Ὁρθοδοξίας εἰς τὸν σύγχρονον κόσμον», Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 56 (1973).
- MARITAIN, J., *Humanisme intégral*, Paris 1936.
- MARTIN-ACHARD, R., *Israël et les nations, La perspective missionnaire de l'Ancien Testament*, Neuchâtel 1959.
- MASSON, E., «Le mal», ἐν *DTC* 9², 1688-1689.
- ΜΑΤΣΟΥΚΑ, N., *Γένεσις καὶ οὐσία τοῦ ὁρθοδόξου δόγματος*, Θεσσαλονίκη 1969.
- MAUNIER, R., *Essais sur les groupements sociaux*, Paris 1929.
- MC IVER, R.-PAGE, Ch., *Society, An Introductory Analysis*, London 1962.
- MC NALLY, R., «Humanitarianism», ἐν *NCE* 7, 229-230.
- MEHL, R., «Pour une éthique sociale chrétienne», *Cahiers Théologiques* 56, Neuchâtel 1967.
- MENSCHING, G., *Die Idee der Sünde*, Leipzig 1931.
- MICHEL, A., «Traducianism», ἐν *DTC* 15², 1350-1365.
- MOUCHMOV, N., *Monetite i petchatiite na bulgarskite tzare*, Sofia 1924.
- ΜΠΟΝΗ, Κ., «Η φιλία γενεκῶν καὶ κατὰ τὸν Μέγαν Φώτιον», Ἀνάτυπον ἐκ τῆς *Ἐκκλησίας* 15-16 (1938).

- , «Κρίσις ἐπὶ τινῶν σημείων τῆς πολιτικῆς τοῦ Φωτίου», Ἀνάτυπον ἐκ τῆς *ΕΕΘΣΠΑ* (1957-58), τιμητικὸν ἀφίέρωμα εἰς Εὐάγγελον Ἀντωνίαδην.
- MÜHLEN, H., *Una Mystica Persona. Die Kirche als das Mysterium der heilsgeschichtlichen Identität des Heiligen Geistes in Christus und den Christen*, München 1967.
- ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ (ΑΓΡΙΟΥ) ΠΕΝΤΑΠΟΛΕΩΣ, *Μελέτη ιστορική. Περὶ τῶν αἰτίων τοῦ σχίσματος*, 2 τόμοι, Ἀθῆναι 1911.
- NIETHAMMER, F., *Der Streit des Philanthropismus und des Humanismus in der Theorie des Erziehungsunterrichtes unserer Zeit*, Jena 1808.
- OTT, L., *Fundamentals of Catholic Dogma*, Dublin 1958.
- ΠΑΝΑΡΡΗΓΟΝΟΥΔΟΥ, Κ., *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Εθνος*, 6 τόμοι, Ἀθῆναι 1925.
- PAPADOPOULOU-KERAMEVS, A., *Patriarcha Fotija XLV neizdannych pisem*, S. Peterburg 1896.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Α., «Η φενδονημία καὶ ἡ ροθεία τοῦ φερομένου ἐπ' ὄντα ματι Νομίτη Παφλαγόνος βίου τοῦ πατριάρχου Ἰγνατίου», Τεργέστη 1899.
- PAPOULIDES, C., «La place de l'empereur à Byzance pendant les Conciles Oecuméniques», ἐν *Βυζαντιά* 3 (1971) 123-131.
- PARMISANO, S., «Moral Aspect of Competition», ἐν *NCE* 4, 90-91.
- ΦΕΙΔΑ, Β., «Κύριλλος καὶ Μεθόδιος», ἐν *ΘΗΕ* 7, 1176-1180.
- , «Ἐπίτομος Ἐκκλησιαστικὴ Ιστορία τῆς Ρωσίας, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερος», Ἀθῆναι 1967.
- PINAULT, H., *Le Platonisme de saint Grégoire de Nazianze. Essais sur les relations du Christianisme et de l'Hellénisme*, Paris 1925.
- PLAGNIEUX, J., *Saint Grégoire de Nazianze Théologien*, Paris 1951.
- POHLE, J., *The Divine Trinity, A Dogmatic Treatise*, Binghamton 1955.
- PORTALIE, E., «Augustin (saint)», ἐν *DTC* 1², 2357-2361.
- PANTOΠΙΤΣ, A., «Ο τριαδολογικὸς χρακτήρας τῆς ὁρθοδόξου πνευματολογίας», ἐν *Περὶ Ἀγίου Πνεύματος, Εἰσηγήσεις*, Ἀθῆναι 1971, 7-31.
- ROMANIDES, J., «The Ecclesiology of St. Ignatius of Antioch», ἐν *The Orthodox Theological Review* 7, 1-2 (1961-62) 53-77.
- ΡΟΜΑΝΙΔΟΥ, Ι., «Η προπατορικὴ ἀμαρτία κατὰ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον», (μεταφρ. ἐκ τοῦ Ἑγγλικοῦ ὑπὸ Σ. Ἀγουρίδου), ἐν *Νέα Σιώτ* 51 (1956) 136-151· 213-234.
- , *Tὸ ποοπατορικὸν ἀμάρτημα*, Ἀθῆναι 1957.
- , «Οἱ ἄγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, Ἐλληνες ἀντιπρόσωποι Λατίνων τις Σλαύους ἔναντι Φράγκων», ἐν *Γοργόριος ὁ Παλαμᾶς* 54 (1971) 273-281.
- , «Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας», μέρος Α', Θεσσαλονίκη 1973.
- RENARD, P., «Colère», ἐν *Dictionnaire de la Bible*, Paris 1912, 2, 1, 833.
- ROHR, L., *Die soziale Frage und das neue Testament*, Münster 1930.
- ROWLEY, F., *The Humane Idea*, Boston 1912.
- SABINE, G., *Ιστορία τῶν πολιτικῶν θεωριῶν, (μετάφρ. ἐκ τοῦ Ἑγγλικοῦ ὑπὸ Μ. Κοίσπη)*, Ἀθῆναι 1961.
- SCHMID, K., *Die menschliche Willensfreiheit in ihren Verhältnis zu den Leidenschaften nach der Lehre des hl Th. v.A.*, Engelberg 1925.

- SCHWARTZ, E., *Acta conciliorum oecumenicorum I/1/1-III*, Berlin 1927-1940· IV/2 Strasburg 1941.
- SLIPYI, J., «Die Trinitätslehre des byzantinischen Patriarchen Photius», ἐν *Zeitschrift für katholische Theologie*, XLIV (1920), 533 κ.τ., XLV (1921), 66 κ.τ., 371 κ.τ.
- SPANNEUT, M., *Le stoicisme des Pères de l'Église de Clément de Rome à Clément d'Alexandrie*, Paris 1957.
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Β., 'Εκκλησιαστική 'Ιστορία, 'Απ' ἀρχῆς μέχοι σήμερον, 'Αθῆναι 1948.
- STOB, R., «Stoicism and Christianity», ἐν *Classical Journal* 30 (1934-35) 217-224.
- STRAUB, J., «Constantine as KOINOS EPISENKOPOS: Tradition and Innovation in the Representation of the First Christian Emperor's Majesty», ἐν *Dumbarton Oaks Papers* 21 (1967) 39-55.
- TATAKI, B., «Φώτιος ὁ μεγάλος ἀνθρωπιστής», ἐν *Κυρίλλω καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτους ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἑτηρίᾳ*, Θεσσαλονίκη 1966, τόμ. 1, 81-111.
- TATAKIS, B., *La philosophie byzantine*, Paris 1959.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Ε., «Φιλοσοφία πάπικη», ἐν *ΘΗΕ* 11, 1037-1056.
- TIERONT, J., *Précis de Patrologie*, Paris 1923.
- TREITINGER, O., *Die oströmische Kaiser-und Reichsidee*, Jena 1938.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Π., *Oἱ λαῖκοι ἐν τῇ Ἑκκλησίᾳ, Τὸ βασιλεῖον ἱεράτευμα*, 'Αθῆναι 1957.
— *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἑκκλησίας*, τόμ. 1, 'Αθῆναι 1959.
- ΤΣΑΜΗ, Δ., «Ἡ περὶ τοῦ ἀποδέκτου τοῦ λύτρου διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἑκκλησίας», ἐν *Κληρονομία* 2 (1970) 88-111.
- TURMEL, J., *Histoire des dogmes*, 7 τόμοι, Paris 1932.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Ν., «Φώτιος», ἐν *ΘΗΕ* 12, 21-31.
- UTZ, A., *La doctrine sociale de l'Église à travers les siècles*, 4 τόμοι, Paris 1970.
- VASILIEV, A., *The Russian Attack on Constantinople in 860*, Cambridge 1946.
— *'Ιστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, (μετάφρ. Δ. Σαββάμη), 'Αθῆναι 1954.
- WHALE, J., *The Christian Answer to the Problem of Evil*, London 1948.
- WÖSSNER, J., *Mensch und Gesellschaft*, Berlin 1963.
- ZAKYTHINOU, Δ., *Βυζαντινή 'Ιστορία (324-1071)*, 'Αθῆναι 1972.
- ZHIZIOU, I., 'Ἡ ἐνότης τῆς Ἑκκλησίας ἐν τῇ θείᾳ εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ Ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰώνας', 'Αθῆναι 1965.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

1. ΟΡΟΙ

- ἀγαθότης ὑπεράγαθος 19, 41, 46, 48, 52, 69, 82.
ἀγάπη ἀνιδιοτέλης 46, 48, 88, 114, 123, 131.
ἄγγελος 49, 72.
ἀδελφοκονία 108.
ἀδελφότης 87, 92, 93, 102, 120.
ἀδυνασία 60.
αἵρεσις 19, 33, 37, 40, 61, 66, 77, 78, 79, 100, 101, 136.
αἰτιότης ἀρχῆς 24.
ἀμφράτια 52, 53, 54, 57, 58, 61, 63, 65, 67, 68, 71, 72, 74, 75, 87, 95, 96, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 110, 111, 120, 129, 162.
ἀνάπλασις 21, 55, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 95.
ἀνάστασις 60, 69, 80.
ἀνθρωπομορφισμὸς 47, 58.
ἀνιδιοτεία 19, 95, 114, 116, 123, 126.
ἀντιδικία 102.
ἀντικοινωνικότης 102, 109.
ἀντισημιτισμὸς 90.
ἀποκάλυψις Θεοῦ 23, 25, 46, 47, 50, 55, 66, 69, 70, 73, 76, 77· φυσικὴ — 68.
ἀπολυταρχία 23, 33.
ἀποστολὴ Θείων προσώπων 42.
ἀριστοκρατικότης 116, 117.
ἀρχέτυπον 48, 53, 102.
ἀτομικότης 42, 102, 113.
αὐτάρκεια στατική 46.
αὐτεξόσιον 49, 53, 66, 67, 102, 103.
αὐτοθυσία 113, 146.
αὐτοκονία 104.
αὐτομηδενισμὸς 104.
αὐτονομία 23, 24.
γεννητὸν - οὐδέτης - γέννησις Υἱοῦ 22, 24,
25, 30, 31, 44, 45, 46, 74, 75.
δημιουργία 47, 48, 49, 70, 71, 72, 95, 137.
δημοκρατία 23.
δικαιον 23· κανονικὸν — 34· φυσικὸν — 66, 124, 158.
δικαιοσύνη 51, 59, 138, 152, 155, 158, 159, 160, 161.
δόγμα ἀσπίλου συλλήψεως 73· — ἐνσωμάτου μεταστάσεως 73· — μοναρχίας 22, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 39, 139· πολιτικὸν — 23· τριαδικὸν — 18, 19, 22, 23, 25, 30, 31, 32, 33, 35, 41, 46· — θος 9, 18, 19, 32, 77.
δουλικότης 52, 58, 121.
δυαρχία 22, 26, 31· μανιχαϊκή — 56, 61.
ἔθνη 88, 90, 91.
ἔθος 95.
εἰκονολάτραι 16.
εἰκονομαχία 16, 20, 83, 84, 85.
ἐκπορευτὸν - ἐκπόρευσις 'Αγίου Πνεύματος 22, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 36, 40, 42, 43, 44, 45, 46· αὐτοεκπόρευσις — 38.
ἐλευθερία 23, 52, 53, 58, 102, 103, 106, 107, 121.
ἐνανθρώπησις 42, 55, 69, 70, 73, 75, 80, 123.
ἐνότης ἀριθμητικὴ 42, 45, 80· — διαπροσωπικὴ 88, 94, 95· — δυαδικὴ 44· — ἐκκλησ. πληρωμάτως 17, 18, 32, 86· — μικροκοινωνικὴ 121· — μυστικὴ 76, 92, 97, 119· — πλοτεώς 78, 79· — πνεύματος 79, 83· — πολιτειακὴ 21, 23, 163· — συγγενείας 41, 42, 45, 80, 95· — τριαδικὴ 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 36, 39, 41, 70, 71· (μονοπρόσωπος — 45)· (ἐνό-

της σύμβολον 79 — σύνδεσμος 82
— προσποθέσεις 78, 79, 80).
ξέουστα αὐτοκρατορική 24, 132, 136,
147· βασιλική — 134, 137, 139, 147,
148· δικαστική — 98· έκκλησιαστική
— 15, 33, 132, 134, 136, 137, 144,
165· «έλεφ Θεοῦ» — 136, 137, 139,
140· κοσμική — 135· παπική — 33· πο-
λιτική — 132, 133, 134, 136, 140, 144,
146, 147, 149, 150, 153, 165, 166·
(προέλευσις ξέουστας 132, 133, 135,
139).
ἐπικουρία 27, 69, 152.
Filioque 19, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 30, 31,
33, 35, 37, 43, 45.
formula Hormisdae 33.
ἡδονή 57, 60.
ἡος 19, 66, 78.
Οάνατος 59, 60, 61, 63, 64, 65, 69, 75, 80,
95, 119· (εἰσιγῆτης Οανάτου 60).
Θεολογίας ἀποφατική 24· καταφατική —
24· — τῆς κοινωνίας 22.
Θεότης ἀπόδοσις 29, 30, 39, 40· μονο-
πρόσωπος — 40, 42· πηγαία — 22· (θε-
ογόνος ἀρχὴ 37).
Θεοφάνεια 42.
Θέωσις 49, 72.
Ιδιοτέλεια 94, 114, 126, 129.
Ιδίωμα υποστατικόν 24, 26, 29, 30, 37,
38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 49, 55, 74·
ἀκοινώνητον — 39· ἀμετάπτωτον — 29,
30· μετάπτωσις — 40, 45· κοινότης
— 37, 38, 39.
Ιεραποστολή 20, 77, 83, 84, 86, 88, 91,
98, 146, 147.
Ιεραρχίας ἐνδοτριαδική 29, 35, 36.
Ιερωσύνη 43.
imperium romanum 34, 133.
Ιεστιμία - Ιεστίμον θείων προσώπων 27,
28, 29, 36, 37, 39, 47.
Ιεστορία 71, 77, 79· (προφητική Θεώρησις
Ιεστορίας 67).
καθολικότης 77.
κακοίωσιν 47, 48, 49, 53, 70, 71,
102.
κακορροπησμός 149.
κακά' εἰκόνα 46, 47, 48, 49, 53, 70, 71.

κοινωνίας ἀγάπης 18, 19, 76, 77, 78, 81, 83,
86, 101, 149· — ἀγίων 76, 103· —
ἀναπλάσεως 55· ἀριστη — 19, 77· —
ξέουσιδῶν 20· θεαμβρωπίνη — 21, 23,
46, 47, 48, 50, 52, 54, 55, 57, 59· — θε-
λήματος 25· — καταδίκης 65· — μο-
στηρίων 92, 102· — οὐτοπική 89· —
πίστεως 19, 76, 77, 78, 80, 81, 86· —
— πιστῶν 18, 55, 69· — πολιτική —
150, 153, 156, 160· — πράξεως 47,
65· — προσάπων 18, 22, 39, 40, 51,
68, 82, 148· — πτώσεως 55, 67· — σγέ-
στων 9, 14· τριαδική — 18, 22, 23, 24,
25, 26, 29, 30, 35, 36, 37, 38, 39, 40,
41, 45, 47, 49, 69.
κοινωνικότης 77, 78, 88, 100, 106, 116,
121.
κτητορία 146.
κτίσις διογορ 47· — δόρατος 71· — δ-
ραχή 71.
λύτρον 75.
μεσότης 164.
μετάνοια 67, 68, 71.
μίμησις Θεοῦ 48, 52, 53, 74, 81, 82, 120,
125.
μισθαποδοσία 129, 130, 131.
μοναρχιανισμός 40.
μοναρχίας ἀπόλυτος 136, 139, 140· προ-
σωπική — 137· συνταγματική — 136·
φυσική — 139.
μοναστικά κέντρα 83, 85.
μοναχισμός 83, 84· (μοναχική ήσυχια
16).
μονοφυσιτισμός 99.
νόμος Θεοῖς 98, 104· — Π. Διαθήκης 68,
71, 102· πολιτικὸς — 66, 137, 138,
152, 158, 159, 160· φυσικὸς ήθικὸς —
64, 95.
οἰκογένεια 65, 114.
οἰκουμενικός - ὄτης 91, 98, 99, 116.
ὅμδουλος 94, 125, 126.
ὅμοιωσις κατὰ γάριν 47, 48.
ὅμοιούσιον 22, 24, 36.
ὅμοιουσιότης 27.
ὅμοιουσινισμός 37.
ὅμοιομίχ - ὅμοιομον θείων προσώπων 24,
36, 37.

δργή Θεοῦ 58, 104.
ούσια (θεία) 22, 24, 25, 30, 31, 36, 37, 39,
40, 41, 44, 45, 46, 50, 80.
παγκοσμιότης 77, 124· θρησκευτική — 91.
παποκαυσαρισμός 149.
περιγρήσις 21, 148, 165.
πλησίον 21, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94,
95, 96, 97, 105, 106, 110, 112, 126,
127, 128.
πολιτική ήθική 158, 162, 165, 166· —
θεωρία 17, 20, 21, 133, 136, 150, 157·
— ὑπέρβασις 15, 16, 17.
πολυαρχία 28.
πολυθεῖα 27, 28, 36, 39.
pontifex maximus 23, 134.
πρόνοια (θεία) 48, 51, 53, 68, 69, 70.
προστηλυτισμός 91.
προπατορικὸν ἀμάρτημα 59, 60, 61, 62,
63, 64, 65, 102, 103.
πρωτεῖον (παπικόν) 20, 33.
πρωτευαγγέλιον 72.
πτῶσις 55, 56, 57, 60, 67, 68, 70, 71, 72,
95, 105, 137· ήθική — 66.
συγκεντρωτισμός 23, 35.
συναλλῆλις 17, 20, 148.

2. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΠΡΟΣΩΠΑ

Ἀγάθων Ρώμης 43.
Ἀδριανὸς Β' Ρώμης 14.
Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας 26, 41, 42, 140.
Ἀκινάτος Θωμᾶς 62, 105.
Ἀλβέρτος Μέγας 62.
Ἀμβρόσιος Μεδιολάνου 42.
Anselme de Luca 14.
Ἀντίοχος Μοναχὸς 107, 109.
Ἀρειος 36.
Ἀριστοτέλης 89, 117, 164.
Ἀριστοφάνης 87.
Ashot 99, 133, 143, 144.
Ἀύγουστῖνος 26, 42, 43, 44, 45, 61, 62,
63, 105.
Βάρδας, Καίσαρ 16, 18, 85, 93.
Βασίλειος Καισαρέιας 26, 29, 41, 59, 97.
Βελλαρμίνος 62.
Βιγδιος Ρώμης 43.
Βοναβεντούρα 62, 105.
Bonizo de Sutri 14.
Γρηγόριος Θεολόγος 24, 41, 50, 164.
Γρηγόριος Νύσσης 25, 26, 32, 41, 108.
Γρηγόριος Ρώμης 43.
Δάμασος Ρώμης 43.
Διογένης Λαέρτιος 89, 125.
Διόδωρος Σικελιώτης 89.
Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης 18, 35, 61, 108.
Διόσκουρος 99.
Εἰρήνη, αὐτοκράτειρα 135.
Ἐπιφάνειος Κονσταντίας 26, 40.
Ἐδσέβειος Καισαρέιας 26, 135.
Ἐότυχης 99.
Ζαχαρίας Ἀρμενίας 99.
Ζαχαρίας Ρώμης 43.
Ἡρόδοτος 87.
Θεοδώρητος Κύρου 64, 108.

- Θεόφιλος 'Αντιοχείας 46, 50.
Θεόφιλος, αύτοκράτωρ 16.
Θουκυδίδης 89.
'Ιγνάτιος 'Αντιοχείας 79, 103.
'Ιγνάτιος Κωνσταντινουπόλεως 14, 18, 93, 149.
'Ιουλιανός 'Αλικαρνασσεύς 99.
'Ιουστινιανός Α', αύτοκράτωρ 147.
'Ιουστίνος ἀπολογητής 129.
'Ιουστίνος Β', αύτοκράτωρ 135.
'Ιππόλυτος 42.
'Ισιδώρος Πηλουσιώτης 31.
'Ισοκράτης 142, 145.
'Ιωάννης 'Ακτήμων 136.
'Ιωάννης Δαμασκηνός 39, 41, 44, 53, 65, 70, 73.
'Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος 135.
'Ιωάννης Η' Ρώμης 14.
'Ιωάννης Κωνσταντινουπόλεως, Χρυσόστομος 32, 64, 123.
Κελεστῖνος Ρώμης 43.
Κλήμης 'Αλεξανδρεὺς 108, 123, 124, 128.
Κλήμης Ρώμης 108, 124, 129.
Κύριλλος 'Αλεξανδρείας 73, 93.
Κύριλλος, φωτιστής Σλάβων 13, 14, 83, 84, 147.
Κωνσταντίνος Α', αύτοκράτωρ 146, 147.
Κωνσταντίνος Ε', αύτοκράτωρ 135.
Λέων Γ', αύτοκράτωρ 135.
Λέων Γραμματικὸς 147, 149.

3. ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

- 'Αγιουρίδης, Σ. 24, 25, 33, 63.
Ahrweiler, H. 16.
Amann, E. 93.
'Αρχαντος, Κ. 24, 140.
'Αναστασίου, 'Ιω. 19, 83, 84.
'Ανδροῦτσος, Χ. 61, 148, 149.
Anguélou, D. 148.
Βαλέττας, 'Ιω. 11, 142.
Bardy, G. 40, 46.
Barker, E. 89.
Baroni, V. 59.
Baronius, C. 15.
- Beck, H. 137.
Bell, W. 87.
Béllakz, B. 90.
Benoit XIV, Ρώμης 124.
Berdiaeff, N. 102.
Birou, A. 130.
Blaschke, S. 89.
Boehme, J. 61.
Boehmer, J. 59.
Boulgakov, S. 44, 45.
Bouthoul, G. 89.
Burckhard, J. 135.

- Λέων ΣΤ', αύτοκράτωρ 14.
Λέων Γ' Ρώμης 62.
Λούθηρος 62.
Μακεδόνος 36.
Μάξιμος 'Ομολογητής 23, 58, 79, 140.
Μάρκος 'Ερημίτης 58.
Μεθόδιος, φωτιστής Σλάβων 13, 14, 83, 84, 85, 147.
Μιχαήλ Βουλγαρίας (Βόρις) 115, 128, 133, 141, 144, 145, 147, 149, 150, 154.
Μιχαήλ Γ', αύτοκράτωρ 16, 85, 146, 147.
Νικήτας Δαυίδ Παφλαγών 14.
Νικόλαος Α' Ρώμης 13, 35, 93, 118.
Νικόλαος Μυστικὸς 84, 100.
Νοβοτιτινός 42.
Ομηρος 87, 89.
Παῦλος Θεσσαλονίκης 98, 99.
Παῦλος Λαοδικείας 118.
Παῦλος Χερσόνος 84.
Πέτρος Λομβαρδὸς 62.
Πλάτων 61, 89, 117.
Πλωτίνος 61.
Ραστισλάβος Μοραβίας 147.
Σεβῆρος 99.
Σέργιος, πατήρ Φωτίου 16.
Στέφανος Κωνσταντινουπόλεως 14.
Στέφανος ΣΤ' Ρώμης 14.
Σωφρόνιος 'Ιεροσολύμων 140.
Ταράστος, ἀδελφὸς Φωτίου 119.
Τερτυλλιανός 42, 62.
'Οριγένης 58.
- Christou, P. 147.
Χρήστου, Π. 30, 34, 46, 83, 97, 133, 134, 135, 136, 137, 143, 147, 148, 149.
Clément, O. 24.
Constantelos, D. 128.
Corssen, P. 40.
Cübel, R. 59.
Cusanus, N. 61.
Dahlberg, B. 59.
Darrouzès, J. 99, 144.
Delehaye, H. 16.
Deman, Th. 105, 106.
Δημητρόπουλος, Ι. 61, 128.
Denzinger, H. 11, 63.
Desroche, H. 24.
Dölger, F. 135.
Dujcev, I. (Doutichev) 142, 148.
Duthilleul, P. 84, 133, 147.
Duveau, G. 89.
Dvornik, F. 13, 14, 17, 33, 34, 101, 147.
Eichrodt, W. 59.
'Ελευθερόπουλος, Α. 89.
Erigenas, S. 61.
Evodkimon, P. 26, 28, 30.
Φανουργάκης, B. 40.
Φειδᾶς, B. 84, 146.
Fichtner, J. 59, 72.
Force, M. 87.
Φράγκος, K. 113.
Freud, S. 89.
Γαλίτης, Γ. 91.
Geanakoplos, D. 148.
Γεγλές, Γ. 18, 84.
Gerland, E. 67.
Γιαννουλάτος, Α. 86, 146, 147.
Γιέζτιτς, A. 32.
Γιούλτσης, B. 59.
Greer, S. 87.
Grether, O. 59.
Grivec, F. 147.
Gross, J. 64.
Grumel, V. 14.
Hamell, P. 40.
Harkianakis, St. 149, 150.
Hefele, C. 23.
Hergenröther, J. 15.
Hieromoiere, P. (P. L'Huillier) 101.
- Hunger, H. 135, 136, 140.
Isaac, J. 90.
'Ιωαννίδης, B. 113.
Jager, J. 15.
Janin, R. 84.
Janvier, E. 105.
Jugie, M. 15, 38, 64.
Καλλίνικος Κυζίκου 84.
Καλογήρου, 'Ιω. 72, 73, 103.
Komte, A. 125.
Kant, I. 125.
Καραγιαννόπουλος, 'Ιω. 133, 135, 136.
Καρμίρης, 'Ιω. 34, 76.
Κονιδάρης, Γερ. 147.
Κουκουλές, Φ. 129.
Κρέμος, Γ. 18, 24, 33, 34.
Κρίσπης, M. 136.
Kühlwetter, K. 61.
Lalande, A. 61, 117, 124.
Άλμπρος, Σ. 135.
Landgraf, A. 105.
Laourdas, B. 140, 144.
Άσωρδας, B. 11, 67, 93, 98, 99, 133, 149.
Laurentin, R. 33.
Leclercq, H. 23.
Leibniz 61.
Lemerle, P. 135.
Lienhardt, G. 89.
Lingenthal, C.E.Z.v. 11, 137, 165.
Lovsky, F. 90.
Lüthi, L. 56.
Mansi, J. 11, 17, 33, 135, 140.
Μαντζαρίδης, Γ. 24, 32, 41, 47, 50, 76, 77, 92, 120.
Maritain, J. 124.
Martin - Achard, R. 91.
Masson, E. 56.
Ματσούκας, Ν. 33.
Maunier, R. 89.
Mc Iver, R. 89.
Mc Nally, R. 124, 125.
Mehl, R. 92.
Μελανίτης, Ν. 117.
Menschling, G. 105.
Michel, A. 61, 62.
Mouchmov, N. 148.

- Μπόνης, Κ. 17, 115, 117, 118, 140.
 Μπουγάτσος, Ν. 142.
 Μπρατσιώτης, Π. 91.
 Mühlen, H. 26, 33, 45.
 Νεκτάριος Πενταπόλεως (ἄγιος) 24, 33.
 Niethammer, F. 124.
 Nüegg, A. 59.
 Ott, L. 61.
 Page, Ch. 89.
 Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, Α. 11, 14.
 Παπαρρηγόπουλος, Κ. 140.
 Papoulijdes, C. 134.
 Parmisano, S. 130.
 Πάτσης, Χ. 117.
 Pinault, H. 24.
 Plagnieux, J. 24.
 Pohle, J. 26, 40.
 Portalie, E. 62.
 Ποτζῆς, Μ. 140.
 Ράλλης, Κ. 140.
 Ράντοβιτς, Α. 51.
 Renard, P. 59.
 Rohr, L. 105.
 Romanides, J. 112.
 Ρωμανίδης, Ἰω. 13, 14, 42, 44, 59, 60,
     63, 64.
 Rowley, F. 124.
 Ruyer, R. 89.
 Sabine, G. 136.
 Σεβράμης, Δ. 100.
 Salin, E. 89.
 Schmid, K. 105.
 Schönmetzer, A. 11.
 Schwartz, E. 135.
 Slipyi, J. 15, 37.
 Spanneut, M. 124.
 Στερνίδης, Β. 23, 33, 34, 100.
 Stob, R. 124.
 Straub, J. 134.
 Tatakis, B. 100.
 Τατάκης, Β. 83, 84, 100.
 Θεοδώρου, Α. 75.
 Θεοδώρου, E. 129.
 Tixeront, J. 42.
 Treitinger, O. 143.
 Τρεμπέλας, Η. 39, 61, 79, 98.
 Τσάμης, Δ. 75, 164.
 Turmel, J. 42, 45, 69.
 Τωμαδάκης, Ν. 93.
 Utz, A. 124.
 Vasiliev, A. 67, 100.
 Whale, J. 56.
 Wössner, J. 89.
 Ζαχαρηνός, Δ. 132.
 Ζέπος, Ἰω. 11, 137.
 Ζέπος, Π. 11, 137.
 Ζηζιούλας, Ἰω. 104.

Διεκδίκησας συγγραφέως: 'Ολύμπου 127, Θεσσαλονίκη
Τυπογραφείον: 'Εμμ. Σταχιανάκης και Γιοι, Μητροπόλεως 102, Θεσσαλονίκη

